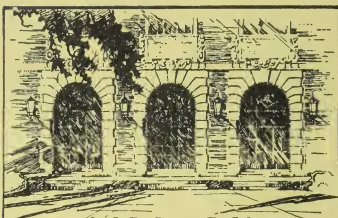

AZ UJ MAGYARORSZÁG.

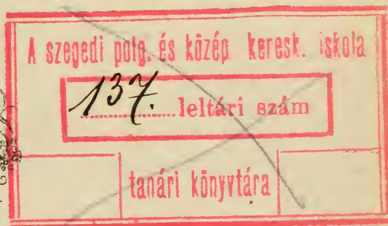
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN.

IRTA

GRÜNWALD BÉLA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1890.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

ELŐSZÓ.

A régi Magyarországnak, mint a nemzeti sülyedés korszakának leírása után, egy kötetet szándékoztam közzé tenni, mely az emelkedés korszakának s szellemi mozgalmainak leírását foglalja magában.

E mozgalom kezdetén főkép gróf Széchenyi István alakja vonja magára a figyelmet, kinek föllépésével kezdődik az újjászületés korszaka.

Kötelességem volt tehát behatóan foglalkozni e nevezetes egyéniséggel.

Szereplése a közéletben, politikai alapeszméje, életének külső lefolyása ismeretesek s le vannak írva báró Kemény Zsigmond és Falk Miksa kitünő munkáiban. De belső élete még nem volt s nem lehetett földerítve, mert mikor e munkák megjelentek, Széchenyi Naplóinak tartalma még ismeretlen volt.

Mióta Naplói hozzáférhetők lettek, oly adatok birtokába jutottunk, melyek a pszichiatria segítségével teljesen megvilágítják Széchenyi belső életét s lehetővé teszik leírását. Nem állhattam meg, hogy ne tegyek kisérletet e rendkívül érdekes feladat megoldására.

E könyv nem Széchenyi életrajza, még azt sem találja meg benne az olvasó, hogy mikor született. Életének külső eseményei nincsenek részletesen leírva, hanem csupán

*

érintve, a mennyiben belső életére hatottak, vagy belső forrongásainak, átalakulásának következményei.

Széchenyi fényes alakjának sötét történelmi háttere a *Régi Magyarország* czímű munkámban található. E korszak ismerete nélkül Széchenyi jelentőségét nem lehet megérteni. Nagysága azon alapszik, hogy megtámadta a régi Magyarországot, reagált a nemzet mély sülyedése ellen s nemes czélokat tüzött ki életének.

Széchenyi alakja e könyvben majdnem elszigetelve áll s csak ő róla van szó benne s alig valami jelentékeny kortársairól. A következő kötetben azonban, melyben nem csupán Széchenyi egyénisége, hanem magának a nemzetnek szellemi mozgalma lesz leírva, ő a többi történelmi alak közé illesztve fog megjelenni s ott ki lesz mutatva, mennyi része volt másoknak is a nemzet újjászületésében.

E könyvvel én is elő akartam mozdítani Széchenyi bonyolódott egyéniségének megértését s bőven meg leszek jutalmazva, ha abban az elismerésben részesülök, hogy ez bármi csekély mértékben sikerült.

Menton (Francziaország), 1890 január hóban.

A szerző.

I.

«Csak a gyenge szereti önmagát, az erős egés nemzeteket hordoz szívében.»
Gróf Széchenyi István.

A génius munkája nélkül nincs fényes korszak a nemzetek életében. Az élet törvénye, hogy új, korszakos eszmék hatalmas egyéniségekben testesüljenek meg.

A közönséges emberek tömege kis eszével nem foghatja körűl a nagy nemzeti életet, csak azokat a viszonyokat ismeri, azokat a bajokat érzi, melyek szűk körébe esnek; nem képes meglátni a nagyobb egybefüggést, a távolabb fekvő okokat; homályos vágyai és sejtelmei vannak, a czélok és eszközök világos tudata nélkűl.

A nagy szellemek óriási tükrökhöz hasonlítanak, melyekben egy egész nemzet megláthatja a saját képét, melytől elborzad, ha elmaradottságát és sülyedését mutatja, de megifjúl s föllelkesűl, ha emelkedéssel, fényes jövővel kecsegteti. A kiváló szellemek nagy egybefüggésben látják a nemzet életét, a dolgok legmélyéig hatolnak, felismerik a végső okokat, tisztán látják a czélokat s biztos kézzel választják meg a megvalósításukra szolgáló eszközöket, megmozdítják s új irányba térítik a magában tehetetlen, tanácstalan tömeget.

A régi Magyarország közéletében nem voltak ily kimagasló alakok, eredeti, önálló szellemi tartalommal meg-

áldott hatalmas egyéniségek. A nemzet életének e száztiúsz évig tartó korszakában nem emelkedik ki a többiek közűl oly nagy eszmék s nagy tettek fényétől sugárzó férfiú, a ki a tömegek képzeletére mély benyomást tett, a nemzetre átalakító hatást gyakorolt s a kinek neve a következő nemzedékek emlékébe kitörülhetetlenűl bevésődött volna. Voltak akkor is derék hazafiak, kiket kortársaik nagyrabecsültek; kitűnő szónokok, kiket hallgatóik bámultak; szilárd jellemek, kikre bizalommal tekintettek az emberek. De szellemök szűk körben mozgott, melynek határa nem terjedt tovább a fennállónál; a színvonal, melyen állottak, nem volt magasabb a kiváltságos osztályok tömegeénél; politikai felfogásuk lényegében közös volt a kiváltságos osztályok minden tagjával s a kiválóbbak csak abban különböztek a többitől, hogy több észszel, nagyobb ügyességgel s erővel képviselték az egész osztály közös politikai világnézetét.

E világnézet lényege a rendi intézmények változatlan fentartása volt. A fennállóhoz való ragaszkodás a mozdulatlanságot emeli a magyar politika alapeszméjévé. Az átalakulásra, fejlődésre, magasabb eszmények megvalósítására irányzott törekvés ki van zárva. E légkörben a szellem elfonnyad, kiszárad, összezsugorodik. Az elme ellustúl, mert nem fárad nagy nemzeti feladatok megoldásán, az akarat elpetyhüdik, mert nem edzi meg a nagy czélokra való törekvés.

E világnézet lényegében nem volt nemzeti s a kinek szellemén uralkodott, az nem lehetett nagy a nemzet történelmében S valóban, mennél erősebb volt a rendi szellem, annál gyengébb volt a nemzeti érzület, annál mélyebb a nemzet sülyedése.

A kiváltságos osztályok felsőbb rétegei elidegenednek a

nemzettől nyelvben és érzésben. A nemesség nagy része nyiltan az idegen, ellenséges udvar szolgálatába áll és saját nemzete ellen foglal állást. De azok sem emelkedhetnek nemzeti hősökké, kik mint hazafiak a rendi intézmények föntartásáért küzdenek, mert ezek már ellenkeznek a nemzet érdekeivel s legnagyobb akadályai a nemzet fejlődésének s megerősödésének.

E szűk eszmekörön belűl nem volt helye az államférfiúi nagyságnak. Csak a ki meghasonlott a rendi felfogással s egy magasabb eszme nevében támadta meg a fennállót, lehetett kimagasló, korszakos egyéniség a nemzet történelmében.

Ez az eszme pedig e korszak végén ott csírázik már a nemzet lelke mélyében. Magvait lelkes írók ültették oda, a kik távol állottak a politikai köröktől, s ez az, mely később megifjítja s fölemeli a nemzetet: a nemzetiség eszméje.

A nemesebb szellemek eleinte csak az irodalom körében ápolják. Később beviszik némely megye, innen az országgyűlés tanácskozó termébe is. De a követelések, melyekkel képviselői fellépnek, nagyon szerények. Egy holt nyelv, a latin helyére a magyart akarják tenni a közéletben és iskolában.

A nemzetiség ebben az alakban nem volt oly eszme, melyet akkori politikusaink végig gondoltak, nem volt még oly elv, melyből politikai rendszert, világnézetet alkottak volna. A magyar nyelvben a nemzet egyéniségének egyik nyilvánulását kívánták elismertetni.

A nemzetiség eszméje e fejletlen formában még nem ütközött a rendiség érdekeibe. Nemes, de homályos aspiráczió volt, határozott politikai tartalom nélkül. Egyesek, a kik lelkesedéssel buzogtak a magyar nyelvért, még állhatatosan küzdöttek a rendi intézmények fentartá-

sáért is. Sejtelmök sem volt arról, hogy ez az eszme, logikailag kifejtve, kiengesztelhetetlen ellentétben áll a fennálló jogrenddel.

Mert a nemzetiség eszméjének egyedüli tartalma nem a magyar nyelv használata volt. Ez az eszme, mint politikai programm, magában foglalja a nemzet önálló életének, belső szabad fejlődésének minden feltételét, az uralom s állami függetlenség követelését, mely nélkül önálló szabad nemzeti fejlődés nem is képzelhető.

A ki a nemzetiség eszméjét igazán elgondolta s komolyan meg akarta valósítani összes következményeivel együtt, annak ellentétbe kellett jutni a rendi alkotmánynyal s az egész fennálló jogrenddel.

Ez a nagy elv nem fért a magyar közjog szűk formáiba. A magyar alkotmánynak az osztályuralom szervezetéből a nemzeti uralom szervezetévé, Magyarországnak közjogi egységből nemzeti egységgé kellett átalakulnia. Fel kellett bontani a rendi társadalom fennálló tagolását s a különböző osztályokat egy magasabb egységgé, nemzetté kellett összeolvasztani.

Új felfogások, nemesebb, szelídebb érzések kútforrása volt a nemzetiség eszméje, melyeknek, ha nagyobb tömegeket hatottak át s nagy szellemek kezében öntudatos politikai rendszerré lettek, fel kellett forgatniok a fennálló jogrendet.

A magyar nemzetiség önálló fejlődésével ellenkezett a fennálló hadi szervezet, a gazdasági politika, a közoktatás szervezete s a nemzet legfontosabb érdekeinek idegen, ellenséges kormány szabad kényére hagyása, a mi a rendi alkotmánynak szükségképi következménye volt. Önálló magyar nemzetiség csak az önálló magyar állam alakjában válhatott valósággá.

Az uralkodó közösségéből s az Ausztriával fennálló kap-

csolatból eredő bajokon kívül el kellett hárítani a nemzeti fejlődés belső akadályait is. Az osztályérdek szervezetének a nemzeti élet szervezetévé kellett átalakulnia s romba kellett dönteni az osztályérdek összes intézményeit. A nemzeti fejlődés a nemzet összes erkölcsi, szellemi és anyagi erejének felhasználását s akadályainak kérlelhetetlen eltávolítását követeli. Nem maradhattak meg tehát a rendiség gazdasági intézményei, mint az ősiség s a jobbágyi viszony; nem volt fentartható a nem-nemesek kizárása a közéletből s a hivatalokból; nem maradhatott meg a középkori rendszer, mely a földbirtok adómentességét fentartván, lehetetlenné tette az ország anyagi és szellemi fejlődésének előmozdítására szükséges beruházásokat; nem állhatott meg az igazságszolgáltatás s közigazgatás rendszere, mely az osztályérdek eszköze volt s át kellett alakulnia a jog és törvény, a közérdek megvalósításának eszközévé. A régi Magyarország szellemén azonban sokkal erősebben uralkodik a rendi felfogás, semhogy a nemzetiség eszméjét egész nagyságában befogadhatná. De egy nagy eredmény el volt érve. A nemzet az ő jobbjaiban saját egyéniségének tudatára ébredt. A magyar magyar akart lenni. Ha a nemzetben még volt életerő, a többinek magától kellett következnie. A nemzetiség eszméjével egy új, magasabb elv jutott a nemzet életébe s csak ennek volt meg az az ereje, hogy a nemzet uralkodó osztályait a rendi érdekek fölé emelje s életöket eszményi tartalommal töltse meg.

A nemzet sülyedése mély volt. A nemesebb szellemek búba merűlve, lemondással várták végső óráját, a jövő el volt zárva, reménynyel senki sem tekintett beléje. A költészet is a múltba menekült a szégyenletes jelenből s rég elmúlt idők dicsőségén merengett. Az elégedetlenség, tépelődés, sóvárgás valami jobb után, meg van az emberek-

ben, de senki sem tudja kimondani a megváltó szót, mely véget vessen a dermesztő varázsnak s új életet, reményt öntsön a lelkekbe.

A megváltó elv meg volt már, de fejletlen, éretlen formákban. Még nem változtatott meg semmit, s hogy élő erő legyen, mely ezt tehesse, jönnie kellett egy kiváló szellemnek, a kiben megtestesül, a ki nagy elméjével kifejti, megérleli s pozitiv tartalommal ellátja, a ki küzd érte s értelmi felsőbbségével, akaratának hatalmával elfogadtatja, uralkodóvá teszi a nemzet életében.

E kiváló szellem megjelent. Gróf Széchenyi István a kifejlett, érett nemzetiségi eszme képviselője. Az ő működésével kezdődik Magyarország történelmének legfényesebb korszaka.

Ő az első magyar ember, a ki a fennállót a nemzetiségi eszme nevében támadja meg; ő az első, a kiben a nemzetiség eszméje homályos aspiráczióból világos politikai eszmévé alakul át, s a ki megtölti pozitiv tartalommal; ő a magyar nemzeti politika megalkotója, a ki a magyar nemzetiség fentartását s kifejtését emeli a magyar politika alapeszméjévé, a ki a nemzetiséget nyilvánítja a fő érdeknek, melynek minden egyéb érdeket alá kell rendelni, s a ki mély felfogással jelöli meg az eszközöket a nagy czél, a magyar faj fentartásának s kifejtésének elérésére; ő az első cselekvő magyar ember, a ki az európai czivilizáczió problemáit gyakorlati tevékenységével sikeresen megoldani képes.

Az első támadás, melyet a rendiség jogrendje ellen intéz, megdöbbenti az embereket. Sokan ellenséges indulattal, mások rokonszenves bámulattal tekintenek reá, de mindnyájan érzik, hogy itt egy rendkívüli, eredeti egyéniséggel állanak szemközt, s abban a pillanatban óriásként emelkedik ki kortársai közűl.

II.

E gazdag élet fejlődése, küzdelmei, hatása nemzete életére, szomorú vége, egyike a legérdekesebb jelenségeknek. Egy nagy szenvedély uralkodik rajta: a magyar faj szeretete. Egy gondolat tölti el: a magyar faj fölemelése s jövőjének biztosítása. E nagy eszme szabja meg életének irányát s szelleme e forrásból meríti erejét; s ezt az eszmét oly mélyen fogja fel s oly erős logikával vonja ki belőle a következtetéseket, mint kívüle senki sem.

De életének ez az alapelve nem oly egyszerű, mint első pillanatra látszik. Ha ez elv nevében nem követelne egyebet a fennálló megsemmisítésénél, hogy valami teljesen újat állítson helyére, a feladat sokkal könnyebb volna. Azonban ő sokat meg akart kimélni a fennállóból; a reformokat meghatározott terv szerint, egymásután, lassú átmenetekben kívánta létesíteni; kerülte az összeütközést az uralkodóházzal s Ausztria érdekeivel, nehogy Magyarország fejlődését s az ő reformjait akadályozzák, s mert a nemzetet még gyengének is tartotta nagyobb rázkódások elviselésére. Politikai rendszere tehát sokak előtt bonyolodottnak, alapeszméjével ellentétben állónak, politikai szerepe hozzá nem méltónak, érthetetlennek, sőt gyanúsnak látszott.

Különben Széchenyi maga is bonyolódott természet volt. Lényében a legnagyobb ellentétek: rajongás és hideg szá-

mítás; hit és kétségbeesés; életúntság s fáradhatatlan munkásság; szilárdság és ingadozás; következetesség s ellenmondások; önérzet és súlyos önvádak; nagyúri büszkeség és megalázkodás; önuralom s szenvedélyesség; merészség s aggódó félénkség; nagylelkűség s kíméletlenség; lágy érzelmesség s kegyetlen gúny; egyenesség s ravaszság; nyiltság s alakoskodás; konvenczionalismus s különczködés; forradalmi szellem s konzervativismus egymás mellett vannak meg s e tulajdonságok megzavarták kortársait s mai napig megnehezítették megértését.

A megérdemlett dicsőítéssel, melyben oly bőven részesült, eljutottak hozzánk, ha nem is az irodalom, de a szóbeli hagyomány útján, a kortársak kedvezőtlen ítéletei, gyanúsításai is, s gyengéiből s fogyatkozásaiból következtetve, sokan történelmi jelentőségét is kisebbíteni igyekeznek.

A közönséges emberek rendszerint a legszigorúbban ítélnek a kiváló szellemekről. A géniustól a lehetetlent követelik, azt, hogy mint egyes élő ember, úgy éljen, mint egy elvont testetlen fogalom, s hogy mint egy rossz regény hőse, tévedés, ellenmondás, fogyatkozás nélkül haladjon végig küzdelmes életén; hogy a kiváló ember, a kinek ép azért, mert a génius lakik benne, érzékenyebb idegrendszere van a közönséges halandókénál, a ki egy eszményt hord lelkében, a ki mindent magasabb mértékkel mér, a kin egy hatalmas nemes szenvedély uralkodik s a ki többnek érzi magát puszta egyénnél, mert egy eszme képviselője, nyugalmasan, méltóságosan, érzéketlenül viselje el a kínokat, melyeket az emberek korlátoltsága s gonoszsága okoz az eszményi czélokért küzdő szellemeknek.

Nem veszik figyelembe, hogy a génius kiválóbb ember ugyan a többinél, de csak abban különbözik tőlök, hogy neki a sorstól a szellemi és erkölcsi erő nagyobb mértéke

jutott, a mi képessé teszi a nagy alkotásokra, de hogy ember ő is, s alá van vetve az emberi élet minden nyomorúságának. Az eszmének szükségkép egy emberi egyén formájában kell megjelennie, hogy mozgató, alkotó erő lehessen, de ha ez gazdagabb tartalommal kimagaslik embertársai közűl, életének gyökere ugyanabba a talajba mélyed, melybe a legközönségesebb emberé.

A génius is születik s a természet homályos öléből ered s számtalan láthatatlan szállal függ egybe eredetének tényezőivel. Testi s szellemi egyénisége ősei életének folytatása, kiktől örökli jó és rossz tulajdonságainak nagyobb részét, testalkotását, idegrendszerét, egészségét s betegségének csíráit. Születik egy bizonyos korban, mint egy nemzet, egy osztály s egy család tagja, s a bélyeg, melyet e körök ifjú korában nyomnak egyéniségére, megmarad rajta még akkor is, ha később ellentétbe jutott velök. Testével martaléka a természet sötét hatalmainak, melyek mélyen belenyúlnak az ember szellemi és erkölcsi lényébe s elhomályosítják s megzavarják eszmei tartalmát is. E démonok ott lappangnak az emberi természet mélyében s akkor rohanják meg a szellemet, mikor legképtelenebb az ellentállásra. Az emberi szellem e vereségei hibák, fogyatkozások, gyengeségek, következetlenségek, ellenmondások alakjában jelennek meg minden ember életében, a kiválóknál azonban feltünőbbek s nehezebben érthetők.

De a ki ismeri az emberi természetet, az a génius nagyságát nem a hibátlanságban, hanem egyéniségének nemesítő hatásában, életének nagy eredményeiben fogja keresni.

A kiváló emberek nagyságát e felfogás nem csökkenti, a dicsfényt, mely őket környezi, el nem homályosítja. A hatalmas fenyőszál nem válik kisebbé, hogy ugyanabból a talajból nő ki, mint az alacsony bokor; s az égbe emel-

kedő bércz nem válik alacsonyabbá s nem szünik meg bámulatunk tárgya lenni, hogy tudjuk, hogy bizonyos magasságig ugyanaz a növényzet borítja, mint a jelentéktelen halmokat.

Ha a kiváló emberek közös emberi fogyatkozásait észreveszszük, azért nem sülyednek a közönséges emberek közé, hanem ép azt bámuljuk bennök, hogy az emberi természettel járó fogyatkozások mellett nagy tulajdonságaikkal áttörve az egyéni lét szűk korlátait, egy egész nemzet fejlődési korszakának képviselőivé emelkedtek.

Széchenyi István sem veszt nagyságából s fényéből, ha teljesen megismerjük.

Benső életének mélységeit maga tárta föl előttünk Naplóiban, melyek életének 34 évére terjednek. E Naplók nem emlékíratok, melyeknek az lett volan czéljok, hogy szerzőjüket az utókor előtt igazolják, kedvezőbb világításban tüntessék föl.

Széchenyi, mikor Naplóit írta, nem az emberekre gondolt, a kik olvasni fogják, hanem önmagával állt szemközt, csak magának akart számot adni érzelmeiről, hangulatairól, melyeket benne a külső világgal való érintkezés keltett. Meglátszik följegyzésein, hogy nem megfontolva, hanem sietve, az átélt nap benyomása alatt írattak. Alig van köztök nehány hosszasabb elmélkedés, teljesen hiányzik valamely esemény részletes, egybefüggő elbeszélése. Életének legfontosabb tényeit, törekvéseit, vállalatait, küzdelmeit, áldozatait vagy nem említi meg, mint például hatvanezer forintos adományát az Akadémia alapítására, vagy csak nehány szóval érinti, mint ha említésre is alig volnának érdemesek. Naplóiban nem csak nem törekszik a szépítésre, hibáinak, gyengéinek palástolására, hanem ellenkezőleg, kérlelhetetlenül tárja fel fogyatkozásait és

senki sem ítélheti őt el szigorúbban es — igazságtalanabbúl, mint ő maga.

Így e nevezetes ember öntudatosságával, szellemi fensőbbségével saját hibái fölé emelkedik s ezért egy nagy humorista benyomását tenné reánk, ha saját belsejének megfigyelésével, az önismerettel s önváddal nem járna együtt a búskomorság, életúntság és kétségbeesés.

Naplóiban minden szó az őszinteség és igazság bélyegét viseli magán. E töredékes följegyzésekben feltaláljuk lelke rejtekeiben lappangó nemes és nemtelen gerjedelmeit. A mit az emberek rendszerint önmaguk előtt is titkolnak, a rossz indulat apró rezzenéseit a lélek mélyében, melyek tetté nem válnak ugyan, de megmozdulnak a legtisztább, legnemesebb természetekben is, — ő leplezetlenül megvallja s elitéli.

Azért e Naplók segítségével könnyebb eligazodni e bonyolodott természetben. S az eredmények nem módosítják lényegesen a képet, mely Széchenyiről a nemzet tudatában él. Széchenyi Naplói kétségtelenné teszik, hogy e kiváló emberben igaz és nemes lélek lakott. De a Széchenyi szomorú sorsára s életének végére vonatkozó regényes színezetű hagyomány, mely oly időben keletkezett, mikor még a Naplók tartalma nem jutott nyilvánosságra, ma már tarthatatlanná vált. Mégis sorsa nem kevésbé megható, mert életében a megelégedés és boldogság minden egyes napjára a kínos gyötrelmek egy-egy éve esik.

Széchenyinek nincs szüksége a regényes díszítésre. Jelentősége életének nagy eredményein alapszik. Nagynak tünt fel kortársai előtt is, s nagysága mély gyökeret vert a nemzet tudatában. Kossuth Lajos az ihletettség egy szerencsés pillanatában a legnagyobb magyarnak nevezte, s e czímet megtartotta máig is, mert nem volt üres szó,

hanem igazság volt benne, melyet minden mélyebb kutatás csak helybenhágy. Nagy volt, mert egy nagy eszmét képviselt, mely történelmi szükségesség volt a nemzet életében s ez az eszme felül emeli őt az egyéni lét szűk korlátain.

Széchenyi, mint történelmi alak, politikai alapeszméjétől kapja másoktól megkülönböztető jellemző vonását, de kétségtelen, hogy Széchenyi is visszahatott az eszmére, melyet képviselt. Az eszme fölemeli s nagygyá teszi ugyan az embert, de viszont az eszme így egy ember egyéniségével összeolvadva, szükségkép egyéni alakot ölt, mert az egyén természete, sajátságai, tehetségének kiterjedése, ereje vagy gyengülése, módosítják, korlátozzák, tisztaságát meghomályosítják.

Érdekes feladat tehát kutatni, mikép olvadt össze a nemzetiségi eszme Széchenyi egyéniségével? S szellemi tartalma s törekvései mikép módosultak idővel a Széchenyi egyéniségében beállott átalakulás következtében?

Hogy kielégítő eredményre juthassunk, mellőzhetetlen alaposan megvizsgálni Széchenyi egyéniségét, fejlődését s mindenekelőtt öröklött, a természettel egybefüggő részét: testének alkotását.

Az ember szellemi életét nem lehet különválasztani fizikai életétől. Senki sem érthető meg egészen teste nélkül, Széchenyi e nélkül teljesen érthetetlen.

III.

Gróf Széchenyi István teste ifjú korában ép, ruganyos, erőteljes volt. Kitünően lovagolt, vívott és úszott s könynyen viselte a katonai élet fáradalmait. Hosszú életű volt; hatvankilenczedik évében vetett véget életének s midőn testét felbonczolták, nem találtak benne oly szervi bajt, mely életét közvetetlenül veszélyeztette volna.

Ifjúkori arczképe a rokkantak bécsi palotájában az ifjúság virágában levő csinos, göndörhajú barna huszártisztet mutat. A jellemző vonások még e korban nem domborodnak ki annyira, mint később, mikor az ember belső egyénisége végleg megállapodik s az ifjúság elmosódott vonásai helyére külsőleg is mély barázdákat vájnak a belső élet küzdelmei.

Az érett korú Széchenyi külsejének leírását báró Kemény Zsigmondnak köszönjük. E szerint «Széchenyi erős, de nem athletai, magas, de nem túlemelt alakú férfiú volt, a legarányosabb növéssel, hajlékony tagokkal, jól formált mellel, izmos edzett karral és középnagyságú napsütött kezekkel. Pofája miatt, mely széles és eléggé telt vala, inkább látszék testesnek, mint szikárnak; bár valósággal ha nem is sovány, de kövérségre legkevésbé sem volt hajló.»

«Arcza sötétsárga, rézvörös színezettel a pofa közepétől

fogva a száj és szem vonalai közt. Homloka széles, magas, gondolkodó és redőkbe vont; a felső homlok — a nagyszerűbb intellectualis erők helye — oly domború, oly teljes és oly széles átmérőjű, minő igen ritkán található. E méltóságos, de sötét homloknak jellemét kiegészítette a sűrű, nagy szálú, szögletes ívű és egymásba folyó két szemöld, mely annyira komor, annyira kivételes vala, hogy maga is élczeket csinált reá s népszerűsége egyik akadályának mondá. Széchenyi sötétszürke szemei nem voltak azon lelket áthasító, megkövesztő, leigéző élűek, azon égető, rejtélyes, majdnem diabolicus tüzűek, mely Görgei Arthur szép metszetű szemeit oly vonzókká és félelmesekké teszi; nem közelíték meg hatásban a Teleki László méla, kedélyes, ábrándos nagy fekete szemeit: de jellemökre nézve e kettőnek vegyületéből állottak. Széchenyi nézése majd fürkésző, éles s a kebel apró titkait kikutató volt; majd andalgó, borúlt, a szellemélet és eszmevilág tévegeibe merülő... Orra vastagtövű, merész hajlású és tág nyilású volt. Sűrű, nyírott fekete bajusz takarta a középszerűnél nagyobb száját. Álla oly erős, oly csontos, oly széles és tömör, hogy az állati élet és nyers erő kinyomatát, a szigorú akarat daczát s majdnem durvaságát veté az arcz alsó részére. Hangja erős, férfias volt, ha emelni nem akarta; bár a magasabb fokokon vékonynyá, sipítóvá, rekedtté vált. Széchenyi koponyája, mint említettem, nagy vala; de a kiformált hátulsó és közép rész fölött uralkodott az előagy tanyája, a széles átmérőjű, magas, domború homlokkal s az emelkedett felső csontokkal.»

Ebben a testben lakott Magyarország legnagyobb szelleme. Ebben a koponyában forrongott a megváltó eszme. A benne levő agyvelő alakított át egy homályos nemzeti ösztönt öntudatos politikai rendszerré; ez szőtte a jövő-

terveit egy nemzet számára; benne volt összpontosúlva egy egész nemzet mélyebb öntudatossága gondolkodásban és cselekvésben.

A kortársak, a kik Széchenyit fáradhatatlan munkásságában látták, mint korának legtermékenyebb publiczistáját, a ki egymás után dobta a köteteket a közönség közé; a kik ismerték sokoldalú tevékenységét, megindított vállalatainak nagy számát, melyeknek megkezdése s vezetése tiz embert is elfoglalt volna; a kik tudták, mily akadályokkal kell megküzdenie, mennyi izgalommal, keserűséggel, csalódással jár a szerep, melyre vállalkozott, s a lankadás nyomát nem látták rajta, — meg voltak győződve, hogy ezt a rendkívüli tevékenységet csak egészséges test birhatja el és sejtelmök sem volt arról, hogy Széchenyire nézve teste a szakadatlan kínos szenvedések kútforrása.

E titkot Naplói derítették fel. 1848 előtt a hozzá legközelebb álló személyek, családja tagjai, de még orvosai sem tudták, hogy egész életét megmérgező súlyos idegbajban szenved.

E betegséget gondosan titkolta mindenki előtt. De önmaga előtt nem takargatja szenvedéseit. Naplóiba pontosan följegyzi bajának jelenségeit. Testi s lelki állapotának részletes képe tárúl az olvasó elé, melyből biztosan meg lehet állapítani a betegség természetét s folytonos fejlődését.

E betegséget a tudományban melancholiának, búskomorságnak nevezik, melynek súlyosabb formája, ha szívszorongással (Præcordialangst) és képzelgésekkel (Wahnideen) egyesül, kevés kivétellel ugyanazokkal a jelenségekkel jár, melyek Széchenyit élete legnagyobb részében gyötörték.

Az agyhártya táplálásában beállt zavar lelki fájdalmakat okoz. A fájdalmas, nyomott hangulat alapjelenség a melancholia állapotában. A hangulat beteges volta abban nyilvánúl, hogy nem valamely megfelelő külső ok idézi elő, hanem önállóan, magától (spontane) lép föl; keletkezésének tehát nem lélektani, hanem organikus oka van.

E kínos állapot jelenségei: szomorúság, levertség, unalom, a szellemi üresség, hülyeség s az emlékező tehetség fogyatkozásának érzete; zavar, megdöbbenés, ijedtség, szégyenkezés, rettegés, elfogódottság, félénkség, beteges ingerlékenység, érzékenység, szeszélyesség, indulatosság; az önbizalom hiánya, gyengült önérzet, ingadozás és határozatlanság, alaptalan önvádak, képzelt bűnök miatt; öröklött bajoknál az elmezavar aggasztó előérzete, még a tulajdonképi baj kitörése előtt; végre kétségbeesés, öngyilkosság.

Az ily beteg nem tud aludni, vagy ijesztő álmok és gyakori felriadások szakítják meg éjjeli nyugalmát, melynek reá nincs üdítő, erősítő hatása; további fizikai jelenségek: a főfájás, üresség, nyomás érzése a fejben, bágyadtság, megtörtség s kedvetlenség; étvágytalanság, szorulás s fuldoklások, a test súlyának csökkenése, az érverés gyengesége s szabálytalansága.

Súlyosabb esetekben, mint a minő Széchenyié, szívszorongások kínozzák, különösen reggel felé, de állandóan is, ijedezésekkel s kimondhatatlan rettegéssel; a lélek működése megakad a megsemmisülésig. A rohamot nyomott kedélyhangulat, ingerlékenység, főfájás, szédülés stb. előzi meg, melynek ideje alatt a beteg borzasztó halluczinácziókban, deliriumokban katasztrófákat, végromlást, általános megsemmisülést lát. Ezzel együtt jár a kétségbeesés, önmagának s a keze ügyében levő tárgyaknak rombolása, gyilkos-

ság, öngyilkosság. Mikor a roham megszűnik, a beteg mintegy nehéz álomból ébred fel s megkönnyebbültnek érzi magát.

A melancholia előrehaladottabb stádiumában képzelgések kínozzák a beteget. Ezek onnan erednek, hogy a beteg lelki fájdalmait meg akarja okolni, de minthogy ezeknek okát minden másban keresi, csak központi idegrendszerének betegségében nem, az öntudat meghamisítása következik be; a belső változások okát a külvilágban s megváltozott viszonyaiban keresi s így szükségkép tévedésbe jut. A nagy fájdalmakból, melyeket érez, nagy okokra következtet vissza s a legcsekélyebb tényező óriásilag nagyítva jelenik meg képzeletében. Így történik, hogy a betegséggel járó félelmet és rettegést nagy veszélyekkel igyekszik megokolni; hogy csekély önmagával való elégedetlenség kínzó önvádakká, holmi fölösleges kiadás miatt önmagának tett szemrehányás a vagyoni tönkrejutástól való félelemmé; egy kis aggodalom a katasztrófa, végromlás képévé; valamely jelentéktelen feszültség az emberekkel az elhagyottság, elszigeteltség, üldözés tudatává fokozódik.

Ezek a betegek, ha különben gazdagságban élnek, tekintélyesek, tiszteltek, ünnepeltek, erkölcsileg kifogástalanok s szellemileg kiválók s komoly veszélyek nem is fenyegetik őket, az előadott oknál fogva azt képzelik, hogy vagyonilag tönkre jutnak s koldusokká lesznek; hogy éhen kell halniok; hogy a külső világ ellenségök, el vannak szigetelve, hogy kerülik s fenyegetik az emberek; hogy sötét hatalmak kezébe jutottak s meg vannak babonázva; hogy Isten eltaszította őket s el fognak kárhozni; hogy bűnösök és gonosztevők s szellemileg tehetetlenek. Rettegnek képzelt veszélyektől, a haláltól, börtöntől, az elkárhozástól.

E beteges hangulatokat a lélektani hatások fokozhatják, de nem idézik elő.

A be nem avatottak azon nézete, hogy a delirium tartalmát és színezetét attól a különleges erkölcsi októl kapja, mely az elmezavar kitörését közvetítette, téves s a visszakövetkeztetés a deliriumról valamely erkölcsi okra, hibás. Ez csak egy tag az egészségtani momentumok lánczolatában, de a fő az agy bántalma, melynek helye és minősége dönti el a betegség képének alakulását. A költők műveiben az elmezavar fejlesztése nagyobbrészt nem felel meg a valóságnak s legalább is egyoldalú.

A képzelgések az agyhártya bántalmából erednek s a tudományos kutatások kimutatták, hogy bizonyos agybetegségek a legkülönbözőbb népek és idők betegeinél ugyanazokat a tipikus képzelgéseket idézik elő. E képzelgések tartalma az egyének műveltségének foka, életének s eszméinek köre s foglalkozása szerint módosul. A beteges képzet előbbi képzetekből meríti tartalmát; a képzelet fantasztikus alakító tevékenysége azonban korláttalan.*

E betegség ismerete nélkül nem lehet megérteni Széchenyi politikai egyéniségét sem. Nagy elméje mellett ez volt természetében a legerősebb tényező. Hatalmas értelmisége, lényének öntudatos része szakadatlan küzdelemben áll testének e betegségével, mely folytonosan amannak megzavarására, elhomályosítására törekszik. Értelmisége sokáig fentartja magát a vele egy szervezetben összekötött természetes ellenség támadásaival szemben, a ki rövid ideig tartó rohamokban szerzett diadalai után visszavonul s időt enged e nagy elmének, hogy szellemi munkáját végezhesse. De az ellenség nem lankad, s gyakran és erősebben ismétli támadásait s a küzdelem kimenetele nem lehetett más, mint a testi baj diadala a szellemen.

* Krafft-Ebing. Psychiatrie.

De még mielőtt a küzdelem eldőlt is, idegrendszerének öröklött betegsége nagy hatással volt értelmiségére, akaratára, hangulataira, az emberekkel való érintkezése módjára s politikai magatartására is, és sok minden, a mit Széchenyiben logikai hibának, tévedésnek, következetlenségnek, fogyatkozásnak tartottak, bekövetkezett elmezavarával s öngyilkosságával együtt, nem volt más, mint betegségének egy-egy szimptómája s következménye.

Kétségtelen, hogy idegbaját atyjától örökölte. «Azt találják» — írja ő maga Naplójában 1828 jul. 15-én — «hogy sokban hasonlítok atyámhoz. Ő talán jobb ember volt, mint én. Nyugodjék békével, de nekem úgy látszik, hogy gondolkozása kisszerűbb, korlátoltabb volt, mint az enyim. Adja Isten, hogy életem végén több erőm legyen, mint neki.» Valóban, atyja kiváló tulajdonságai feltalálhatók fiában is, de összehasonlíthatlanúl nagyobb arányokban.

Gróf Széchenyi Ferencz is hű hazafi, a reformok barátja, szereti a szereplést a nyilvánosság előtt, hiú és népszerűségre vágyó, komoly, rangtársaitól különböző, beteges idegrendszerű s rajongásra hajlandó, közczélokra áldozatra kész és bőkezű. Mikor az országgyűlés 1794-ben azzal bízza meg, hogy a nápolyi király és királyné tiszteletére vert érmet Nápolyba vigye s az udvarnak átadja, saját erszényéből fedezi az út költségeit; nagy összegekbe került gyűjteményét a nemzetnek ajándékozza s ezzel megveti a nemzeti múzeum alapját; 1797-ben a franczia háború idejében jelentékeny adományaival tünik ki; később, mikor lelke kizárólag a vallás felé fordul, jelentékeny összegeket fordít imádságos s egyéb vallásos könyvek kiadására. Életének kilencz utolsó évében, idegbetegségének fokozódásával vallási rajongás vett rajta erőt s a nap nagy részét

házi oltára előtt töltötte s ott térdelt a kemény lépcsőn s homlokát a hideg kőre hajtva, buzgón imádkozott.

«Szegény atyám ma rosszabbul volt» — írja Széchenyi István 1819-ben. — «A sok tanulás s töprenkedés egészen megzavarta eszét. Ha volna valakinek bizonyos szellemi felsőbbsége fölötte, az visszatarthatná minden fürkészéstől; s ő visszatérve a vallás egyszerűségéhez, ismét nyugodt lenne s még boldog napokat érhetne köztünk. De sohasem hagy fel a létezők s leendők fölötti tünődéssel, s ha az iránt, mi lesz halálunk után belőlünk, mind tisztább sejtelmek után fog törekedni, úgy elméje össze fog zavarodni s életének utolsó szaka mindazokra nézve, a kik szeretve s tisztelve környezzük, nagyon kínossá fog válni.»

Gróf Széchenyi Istvánban az atyjától öröklött idegbaj is nagyobb mértékben jelenik meg. Fiatal éveiben nem foglalkozik oly gyakran egészsége állapotával, mert még akkor erős, ifjú szervezete nem érzi meg annyira idegbajának hatását. De a búskomorság árnya már ekkor is lelkére borúl s észrevehetők a tépelődésre, komor sejtelmekre, önvádra és kétségbeesésre való hajlam nyomai. Nevezetes, hogy már hét éves korában látomásai vannak s megjósolja a nagyczenki kastély elpusztulását, a mi kétségtelen bizonyítéka annak, hogy idegbaja öröklött s már gyermekkorában is érezteti hatását, habár gyengébben s ritkábban. Huszonhárom éves korában — 1814 aug. 9-én — mikor az ifjú kedély derültsége, könnyelműsége még nem párolgott el az emberből, ezt írja, nyilván Carolina nevű sógorasszonyára czélozva: «Ez volt életemnek egyik legnevezetesebb napja. Ez volt az első lépés a szerencsétlenség felé, a bűn kezdete s későbbi kétségbeesés oka.» «Oly valami történt velem, a minek

rám nézve minden esetre szomorú következményei lesznek; sőt meglehet, hogy épen azért lövöm egyszer még főbe magamat.» (1814 nov. 3.) Egy évvel később Angliából Calaisba utazik s a vihartól hányt-vetett hajón «Istenre s egy nőre gondol, kit talán szerencsétlenné tett s kinek emléke súlyosan nehezedik lelkiismeretére» (1815). S midőn e nő 1820-ban meghal, megint azzal vádolja magát, hogy ő is oka halálának, s ez az emlék végig kísért egész életén s derült óráiban csodálkozik rajta, hogy neki, a kinek lelkiismeretét ily nagy bűn terheli, hogy lehet egy víg percze ez életben? Később testét-lelkét betegnek tartja s azt írja, hogy nagyon ámítaná magát, ha valaha még boldog órákra tartana számot.

«Két hónapon át» — írja 1819-ben életére visszatekintve — «ébren és álmomban meg akartam ölni magamat. Nem tettem, mert az öngyilkosság ellenkezik elveimmel.»

1820-ban, tehát mint huszonkilencz éves fiatal ember, kezd gyakrabban foglalkozni egészségével s följegyzéseiből következtetni lehet a megelőző évek állapotára is. «Majdnem mindig rosszúl érzem magamat, tűrhetően ritkán és jól majdnem soha. Hajtanom kell magamat s mozognom, hogy boldog lehessek.» (1820 szept. 26.) «Egészségem napról-napra rosszabb s érzem, hogy idegeim, szívem s agyvelőm annyira meg vannak támadva, hogy teljes szétbomlásukat előre látom. Álmaim oly elevenek, hogy szinte éber állapotomba mennek át; ébren önkénytelen álmodozásokba merülök és az álom és ébrenlét határvonala majdnem eltünik. Idő előtt megvénültem. Mi lesz e baj vége? Csak ügygyel-bajjal tudom együtt tartani gondolataimat s minden új óra új hatást gyakorol érzékeimre és kedélyemre. Bár azoknál nyugodhatnám, kiknek

emléke mindig él bennem! Ha még sokáig élek, nem fog-e jellemem teljesen asszonyossá, kicsinyessé, nyomottá átalakulni?» (1820.)

Ily hangulatokban nem csoda, ha a halál gondolata is beférkezik lelkébe. «Ejjel» — írja 1820-ban — «a halálról gondolkoztam s közeli végem önkénytelen oly elevenen állott lelkem előtt, hogy rettegést és remegést éreztem velőmben és csontjaimban.»

De bajának egyéb lelki jelenségei is mutatkoznak. Az emberekben idegenkedést, ellenséges indulatot kezd látni; remete-életre, kivándorlásra, halálra gondol. A miszticzizmus jelei is mutatkoznak s azt hiszi, hogy elhúnyt sógornéja hat reá az árnyékvilágból. (1820.) Máskor valami hangot hall, melynek okát nem tudja megmagyarázni s végre abban állapodik meg, hogy egy elköltözött lélek hangja volt.

1822-ben harminczegy éves volt. Ekkor kezd benne gyakrabban fölvillanni az öngyilkosság gondolata s jelentkezik erősebben az életúntság. De hangulatai gyorsan változnak. 1822 nov. 24-én agyonlövésre, pisztolyra gondol, deczember 11-én egészségét és humorát jobbnak találja s azt írja, hogy már nem gondol az agyonlövésre, de már három nappal később már megint «feltartóztathatlanul» az öngyilkosságra gondol.

Később sejtelmei támadnak, hogy elméje meg fog zavarodni. «Nem leszek-e én végre is hülye vagy bolond? Istenemre, nem marad más, mint a pisztoly.» (1823.) «Beteg vagyok. Mindenben hanyatlom. Erkölcsileg és testileg sülyedek. Életem terhemre van.» (1824.) «Türelmetlenül vártam anyám halálát, hogy azután véget vessek életemnek. Ő lett volna az egyedüli, a kire nézve elhatározásom keserűbb lett volna a halálnál.» (1824.) S midőn anyja halála

hírét veszi: «Most már rendelkezhetem magammal. Nagy Isten segíts! Agyonlőjjem magamat? Jobb lesz-e? Az elszánás egy pillanata és minden szenvedésnek vége!» (1824.)

Mikor egészségesebbnek érzi magát, e sötét árnyak is eltünnek s azt állítja magáról, hogy hypochondriában szenved. S valóban, alig van súlyos testi baj, mint vízkórság, hátgerincz-sorvadás, kő-, máj-, vese-, szívbaj, gyomorrák, polyp stb., melyről ne hinné, hogy neki a sorstól osztályrészül jutott. De ha nem érzi is egy bizonyos betegség jelenségeit s nincsenek fájdalmai, mégis oly érzése van, mintha egész organizmusa fel akarna bomlani.

Helyzetét sötét színben kezdi látni. «Lelkiismeretem meg van terhelve, egészségem meg van rontva, az emberek becsülését elvesztettem, vagyonomat eltékozoltam, egy jobb jövő reményét eljátszottam.» (1823.) Saját belsejébe tekint s azt írja 1825-ben november 22-én: «borzadással látom, mily gyenge s jellemtelen vagyok».

Ezután új jelenségek merülnek fel, melyek bajának súlyosbulását bizonyítják. Éjjelei borzasztók s látomások kínozzák. Lelki furdalásokat érez; Istent hívja fel, hogy tiporja el haragjában; a jövőt sötétnek látja; magasabb hatalmak, szellemek befolyása alatt állónak tartja magát. «Érzem, hogy a szellemek világával függök egybe. Az ördög-e ez vagy géniusom? nem tudom. Ha az első (törlés), ha a második, akkor a magyar nemzet lesz.» (1826.) «Az élet terhemre van, semmire sem vagyok használható; sokat szenvedek gyöngeségem miatt; egész nap csupán azon gondolkodtam, ne lőjjem-e magamat főbe? Az ég tudja, de még megőrülök!» (1826.)

Maga körűl pusztaságot, sötétséget lát. Elhagyva, elszigetelve érzi magát, azt hiszi, hogy barátjai elhagyják, az emberek kerülik.

Nyugtalan, kínos éjjelei után fáradtnak, kimerültnek, összetörtnek érzi magát. Öngyilkosságra irányuló hangulatai gyakoriabbak. «Egy neme az őrültségnek vett rajtam erőt s pisztolyaim felé rohantam.» (1827.) «Mintha valamely varázs hatalma alatt állnék, nem tudom levenni szemeimet a pisztolyról, a tőrről, a méregről, ha valahol látok.» (1828.) S valóban, néha méregre, néha tőrre, de rendesen a pisztolyra gondol, mint az öngyilkosság eszközére.

1828-ban Isztriában utazik s szórakozást keres, hogy meneküljön gondolataitól, «mert ha egyszer rám jön az őrültség, agyon lövöm magamat. Bolond szerelem a forrás, melyből tetteim erednek. Egészben véve életem terhemre van s utálom ... S a mi Magyarországot illeti, mindennap jobban érzem, hogy egészen halott, hogy én s a hozzám hasonlók az ár ellen úszunk, s végre is bele kell vesznünk. Egészségem nyomorult, teljes feloszlásban vagyok.» (1828.) «Apathiában élek. A magyarsággal az ár ellen úszunk. Munkánknak nincs sikere. Magyarország meg van halva, minden nap jobban sötétedik el szemem előtt... Nem baj, előre!» (1828.) «Lehetetlen, hogy még soká éljek. Lassankint feloszlom. Minden szürke szemem előtt s az örökkévalóság egész megmérhetetlenségében áll előttem s elnyeléssel fenyeget. Erőm fogyni kezd. Mindenkitől elhagyva érzem magamat. Magyarország halottnak látszik nekem. Pest borzasztó tartózkodási helynek.» (1828.) «Ne neheztelj szegény hazám, de el vagyok veszve rád nézve. Életem fáklyája ketté tört, géniusom eltiport. Mit csinálhatott volna belőlem ennek a rothadó országnak! Most minden romba dől.» (1829.)

A sejtelem soha sem hagyja el, hogy életét erőszakos halállal fogja bevégezni. Óhajtja a halált, de fél tőle.

«Egész bágyadtan érkeztem meg» — írja 1828-ban — «idegeim oly gyöngék, hogy mindentől félek; folytonos sejtelmeim vannak arról, a mi történhetnék, s minden undorodásom mellett az élettől, ostoba és bosszantó módon irtózom a haláltól.» — «A gondolat, hogy meghalok, borzasztó s mégis sokat adnék érte, ha nemsokára megszűnnék lenni.» (1829.)

Úgy érzi, mintha agyveleje meglágyúlt volna, nincsenek gondolatai. Betegnek, kishitűnek, enerváltnak, elhagyottnak, hasznavehetetlennek, gyengének érzi magát s kétségbeesik s folytonosan öngyilkosságra gondol. Kétszer tervezi, hogy Buda környékén kikeresi a legmagasabb hegyet s ott fogja magát főbe lőni. (1829, 1847.)

Észreveszi, hogy fürdés közben a vízben fél, hogy félénksége fokozódik s hogy idegei gyengülnek. (1828.) Idegbaja valóban terjeszkedik s feldúlja életét. «Borzasztón töltöttem az éjt.» — írja 1828 nov. 17-én. — «Úgy éreztem, mintha valami, egy démon megfogott s erősen tartott volna, nem tudtam menekülni. A félelem verítéke ütött ki roncsolt testemen. Világosan láttam, mi lehetett volna belőlem s mi vagyok: beteg test, feldúlt lelkiismeret; keveset tanultam s egy rothadt nemzet reformja élén állok, az ár ellen úszva, sokaktól gyűlölve, mindnyájától kerülve, vagyoni zavarokban s Crescence iránti szerelemtől megtörve, egy egész, mely tébolyodottság, őrjöngés és öngyilkosság között ingadozik.»

Ily hangulatokban nemcsak saját állapotán esik kétségbe, hanem a magyar nemzetet is rothadtnak, halottnak látja, melyen már nem segíthet senki. (1830.) Ezt 1830 előtt is ismételve írja Naplójába, valamint ugyanabban az évben is, mikor a *Hitel* megjelent, melyben szebb jövőt jósol nemzetének, s melyet ezzel a mondással fejezett be:

«Sokan azt gondolják, Magyarország — volt; én azt szeretem hinni: lesz!»

Ha e hangulatokat életének viszonyaival vetjük egybe, nincs köztök egy sem, mely okot adhatna az életúntságra, kétségbeesésre, öngyilkosságra. A ki figyelemmel vizsgálja életének e szakát, arra az eredményre jut, hogy lelki állapota a legtöbb esetben nem a külső viszonyok hatásának eredménye, hanem ezektől teljesen független, önálló tényező műve. Idegrendszerének beteges érzékenységénél fogva fájdalmakat okoz neki sok apró benyomás, melyet más meg sem érez; de a legtöbb esetben idegbajának rohamai alatt uralkodnak lelkén a komor gondolatok, melyek megjelennek s tartanak oly viszonyok között, midőn derültségre s megelégedésre volna oka s a roham megszüntével eltünnek életének oly helyzetében is, mikor komoly oka volna a levertségre.

Hogy életuntságának, kétségbeesésének s öngyilkosságra való hajlamának oka nem élete külső viszonyainak lélektani hatásában rejlik, meggyőzően bizonyítja életének az a szaka, mely 1830 és 1840 között folyt le.

Széchenyit a sors születésénél fogva magas polczra helyezte, gazdag volt és jó gazda s viszonyai rendezettek voltak. Eszméi hódítanak s végre diadalra jutnak; vállalatai sikerülnek, tisztelet környezi, mindenütt ünneplik s oly magasra emelkedik a nemzet véleményében, mint e korban senki sem. Ebbe az évtizedbe esik házassága azzal a nővel, ki után tíz évig epedett, kit imádott, s két szép fiúnak születése. A sors elárasztotta e rövid időszakban mindennel, a mi az életet széppé, kellemessé s becsessé teheti. Ez volt életének legfényesebb, s ez lehetett volna legharmonikusabb, legboldogabb korszaka is. Ha valaha, ebben a korszakban nem volt oka kétségbeesni s a halált óhajtani.

Naplói azonban azt bizonyítják, hogy lelke állapota nem fordul jobbra, hangulatai ép oly komorak, hajlama az öngyilkosságra ép oly erős, még többször nyilvánul, mint azelőtt. Sőt új jelenségek mutatkoznak, melyek bajának fejlődését bizonyítják. Idegrendszerének betegsége megy a maga útján s nem gátolja haladásában semmi. A természet sötét hatalmait nem riasztja el Széchenyi életének fénye s a kétségbeesést nem űzi ki lelkéből az élet boldogsága. Nem a világ vet sötét árnyékot lelkébe, hanem lelki betegsége láttatja vele komor színben a világot.

1830-ban a Duna szabályozása érdekében fáradozik az aldunai vidéken. Itt megbetegszik. «Egészben életúnt vagyok» — írja 1830 julius 14-én — «annyira, a mennyire csak lehet. Ha nem hinném, hogy még némi jót tehetek Magyarországgal, s ha Crescence nem volna, valószinűleg a pisztolyhoz nyúlnék.» «Lázam van ; életúnt vagyok. Mit tegyek? Agyonlőjjem magamat? Vagy panaszt ne hallassak? Lemondással szenvedek. Hosszú betegségnek biztos halál a vége. Annál jobb, ez az a mit óhajtok.» — «Pisztolyaimra meresztettem szememet. Isten bocsásson meg, ha őrültségemben megölöm magamat. Hisz én nem akarom. Ez megsemmisítené az új iskolát, melyet csak most alapítottam Magyarországon.» Ugyanezt a hangulatot tükrözi vissza gróf Waldstein Jánoshoz 1830 julius 17-én kelt levele: «Ez időnek legnagyobb részét szívszorongatások s elfulasztások közt töltém, s egyéb régi nyavalyák hozzájárulván, úgy annyiszor elnyomott az, hogy sokszor a kétségbeeséshez közel, életemnek rövid úton véget akartam szakasztani.»

Egészsége helyreáll, sokat eszik, jól alszik, nyugodt, inkább közönyös, de úgy találja, hogy rugékonyságát s erélyét elvesztette. Később ismét az a sejtelem kínozza,

hogy nem sokára meg fog halni. Majd ismét meg van elégedve egészségével; nehány nappal később megtörtnek, bágyadtnak érzi magát. «Egészen oda vagyok; azt hiszem, összerogyok a gyengeségtől; lehetetlen, hogy életem sokáig tartson.» — «Népszerűségem napról-napra sülyed, mint egészségem.» (1831 május 5 és junius 25.) «A Világot befejeztem. Lelkem meglehetősen nyugodt; szeretnék meghalni.» (1831 junius 27.)

Hasonló tartalmú följegyzések gyakran ismétlődnek. Folytonosan önvádakkal gyötri magát. «Nagyon melancholikus voltam s magamba szálltam. Ha multamba tekintek, a legszomorúbb emlékek jelennek meg lelkem előtt, a jövő szürke, a jelen keserű. Istennel sem vagyok rendben, — hazám korhadt stb.» (1831 szept. 14.) «Szívesen halok meg, únom az életet. A hova csak tekintek, a múlt, a jelen s a jövő szürke. Lelkiismeretem? Ha visszagondolok a múltba, nem lehetek vidám. Tudásom, ezt minden nap tisztábban látom, nagyon csekély. Nem tudok latinul, járatlan vagyok a jogtudományban, — tulajdonkép nem tudok semmit. Egészségem nyomorúlt, különösen a kedélyre leverőleg ható, — nincs bennem melegség; vagyonom nincs rendben, nincs kellemes otthonom, még házam sem; nincs hatásköröm, de mire való is volna ez, mikor rothadt s gyűlöletre méltó hazám van. A szerelemben szerencsétlen vagyok. Jer barátom, halál; ne kínozz nagyon s ellentállás nélkül követlek.» (1831 szept. 24.) De már a következő napon ezt írja: «Különös, rosszúl aludtam s mégis mintha újjá születtem volna! Mindent rózsaszínűnek látok.» De nehány nappal később már megint levertnek érzi magát s alig bírja elviselni az életet.

Aggodalmai támadnak politikai szereplésére nézve is. «Életem napról-napra borúsabb lesz. Kellemetlen aggá-

lyaim vannak, hogy tendencziáimmal nem teszek-e több rosszat, mint jót? Az emberek nem értenek meg s egészen megzavarodnak.» (1832.)

Nagy izgalmakról panaszkodik; Amerikába készül, hogy ott meghaljon. Elhagyottnak, szerencsétlennek, de ártatlannak mondja magát. «Meg vagyok vetve, minden ember hátat fordít nekem, egészen le vagyok verve.» (1832.) «Fordulat állott be életemben. Minden reményemet elvesztettem. Semmi sem vagyok Magyarországnak. Nem tudom, mit csináljak. Nagyon szerencsétlennek érzem magamat. Életemet minden nap jobban utálom.» (1832.) «Egészségem oda van. Magyarország halott. Nincs ember, a ki megmentse; csak egy isten segíthet.» (1832.) «Életem terhemre van; szeretném végét vetni.» (1832.)

Rossz éjjelei vannak, megint képzeletének látomásai kínozzák. «Rossz éjjelem, borzasztó álmaim voltak; a halál, az örökkévalóság rám mereszti szemeit, — borzasztók ébredésem pillanatai.» (1832.) «Az öngyilkosságra gondolok s nem szabadulhatok ettől a gondolattól. Az örökkévalóság megnyílik szemeim előtt s lelkem remeg bensőmben. A mint öt év előtt szép reményeim voltak, úgy most reménytelennek látok mindent. Borzasztó egy test kiszáradt, korhadt, rothadó tagjának lenni. Minden erőm elhágy.» (1832.) «Beteg vagyok; úgy érzem, hogy megőrülök.» (1832.) «Vannak pillanataim, mikor a pisztolyhoz nyúlok, az az érzésem van, hogy megőrülök.» (1832.) «A legtöbb ember hátat fordít nekem; meg vagyok törve. Éjjel-nappal fáradni nehéz, siker nélkül keserves. Minden embertől félreismertetni, gyűlöltetni, az őrülésre vezet... Kételkedni kezdek minden emberben.» (1832.) «Mindent sötét színben látok. Nincs részvevő barátom. Wesselényi ellenségem lett. Gyűlölni kezdem az életet. Életem végét

közelnek érzem, annyira gyönge az idegrendszerem. Csak most akartam egy nemzetet fölemelni s alig vagyok képes magamat föntartani.» (1832.) «A halál van lelkemben.»

Londonban, 1832 szeptember 4-én egy kínos éj után ezt írja: «Általában közel vagyok a kétségbeeséshez. Néha borzasztó színben látom s jobban gyűlölöm magamat mindennél a világon. Szívtelenségem ... iránt világosan áll előttem s a nemezis súlyos nyomását érzem. Eljárásom ... szemben, melynek emléke éjjel-nappal szemem előtt lebeg, megrontja élvezeteimet s nincs egy igazán boldog órám. A világ leggonoszabb emberének tartom magamat, a kinek csak az alkalom hiányzik, hogy rosszat tegyen. Utálom magamat s kívánom a halált. Mily szép és nemes érzés rezgett lelkemben ifjú koromban; most minden komor és kiszáradt, semmit sem tudok tenni — borzasztóan unatkozom. Nincs baráti köröm, mely tisztelne. Félek az emberektől, mert azt hiszem, hogy meglátják rajtam ... Úgy látszik, mintha én volnék az emberiség kitagadottja, a kit sokan sajnálnak, de a kit igazán senki sem tisztelhet és becsülhet. Törekvéseim Magyarország fölvirágzására, a hiúság és hetvenkedés jeleinek látszanak nekem s mindenesetre haszontalanok. Könyveim mélyen a kritika alattiak, sőt veszedelmesek. Ó miért születtem én a magam és mások szerencsétlenségére! Imádkozni sem tudok. Mialatt ezt írom, nagyon rosszúl érzem magamat. Gyomrom össze van húzva, talán kolera lesz belőle. Örökre megsemmisülni leghőbb óhajtásom, mert jövőm, jelenem és múltam egyformán elviselhetetlen rám nézve.» «Istenem, egy hosszú élet nem elég jóvá tenni a mámor egy pillanatában elkövetett lépést. A pisztolyhoz nyúljak-e? Még nem tudom. De borzasztó a lelkiismeret felébredése, ha az ember nem született a bűnre s fölfedezi, hogy a legnagyobb

szívtelenséget követte el.» (1834.) «Átok fekszik rajtam... a halál keblemben van s látom a kétségbeesés előjeleit.» (1832.)

Életúntsága, kétségbeesése, öngyilkosságra való hajlama számtalan rövid feljegyzéseiben folytonosan nyilvánúl. «Kedvem volna az ablakon kiugrani. Ez a hangulat, melyben most vagyok. Mérges, lusta, igazságtalan vagyok, valóban nyomorúlt egy ember. Azért nem is szeret engem senki.» — «Egészséges s mégis beteg vagyok. Ép most szidtam meg szegény Tasnert. Nagyon sok keserűség és gyűlölet lakik bennem, — nem egy embert örömmel látnék meghalni.» — «Egész éjjel nem aludtam, — egészen rozzant vagyok, — agyonlőném magamat, ha Crescence és Magyarország nem volna.» (1835.)

1833 szeptember 20-án pióczákat rakat fejére. Kishitű, életúnt és komor. Azt mondja, hogy ily testtel az élet nem ér semmit. Szeptember 23-án megérzi a pióczázás jótékony hatását. Mindent rózsaszínben lát. «Istenem,» — kiált fel — «lelkünk mily szorosan függ egybe testünkkel!»

Magyarország legünnepeltebb, legnépszerűbb férfia elhagyottnak, gyűlöltnek érzi magát s lelkének tisztasága sem menti meg az önvád kínjaitól. Néha, midőn lelke egyensúlyban van, a búskomorság rohamai nem bántják, meg tudja érezni s élvezni az őt környező tisztelet nyilvánulásait. Nehányszor följegyzi, hogy ez szép nap volt életében. De ha idegbajának hatása alatt áll, nem enyhítik szenvedéseit a népszerűség legkétségtelenebb jelei sem.

1832 május első napján Budán sétál és sok fiatal emberrel találkozik. Udvariasan köszöntik s mikor elmegy mellettök, fenhangon mondják: ez a magyarok istene. De e megható jelenet nem vidítja fel. Ugyanaz nap azt írja Naplójába: «Az éjt borzasztón töltöttem. Múltam, jelenem

és jövőm sötét... Lelkiismeretem fölébredt s még megőrülök!» 1834 augusztus 26-án azt írja magáról, hogy elég magasan áll a közönség rokonszenvében s meg van elégedve. De szeptember 6-án már azt érzi, hogy szétmállik s Magyarország meg van halva. Máskor ismét azért tart egy bizonyos pillanatot alkalmasnak a halálra, mert már elég magasan áll a nemzet szemében. (1835 jan. 1.)

1836 február 4-én életének egyik leghőbb vágya teljesül. Gróf Zichy Károly özvegyével, Seilern Crescence-al, kit tíz év óta rajongással, példátlan kitartással szeretett, megtartja esküvőjét. A következő napon azt írja Naplójába: «Boldog, nagyon boldog vagyok. Boldogabb, mint lehetségesnek tartottam. Otthon ettem, otthon maradok. Oly jól érzem magamat!» Február 6-án: «Nagyon boldog vagyok s egészséges, mint a hal. Az egész vidék megszépült. Boldog álom!» A következő napokon még zavartalan boldogságot élvez, de már az esküvőjét követő negyedik napon, február 8-án azt írja: «Azt hittem, hogy az őrültek házában (Bedlamben) vagyok. K. (az elhúnyt férj) szelleme megjelenik előttem. Velőm jéggé lett csontjaimban. Tisztességes emberként viseltem magamat. Volt türelmem, sokat szenvedtem. Végre buzgó imádság után megkönnyebbültem. Nincs zavartalan boldogság e földön. Nincs, csak a sírban van nyugalom s csak a szellemvilágban boldogság.»

A búskomorság árnyai elvonulnak rövid időre. De bár nejében nem csalatkozott s élete végeig imádta, a házasságát követő években gyakrabban esik kétségbe s tervez öngyilkosságot, mint az azt megelőző időben. Sőt idegbajának fokozódását bizonyítja egy új jelenség is. Élete terhére van, s folytonos sírásra van hajlama. Neki magának is feltünik ez az állapot, mely gyakran ismétlődik s azt kér-

dezi magától, hogy mi lesz ebből? (1838 május 10, junius 4, 1839 márczius 28.) Majd ismét szellemi tehetségeinek fogyását veszi észre s teljesen tehetetlennek érzi magát. «Úgy látom, hogy egészen hülye vagyok. Kis híjja, hogy el nem felejtem nevemet. Agyvelőm lágy. Mindent a legügyetlenebb módon teszek. Miután megtörtént, világosan látom az ostobaságot.» (1832.) «Mindenünnen ki vagyok zárva, senki sem beszél rólam; senki sem akar engem. Nincs szerencsém. A nemezis áll előttem. Azt hittem, hogy a legokosabb vagyok s a legostobább voltam. Magasra törekedtem s mélyen sülyedtem.» — «Visszatekintek életemre s az ostobaságok s következetlenségek lánczolatának látszik nekem.» — «Whistet játszom. Nyomorúságosan. Arra való ez is, hogy magamat megismerjem. Ehhez sem értek... Minden szép álomnak, illuzióknak vége. Ez fáj. Csak az álomban, az ideálban van a boldogság. Azt látom, hogy semmit sem tudok s a legtöbbet ostobábban s együgyűbben teszem, mint mások.» (1838.)

1839 végén annyira érzékeny, hogy mikor több szolgája házát elhagyni készül, azt írja Naplójába: «Hát mindenki elhágy engem? Vagy én hagyjam el őket? Egy durranás! és mindennek vége.»

«Pályámat befejeztem» — írja 1840-ben. — «Most a fődolog számot vetni magammal. De hátha egy nagy deficzitet rejt magában az ember? Mily szomorító a visszapillantás életemre! Nekem legalább ilyennek látszik. Fejem gyenge, erőm kimerült, nincs felfogásom, emlékező tehetségem, sem ítéletem.» (1840.) «Kételkedem magamon. Visszatekintek életemre s nem látok benne egyebet a következetlenségek hosszú soránál. Életem együgyűségekből van szőve. Ostobábbnak, tudatlanabbnak és gonoszabbnak tartom magamat más embereknél. Azt hiszem,

hogy életemet a legügyetlenebb módon pocsékoltam el.» (1838.) Betegsége rohamai gyakrabban ismétlődnek; felfelriad álmából, szorongásokat érez, a halált látja közeledni s az örökkévalóság kapui megnyilnak szeme előtt. Azt hiszi, hogy vallási őrültség ütött ki rajta. «Az a rögeszmém van, hogy örökre elkárhoztam, s hogy minden törekvésem haszontalan e földön. Ez az eszme reggel félálomban üldöz s nem tudok ettől az ostobaságtól szabadulni. (1840.)

Az 1841-ik évvel új korszak kezdődik Széchenyi életében. Népszerűsége hanyatlik s ő ellentétbe jut saját eszméinek logikai következményeivel. A mozgalom, melynek megindítója ő volt, terjed s mind magasabb hullámokat vet, s ez aggodalomba ejti. Kossuthot 1841-ben megtámadja s folytatja ellene a harczot 1848-ig; de sikertelenül; Kossuth győz, de ebben nem látja már saját eszméinek diadalát. Messze elmaradt az általa megindított mozgalomtól; szeretné feltartóztatni, de nem bírja. A nemzet hangulatát, követeléseit, törekvéseit veszélyeseknek, végzeteseknek tartja. Életének e korszaka tele van kellemetlenséggel, keserűséggel, sikertelen küzdelemmel a politika terén. Ez a korszak elméjének megzavarodásával, öngyilkossági kisérleteivel s Döblingbe jutásával végződik.

Ha Széchenyi élete e küzdelemmel és izgalommal telt korszakának hangulatait a megelőző fényes korszakéival összehasonlítjuk, alig találunk köztök különbséget. Baja fejlődik ugyan s nehány új szimptóma merül fel; nehány az előrehaladott korral járó fogyatkozás is áll be, mely lehangolja és szomorítja. Különben ugyanazzal az egyhangúsággal, gyakran ugyanazokkal a szavakkal ismétlődnek panaszai, melyekben ugyanaz a levertség, szomorúság, lehangoltság, félelem, ijedezés, beteges ingerlékenység s

érzékenység, életúntság, kétségbeesés, önvád s öngyilkosságra való hajlam, ugyanazok az álmatlan éjjelek, felriadások, borzasztó álmok és látomások, szívszorongások, sötét hatalmak, szellemek, halálos félelmek fordúlnak elő, mint a megelőző korszakban s most is oly sötét színben látja hazája sorsát, ha idegbetegségének rohamai kínozzák. De e feljegyzésekben ritkán található politikai vonatkozás, s ha mégis előfordul, nem mint a kétségbeesés oka szerepel, hanem mint idegbetegségének következménye.

Általában hangulatai ritkán vannak összhangban a külső világ viszonyaival. A mint betegsége nem bántja, lelkiállapota rendes, nyugodt, sőt derült is; megtört lelke a roham után fölegyenesedik, eltelik reménynyel, önbizalommal, még ha a politikai viszonyok az ő nézete szerint rosszabbra fordultak is.

Ha kedélyére kizárólag a politikai viszonyok alakulása hatott volna s ezek idézték volna elő elméje megzavarodását, akkor ennek nyomának kellene lenni Naplóiban, s búskomorságának, aggodalmainak s kétségbeesésének folytonosan abban az arányban kellett volna növekedni, a melyben közeledik az 1848-ki eseményekhez.

Azonban Naplói ebben a korszakban is hangulatainak folytonos hullámzását mutatják; borús napok után derültek következnek, s mert betegsége nem támad rá nagy erővel s jobban érzi magát az 1848-ik év első hónapjaiban, mikor a politikai helyzet rendkívül komoly és válságos s mikor, ha elméje megzavarodását kizárólag politikai okok idézték elő, legalább mélyen lehangoltnak kellene lennie, az életet szépnek találja s oly derült reménykedő hangulatban van, mint életének legfényesebb korszakában egyszer sem.

Hogy az 1841-ik évtől 1848 márczius 18-ig terjedő Naplók szerint a megfelelő korszakban mily csekély szerepet játszott a politika Széchenyi komor hangulatainak előidézésében, a következő tipikus följegyzések bizonyítják: «Visszariadok a megsemmisüléstől. Nem csodálkoznám, ha az őrültek házában végezném be életemet. Álmomban egészen őrült vagyok, félálomban félig. Agyvelőm napról-napra jobban érik meg az őrültségre. Vallási őrjöngés — azt hiszem, hogy el vagyok kárhozva.» — «Magamba mélyedtem — nincs semmi erőm — minden illuzióm szétfoszlott... egy halálmadár nagy zajt csinál a kastélyban — rálesek, meg akarom lőni — végtelen kedvem támad magamra lőni — nem kell sokat gondolkodni, egy kis nyomás stb.» — «Bánat, kétség, őrültség jár rajtam keresztűl-kasúl.» «Hogy mit álmodom félig éber állapotban s mennyit szenvedek, az ki nem mondható. Szeretnék Bélával és Ödönnel a vízbe ugrani.» (1841.)

«Elég jól érzem magam, de mily álmok! A sötét hatalmaké vagyok. Átok fekszik rajtam.» «Egy gondolat kergeti a másikat. Bánat és szemrehányások. Három órát alszom, azután a szerelem és politika nemezise üldöz. Haldoklásban keltem fel; az egésznek pisztolylyal szeretnék véget vetni.» (1841.)

«Nagyon életúnt vagyok. Pisztoly után vágyódom, de nem dühhel, hanem hogy alhassam.» «Egész éjjel haldoklás. Meg vagyok győződve, hogy egy gonosz szellem hatalmában vagyok.» «Minden éjjel agonia. A megsemmisülés kapúi tárva. Agonia éjjel — idegeimnek vége — mindig izgatott vagyok.» — «Ezer szemrehányást teszek magamnak. Elégedetlen vagyok magammal — egyedül érzem magamat; alkalmatlan vagyok arra, hogy családapa legyek.» — «Egy idő óta rettegéssel ébredek föl. Illuzióim

szétfoszlottak, sötéten nyílik meg a sír előttem; szeretném magamat főbe lőni.» — «Puszta és komor. Igen, magasabb ellenséges hatalmak körmei közt vagyok... azt hiszem, hogy lelkem el van zálogosítva... Sok rosszat tettem, sok szerencsétlenséget okoztam. Gonoszságból tettem-e? Mért vagyok oly gyenge, oly álmodozó, öntudatlan? Arimannak tűzi anyagra van szüksége... Még megölök valakit, vagy oka leszek kivégzésének. Ekkor megtelik gonoszságaim mértéke — nekem így látszik s ez oka gyengeségemnek s határozatlanságomnak. Ó Istenem, végy magadhoz! Nem voltam én a bűnre teremtve. Az erényt szerettem mindig s csak a hiúság mámorában tértem el tőle.» (1842.)

«Egy millió szemrehányás. A visszapillantás életemre szégyennel, bánattal, kétségbeeséssel tölt el. Nincs egy fényes pontom.» — «A múlt éjjel azt hittem, hogy meghalok. A lélegzetem megállott. Agyonlőném magamat, hogy ne kelljen haldokolnom. Utálom az életet, de nagy a félelmem is.» — «Egész éjjel félálomban — egyik gondolat kergeti a másikat. Nagyon bágyadtan keltem föl. *Bár erkölcsiek volnának szenvedésem okai.* Agyvelőm beteg? Akkor az a kérdés, eltudom-e viselni elszigeteltségemet, vagy le fog-e győzni, mert ez a helyzet nem fog többé megszűnni.» (1842.)

«Semmi különös bajom — csak nagyon félénk vagyok, azt hiszem, nemsokára végem lesz. Talán jobb így; a mint a Walhalla elkészül, meghalhatok.» — «Vegetálok. Rothadásban látom magamat. Úgy érzem magamat, mintha minden pillanatban a guta akarna megütni. A — magyar láthatár sötétedik. Magyarország közel van a haldokláshoz.» — «Senki sem látogat meg, senki sem hív meg.» Nehány nappal később, mikor több meghívást kap ezt írja:

«Verekesznek értem.» — «Minden nap mélyebbre sülyedek. Hogy lehet igy élni? Már nincs kétségem, hogy Magyarország meg van halva.» «Fejem szédül, zavart és ostoba. Azt sejtem, hogy 30-án (sógornéja halála napja) meghalok. — Gondolataim összezavarodnak, úgy érzem, hogy megőrülök.» — «Legközelebb vagy súlyosan megbetegszem, vagy megőrülök. Éjjeleim elviselhetetlenek. Borzasztó halálos félelmek.» Három nappal később: «Csodálatosan jól érzem magam. Tele vagyok életkedvvel.» Három nappal később: «Halálos rettegés — felugrottam, főbe lőném magamat, hogy megszabaduljak a haldoklás kínjaitól.» — «Azon a ponton vagyok, hogy meg kell őrülnöm, vagy csak most látok világosan? Egy magasabb hatalom hálójában érzem magamat, mely czéljaira meg akar fogni. Mindenben kételkedem — nagyon szánalmas hangulatban vagyok. Bánat, szemrehányások, ezer ostobaság emléke kínoz. A pisztolyra gondolok.» — «Istenem, mily éjszakák! Mily kétségek! Szeretném magamtól menekülni. Egész éjjel a guta környékezett. Ha nem volnék házas, véget vetnék életemnek. Pisztoly. S nem is valami kétségbeesett hangulatban, de hogy éljek a szabadsággal befejezni napjaimat.» — «Gonosz félálom. Azt hiszem, gonosz szellemek hálóztak be. Ahnfrau. Átok fekszik családomon s különösen rajtam. Ólom súlya nehezedik reám.» (1843.)

«Tisztán látom, hogy az őrültek házában, vagy egy kolostorban fogom nyomorúltan befejezni életemet.» — «Nagyon rossz éjjelem volt. Nagyon elégedetlen vagyok magammal. Most tisztán látom, hogy vér fog folyni s reménylem, az enyém. Földi boldogságomat s örök üdvösségemet elvesztettem.»

«Úgy érzem, mintha még ölnöm is kellene; ellenállha-

tatlanul erre ösztönöz valami. — «A legmélyebb melancholia. Csak fáradsággal tartom együtt gondolataimat. Vagyonilag tönkre fogok menni. Ez az ostoba nagy-czenki ház!» Négy nappal később: «Megint élek! Minden jobban! Istenem, parancsolj a Te szolgáddal.» De négy nappal később: «Kétségbeesés vesz rajtam erőt, ha a halálra gondolok. Örökre el vagyok kárhoztatva.»

«A legmélyebb melancholiában. Igyekszem elrejteni. Őrültség vagy halál — földi boldogságomat s örök üdvösségemet eljátszottam — helyzetem elviselhetetlen.» (1844.)

«Szomorú és életúnt vagyok; a halál óriási léptekkel közeledik. Éjjel halálos rettegés. Most már ez az érzés éber állapotomba is átmegy. Nagyon le vagyok verve.» — «Nem volna-e okosabb a pisztolyhoz nyulni? Mily örömtelen élet. Minden gyermekemet eltemetem.» «Aludni, halálra aludni magamat, nem lehetne ez? Egész éjjel a huszonhetes szám üldözött... fejem, fejem rendetlenségben van. A halál az ajtó előtt. Kishitű vagyok. Istenem, mily unalom! Aludni, hogy rövidebb legyen az élet. Gyűlölöm az életet.» — «Sokkal jobban. Erőm és bátorságom van. — Elég jól érzem magam. Nem ragad-e magával egy magasabb hatalom?» — «Egy rossz éj után el vagyok telve búval, félelemmel és aggályokkal; a halál borzasztó, de szívesen látom. Fejem, szegény fejem, nem tudok aludni.» — «Melancholia. Helyzetem agyon nyom. Nincs életemnek egyetlen világos pontja sem. Földi s örök boldogságomat eljátszottam. Félek, hogy megőrülök.» «Nem tudok élni, s nem tudok meghalni.» — «Nyilt forradalmat látok. Aggodalmaim támadnak. Nem lehet többé feltartóztatni. Szeretnék feledni, aludni, nyugodni s többé föl nem kelni. A májam nyom.» Mikor Fiuméban nagy lelkesedéssel és fénynyel ünneplik, azt írja Naplójába:

«Kívül mennyi fény s belül kishitűség és komorság.» — «A legborzasztóbb melancholia gyötör. Ha sejtenék az emberek mi megy végbe lelkemben! Gondolataim összezavarodnak. (1845.)

«Mily éj! Azt hittem, meghalok. Vízibetegség közeledik. Kedvem volna magamat agyonlőni. Minden szürkének és színtelennek látszik nekem s mégis a magyar ég láthatára sokkal derültebb, mint húsz évvel ezelőtt. Magyarországból lehet még valami és pedig nemzeti és alkotmányos irányban; de hogy lesz-e, arra Deák, Kossuth, Perczel Móricz et Co. feleljenek s ők feleljenek róla. Ötvenöt éves vagyok és egészben elég jó erőben. El vagyok tökélve menni, míg el nem esem. Adja Isten, hogy ez munkaközben s ne a kályha mögött történjék. Amen.» — «Nyomorúlt vagyok, magam sem tudom miért.» «Ezer álom, végem óriási léptekkel közeledik. Életúnt vagyok, érzem, hogy megőrülök.» Julius 26-án óvácziókban részesül. A következő napon ezt írja: «Alig tudok fölkelni. Aludni, örökké aludni! Minél előbb! Mért emeltek ki a chaoszból? Ó mily nehéz az élet! Mindentől undorodom, a mi Magyarországra vonatkozik. Nem találok senkit, a kivel rokonszenvezhetnék. Talán a jövőben lehet Magyarországot szeretni. Én ezt az országot csak muszájból szeretem, mert én is afféle szalonnafaló vagyok.»

«Rossz éjszakám volt. Kishitű vagyok, de nem mutatom senki előtt.» — «Nagyon izgatott vagyok. Mindenre képes volnék.» — «A halál előttem áll. Nem tudok aludni. Mily nyugtalanság! Erőt veszek magamon. Vidáman dolgozom.» — «Mindig tisztábban látom, hogy nincs akaratom, s hogy egy magasabb hatalom hajt. Vagy megőrülök, vagy ideglázt kapok. Magyarországon derüre ború.» — «Gondolataim összezavarodnak — kezdem elveszteni esze-

met... úgy látszik, hogy az anarchia megkezdődött.» — «Magasabb hatalmak korbácsolnak. Kezökbe estem. Most valakit meg kell ölnöm.» — «Életem elviselhetetlen. Nincs egy világos pont. Ha ez így megy, megőrülök, nagy kétségbeesés vesz rajtam erőt.» — «Meg vagyok zavarodva, nem bírok fölkelni. Magyarország föltámadására vonatkozó reményeim elvesztek. Mindennek vége.» (1846.)

«Éjjel halálos félelmek. Jövőmet rettentő színben látom.» — «Spleen. Már a gonosz horgán függök. A nemezis fekszik rajtam. Már az őrültség örvényében forgok. Kitartás!» Ebben az évben főfájásai még jobban kínozzák, Agyon akarja magát lőni. «Keserves éjszakám volt. Enervált vagyok. Mily vég! Egészségemet, vagyonomat, becsületemet elvesztettem! El vagyok átkozva s rothadt testileg, lelkileg. S ebben a hangulatban dolgozzam? Nagyon betegnek érzem magamat.» — «Koldusbot. Hátgerinczsorvadás s az örökkévalóság kapui mögött egy kérlelhetetlen bíró vagy örök megsemmisülés.» — «Mily melancholia. Ó pisztoly! De nem itt (Nagy-Czenken), messze, messze, hogy Nagy-Czenket ne mérgezzem meg utódaimnak. De ide fognak hozni. Nem volna-e a tőr nemesebb?» — «Ó Istenem, mily kicsinynek és nyomorúltnak látom magamat! A föld alá szeretnék sülyedni. Dicsőség lesz-e osztályrészem? Nem, de minek is? A Széchenyi név nem alkalmas arra, hogy ismeretessé váljék. Bünhődnöm kell. Abnegáczió.» — «Nagyon rossz kedvű vagyok. Ne menjek-e Budapest környékén a legmagasabb hegyre, hogy ott agyonlőjjem magamat? Ez a gondolat dolgozott a fejemben egész éjjel.» (1847.)

Az 1848-ik év első harmadfél hónapjára vonatkozó feljegyzések Széchenyi hangulatainak legérdekesebb hullámzásait mutatják. Január 9-én ezt írja: «Nyomorúltan —

szeretnék meghalni. Most volna a legalkalmasabb pillanat. Senki sem ért meg. Jobb, ha megyek. Nagyon rosszúl érzem magamat. Három nap óta lázam van s fejem bódult. Ideglázt fogok kapni; már meg is van s meghalok 15-én éjfélkor. A haláltól való félelmem megszűnt s lemondással megyek a sötét Orcus felé.» A következő napon: «Nagyon rosszúl érzem magamat. Nem lehet rosszabb, ha valaki haldoklik. Nem félek s nem irtózom a haláltól». Néhány nappal később kiüt rajta a kanyaró s jobban kezdi magát érezni. Kovács Lajos megjön Pestről a közlekedési jelentéssel s Széchenyi el van ragadtatva, új erőt nyer s megifjúlva érzi magát. Január 23- és 24-én megint jobban van. «Okosan tartom magamat. Új remények ébredtek fel bennem. Még 30 évig fogok élni, tehát 86 éves kort érek el s életem estéje aranyos fényű lesz. Valószínű ez? Atyám 67, anyám 78 éves volt. Szervezetem erős. Majd meglátjuk. Ha Isten úgy akarja. Ha hasznos lehetek — à la bonheur.» 25-én megint jobban érzi magát. Mája egészen jónak látszik. Feje is jobban van s az az ember, a ki folytonosan a halált óhajtja, hálát ad Istennek javulásáért s azonnal fölébred munkakedve is. 28-án már megint panaszkodik. «Le vagyok verve. Szemem, beleim, minden vén, enervált. A helyett hogy újra felvirulnék, egy jól-rosszúl összeenyvezett testet fogok még egy darabig haszontalanúl czipelni. Jobban vagyok, de mégis nyomorúlt.» (Időközben lágyéksérvei keletkeznek.)

Február 5-én: «Le vagyok verve. Melancholiába esem. Spleen?» A következő napon: «Nem, ez egyszer talán mégis meggyógyulok. Adja Isten, ha jó a közre nézve». Február 9-én: «Sokkal jobban — álmom türhető — kevesebb gyomornyomás, de ingerlékenyebb vagyok, minden bosszant».

Február 12-én kikocsizik. «Az élet mégis szép» — írja Naplójába, ámbár nem érzi magát jól. Február 15-én jobban érzi magát. «Talán még 10 évig élhetek. Szerettem volna harminczig és azután 86 éves koromban egy karosszékben elaludni.»

Február 19-én: «Nem tudom mi a bajom. Azt hiszem, hogy végem közeledik. Jobb is. Irtóztató zavart értem volna meg s részt kellett volna benne vennem». Február 28-án jól érzi magát, de még nem tartja magát elég egészségesnek; azt hiszi, hogy hátgerinczében van a betegség.

Márczius 14-én, Metternich leköszönését jegyzi föl. «Zichy Henriknél eszem. Vígak vagyunk. Kossuthot ünneplik. Zichy Félixhez megyek, hol sokan gyülekeztek össze s nagy a szomorúság. Én felvidítom őket (mintha víg volnék) és whistet játszom.»

Márczius 15-én: «Májam gyalázatos. Ma látom, hogy Magyarország teljes felbomlása felé siet. Nem sokára végem lesz. Az egész egy gonosz álomnak látszik. Ó nemezis!... Mit kell tenni? Batthyány Lajost és Kossuthot támogatni kell. Minden gyűlöletnek, ellenszenvnek el kell hallgatni. Én nem fogom őket zavarni. Talán később? Az egészségemtől függ».

Márczius 17-én: «Semmibe sem avatkozom. Én víg vagyok, ámbár beteg. Bensőmben higgadt és nyugodt vagyok».

Márczius 18-án: «Rossz éjszakám volt. Minden elsötétült körülöttem. Érzem, hogy a bárka sülyed. Kovács Lajos Pestről megérkezik. Úgy érzem magam, mintha új erőt nyertem volna. Ez a jó ember mindig vidámságot hoz házamba».

Itt reánk maradt Naplóinak vége szakad.

E Naplók figyelmes áttekintése után senkinek sem lehet

kétsége, hogy gróf Széchenyi István komor hangulatainak, kétségbeesésének s öngyilkossági gondolatainak forrása első sorban nem a politikában, hanem idegbetegségében rejlik. Nem egy följegyzése bizonyítja, hogy szenvedéseinek okát maga sem tudja s kétségben van, vajjon lelki állapota testi vagy erkölcsi bajok következése-e? Sőt többször megtörténik, hogy boldogságával, emelkedésével okolja meg az öngyilkosságot. De a legfeltünőbb s legbizonyítóbb jelenség az, hogy Naplóiban számos följegyzés található, melyben hazája sorsa miatti kétségbeesése nyilvánul, még pedig életének legfényesebb s legszomorúbb korszakában egyaránt, *de nem fordul elő egy följegyzés sem, melyben kétségbeesését politikai okokból származtatná.*

Széchenyi lelki állapotára nézve az 1848 márczius 18-ka és szeptember 4-ke között lefolyt időszakban kevés adatunk van, de ezek azt bizonyítják, hogy idegbaja erősen fokozódott s jelenségeit most már nem képes titkolni s ezek feltünnek orvosának, környezetének s a vele érintkező idegeneknek is.

Nem csoda, ha betegsége fokozódik. Időközben miniszterré lett s nincs egy nyugodt napja, mert folytonos izgalomban tartják a gyorsan fejlődő események, melyek új meg új bonyodalmakat hoznak s válsággal, véres összeütközésekkel fenyegetődznek. A legegészségesebb idegzetű embereket is lázas izgatottságba ejtette az ország válságos helyzete; mindenki érezte, hogy a nemzet akár békés úton, akár fegyverrel vagy kivívja önállóságát, vagy elbukik s talán örökre. Hogy Széchenyit, a kinek beteg idegrendszere már élete legboldogabb s legnyugodtabb korszakában is izgatott volt, s kinek betegsége kétségbeeséssel s öngyilkossági gondolatokkal kínozta lelkét akkor is, mikor a haza nem volt veszélyben; a ki évek óta látta közeledni e

pillanatot s rettegéssel gondolt a forradalom lehetőségére, mennyire megrendíthette a veszély közelsége, s mily romboló hatással lehettek ez izgalmak idegrendszerére, azt könnyű elképzelni.

Ezek az izgalmak fokozzák kétségbeesésre s öngyilkosságra való hajlamait s most már kitörnek lelke rejtekéből. Egy alkalommal ezt mondja Deák Ferencznek:

«Deák, én mindent elveszettnek tartok; a mi helyzetünk kétségbeejtő; számunkra, kik becsületes hazafiak vagyunk, nem marad egyéb választás, mint magunkat agyonlőni.» «Agyonlőni?» — válaszolt Deák nyugodt hangon — «ha az én halálom a hazát és nemzetet megmentheti, bizonyára mit sem gondolok életemmel: azonban a jelenlegi helyzetnek nem mi vagyunk az okai s a mi halálunk azon mitsem változtatna; a jelen pillanatban tehetetlenek lehetünk, de ez a pillanat el fog mulni és akkor talán eljön ismét az az idő, mikor a hazának hasznára lehetünk; — én nem lövöm agyon magamat.» «Nem?» — kérdé Széchenyi, s egy ideig gondolkodva nézett maga elé — «így tehát én is megkisérlem tovább élni...» Deák megütközött Széchenyi arczának halott-halványságán s nem mulasztotta el a családnak sok éven át orvosát és barátját, az érdemes Balogh Pált, a történtekről értesíteni. Ez előtt már rég nem volt titok az, a mi a szerencsétlen gróf lelkében történik s folyamát már hosszabb idő óta nemcsak az orvos gondoskodásával, hanem a jóbarát gyöngéd részvétével is figyelte.*

Kovács Lajos, Széchenyi bizalmas embere leírásából érdekes felvilágosításokat nyerünk az 1848 augusztus végétől szeptember 4-éig terjedő rövid időszakra nézve.

* Falk Miksa. Széchenyi István gróf és kora. 1868.

Pesten a helyzet napról-napra aggasztóbb s fenyegetőbb lett; a szélső elemek terrorizmusának nem bírt gátat vetni a törvényes hatalom. «Végkép oda jutottunk» — írja Kovács Lajos — «hogy mindentől tartva, elkezdettünk semmivel sem gondolni. Tehetetlenségünk érzetében fölmentettük magunkat a haza gondjaitól, azt biztuk Istenre. Kiki saját bőréről s övéiről kezdett gondoskodni.» «Tovább nem maradhatunk e kiállhatatlan állapotban» — mondja neki Széchenyi. — «Valamire el kell magunkat határozni. Én átgondoltam a dolgokat s ebben állapodtam meg: a mi személyünket illeti: wir sind dem Geschicke verfallen. Nekünk nem szabad helyünket elhagyni, történjék bármi. De nem így van szegény családunkkal. Már ez a sok kósza hír is örökös nyugtalanságnak teszi ki őket. Isten mentsen meg, ha ittlétökben történnék velünk valami. Helyezzük legalább őket biztosságba, nehogy őket is baj érhesse. Elhatároztam azért, hogy a grófnét és a családomat küldöm Czenkre. Küldje ön is családját haza, távozzanak e pestises légkörből. Most még akadály nélkül mehetnek, ki tudja, ha a zavarok még nőnek, gondoskodhatunk-e elhelyezésökről. Már ha biztosságban tudjuk őket, könynyebbül itt helyzetünk, csak magunkra kell gondolnunk és mi megvédhetjük magunkat. Én megtettem minden lehető intézkedést. Házunk erős. Van itt letéve a háznál 70—80 jó fegyverünk. A lánczhíd udvara itt van szemben. — Clarke ügyeltet minden eshetőségre. Van elszánt hű 60—70 embere ott mindig. Az első jeladásra itt terem és kiáll e kis csapat védelmünkre. Rendezve van, hogy azonnal Masjon is hírt kapjon, ha megtámadtatnánk, a hajógyár elszánt munkásai azonnal itt lesznek, hajói segítségünkre. Szóval, ha valami merényeltetnék, mi a védelemmel készen állunk s nem félhetünk. De családun-

kat nem tehetjük ki ily ostromnak. Ha itt volnának, nem tudnám magamat védelmezni. Oda dobnám magamat áldozatúl, hogy őket ne koczkáztassam.»

Kovács Lajos le akarja őt beszélni arról a szándékáról, hogy családját elküldje. Eleinte hajolt tanácsára, de mikor a zavargások fokozódtak, a veszély nőtt, családját csakugyan elküldötte s ő egyedül maradt Pesten. «Családja eltávozta után sebesen hanyatlott. Hogy beteg, azt nem lehetett nem látni. Ezért eljárt még az ülésekbe, különösen elment szigorú pontossággal a minisztertanácsba.»

«De egy napon ismét visszajövet onnan a lépcsőn találtam. Szokatlan meghatottsággal beszéli el, hogy Kossuth nagy részvéttel rá esett és állítva: mikép látja, hogy beteg, kérte, menjen haza és maradjon ki a miniszteri ülésekből, pihenje ki magát. Ez neki felette jól esett. A többi miniszterek is unszolták: menjen haza és maradjon ki az ülésekből, míg jobban érzi magát. Ő engedett s haza jött. Most egy ideig nem is fog menni oda. Meg volt hatva a részvéttől s örült felszabadításának. Már most — mondá sohajtva — mindentől visszavonom magamat egy időre, bárcsak pihenhetnék és gondolataim rohama elől menekülhetnék.»

«Tovább is beszélt még. Végre elbúcsúzott tőlem és különös elérzékenyüléssel és engemet homlokomon csókolva, elment. Oly rendkívül szokatlan volt előttem e jelenet komolysága, hogy megbűvölten álltam meg a lépcsőn és kisértem szemeimmel, míg csak eltünt. Aggodalmas nyugtalansággal siettem a lánczhíd udvarába, fölkeresni Tasnert és Clarkot. Elmondottam nekik a történteket. Abban láttunk volna segélyt, ha módot lelhetnénk a grófot valamikép a pesti légkörből eltávolítani. Pesten minden kószahír azonnal hozzájutott, valamennyi lapok, még pla-

kátok is asztalán hevertek, még bécsiek is — kifogyhatatlan anyag az izgalmakra.»

«Azon időn túl, hogy a minisztertanácsból kimaradt, szobáját nem hagyta el. Reggeli köntösében járt fel és alá a nagy teremben.»

«Asztalán egy tányér szőllő, barnás rozskenyér és friss víz állott.»

«Hívei gyakran felnéztek hozzá, de nem láttak lehetőséget a végsőkig lehangolt búskomorságát oszlatni.»

«Fölmenve hozzá, komornoka mondá nekem: Istenért, gondoljunk valamit a gróffal. Már több éjjel le sem feküdt, enni sem rendelt magának, az a kis szőllő, a mi asztalán van — ehhez sem igen nyul — így el kell pusztulnia. Már én előbb is kérni akartam, csináljanak valamit, de azt hittem, hogy ez állapot megváltozik.»

«Bemenve a grófhoz, szokott felhangoltságban találtam. Étkezésére s alvásra fordítván a beszédet, kértem, kisérlené meg ha erőltetéssel is az evést és különösen az alvást, mert így teljesen kimeríti és elgyengíti magát stb.»

«Istenem — mondá — mit tegyek, mikor nem lehet. Mit adnék én az álomért, csak perczekre tudnék elszunynyadni, de még helyben ülni sem tudok. Ezzel egyik pamlagra veté magát.»

«De a mint nehány perczig ott ült, agyához kapva fölugrott. Ég minden agyamban — mondá —, a mint leülni próbálok, pokoli forróságot érzek, mintha lángot vetne agyam. Csak éjjel, ha hüvösebb szél fú a Duna felől, birok a nyitott ablaknál kissé ülve maradni. Ennyi a lehető nyugvás, mit találhatok.»

«Ez állapot nehány nap alatt bevégezte rombolását.»

«Megtörve és kimerülve rendes orvosának, dr. Balogh Pálnak kezére kelle magát adnia, és ez kiséretét igérve, nem

csekély küzdelemmel rávette, hogy Pestről semmi időt nem vesztve távozzék. Beleegyezésével perczig sem várt, hanem kocsiba ültette s vele elutazott, még nem tudva hova és merre.»

«Dr. Balogh szeptember 4-én vette kezelése alá és azonnal belátta, hogy maradása Pesten lehetetlenné tesz minden felüdülést. Ezért fordítá minden orvosi befolyását arra, hogy a beteget távozásra birja.»

«Dr. Balogh, ki a grófnak nemcsak rendes orvosa, de barátja s bizalmas embere volt, azonnal felismerte a fenyegető tüneteket.»

«A magány, nehány álmatlanul töltött éj s étvágyának teljes megszűnése, a folytonos lázas tünődés pár nap alatt megérlelték a kórállapotot, mely szerencsére Pesten még kitörésre nem jutott.»*

Báró Kemény Zsigmond 1848 szeptember 4-én találkozott Széchenyivel. «Ő» — Széchenyi — «lázas ingerültséggel beszélé, miként Kossuth Budavárát véletlen megrohanás által elfoglalni», vagy a mint kifejezte, «a nemzet számára biztosítani» akarja. Ezért kravalt készít. Háromezer brüsszeli fegyvere van elrejtve, melyet az állam költségén hozatott, de kézbe nem szolgáltatá. A nádor értesült az egész tervről; azonban fél minden eldöntő lépésektől.

«Míg Széchenyi a történteket elmondá, gerjedtsége perczenkint növekedett. Kezének üterei kiemelkedtek s majdnem bogot formálának. «Én a csillagokból olvasok» — kiáltott fel könnyezve. — «Vér és vér mindenütt! A testvér testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és őrülten. Keresztet rajzolnak vérből a

* Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. II. 292.

házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építénk. Ah! az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonúl végig a Kossuth neve, — flagellum dei!»

«Mi biztattuk, kicsinyítettük a veszélyt; de kértük, menjen rögtön a nádorhoz a körülmények szerinti intézkedés végett. Ő este kilencz órakor kocsijába fogatott, igérvén, hogy visszajövet hozzánk betér az eredményről tudósítani. Én tizenegy utánig vártam; akkor haza kellett mennem. Mit beszélt a nádorral Széchenyi, nem tudom. Hallám, hogy éjfélkor érkezve haza, a legmélyebb izgalmak közt virrasztott s a nádor nézeteivel elégedetlen volt. Másnap sem találkozhattam vele. Ezután rögtön Bécsbe indulék s negyvennyolcz órával később hallám, hogy Széchenyi is odaérkezett, mint *őrült.*»

De mielőtt ez megtörtént, Széchenyi idegbetegsége az izgalom következtében fokozott erős rohamokkal támadta meg elméjét. Széchenyi kimerült szervezete nem volt képes ellentállni s összeomlott és sötét hangulatainak árja akadálytalanúl borította el szellemét. Mindazok a beteges képzetek, melyeknek csirái lelkében lappangtak, óriási arányokban fejlődnek s nőnek nagygyá s a mi a lélek lappangó hangulata volt, most a belsőből kitörő romboló erő, mely mint dühöngö orkán pusztítva vonúl végig Magyarország legnagyobb elméjén.

A jelenségek, melyek most következnek, nem hoznak felszinre új elemeket. Ugyanazok, melyeket már Naplóiból ismerünk, csakhogy a szertelenségig fokozódva.

Széchenyi István szeptember első napjaiban magához hivatta Balogh Pált. «Sebes léptekkel, nagy izgalomban futott föl s alá termeiben, fejével s ökleivel ütötte a falat s az ablakon kiugrani mutatott szándékot. Dr. Baloghnak

sikerült rábeszélni, hogy hagyja el Pestet, menjen Bécsbe... Vörösvárt kiszállván a kocsiból, Széchenyi elfutott, a földeken át, s oly gyorsan, hogy a cselédekkel alig lehetett utólérni. De rábeszélések után ismét megszelidült s visszajött s az utazás tovább folyt. Később Balogh úr tőrt vőn észre a grófnál, melyet az rejtegetett s nem is adott ide Balogh úr kértére; hanem biztositá őt, hogy nem teend magában kárt: később önszántából adá neki a tőrt.»

«Útközben nyugtalan vala a gróf; sokat beszélt életéből. Esztergomban ebéd közben egész nyugodtan elhagyja az asztalt, mondván, hogy mindjárt visszajön. De nem jött s dr. Balogh sietett őt fölkeresni. Meg is találta a fasorok közt, hol kocsijaik állottak. A komornyik azt beszéli a doktornak, hogy a gróf a kocsiból pisztolyt vőn ki s magát agyonlőni akará; de sikerült őt visszatartani.»

«Az orvos ekkor, hogy szórakoztassa, sétálni indult vele. Széchenyi azonban egyszerre neki iramlott a Dunának és elérvén a hajóhidat, arról leugrott a folyóba. Szerencsére egy teherhajó érkezett épen felülről s azonnal csónakot bocsátottak el, melyben a grófot ki is fogták.*

De hangulata még bajának e fejlődési fokán sem állandó. A rohamok közti időközökben, melyek most gyakrabban s erősebben támadják meg, nyugodtabb s öntudatosabb. Így, mikor a vízből kifogták, átöltözés közben azt a jellemző megjegyzést teszi: «Minő bolondot tettem most; ezen emberek mind tudják itt, hogy jó úszó vagyok.»

«Az esztergomi alispán s főpapok marasztalták, hogy háljon a primási épületben; de alig volt ott, ismét nyugtalan lőn s továbbutazást sürgetett. Győrben találkozék

* Kecskeméthy A.: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. 1866. 22. l.

nejével, ki őt Bécsbe kisérni óhajtá; de ő azt meg nem engedte.»

«Mosonyig meglehetősen haladtak előre. A gróf nyugtalan volt ugyan, de rohamok nélküli állapotban. Ott megérkezve azonban ismét kiugrott a kocsiból s lármázva s kiabálva futott végig a főutczán, hogy ő «ég», s oly dühöngésbe jött, hogy kezeit, lábait meg kelle kötözni törülközőkkel s ágyba fektetni. A főre alkalmazott hideg borogatások után némileg enyhült állapota s Bécsig tűrhetően viselé magát. Azonban alig érkezett meg Döblingben a számára rendelt szobába, oly őrjöngő dühbe jött, hogy megkötözni kelle.» *

Mikor Széchenyi öngyilkossági kisérletének s megőrülésének híre elterjedt, azzal gyanusították, hogy mindez tettetés. «A vízbe ugrott» — mondák — «meglehet, de mint kitünő úszó, nem sokat koczkáztatott; a nemes gróf ezt csak ürügyül használta, hogy személyét ellenségeinek netáni bosszúvágya ellen biztosítsa s az előre látható zavaros idő alatt magának jó móddal menhelyet szerezzen, nehogy a nemzetnek a reakczió elleni harczában résztvenni kényteleníttessék.» **

Wesselényi Miklós nyilvánosan megbélyegezte Széchenyi rágalmazóit, közzétett nyilatkozatában. Gróf Batthyány Lajos pedig elrendelte, hogy dr. Balogh Pál orvosi véleménye a hivatalos lapban közzététessék.

E vélemény tartalma kétségtelenné teszi, hogy Széchenyi állapota nem volt egyéb idegbetegségének fokozott folytatásánál s itt is ugyanazokat a lelki jelenségeket találjuk fel, melyeknek följegyzései Naplói jó részét elfoglalják.

* Kecskeméthy, i. m. 27. l.
** Falk M., i. m.

«Lelkének folytonos feszülésben levő húrjai lankadni kezdének, s ő, a ki hona javáért oly fáradhatatlan tevékenységet tanusított, ki nem olcsó szavakkal, hanem nagy tettekkel bizonyítá be jelleme valóságos becsét, naponként szenvedélyesebb szerepet kezde játszani.

Bizodalma a nemzet sorsába csökkenni kezdett, s a láthatár, melyen epedve várjuk mindnyájan nemzetünk nagyságának fénysugarait fellövelni, előtte naponként sötétebb homályba merült. Mint kinek lelke a legborzasztóbb vészjóslatokkal teljes, úgy növekedének a nagy férfiú szorongatásai és nyugtalanságai.

Családja pár hét előtt nyári lakába költözött, s ő *ezen lelki levertségben magára hagyva, az aggodalmak és szorongattatások kínjai közt élt s minden kedvetlen hír, minden nem várt esemény megrezzentette keble húrjait.*

Az annyi küzdelmek közt rendíthetetlen hős ezúttal ingadozni kezdett. *Folytonos álmatlan éjjeli virrasztásai közt nem látott ő egyebet, mint rémképeket, melyek ellen lelke diadalt vívni ki képes többé nem vala.* És ezen lelki küzdelmekhez azon gondolat csatlakozott legkínosb hatással, *hogy imádott hazája veszedelmének legfőbb oka ő maga, ő ébresztvén fel a nemzetet százados álmából. Ha magas lelki ereje legyőzé is ottan a túlságos képzeletek s kínos gondolatok fordulásait, annál nagyobb rohammal támadák meg azok egész valóját s a legkeserűbb kitörésekre nyujtának alkalmat. Ilyenkor minden józan előterjesztés, minden megnyugtató szó sikertelen volt.* Az étvágy már rég elhagyá.

Folyó hó 4-én kijelentém a grófnak, hogyha egészségét visszanyerni kívánja, innen tüstént távoznia kell; hogy gyógyulásának mulhatlan feltétele mennél távolabb menni a fővárostól, hol minden szó, minden találkozás csak nagyobb zavarba hozza elhangult lelki tehetségeit; de a

gróf nem vala hajlandó az üdvös tanács elfogadására. Nem akarta hinni, hogy beteg. Az ingerültség pirjával festett arczot mutató tükör folytonos csalódásban tartá őt. Csak következetes sürgetések, többszöri szándékváltoztatások után, szülének benne végre elhatározást. Másnap (kedden) csakugyan kocsira ült a gróf társaságomban, nem határozva hova és merre, de Buda alig vala hátunk megett, s már a gróf leszállt, vagyis inkább kiszökött a kocsiból, kijelentvén, hogy nem megy egy tapodtat sem, hogy visszatér Pestre, hogy mint miniszter, helyét el nem hagyhatja, s hogy ő együtt kíván veszni, ha kell, hontársaival. Csak erélyes sürgetések után sikerült őt reá bírni, hogy ismét kocsiba üljön. A haladás azonban csak nevelé a gróf sötét melancholiáját. Szüntelen hazája szerencsétlenségét emlegeté, s egész komolysággal fejtegeté, mikép nincs többé menekülés nemzetünkre nézve. Beteg képzeleteinek tükrében már látta ő hazánk fővárosát vad csordák által elpusztítva; a század egyik legpompásabb mesterművét, a buda-pesti lánczhídat a hullámok mélyébe temetve, s mint Marius Carthago düledékein, úgy képzelé ő magát elpusztult hazája romjain. És mikor a szerencsétlen grófot meglepi az eszelősség haragja — mint Esquirol a dühöt nevezi — az eltorzult arcz barázdáin gyakran a kétségbeesés keserű könnyei görgedeznek le. — Ilyenkor gyakran megkisérté őt *az öngyilkosság daemona is*, de lelki ereje nem engedé lesülyedni őt, a rossz játékosok ezen utolsó menhelyéhez, mint Napoleon nevezé. *Ellenben számtalanszor nyilvánítá, mi örömmel ölelné a halált, mint ki már gyógyíthatlan, s ki többé hazájának hasznos tagja nem lehet.* S mi lelki szenvedéseit a legmagasb fokra emeli, az azon *vallásos túlingerültség, mely a szemrehányások keserű fulánkjait mérges nyilakká változtatja.* Ily leírhatlan kínos

gyötrelmek közt, mint a gróf sokszor nyilvánítá, többszöri huzakodások és ellenszegülések után, s a *legdühösb rohamok kitörései közt,* de mégis szerencsésen jutottunk Döblingbe, hol őt további orvosi felügyelés alá adtam át.»

Széchenyi a döblingi intézetbe érkezésekor annyira dühöngött, hogy az ágyra kellett lekötözni. Erre többször szükség volt, mert szokása volt a fejét a falhoz vágni, vagy fejével a falnak menni. Idegeinek izgatottsága, őrjöngésig fokozott képzelődései, lelki furdalásai kínozzák s halálos félelmei rohamaiban botot ragadott s hátát a falnak támasztva, dühösen védte magát láthatatlan támadói ellen.*

«Éjjel-nappal üldözték e kínzó gondolatok; elrabolták lelke és teste nyugalmát; minden régi testi baja kétszerte fájdalmasabban érezhetővé vált; semminemű világi hatalom rá nem birta volna, hogy ágyba feküdjék; mintha láthatatlan fúriák üldöznék, föl s alá nyargalt; nem evett, nem ivott s nem aludt többé; a test hetekig megtagadta az egészség fentartására elkerülhetetlen functiókat; a láz alig hagyta el pillanatokra, a teljes bágyadtság hangulatának engedve helyet; ütere akkor alig vert, minden tizedik, kilenczedik dobbanása elmaradt, a szemek tüze kialudt, az arcz beesett . . . ez volt Széchenyi István gróf képe, kevéssel a Görgen tébolydájába lépése előtt és után.**

Rohamai ismétlődtek. Ez az állapot hónapokig tartott. Végre a rohamok ritkábban jelentkeznek. Tompa fásúltság áll be s teljes közöny a világ iránt. Senkit sem bocsát magához, még nejét s családja tagjait sem.

«Az apathia kiterjedt a gróf fizikai lételére is. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vevé észre, hogy fehérruhát kel-

* Kecskeméthy, i. m. 30.

** Falk M., i. m. 301.

lene váltani, mosdásra rábeszélni kelle; haját s körmét kényszerrel kelle levágni. Asztalnál, ha senki sem figyelmeztette, markával evett. Napközben föl s alá járt szobájában selyem zsebkendőit tépdesve s egymásután rongyokra szaggatva.*

1850-ben már szükségét érzi, hogy régi bizalmas emberével, Tasner Antallal közlekedjék. Egyhangú panaszait az intézet orvosának és szolgáinak mondotta el, de most már leveleket is ír titkárának, melyekben súlyos vádakkal illeti önmagát s azt állítja, hogy ő volt oka a forradalomnak s borzasztó következményeinek. Képzelgéseinek tartalma nem változott s a jelent és jövőt kétségbeejtőnek találja, ép úgy, mint 30 évvel előbb, csakhogy most a múltat állítja fényesnek, hogy annál súlyosabb bűnnel vádolhassa magát. Két ily levele maradt fen 1850-ből. Az egyik, mely akkori lelki állapotát jellemzi s mutatja, mily pusztítást vitt végbe szellemében betegségének egy erős rohama, következőleg hangzik: «Őrültek háza. Döbling, szept. 7. 1850. Tasner Antal úrnak! Ma indulok pokolba! Én vagyok azon ármány fia, ki bűneim súlya miatt már 1811-ben elkárhozva, mint ördög szolgája betű szerint eladtam a magyart a rom istenének! Nálam nélkül, — ha én e dicső fajt, a magyart, alig dicsőbbet e földön, — magára hagyom, — most legszebb virágzásban volna, és sehol a világon nem volna több szerencse és boldogság, mint a magyar földön. Senki nem ismerte a magyart, és nem is sejdíté, mennyi dicső rejlett benne! —

Kossuth etc. mind ártatlanok, mert mindent, mit tettek, lázban tették, igen lázban, mire én csigáztam őket fel.

A rom istene: az Ármány győzött a Jóság fölött. —

* Kecskeméthy, i. m. 31.

Mindennek vége a Magyarokra nézve. — Mert a mit ezentúl tesznek, nem egyéb, mint végvonaglás, — mert a magyart, mely a legalábbvaló népek által emésztetik meg, semmi sem támasztja többé fel. — És azért örök átok fejemre. — Ó, pokol és iszonyat. Gróf Széchenyi István.

Én, a dicső Széchényi Ferencz fia, és Festetich György unokaöcscse! Én tettem ezt! — Vörösmarty a «Hontalan»-ban, a «Szózat»-ban és «Élő szobor»-ban, — ki én vagyok — előre sejdíté nemzetünk sorsát; pedig mennyire szeretett bennünket mindenki, mennyire bámult, — és mik nem lettünk volna... csak most látom... —

Több igazi szabadság sehol sem volt, mint Magyarországban, és ha lassan halad, kezet fogva a kormánynyal, az annyira erényes és jó dynastiával, és barátja marad alkotmányának és a német fajtól, vagy jobban mondva: az ausztriaitól nem tagadja meg rokonszenvét, és a sok politika helyett, úgy mint indult, az emberi szeretet útján indul, tömlöczöket javít és népiskolákat állít, ipart mozdít elő, nyelvháborúba nem keveredik, ma Budapest és Hunnia paradicsom volna és extra Hungariam non est vita. — S most? Része a magyarnak iszonyúan elveszett, része kívül, vagy tömlöczben kétséghe esett, — a hátra maradt része pedig, ki érezni tud, búba merűlve, végóráját nyugtalanul várja!!! vagy legalább nem élvezhet semmit igazi derültséggel. Mi marad most tenni való hátra? Imádkozni, vagy a pisztoly! Ó fertelmes, — most István ülne mint nádor Budán, alkalmasint Olga herczegnővel feleségül, és a magyar faj adná a tónust és tactust Ausztriában! sőt Európában!

Ha a magyar természettudományokat cultivál, humanitást és ipart űz és gyakorol, és a bibliát zsinórmértékül veszi: úgy végre is, talán évszázadok alatt túlszárnyalja a

világ minden népét, mert a magyar, — úgy a mint Horváth István is állítja, — az istennek azon népe, mely az utolsó vízözönnél Ázsia fensíkjain megmaradt. «Jetzt sehe ich es deutlich! Jetzt kommen mir alle Menschen zu den Magyaren gestellt, wie es gewiss geworden wäre, als sehr untergeordnet und dumm vor.» Én csak a következő férfiakat említem: Pulszky, Beőthy Ödön, Újházy, Szucsics, Vukovich, Eötvös, Dessewffy Aurél és Emil, Majláth György és Antal, Lónyay János, Vay Miklós, Szentiványi Vincze, Babarczi, Deák, Teleki Józsi, Laczi és Nagy Pál, Bartal, Lonovics es Batthyány Lajos, Kossuth, Klauzál, Szász Károly stb. és említem a következő családokat: Eszterházy, Béldy, Splény, Batthyány, Pálffy, Orczy, Bánffy, Apponyi, Jósika, Hunyady, Andrássy, Nádasdy, Csiky, Zichy, Révay, Jankovich, Török, Kiss, Wesselényi, Inkey, Szirmay, Teleky, Ürményi, Vay, Kállay, Lónyay, Festetich, Prónay, Bethlen, Apor, Károlyi, Szapáry, Keglevich stb. Vannak-e ilyenek a világon, s mit mindent nem tettek volna! Hát a magyar irodalom, a zene, a nyelv, akadémia, a táncz, az öltözet méltósága, a szónoklat nyugalma, erkölcsei, sőt még szakácsművészete is, — mind isteni volt, és az élet a falun, a pusztán?! — Mind összetörve, szétrombolva az én bűnöm, az én könyveim, az én erkölcstelen életem által, az én csábításom, az én vállalkozásaim, az én uszításom által, Almásy, Forray, Vécsey, Bernáth, Péchy, Meskó, Török, Szenkirályi, Ráday, Patay, Kállay, íróink mind, és minden megyében mennyi intelligentia! s az én fellépésem előtt minő méltóság! minő ékesszólás! És Magyarország? a székelyek, a jászok-kúnok, a hajdúk, mindazon református helyek, mint Hont ės Vásárhely, Csongrád etc. etc. Ha én az arisztokratiát porba nem taposom, most Magyarország divatban lenne, ő adná a tónust,

«und alles was Intelligenz und Geld hat, wird Magyar, wie Derra, Grin etc. A szlovének, ruthenekről, a szlávokról, szerbekről, románokról (!) nem beszél senki. — — És Budán minden hivatal mi jól volt betöltve. Minő gazdagság a jó clérusnál? Mennyi fundátió, minő fejiődési képesség! és minő katonák? most pedig becstelennek tekintik. «O der Jammer! welche Macht musste Österreich und Russland entwickeln, um den Magyaren, der gar nicht vorbereitet war, in den Ebenen zu besiegen?» Ezelőtt a magyar mágnás külföldön mindenütt Nr. I., most alig tűretik. A magyar épen felvirágzásának perczében halt meg. Csak még nehány év, s vasúti hálózattal az ország beépítve, s ez lett volna a föld paradicsoma. És Erdély? Egy kert, s most . . . temető. Az én örökös thémám, hogy Magyarország mindenben hátra van és veszedelem környezi, s csak nemzetisége a palladium, a nemzet fiatal részét végre is őrültté tette. Okos öreg emberek látták azt, de az árnak ellent nem állhattak! — És minő türelmesek voltak a magyarok minden nemzetiség és minden hitvallás iránt?! S most majdnem mindenki leköpi a magyart! a magyart, mely soha lebilincselve nem volt. «O, es ist entsetzlich! vorhin war Palatin in Ofen, Teleki 1-mus in Siebenbürgen, stets ein ungarischer Ban, — Fiume mindig magyar, — Velenczében Zichy és Pálffy — s most? Gehringer és Wallmoden, — Oroszország nélkül nincs legyőzve Magyarország! — És a Wojvodina! a Bánát, Bácska, hol több volt a megelégedés, a gazdagság és szerencse, mint bárhol más helyen! — Igen, nekem mindenem volt a gondviseléstől, hogy egy ország boldogítója lehessek: születés, egészség, gazdagság, úri állás, szent szülők — s én egy szívtelen csábító lettem, ki előtt semmi szent nem volt, hogy csak testi gyö-

nyöreinek eleget tehessen. — Kossuthot mint egy misericordianust kicsúfoltam, s ez a legszebb titulus. Olyan emberek, mint Bezerédy István, az országot emelték volna, ájtatos irgalmas emberek; az Isten a többit megtette volna. És asszonyaink! hol vannak szebbek és nemesebbek? A helyett, hogy őket politikára tüzeltem s azok örültek volna, ha ezen themát adták volna fel nekik: «Egyesült erővel iparkodjunk azon, hogy Magyarországban egy ember se legyen födél és szakismeret nélkül, kenyér és ruházat nélkül, s az erkölcsi műveltséget senki se nélkülözze», — oh, minő szívesen és könnyen haladtak volna ezen úton. «Wenn man die deutsche Sprache cultivirt, geliebt für die Gesellschaft belassen und auch andere Thesen, als Politik zur Auszeichnung gelassen hätte. — Wie viele die ungarisch nicht sprechen konnten, wie z. B. Louis Batthyányi, wären sicher einen andern Weg gegangen, z. B. Oekonomie, Schulen, Museen, streifende Naturhistoriker etc. etc. Gefängniss verbessern. És most? midőn Európa szédeleg, Magyarországnak lett volna döntő szava, mint Mária Terézia alatt, kit én nevetségessé tettem, valamint Zrínyit is, és minden forradalmat vezetőikkel együtt... Én tudtam, hogy Olga herczegnő, ki azon bizonyosságban, hogy István főherczeg elveendi, már előre titokban magyarul tanult, hogy a nagy nemzetnek tessék!!! Ferdinánd császár, Mária Anna császárné, főherczegasszony Zsófia, a mostani császár, sőt Metternich is legnagyobb esküvésüket a magyarokra tették! Oh, Tasner! Ez szörnyű! — Mind ez általam virágjában megsemmisítve, igen általam, a nagy gróf által. «Durch die Perle der Ungarn, wie sie mich in Wien nannten und verehrten!» Mennyi szerencsét gyilkoltam meg!

Nőm, kit én kétszer sebtiben láttam, ez a szent, a kit

szintén megcsaltam, nem állhatja ki tovább és velem egyesülni akar, s én, a helyett hogy hozzá, gyermekeimhez mennék, a pokolba rohanok... ők megkötöznek s engem kínozni fognak! — — Óh, istenem!

Bólyai, Stofer, Kovács Lai, Helmeczi, Döbrentei, Vásárhelyi, s mindazon magyarok, mint: Wenkheim, Stuller, Hiray, Rottenbiller, Vághy, Jóry, Mentovich, Schédius, Choteck és Zsedényi etc. etc. Schei etc. hol vannak ilyen emberek a világon! — — Georg Majláth allein hat mehr Gehirn und so hatte Louis Batthyány mehr Gehirn, als das ganze jetzige Ministerium!

Mi jó, mi boldogság lenne most Czenken könyvtáramban ülni! Csak úgy éltem volna, mint testvéreim, kik semmi különös jót nem tettek, de nem is csábítottak el senkit, s nem tanították azt, a mit maguk sem értettek, mint én a politikát! Oh istenem!... Egy nehány ügyes ember a haza hajóját tovább vezette volna, s most nem lennénk az ideális, de egy kényelmes kikötőben, hol nyugalom és béke uralkodik, ha mindjárt felőle nem sokat írnak is.

És én látom, hogy az erőlködés: a nemzetet akadémiával, színházzal, hirlapokkal, könyvekkel megmenteni, czélhoz nem vezet, mert a nemzet sasröpülése minden oldalról akadályozva van s kappan-szárnyakkal a magyar csakhamar elsatnyul! So sehr das Magyarenthum in der Mode war, so sehr ist es jetzt aus der Mode, und kommt nie wieder hinein! Oh entsetzlich. Én mondottam: «Magyarország lesz», Vörösmarty «Borúra derű», und ganz richtig, nur nicht für uns... aber für Juden etc. S most a szlávok nemsokára meghasonlanak a németekkel, a szlávok győzni fognak, de győzelmök után egymás között összevesznek s Magyarországot vérrel fogják öntözni, mint egy országát

sem a világnak; a magyar örökre és lassan elmerül, a magyar, kinek az egész világ nyitva állott!

Meine Frau, zu der ich nicht kann, der ich ein Leid zufügen muss, so sehr bin ich vom Teufel getrieben. Ich brachte Karoline um, dann Ungarn, und jetzt meine Frau und Kinder — sie wird gewiss wahnsinnig; Isten tudja, mi lesz gyermekeimmel. Segítsen, segítsen, a hogy tud...

Én megengedem önnek, hogy ezen levelet bárkinek is megmutathatja; végrendeletemet, naplóimat elégetheti.

Csak Kossuth-nál ne ellenségeskedtem, csak neki ne opponáltam volna. Ő az egyességet Pesten de facto lehetetlenné tette volna, a centralisatió Pesten iszonyú hiba volt, a vármegyékben feküdt a constitutió és a municipális szabadság ereje, a nélkül, hogy az egységes kormányzatnak és a rendnek veszélyes lett volna. Nem kellett volna soha politikába keverednəm, vagy csak annak ismeretével, s azt is csak Bécsből.

Ha én a miniszterséget el nem fogadom, nem vállalja el Eszterházy herczeg sem s minden jobban alakul; de minden késő lett. Magyarországnak már mindene volt, a legjobb institutiói, iskolái, universitása, kereskedelme, gazdasága, minden fejlődésnek indult, de még Bécsben is azt hitték, hogy hazánk a tudatlanság és nyomor országa, és én ezen véleményben megerősítettem őket, s ez nem volt igaz; mert Magyarországban semmi sem hiányzott, csak a jó közlekedés, melynek legfőbb oka a kő hiánya volt; s most mindazt, a mi plausibilis történik, a kormányzó Trottlik magoknak fogják tulajdonítani.

Oh istenem! nincs septemvirátus, nincs helytartóság, nincs testőrség! — — —

És hányszor mondottam: «que dolose ricordari del tempo felice nella miseria! Én saját ítéletemet mond-

tam ki — — — és a magyar sajátsátságok — — Paléczy etc. —

Soha egészségesebb nem voltam, — mert vizet iszom és mértékletesen élek; hogy élvezhetnék mindent! — — de egy percnyi nyugalmat nem találhatok. — — Két év óta minden nap 16 óra hosszat járok föl s alá, de nyugalmat nem találok, mert a mint Macbeth Banko szellemét, úgy látom én magam előtt vérben és kétségbeesésben a milliókat, a la tête Louis Batthyányt, Jeszenákot, Csányit, Mednyánszkyt, Wesselényit, Latourt, Perényit, Vécseit, Damjanichot, Batthyány Kázmért, Géczit nejével, Kossuthot, a ki egy valóságos emberbarát volt, etc. etc.

Ön nem fogja hinni, hogy én világosan ítélek helyzetem felől, s azt mondja ön, hogy a magyar forradalmat nem én csináltam. — — — De én azt kérdezem: volt-e nekem ismeretem, különösen Magyarország történetéről, alkotmányáról, törvényeiről? etc. Nem, legkisebb ismeretem sem volt! Und gab ich den ersten Impuls zur Bewegung — und dass sich jeder unberufene Phantast für einen Staatsman halte? Ja, Ja! — s mondhatom-e legalább azt, hogy becsületes jó szándékom volt? Nem? mert én a magyart holtnak hittem, melylyel minden veszély nélkül lehet patriotikus experimentatiót tenni, hogy nevet szerezzek magamnak. És úgy lett, én híressé váltam, de a magyar, teli ifjú élettel fölébredett, és sarkalva az én mámorító eszközeimmel, mit azon ideában adtam oda neki, hogy halott, őrültségében önmagát ölte meg.

Az én mentségemre semmi sincs! Csak azt látom egész biztossággal, hogy a magyarok constitutiója és nemzete, tapintatuk, bölcseségük, mely az idővel és conjuncturákkal úgy pactálni tud, a legcsodálatosabb, a mit gondolni lehet, és azután azt látom, hogy az én örökös «megint, megint

jön ellen» kiáltásommal, a mindig okos magyart aplombjából kizökkentettem, minek következtében a magyar, kinek hivatása volt a nemzetek között tiszteletteljes állást elfoglalni, és az Isten dicsőségére nagy kort érni: ifjúsági korában irtóztató öngyilkossá lett. —

O Gott! ewige Vernichtung, vor der wir vorhin zurückschauderten, wäre jetzt eine Seeligkeit für mich! Petőfi's «A felhők» ist auf mich gemacht. — Ich bin sein ... Lesen Sie es durch und denken Sie meiner — — Sie, den ich wirklich liebe und achte.»

Szervezetének nagy rázkódásai után, ha meg nem ölték, szügségkép e kimerültségnek kellett bekövetkezni. Egész lénye pihent a fásultság ez állapotában s míg a külvilággal nem érintkezett s nem érezte izgató hatásait, testi szervezete lassankint fölépült, megerősödött. A mint ez bekövetkezett, viszanyeri nyugalmát, lelke egyensúlyát, fölelevenedik életkedve is s szórakozást, mulatságot keres. Majd érdeklődni kezd a külvilág iránt is s vágyódik az emberek után.

Az első ember, a kit fogadott, Lonovics érsek volt. E látogatás 1852-ben történt s a beszélgetés, mely köztök folyt, Széchenyit még nagyon betegnek mutatja. Az érsek előtt megint az önvádak özönét árasztja magára. «Már mint gyermek, atyja tilalma ellenére elrontotta fogait a czukorevéssel, ifjú éveit istentelen tombolásban töltötte s mint férfi, csak hazája rombolásán dolgozott. Azzal vádolta magát, hogy senkit sem szeretett, se nejét, se gyermekeit, se hazáját, csak önmagát.» «Büntetésre méltó önző valék és szerencsétlenségbe döntöttem nemzetemet, közvetlen és közvetve; én csábítottam Wesselényit a politikai pályára; az én rábeszélésemre lépett Batthyány ugyane pályára; buzgón közreműködtem Kossuth megkegyelmeztetésén;

a mit ők tettek, az közvetve az én művem is. Hogy mindnyájan segítettek a hazát szerencsétlenné tenni s a mellett magok is szerencsétlenekké lőnek, az mind az én lelkiismeretemet terheli. Halálom által akartam mindezért megbünhődni, a Dunába ugrottam, de ez is az önzés műve volt, mert jól tudtam, hogy nagy a májam s nem könnyen merülök el.» *

Egészsége, ha lassan is, de folytonosan javul. 1853 óta már neje és gyermekei s idegenek is látogatják. Mindenkit fogadott, a ki fölkereste. Társalgása kezdett nyugodt, elmés, vonzó lenni. Szellemi munkával kezd foglalkozni, ír és olvas. Naplóját megint pontosan írja, mint azelőtt; sok emberrel levelez; hirlapi czikkeket, röpiratokat, könyveket ír. Külsejére gondot kezd fordítani s fölébred benne az előkelő, elegáns úr, különczködésre való régi hajlamával együtt.

A politika szellemi életében megint a főhelyet foglalja el. A politikai kérdéseket mély felfogással s szellemesen tárgyalja. Figyelemmel kiséri az európai szellemi és politikai mozgalmakat; az osztrák kormány titkait megtudja nagy összeköttetései útján s a Magyarországban történő dolgokról kitünően van értesülve. Megint elmerül a politikába, minden gondolata, társalgása ezzel foglalkozik. Ő a magyar politika középpontja.

A legtekintélyesebb emberek látogatják. Döblingi lakásában elevenség, víg ebédek és vacsorák pezsgőzéssel érik egymást s a fényesen világított szobákból kihallatszik a derült társalgás s harsogó kaczagás zaja. Széchenyi maga is számtalanszor jókedvű, jóizűn kaczag mások ötletein s elbeszélésein, s maga is megnevetteti hallgatóit élczeivel

* Falk, i. m. 309.

és adomáival. A ki mindezt látta, írja Falk, bolondnak nevezte volna azt, a ki azt mondja neki, hogy bolondok házában van. Barátai, kik ebben az állapotban látták, hajlandók voltak elhinni, hogy őrültsége tettetés volt.

Széchenyi szelleme megint fölemelkedett, az ár, mely elméjét elborította, lefolyt s megint dús növényzet hajtott ki rajta, de a kik élesen megfigyelték, mégis azt találták, hogy nem volt a régi s a kiállott válság pusztitásai kitörülhetetlen nyomokat hagytak rajta. A nagy rázkódás után, mely megingatta egész szervezetét, nem birta előbbi erejét visszaszerezni. Politikai küzdelemre, kint a közélet terén, elvesztette képességét. Idegrendszere gyenge volt s nem birhatta már el a politikai küzdelmek izgalmait.

S ha voltak is derült napjai, ha pajkosság, kicsapongó jókedv órákra elűzte lelkéből a komor gondolatokat, régi idegbaja, összes jelenségeivel és szenvedéseivel, mint egy örökké fenyegető ellenség ólálkodott a háttérben s gyakrabban s nagyobb erővel rohanta meg, mint életének 1848 előtti korszakában.

Éjszakái kínosak voltak. Szívszorongásai s az ezzel járó félelmek, rettegések gyötrik. A félelem, melyet már évtizedek előtt észre vett magán, s mely idegbajának következménye, uralkodik egész valóján. Egy váratlan hír, jelentéktelen meglepetés megijesztette. Egy ízben komornyikja, kit nem várt, kissé élénkebben s váratlanúl lépett be a szobába s Széchenyi annyira megijedt, hogy lerogyott.* Egyszer a kolozsvári múzeum-egylet egy bankettjén tósztot mondtak Széchenyire s elhatározták táviratilag tudósítani a grófot. A sürgöny éjfél után érkezett Döblingbe és Széchenyit álmából költötték fel. Még a következő este is sápadt volt

* Kecskeméthy, i. m. 186.

s egész testében reszketett. «Ha még egyszer történik ilyesmi» — mondá — «megüt a guta.»* Ugyanazok az érzések és hangulatok, ugyanazok a panaszok, melyeket Naplóiban följegyzett. «Úgy érzem magam, mint egy rozzant szekrény, melyet az enyv nem bir már összetartani.» (Naplóiban folytonosan ismétlődő panasza: Bin ganz aus dem Leim) — «nemsokára végem lesz.» Ha Döblingben vezetett Naplói nem vesztek volna el, bennök bizonyára ugyanazokkal a panaszokkal találkoznánk, melyeket ránkmaradt Naplóiból ismerünk.

A döblingi intézet egyik orvosának följegyzései e föltevés helyességét bizonyítják. «Az erkölcsi önmegvetés s szigorú önbirálat, melylyel betegsége első hónapjaiban küzdött, kedélyfájdalmainak állandó forrása vala. Könnyű önvádból s önelégületlenségből, melylyel múltjáról s mint végrendeletében magát kifejezé, «az erény útjáról való eltérésről» emlékezék, a megbánás s önkínzás érzelmeibe ment át, s mély fájdalom nyilatkozék arczvonásaiban s síránkozó hangjában. Ezt a legtúlzottabb önvádak követték, ifjúkori hibák miatti szemrehányások, mindennemű ascetikai mondatok, sőt erkölcsi személye elleni gyalázkodások. Ezen önkínzással volt már kapcsolatban életúntsága s életgyűlölete, melynek már 1841-ben írott pótvégrendeletében adott kifejezést következő szavakkal: «Fejem vágassék el nyakamról, nehogy valamikép még egyszer, habár csak pillanatra is életre ébredjek, mert gyűlölöm lételemet.» (Car je déteste mon existence.)**

Öngyilkosságra való hajlama Görgennéhez intézett leveleiben nyilvánul. «Ha oly számos családom nem volna,

* Falk i. m. 332.

** Kecskeméthy, i. m. 182.

régen véget vetettem volna gyűlölt, vigasztalan életemnek.»

Ebben az időben a politikai vonatkozások megint háttérbe szorúlnak, mint a régi időben, s a mint egészsége némileg helyreállt, megint tisztán látjuk idegbajának hatását lelkére, hangulatainak hullámzását, a külvilág eseményeivel egybe nem hangzását, ugyanazon viszonyok között vidámságot és kétségbeesést, aggasztó viszonyok között derültséget s kedvezőbb helyzetben komorságot s öngyilkossági gondolatokat, tehát idegbajának a külvilágtól független, önálló nyilvánulásait. E betegséggel szemben a lélektani magyarázatokkal nem lehet kielégítő eredményre jutni. De ha valaki a lélektani álláspontra helyezkedik is, lehetetlen, hogy föl ne tünjék neki az a körülmény, hogy Széchenyi nem a katasztrófa megrendítő hatása alatt jutott az elmezavar állapotába, hanem a katasztrófa előtt, s hogy a rendes állapot, a mennyire szervezetének általános állapota engedi, a katasztrófa után áll be elméjében.

Széchenyi lelke állapotában akkor állt be javulás s hangulata akkor válik derültebbé, mikor a Bach-rendszer megingathatatlanul látszott állni s még valóban nem is mutatta semmi jel, hogy meg fog bukni. Széchenyi politikai szerepe a Bach-rendszer elleni küzdelemben nem is hasonlítható ahhoz a szerephez, melyet 1848 előtt játszott. Akkor a nemzet újjászületéseért, eszméinek diadaláért, nemzeti jelentőségű alkotásokért küzdött, most egy eldarabolt ország, egy eltiport nemzet tagja, tehetetlenül kesergett, talán dühöngött az elnyomó ellen, mint bármelyik közönséges magyar ember s legfelebb az uralkodó rendszer ellen intézett egy-egy ujságczikk, röpirat vagy könyv írásával könnyebbített lelkén, a nélkül, hogy a helyzeten változtatni hatalma lett volna. S mégis e reménytelen

helyzetben tűrhetően érzi magát, visszanyeri bizonyos mértékig lelke egyensúlyát, derültségét, mert testi egészsége javult, szervezete megerősödött, gyarapodott erőben s képessé vált ellentállni a kívülről jövő kedvezőtlen, lehangoló, izgató lélektani hatásoknak. Ilyenkor a nagyobb rosszat is elbirja, míg idegrohamai idejében a legkisebbet sem.

A rendszer végre saját hibái következtében bukik meg. Az 1859-ki olasz háború megtöri az irányadó köröket; s ezek kénytelenek szakítani a bukott rendszer politikai elveivel. Magyarország nem mellőzhető tényező s kibékítésére komolyan kellett gondolni. 1859 után már éledezni kezdett a remény Magyarországon s Széchenyiben is, hogy nagy változásnak kell beállni. Széchenyi már pozitiv javaslatokkal foglalkozott, melyek szerint a jövő problemáját meg kellett volna oldani. Hogy e remény nem volt alaptalan, azt az 1860. évben bekövetkezett események bizonyítják.

A haza állapota nem volt reménytelen. De Széchenyi egészségi állapota ép ez időszakban fordul rosszabbra s ezt észreveszi orvosa s feltünik látogatóinak is. Izgatott, szeszélyes lett; majd ismét az ellágyulás, komorság vett erőt rajta. Ily lelkiállapottal mindig együtt járnak álmatlan éjei, szívszorongásai, rémlátásai s rettegései.

Ily állapotában találta őt egy külső esemény, mely végzetes lett rá nézve. A bécsi rendőrség 1860 márczius 3-án házmotozást tartott döblingi lakásában s ugyanakkor ismerőseinél is, kik sűrűbben érintkeztek vele. Széchenyi eleinte nem sokat gondolt a rendőrség intézkedésével, de később nyugtalankodni kezdett. Különösen elszörnyűködött arra a hírre, hogy a kormánv egy nagy összeesküvésnek jutott nyomára, melynek minden szála kezében van

már, s hogy húsvét hetében több magyar mágnást elfognak.*

Minden adat azt bizonyítja, hogy e házmotozás óta teljesen megváltozott. A szolgák vallomása szerint szomorú lett, nem evett. Az intézet orvosa szerint: «előbbi pajzánsága, kicsapongó jó kedve eltünt. Halála előtt nyolcz-tíz nappal azon kérdéssel foglalkozott, vajjon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság erkölcsileg igazolható? Majd ismét a lélek halhatatlanságáról elmélkedik. Bensőbb családi körében pedig mintegy elejté a következő szavakat: «Az én napjaim megszámlálvák.» Hogy öngyilkossági eszmékkel van küzdelemben, elárulta efféle töredékes fölkiáltásokkal: «nem élhetek tovább! meg kell halnom!» melyek fájdalmas nyöszörgések és sóhajok közt törtek ki kebléből.**

Mindez mint idegbetegségének szükségképi következménye előfordult Széchenyi életében egy negyedszázad előtt. Éjjeli szívszorongásai, rettegései kínozták rémképekkel olyankor is, mikor veszély nem fenyegette.

Azonban a márczius 3-án eszközölt házkutatás után nagy veszélyt látott magára nézve. Midőn Falk meg akarta nyugtatni s megjegyezte, «hogy az osztrák kormány nem fogja elkövetni azt az oktalanságot, hogy a Magyarországon uralkodó izgatottság mellett Széchenyit pörbe fogják.» «Igen, igen» — mondá — «abban igaza van önnek, *hanem épen azért félek valami sokkal rosszabbtól.*» E veszély még fenyegetőbbnek tünhetett fel, mikor Thierry osztrák rendőrminiszter egy hozzá intézett levélben azzal fenyegette, hogy a tébolyda megszűnt rá nézve menedékhely lenni.

Az általános félelem érzése, mely beteg idegrendszerén

* Falk, i. m. 339.

** Kecskeméthy, i. m. 141.

uralkodott, így pozitiv tartalmat nyert s ki tudja, mily borzasztó képeket láttatott vele felizgatott képzelete, mely minden veszélyt ezerszeresen nagyítva mutatott neki.

Lelkében ily határozott veszély tudatával, melyet éjjeli rémlátásai fokoztak, az öngyilkosságot, melynek gondolata oly sokszor jelent meg életében, melyet betegsége rohamainak hatása alatt többször megkisérlett, szívszorongásai s a halálos rettegés egyik erős rohamának elviselhetetlen kínjai között 1860 ápril 7. és 8. közötti éjjel végrehajtotta s pisztolylyal vetett véget életének s szenvedéseinek.

A visszapillantás Széchenyi életének majdnem félszázados korszakára, melyből lelki állapotára vonatkozó adatok maradtak reánk, meggyőzhet mindenkit, még a be nem avatottat is, hogy a psychikai jelenségek oka nem a politikában, hanem idegbetegségében rejlik, s hogy e jelenségek magyarázata nem a politika, hanem a psychiatria körébe tartozik.

Idegbajának szükségképi következménye, hogy lelkének alaphangulata komor, s hogy a rohamok ideje alatt életúntságig, kétségbeesésig, saját megsemmisítéseig fokozódik. A külső világ gyengébb hatásai is fájdalmasan érintik beteg idegeit; az erősebbek elviselhetetlen kínokat okoznak neki s felizgatott képzelete mintegy visszakövetkeztetve, a fájdalmat okozó tényezőt végtelenül nagyobb, fenyegetőbb alakban állítja a lélek elé. Azért lát ilyenkor veszélyt és megsemmisülést mindenütt s azért válik uralkodóvá egész valóján a rettegés és kétségbeesés. S e hangulat kiterjed élete összes viszonyaira s így természetesen a politikára is, mely szellemében jelentékeny helyet foglal el. De nemcsak hazáját látja ilyenkor elveszettnek, nemzetét halottnak, hanem magát is. Nagy vagyonnal, ren-

dezett anyagi viszonyok között azt hiszi, hogy tönkre megy és koldúsbotra jut; testét rothadásban levőnek, haldoklónak érzi; nemes lelkével, erkölcsi tisztaságával a legnagyobb bűnösnek, kiváló szellemével a legostobább embernek tartja magát s ezért az emberektől kerültnek s megvetettnek is.

E hangulatok egész életén végig kísérik s csak fokozatuk különbözik a betegség rohamainak ereje szerint, de tartalmuk mindig ugyanaz. Kétségbeesése élete minden korszakában nyilvánul, abban is, melyben politikával vagy épen nem, vagy keveset foglalkozott; kétségbeesése egyformán kínozza életének legfényesebb s legszomorúbb korszakában s akkor is, mikor a haza nem volt veszélyben.

Hogy a politikai események s küzdelmek izgató s fokozó hatást gyakoroltak betegségére, s hogy a közélet aggasztó fordulata 1848-ban mély, megrendítő hatást tett lelkére, az kétségtelen. De ép oly kétségtelen az is, hogy idegbetegsége nélkül nem vett volna rajta erőt a kétségbeesés, valamint sok más igaz hazafin sem, kiket az 1848-ki események bizonyára mélyen megrendítettek és aggasztottak, s legkevésbbé az 1848-ik év szeptember havában, mikor a haza állapota nem volt reménytelen s a végső katasztrófa még nem következett be. Senkinek sem zavarodott meg elméje abban az időben, mert az akkori szereplő egyének közül egyik sem szenvedett hasonló idegbetegségben.

Széchenyi évtizedek óta küzdött kínzó aggodalmakkal, félelemmel, kétségbeeséssel, az öngyilkosság gondolataival s érezte magát közel a megőrüléshez, a politika izgalmai nélkül is. A forradalom előtt húsz évvel már vért lát folyni mindenütt s beteg idegrendszeréből eredő rettegéseiben a legkisebb jelekből nemzete halálát, végpusztulását követ-

kezteti s midőn 1832-ben egy jelentéktelen utczai zavargásnak hírét veszi, a vég kezdetét látja e jelenségben. Idegrendszere évről-évre gyengült s vesztett ellentálló erejéből s Széchenyi mindig közelebb járt az elmezavar határához, mint más ember, ki e betegségben nem szenvedett, s aránylag csekély hatás is elég volt arra, hogy szellemének egyensúlya elveszszen. De ha válságos helyzetek s ezekkel járó nagy izgalmak véletlenül összeestek betegségének egyik erősebb rohamával, akkor szükségkép föl kellett dúlniok, habár rövid időre is, Széchenyi szellemi organizmusát.

De Széchenyi öröklött s gyógyíthatatlan idegbajának ugyanazon jelenségei mutatkoztak s lefolyása is ugyanaz lett volna, ha nem foglalkozik politikával s más viszonyokból eredő megrázó lélektani hatások ép oly válságot idéztek volna elő, mert ennek az idegbetegségnek ez a természete.

S ezzel el van döntve az a kérdés is, hogy Széchenyi őrült volt-e?

Ha őrültség alatt az elmebetegség bizonyos tudományosan megállapított formáját értjük, akkor Széchenyi soha sem volt őrült, még Döblingbe érkezése idejében sem. Elméje gyakran elhomályosult s megzavarodott még Döblingbe jutása előtt is, de ez betegsége rohamainak mulékony hatása volt, s ha ez eltünt, szellemének tiszta fénye ismét az egész nemzetnek világított.

Nem a haza sorsa hajtotta Széchenyit a kétségbeesésbe s öngyilkosságba, hanem beteg lelke láttatta vele a haza sorsát kétségbeejtőnek. E nagy szellem szomorú élete azért nem kevésbbé megható. Ha sok fájdalma beteg idegrendszeréből, izgatott képzeletéből eredt is, azért nem szenvedett kevesebbet s a hazáért senki sem szenvedett annyit, mint ő. Mert mások szenvedése csak akkor kezdődött,

mikor a sors lesújtotta a nemzetet, de az ő komor sejtelmekre hajló lelkében már sok évvel előbb megjelent gyötrelmes álmatlan éjjelein a nemzet halálának ijesztő képe s számtalanszor érezte a nemzet bukása miatt a kétségbeesés kínjait, mielőtt, dicső harcz után, sorsa eldőlt volna.

IV.

Széchenyi sokat szenvedett s a sors megtagadta tőle a harmonikus élet jótéteményét. De beteges, érzékeny idegrendszere a rohamoktól ment időközökben kimondhatatlan kéjek kútforrása volt.

Lelkének exaltácziója, mely ily idegrendszer kisérője, oly tiszta, emelkedett hangulatokat keltett benne, melyeket közönséges idegzetű emberek nem ismernek. A világ semmi élvezetét nem lehet összehasonlítani azokkal a pillanatokkal, mikor egy geniális emberben, kiben minden intenzivebben él, kinek hivatása milliók homályos vágyait és töredékes gondolatait nemcsak érezni s elméjébe fölvenni, hanem világos, nagy gondolatok alakjában ki is mondani s megvalósítani — zavaros forrongás után, vakító fénynyel először villan fel az eszmény képe, melyben végre megtalálja életének legfőbb czélját, melyért érdemes élni, mely nem merül vissza többé a homályba, hanem egy egész nemzetnek ad új irányt, egy egész nemzetet emel föl s nemesít meg, egy egész nemzetnek válik dicsőségévé, s melynek megjelenésétől új korszakot számít a történetíró.

Széchenyi rajongott eszményi czélokért. Eszméinek diadala, nemzete fejlődésének előmozdítására irányzott vállalatainak sikere tiszta örömmel töltötte el lelkét. Szellemének emelkedettsége nemcsak közzétett írásaiban nyil-

vánul, hanem Naplóiban foglalt följegyzéseiben is. Naplóiban számtalan idézet fordul elő, melyeket híres írók munkáiból jegyzett ki s ezekből látszik, hogy figyelmét mindig oly helyek ragadták meg, melyekben nemes felfogás nyilvánul. Egész lénye át van hatva az igazság tiszteletétől s a hazugság gyűlöletétől. A nemes tettek lelkesítik, a gazságtól undorral fordúl el. Minden elnyomásnak, igazságtalanságnak ellensége s Posa módján rajong a szabadságért.

Ifjabb korában a költészet varázsa alatt áll s majdnem kizárólag szépirodalmi munkákat olvas. Négy nemzet: a német, franczia, angol és olasz nagy költőiből meríti szellemi élvezeteit. Maga is szeretne költő lenni s mint a fiatal emberek nagyobb része, kisérletet tesz a költészet egyik-másik műfajában. E kisérletek alkalmával veszi észre, hogy nincs költői hivatása. Még a fordítás is nagy fáradságába kerül, eredeti alkotásokra meg épen nincs tehetsége. Az alkotó költői képzelet hiányán kívül egyik főakadály ebben az, hogy nem rendelkezik egy nélkülözhetetlen technikai kellékkel, valamely nyelv alapos ismeretével. Hazája nyelvét fiatal korában alig ismerte; németül írta ugyan Naplóit s ezen a nyelven gondolkozott is, használta még írásban és beszédben a franczia és angol nyelvet, de nem emelkedik még csak az akkori korrekt irodalmi nyelv magaslatára sem. Később, mikor a magyar nyelvet elsajátítja, magyarul beszél és ír, német irálya mind jobban romlik s megtelik magyarizmusokkal. Különben úgy látszik, hogy a nagy költőkben inkább a gondolkozás emelkedettsége hatott szellemére, mint a formák tökélye. Írásaiból s beszédeiből sohasem hiányzik a magas szárnyalás, vannak helyei, melyek tömörek, szabatosak, kerekdedek, de egészben véve nem képes anyagát megfelelő formába önteni.

Előadásában áradozó, nehézkes, bonyolodott; nem tud szervesen csoportosítani, az áttekintést s megértést könnyíteni, a lényegest kidomborítani s a lényegtelentől különválasztani; nem bírja megfegyelmezni az elméjéből s képzeletéből gazdagon ömlő gondolatokat és képeket, hanem szabadon hagyja őket csapongni s úgyszólván a véletlen dönti el, melyik hova jut; logikailag szorosan együvé tartozó gondolatok messze esnek egymástól s egy lapra, vagy egy mondatba kerül egymás mellé, a mi nincs logikai egybefüggésben. Jelentékeny szellemi tartalma számára se írásaiban, se beszédeiben nem tudta a méltó fomát megtalálni s e tekintetben ritka esetben bírt saját szellemének színvonalára emelkedni.

A képzőművészet alkotásai sem hagyhatták hidegen nemes benyomások iránt fogékony lelkét s Naplói arról tanúskodnak, hogy az építészet imponáló emlékei, a szobrászat s festészet remekei lelkesedésre ragadják. De ez a hangulat nem kiséri egész életén keresztül. Alkotásánál fogva nem tartozik azok közé, kiknek a művészet élvezete velük született szükség, mely nélkül nem tudnak ellenni az élet előrehaladottabb korszakában sem. Mikor a politika kezdi elfoglalni, a szinészetet kivéve, nyomát sem találjuk benne a mélyebb érdeklődésnek a művészetek iránt. Erős érzéke volt a gyakorlati czélok, a czélszerű iránt s ez uralkodik szellemén s utazásai közben egy híd, egy gőzhajó, a gazdaság, valamely czélszerű eszköz, jobban érdeklik, mint a múzeumok és gyűjtemények, habár kétségtelen, hogy ezeket is megtekintette. Ő, a ki az élet gyakorlati problemáinak megoldására volt alkotva, a ki mindent a czélszerűség szempontjából ítélt meg, nem adhatott nagy helyet a művészet iránt való érdeklődésnek. Fiatal korában, olaszországi útjában sem gyűjt művészi tárgyakat s nem

is jut eszébe, hogy hazájában a művészet fejlesztését czéljai közé sorolja. A magyart nem is tartja alkalmasnak a képzőművészetre s a Hunyadi-szobor felállítása érdekében megindult mozgalmat kigúnyolja. Bizonyára azt gondolta, hogy egy ilyen elmaradt országnak mindenekelőtt jó útakra, hídakra, hajózásra, vizeinek szabályozására s az anyagi jólét feltételeinek megteremtésére van szüksége s a vagyonosság és kultúra emelkedésével majd magától megnyilik az emberi szellem legszebb virága, a művészet is.

Különben Széchenyi idegrendszere annyira izgatott, lelke annyira hányatott és szakadozott, hangulatai nagyobbrészt annyira komorak, szelleme gyakorlati czéloktól annyira elfoglalt volt, hogy nem lehetett fogékony a művészet nyugodt, derült, harmonikus élvezetei iránt idegbaja előrehaladt stádiumában s politikai küzdelmeinek korszakában.

Széchenyinek rajongásra hajlandó természetében jelentékeny helyet foglal el a vallásos érzület, mely sokszor nagy bensőséggel nyilvánul. Vallásos volt és katholikus. Ez családi hagyomány volt ugyan, de idegrendszerének kedvező dispozicziója nélkül nem verhetett volna benne oly mély gyökeret. Idegrendszere, betegségével járó miszticzizmusa különösen a katholiczizmus felé vonzza. «A katholikus hitvallást nem értem ugyan» — mondja Debreczenben — «de a reformáltat nagyon is értem: igen emberi szaga van.»

Hangulata azonban itt sem állandó, mint a hogy lelki állapota sem az. A kételytől és gúnytól kezdve fel a vallásos extazisig minden árnyalat feltalálható Naplóiban, írásaiban és beszédeiben. Betegségének rohamaiban, mikor életének minden viszonyaiban veszélyt és pusztúlást lát, súlyos önvádjai kiséretében megjelenik az elkárhozás réme is. Azért nagyon csalatkoznék, a ki Wesselényi leírása alap-

ján vakbuzgó, minden kételytől ment s a vallásos felfogás uralma alatt álló katholikusnak tartaná. Sőt atyja is, ki életének utolsó évtizedében vallásos rajongó volt, nem volt az egész életében s nagy hatással volt reá a XVIII. század felvilágosodott, kétkedő szellemű irodalma. «Atyámat» — írja 1820-ban — «Wiczay atheistának s dühös hazafinak, majd dühös royalistának s Betbrudernek látta. Hová hajtották őt a hullámok s hova fognak hajtani engem?»

Vallásos tudata s a katholikus egyház szelleme és tanai között nincs teljes egybehangzás. Vallása külső formáit s szertartásait tiszteli ugyan, de vallási tudatának tartalma más, mint azé a pozitiv vallásé, melynek híve volt. Vallási meggyőződése nem ragaszkodott a hitágazatokhoz. A katholikus vallásnak bizonyos felsőbbséget tulajdonított részint megszokásból, részint mert misztikus hajlamainak jobban megfelelt, de nem tartotta egyedül üdvözítőnek s tiszteletben tartotta a többi vallást is. E nézetét nem is titkolta s a felsőházban 1843 szeptember 5-én tartott beszédében nyiltan kimondotta: «Ezeket előrebocsátva, azt hiszem, a mostani állapotban, miután mint törvényhozók állunk itt, azon reménység fejében, hogy az emberiség, mely mindinkább világosodásnak indúl: a nagy istenhez nemcsak szűk és egyes útakon, hanem mind a revelátiónak útján, mind a felszabadúlt gondalatnak reformátiója mezején, mind más utakon fog közelíteni a tiszta lélek, — és így reménylem: hogy ily mondások, a milyen a «Sola salvifica» (egyedül üdvőzítő) nem azon gyűlöletes értelemben fognak vétetni, hogy minden más ember azért ki volna az örök üdvösségből rekesztve, hanem hogy minden ember a maga útján küzdjön magasb lények felé és ne egyedül a maga vallását tartsa jónak. Meg fognak jönni az idők, hogy

oly nagy kábultságok: hogy t. i. csak egyetlen ösvényen lehetne eljutni az istenhez, — melyet, minden tisztelettel legyen mondva, az anyaszentegyház jelöl ki — idővel ezek szerint kifejlődni s rectificáltatni fognak.»

Általában a vallást a nemesebb lelkek fölemelkedésének tartotta az istenséghez, a tökély eszményéhez, de magában elégtelennek az emberi ideál elérésére, az emberi erények gyakorlása nélkül. A vallásos buzgóság gyakran kitör belőle az exaltáczió pillanataiban, gyakran fohászkodik Istenhez s emelkedett hangon imádságokat is készít, de ezek szelleme lényegesen különbözik az egyházban szokásos imádságokétól s a magasabb lényt, melyhez lelke fölemelkedik, nem környezik a katholikus mythosz alakjai. Albach, a híres német hitszónok, kit nagyra becsült s kivel gyakran érintkezett, az ajánlásban a «tiszta vallás barátjának» nevezi s kétségtelen, hogy mindkettőjök eszménye egy a pozitiv vallások fölé emelkedő tiszta vallás volt. 1847-ben fájlalja, hogy sok dolga miatt nem jut a templomba. «Jöhet-e áldás reám és műveimre? Nem a négy hideg fal miatt, hanem az eszme oly magasztos: ez a vágy, ez az epedés, hogy felettünk álló lényekhez igyekszünk fölemelkedni.»

Azonban teljes összhangra nem jut még saját fölfogásával sem. A kétely néha sajátszerű módon tör ki lelkéből. 1835-ben ezt írja Naplójába: «O Gott, wenn einer ist, rette meine Seele, wenn ich eine habe». De azért nagyjából megtartja vallása szertartásait, imádkozik mindennap, misét hallgat, megszokott gyónni minden húsvétkor, de hogy ezt a hivők seregétől nagyon elütő módon tette, bizonyítja egyik gyónásának leírása, mely érdekesen jellemzi nemcsak vallási életének egyéni formáját, hanem lelkének egyenességét s igazságát is. «Négy órai utazás

után» — írja 1822 ápril 4-én — «L'Aiglebe értünk, hol kocsink várakozott ránk. (Útitársa Wesselényi volt.) Hogy a húsvéti ünnepeket mint katholikus keresztény üljem meg, a gyónásra készültem, s másnap korán reggel a templomba mentem, hol egy minden látszat szerint becsületes papnak tőlem telhető bűnbánattal minden rosszat, a mit magamban találtam, a legnagyobb őszinteséggel föltártam, (Bűneimnek lajstroma: Életem története. Könnyelmű élet. Kevélység. Hiúság. Hazugság. A nők. Bőjt elmulasztása. Igazságtalan szolgáim iránt. Jót sohasem cselekszem. A vasárnapot s az imádságot elhanyagolom. Az utolsó gyónás magamba szállás nélkül. Istenkáromlás. Torkosság. Se hideg, se meleg. Hogy nem tudom elhagyni a rosszat. Rágalmazás. Hogy nem igérhetem a javulást, tekintve a tapasztalást. Nincs hitem. Harag.) Gyónásom egy óránál tovább tartott. Nem akartam jobbnak látszani, mint a minő vagyok. Minthogy nem igérhettem meg neki, hogy egyről-másról lemondok, például a nőkről, — hogy vallásomban sokat nem értek s azért nem is hiszek, — hogyha más vallásban születtem volna, abban megmaradnék, — hogy minden vallást becsülök és tisztelek (verehre), — hogy vallásom szertartásai közül soknak csak propter formam vetem magamat alá, — nem adott bűnbocsánatot, a mit különben előre láttam s a mitől nem féltem. Ha az ostya valóban Isten, akkor az életben nagyon ritkán vagyunk arra méltók, hogy magunkhoz vegyük; ily titkokkal pedig nem szabad tréfálni. Még sokáig maradtam a templomban s nyugodt, derült kedélylyel mentem haza.»

Későbbi éveiben, különösen házassága óta, többet jár a templomba, a bőjtöt is szigorúan megtartja s általában idegbajának súlyosbodásával, komor hangulataiban, izgal-

maiban s ijesztő látomásai után, a vallásban is keresi a nyugalmat és vigasztalást. De ez nem sikerül mindig. Betegségének egyik jelensége az is, hogy az imádság sem vigasztalja s nem képes Istenhez emelkedni. «Templomban igyekeztem lelkemet fölemelni» — irja 1847-ben — «ó mily édes az. De nem megy. Ólomszárnyaim vannak... A templomban mindig unatkozom. Szégyen ez és szomorú dolog, de fájdalom, úgy van.»

De életének e korszakában is megtartotta vallási elfogulatlanságát s türelmességét. A papság nem egyszer megdöbbent a felsőházban tett nyilatkozatain. A vallásügyi vitákban határozottan a protestánsoknak fogta pártját. «A keresztyénség tiszta szellemében én mindenekelőtt türelmes és pedig nemcsak szóval, hanem tettleg vagyok türelmes. Ennélfogva minden felekezetűeket tisztelvén, tisztelem annál inkább az evangelica vallásúakat. Föl is szólottam e szerint mellettök mindenkor és föl fogok szólni mindaddig, míg a reciprocitásnak elve s nem csupán szín, de lényeg szerint, kivíva nem leszen; minden a mi innen marad, keblem vágyát kielégíteni nem fogja.»

Soha sem gondolt arra, hogy a politikában egy felekezet érdekeit képviselje, mert ennél sokkal magasabb érdeket ismert: a magyar nemzetiség érdekét. Lelke gyakran kéjelgett a vallásos hangulat extazisaiban, de azért soha sem volt vallási rajongó, mert a vallás nem volt az uralkodó eszme, mely minden más gondolatot elnyomott volna benne. Ennél magasabb helyet foglal el szellemében a nemzetiség eszméjén alapuló politika. Lelke nem merül el a vallás eszméibe, ez nem az elem, melyben állandóan élni tudna, hanem kimerült, beteg lelke megfürdik benne, mert azt reméli, hogy erőt nyer tőle küzdelmei folytatására. A vallást nemcsak hogy nem viszi bele a politikába,

hanem ellenkezőleg, a politika, mely szellemén uralkodik, beszivárog vallási extazisaiba is. A magasabb hatalmakat is szövetségeseinek igyekszik megnyerni, hogy támogassák politikai czéljai elérésében. «Mindenható Isten!» — így ír Naplójában — «hallgasd meg mindennapi, minden órai imádságomat. Töltsd el szívemet angyali tiszta szeretettel iránta (Crescence) s hazám, embertársaim s honfiaim iránt. Világosíts fel engem egy cherub lángszellemével, erős eszével. Engedj a jövőbe pillantanom s megkülönböztetnem a jónak magvát a gonosztól. Add tudtomra, hogy mit tegyek s miként kezdjem, hogy Neked egykor a reám bizott tőkéről beszámolhassak. Gondolkodni akarok és dolgozni éjjel és nappal, egész életemen át. Segítsd sikerre azt, a mi jó; tipord el csirájában azt, a mi rossznak gyümölcse lehetne....» «Egyedül állok» — írja 1832-ben — «félreismerve, sárral megdobálva, lelki barátomtól megtagadva. Isten segits. Bocsáss meg ellenségeimnek. Ültess lelkembe erényt és nyugalmat s adj erőt, hogy minden nap jót és nemest vigyek végbe. Most a munkához s isten veletek földi örömek.»

A Széchenyi vallási tudatában nyilvánuló ingadozások s ellenmondások a természetében működő ellentétes tényezők küzdelmének eredményei. Hatalmas értelmisége nem fogadja be egy pozitiv vallás tanainak tartalmát, s kételyt támaszt lelkében, mely megingatja hitét s magasabb vallási eszmény után törekszik. De a születésével örökölt hajlamok, idegrendszere betegségével járó vonzódás a titokzatos felé, rettentő látomásai, melyekben vallási képzetek is szerepelnek, nem engedik, hogy értelmisége kivonja a végső következtetést s míg vallása tanainak tartalmával meghasonlott, teljesen aláveti magát a vallás formáinak, melyek csupán ama tartalom külső kifejezései.

V.

Széchenyi szelleme magas szárnyalásra volt képes s az emelkedettség pillanataiban rajongó lelke tiszta kéjeket élvezett a szellem fensőbb régióiban. De lényében sem a bölcsészet elvont elmélkedései, sem a művészet nyugodt, harmonikus élvezete, sem a vallási tudatba való mélyedés nem képes állandóan uralomra jutni s nem válik szellemi élete középpontjává. Ő lényegében nem szemlélődő, nyugodtan élvező természet, hanem cselekvésre, az élet gyakorlati problémáinak megoldására van alkotva. Természetének eszményisége, lelkének nemessége a cselekvés terén nyilvánul a legnagyobb erővel, következetességgel és állandósággal. Egy mély alapeszmében gyökerező politika életének minden más felett uralkodó czélja, ez az ő eleme, melybe teljesen elmerül, melyen kívül nem tud élni.

Már kora fiatalságában dicsőíti a tettet s megveti a szót. «Ne imponáljon nektek a szó» — írja 1815-ben 24 éves korában — «a tett mindenben oly nagyszerű és hatalmas az üres, gyenge szóval összehasonlítva.» Mikor még nem találta meg életének czélját s még nem volt alkalma a természetének megfelelő cselekvésre, a katonai pályán, melyre sohasem érzett igazi hivatást, szakadatlanul valamely nagy czél után sóvárog, melynek életét szentelhetné. «Ó csak ezer embert tudnék magamnak mutatni, a kivel

jót tettem! Ily érzéssel nem ér föl semmi földi öröm.» (1820.)

Az emberi erény fényes eszménye jelenik meg lelke előtt s rajongással tekint föl reá. Fiatal éveiben, midőn életének még nem volt határozott czélja s tervtelenül s iránytalanul csapongott, komolyan törekszik az erkölcsi tökéletesedésre s összhang után vágyakozik saját lénye s az erkölcsi törvények között. Gondosan megfigyeli magát, észreveszi hibáit s ki akarja magából irtani. Egy kis könyv, Franklin életrajza Renouardtól, véletlenül kezébe jut s azt jegyzi meg róla, hogy nagy szerepet fog játszani életében. Ebből vette a Franklin-féle erkölcsi tabellák mintáját, melyeknek rovatai bizonyos erények szerint voltak rendezve, mint: mérséklet, hallgatagság, rendszeretet, munkásság, őszinteség, igazságszeretet, lelki nyugalom, alázatosság, vallásosság, felebaráti szeretet s a halálra való emlékezés, — s e rovatokba jegyezte föl, gyakorolta-e az illető erényt vagy nem, vagy vétett-e ellene? Az eredményt bizonyos időközökben összegezte, ellenőrizte magát s így jutott erkölcsi emelkedésének vagy hanyatlásának tudatára.

Ha sikerült volna neki ezekben az erényekben a tökély legmagasabb fokára emelkedni, igen tisztességes, de jelentéktelen ember marad, mert nem emelkedik az erény magasabb formáira. Az emberi erény legmagasabb formája a másokért való élet, az önfeláldozás hazáért, nemzetért, s e nélkül a magán erényekkel fénylő ember is csonka lény marad. Széchenyi ifjúkora határozatlan ingadozásai után nemzetében találja meg életének főczélját. Rajongással szeret ugyan barátot, nőt, de nemzetét mindenekfelett szereti, s barátságába és szerelmébe is belevegyül politikai eszménye, s barátsága s szerelme csak úgy áll meg

zavartalanul, ha, a kiket szeret, összhangzásban vannak politikai eszményével.

Egészséges emberek rendesen kifelé élnek s tekintetök nem fordul saját bensejök felé. Beteges, ideges emberek figyelme szükségkép önmagukra irányul; némelyek csupán betegségök fizikai jelenségeivel foglalkoznak, a finomabb, nemesebb alkotásuak lelki életök jelenségeivel, hibáikkal, fogyatkozásaikkal is.

Széchenyit súlyos betegsége már kora ifjúságában az önszemlélődésre, tépelődésre, a saját személyével való foglalkozásra hajtja. Nemcsak testi baját veszi észre, hanem erkölcsi fogyatkozásait is. Vannak édes pillanatai, mikor jobbnak érzi magát másoknál s nemes önérzettel telik el. De mikor saját erkölcsi ideáljának mértékét alkalmazza magára, legtöbbször azt látja, hogy benne rossz hajlamok laknak, melyeken nem tud erőt venni s ilyenkor elégedetlen önmagával s hangulata nyomott.

A ki úgy van alkotva, hogy teljes összhangban van gonosz hajlamaival, a kinek erkölcsi eszménye nincs, vagy a kinek lelkében annak utolsó szikráját is kioltotta valamely önző szenvedély, az nem érez magában meghasonlást, bármely alacsonyságot követ is el, ha különben uralkodó szenvedélyét a czélhoz jutással kielégítette. Azonban Széchenyi, mentől jobban érzi, hogy lényének alaphajlama a jóra, nemesre irányul, annál fájdalmasabb reá nézve az a tapasztalás, hogy nem képes legyőzni magában a nemtelen indulatokat, melyek ellentétbe juttatják saját erkölcsi eszményével.

Széchenyi nemes, rajongó lelke oly testtel volt egybekapcsolva, melynek beteg idegrendszerével bizonyos legyőzhetetlen erkölcsi gyengeségek szükségkép együtt járnak. E jelenségek annál erősebben megdöbbentik, mennél éle-

sebb ellentétben állnak erkölcsi tudatával, s minthogy gyökerök nem Széchenyi erkölcsi természetében rejlik, hanem testi bajából, mint önálló forrásból erednek, mintegy tőle elkülönzött idegen elemnek tekinti őket s annál elfogulatlanabbul képes megfigyelni s megbirálni.

Fogyatkozásai betegsége rohamaiban nyilvánulnak legerősebben; mikor állapota javul, gyengülnek, s mikor lelke egyensúlyban van, megtisztul tőlök. De betegsége súlyosbodásával megint megjelennek.

Széchenyiben kortársai sok hibát láttak s e hibák egy részét nem tagadták barátai sem. De senki benne több fogyatkozást nem látott, mint ő maga.

Mások Széchenyit önmagával elteltnek, önzőnek, hiúnak, nagyravágyónak, szívtelennek, irigynek, szenvedélyesen gyűlölőnek tartották s hirdették.

Ő maga följegyzéseiben indulatossággal, igazságtalansággal, gonosz indulattal, hiúsággal, irigységgel, szívtelenséggel, gyűlölködéssel, jellemtelenséggel s minden egyéb képzelhető rossz tulajdonsággal vádolja magát.

De igaz birája ki? Kortársai nem, mert azok részint elfogultak, részint tájékozatlanok voltak e rejtelmes természet bonyolodott, ellenmondásokkal telt életében. Széchenyi maga sem, mert leggyakrabban a betegségtől gyötört lélek képzelgései mondatják maga ellen a sujtó vádakat. Az igaz biró a történet s a tudomány, mely ha megtalálta fogyatkozásainak forrását, mindkettőt helyreigazítja s a vádakat kortársaival s magával Széchenyivel szemben elfogulatlanul valódi értékökre szállítja le.

Kortársai közül senkinek sem volt tudomása súlyos betegségéről; Naplói gondosan el voltak zárva s így nem ismerték azokat az enyhítő s lényegesen módosító körülményeket, melyek ezeket az erkölcsi fogyatkozásokat egé-

szen más színben tüntetik fel az elfogulatlan szemlélő előtt.

Ha ismerték volna Naplóit, érezték volna hibái megismeréséből s bevallásából eredő szenvedéseinek engesztelő hatását, s ha fogyatkozásaitól nem tisztult is meg teljesen, ellenség és barát abban a ritka megható látványban részesült volna, miként küzd egy kiváló szellem a természet sötét hatalmaival, hogy megvédje ellenök erkölcsi lénye eszményi tisztaságát. Ha ismerték volna súlyos idegbajának természetét, belátták volna, hogy e törekvése sikertelen, mert a leghatalmasabb szellem sem vonhatja ki magát a testi bajok hatása alól, s hogy az egyedüli diadal, melyet kivívhat, fogyatkozásainak megismerése és bevallása s az élet humoros felfogása, hogy az emberi gyengeségek benne és másokban a természet egyik nagy törvényének nyilvánulásai, melyek alól nem tehet kivételt a legjelentékenyebb ember sem.

Az emberi gyöngeségek fő fajai általánosak és közösek s valamennyinek a csírája megvan minden ember természetében. Hogy melyik fejlődik ki jobban, feltünőbben, az az öröklött hajlamoktól, a test alkotásától s az életviszonyoktól függ. Érzékeny, ideges természetekben kevesebb az ellentálló képesség a külvilág benyomásaival szemben, csekélyebb az önuralom s ezek könnyebben elvesztik az egyensúlyt; s mennél nagyobb érdekeket képviselnek, mennél gazdagabb, küzdelmesebb életök van, mennél több az érintkezés pontja a külvilággal s az emberekkel, annál erősebb izgalmakat keltenek s e nagy hőmérsékben gyorsan nagyra nőnek s kikelnek a fogyatkozások elrejtett csírái.

Az emberi fogyatkozások formái közösek, de tévedés volna azt hinni, hogy tartalmuk is ugyanaz. Soha sem volt nagyobb igazsága annak a mondásnak: si duo faciunt

idem, non est idem, mint ebben az esetben. A kiváló, nemes eszményekkel eltelt emberek fogyatkozásainak tartalma nem lehet ugyanaz, mint a közönséges, üres vagy aljas embereké, mert egyéniségük nemes tartalmából szükségkép oly elemek szivárognak fogyatkozásaikba, melyek ezek jellemét lényegesen módosítják.

Széchenyit nagyralátással vádolják kortársai. De hány ember volt, a ki belső érték, jelentékeny képesség nélkül nagyobb követelésekkel lépett föl, mint Széchenyi, okosabbnak tartva magát s hivatottabbnak a nemzet vezetésére, mint ő, a ki akkor Magyarországon mindenkit felülmúlt szellemének mélységével, czéljainak nagyságával.

A legközönségesebb emberek sem oly szerények és alázatosak, mint a minőknek látszanak. Senki sem élhet az önérzet bizonyos legkisebb mértéke nélkül, ez tartja fön erkölcsileg s a legrosszabb esetben, ha egyébből nem, mások lenézéséből táplálkozik, mert nincs ember, a ki magánál alábbvalót ne tudna találni. Üres, gyenge fejű embereknek nagyon kevés kell, — egy állás, egy czím vagy más haszontalan külső megkülönböztetés, — hogy másoknál különbeknek, mások lenézésére jogosítottaknak tartsák magokat. S e belső érték nélküli önérzeten s követelésein nagyon kevés ember szokott megbotránkozni, sőt a nagy többség aláveti magát, mert az emberek tömege maga is így gondolkozik s legfeljebb a saját személyére nézve tartja egyes esetekben sértőnek a megalázást. De ha a génius lép fel azzal a követeléssel, hogy elismerjék annak, hogy az emberek őt kövessék, mert ő mélyebben fogja fel a dolgokat, mint ők, akkor ezer apró és nagy ambiczió fortyan fel s megbotránkozva vádolják önimádással, önteltséggel, mert a génius követelésében lételök jogosultságát látják megtámadva. Pedig a génius e nagy önbizalom nél-

kül nem is kezdhetné meg pályáját s nem végezhetné átalakító korszakos munkáját s a mi közönséges emberekben *nagyzás*, az a géniusban erejének, hivatottságának tudata.

Széchenyit önzőnek mondják kortársai s bizonyára az volt s mint minden ember, ő is magát tartotta a világ középpontjának, ő is magára vonatkoztatott mindent, s mindenkit és mindent eszközül akart felhasználni saját czéljai megvalósítására. S így formailag az ő önzése nem különbözik más emberek önzésétől. De az a kérdés, mik voltak czéljai, mi volt életének középpontja? A közönséges emberek önzése egyéni czéljaik elérésére irányul, mert magasabb czélokat nem ismernek; oly embereké, mint Széchenyi, kiknek életök tartalma egy egész nemzet nagy érdekeiből áll, nem csupán egyéni, hanem egy egész nemzet nagy czéljaival telik meg. Ők nem tehetnek máskép, mert ők így vannak alkotva, ez az ő természetök, hogy hideg számítással «utilizáljanak» mindent egy nemzet érdekében. Ők egy egész nemzet önzésének képviselői s azért legnagyobb hazafiai, mert a hazafiság nem egyéb, mint egy nemzet önzésének megtestesülése egy ember cselekvésében.

Széchenyi hiú volt, de nincs normális ember, a ki érzéketlen volna az emberek véleményével szemben s ne törekednék arra, hogy kedvezően ítéljenek felőle. De a kicsinyes ember hiúsága kicsinyes külsőségekre irányul, s ha ezeket elérte, boldogan és megelégedetten fejezi be földi pályáját. A közélet embere, a ki egy eszmét képvisel, az emberek kedvező véleményét s ennek külső nyilvánulását nemcsak azért óhajtja, mert saját egyéniségének hizelegnek, hanem leginkább azért, mert bizonyos külsőségek az eszméi iránti hódolat kifejezései s belőlök tudja meg, hogy eszméi terjednek s hódítanak, vagy közönynyel, ellenséges indulattal találkoznak. Széchenyi rendkívül érzékeny

volt az elismerés külső nyilvánulásai iránt, de hiúsága nagyobb stilű volt más emberek hiúságánál. Közönséges, apró eszközökkel az ő hiúságát is lehetett kellemesen csiklandozni, de kielégíteni nem lehetett még magas állással, rendjelekkel sem. Ő magasabbra tört s nem volt oly fényes állás, mely kielégíthette volna, ha nem volt egyszersmind eszméi megvalósításának eszköze.

S ebben különbözik nagyravágyása is a közönséges emberekétől. Minden ember szeret másoknak imponálni, másokon uralkodni s arra törekszik, hogy egyénisége hatását mennél szélesebb körre terjeszsze ki. Eszménytelen üres emberek, a kikben a nagyravágyás démona lakik, semmi nemtelen eszköztől nem riadnak vissza, hogy ezt a szenvedélyt kielégítsék, s minthogy nemes czéljaik nincsenek, melyeknek elérésére a hatalmat felhasználják, maga a hatalom válik czéllá s eléréseért, megtartásáért mindent képesek feláldozni, még hazájok érdekeit is. Széchenyi sem volt ment a nagyravágyástól, vezére akart lenni nemzetének, de a hatalmat és befolyást nem hivatalos állással, hanem erkölcsi eszközökkel kereste s miután a nemzet vezére volt, mint Magyarország egyik leggazdagabb, legtekintélyesebb nagy ura, egy alárendelt hivatalt vállalt, csak azért, mert oly hatáskör volt vele egybekötve, melyben hasznos szolgálatokat reménylett tenni hazájának.

Hogy a közélet küzdelmeiben a gyűlölet is lángra lobbant Széchenyi keblében, ki fog rajta csodálkozni? De a gyűlölet tartalma is különböző az emberek életének tartalma szerint. A ki csak saját egyéni érdekeit ismeri, gyűlölni fogja azt, a ki ezeket az érdekeket veszélyezteti. A ki nagy eszmékkel, egy nemzet lángoló szeretetével van eltelve, az gyűlölni fogja azt is, a ki erre személyes okot

nem adott, mert eszméi megvalósításának akadályát, nemzete érdekeinek veszélyeztetőjét látja benne. Ugyanez lehet sok esetben az irigység kútforrása is a közélet kiváló embereiben. Nemtelen emberekben ez az indulat még akkor is felébred mások gyarapodásának, emelkedésének láttára, ha érdekeiket nem veszélyezteti. Széchenyi irigysége nem lehetett ily természetű s leggyakrabban nem volt egyéb, mint az a fájdalmas tudat, hogy méltatlanok emelkednek az ő rovására, s hogy mellőztetése igazságtalan s mint ő hitte, veszélyes is a hazára nézve, — s e tudatból az irigységhez hasonló hangulat ébredhet fel még a legtisztább lelkű emberben is. Széchenyi egész lényén annyira uralkodott a fajszeretet, szellemét annyira eltöltötte ebből alkotott politikai felfogása, annyira alárendelt neki minden más tekintetet s annyira kizárólag ezt alkalmazta mértékül az emberek megítélésében, hogy még szerelmében és barátságában is döntő szerep jut neki s annyira fokozódik, hogy még azt a nemzetet is, melyért él, gyakran gyűlölni képes, mikor azt látja, hogy ez a nemzet saját emelkedésének legnagyobb akadálya.

Széchenyi mint ember nem lehetett ment az általános emberi gyengeségektől. Hogy a fogyatkozások fölé emelkedik öntudatával, hogy a legtöbb esetben tartalmuk is lényegesen módosul Széchenyi egyéniségének nemes tartalma által, az jelentékenyen enyhíti az ítéletet. De ha mégis azt látjuk, hogy gyengeségei sok esetben kicsinyes s lelki nagyságától feltünően elütő alakban mutatkoznak, annak oka főkép idegbetegségéből eredő érzékenységében rejlik.

Széchenyi idegbaja nélkül is rendkívül érzékeny ember lett volna. Már nagy társadalmi állásánál fogva különbnek érezte magát másoknál s a benne lakó nagyúri gőg megkövetelte volna a figyelmet, a külső tiszteletet, az öröklött

tekintély elismerését egyéni érték nélkül is. Fokozta önérzetét az a tudat, hogy egy nagy eszme képviselője, s hogy egyénisége már magában is jelentékeny s megérdemli a becsülést s a hódolatot. De idegbaja szertelenné fokozta érzékenységét; a külvilág legkisebb kellemetlen érintése kínzó fájdalmakat okoz neki s így mint minden beteg embernél, nála is kelleténél erősebben előtérbe lép saját személye s foglalkozik önmagával s vonatkoztat mindent önmagára. A saját énjével való beteges foglalkozás legfeltűnőbben Naplóiban nyilvánul. Testének legkisebb fájdalmát, lelkének hangulatait, a külvilágnak személyére vonatkozó jelentéktelen hatásait feljegyzésre méltóknak találja, míg a közélet nagy eseményeiről és saját életének kifelé ható munkásságáról alig tesz említést. Magával szeret foglalkozni írásaiban s beszédeiben is s Széchenyi, a ki teljesen beleolvadt egy politikai eszmébe, a kinek természete nem a szemlélődésre, hanem a külvilággal való küzdelemre, gyakorlati munkásságra volt alkotva s a kinek életét tényleg e munkásság töltötte be, egyike a legszubjektivebb embereknek. Ez az ellenmondás, mint sok más, nem is érthető meg idegrendszere betegsége nélkül. Akarata, saját eszménye ellenére, bajának hatása alatt nyugtalanná, izgatottá, ingerlékenynyé, indulatossá, kicsinyessé válik s nem tud magán uralkodni. Ő maga is érzi ezt s 1836-ban ezt írja Naplójába: «Nem tudok magamon uralkodni, ez az én bajom.»

Széchenyi eszménye más volt. Ő nyugodt, higgadt, méltóságos, önmagán uralkodó imponáló alak akart lenni egy nemzet élén, méltó megtestesülése rangjának s az eszmének, melyet képviselt. Azonban az után is vágyott, hogy az emberek ne csak alakjának hideg fényét lássák, hanem kiérezzék lelkének mélységét, szívének jóságát, törekvései-

nek nemességét. A tisztelet elérésére törekedett, de mert szeretni tudott, szeretetért is epedett. A mint ő mélyen, rajongással tudott szeretni nőt, barátot, nemzetet, úgy akart ő szerettetni a nőtől, baráttól és saját nemzetétől.

Ezt a harmonikus állapotot soha sem érte el teljesen s életének legnagyobb részében végtelen távolság választotta el tőle.

Emberekkel kellett érintkeznie, emberekre kellett hatnia, emberekkel kellett küzdenie. De idegrendszere beteg volt s nem tudott ellentállni az emberekkel való érintkezés izgató hatásának; mert semmi sem izgatja oly erősen az idegeket, mint az ember s Széchenyi jobban érezte ezt az izgató hatást, mint bárki más.

Még a legegészségesebb idegzetű ember sem érzéketlen e hatással szemben. Hasonlítsa össze bárki hangulatát, mikor egyedül van szobájában, azzal, mely akkor keletkezik, mikor egy emberi lény jelenik meg előtte s lehetetlen, hogy ne vegye észre a különbséget. Bármily jelentéktelen ember láttára összeszedi magát, magatartása rögtön megváltozik s idegei megérzik, hogy az a két emberi szem, mely rátekint, tükör, melyben nemcsak képe jelenik meg, mint a közönyös, hideg üvegtükörben, hanem hogy ez a tükör ítéletet is mond felette. A legjelentéktelenebb embernek egy szava, egy mosolya, egy pillantása, melyből azt látjuk, hogy egyéniségünk kedvezőtlen színben tükröződik benne vissza, megrontja hangulatunkat, mert senkire nézve sem közönyös, hogy képe kedvező vagy eltorzított alakban jelenik-e meg az emberek tudatában.

Az emberekkel való érintkezésből, az élet küzdelmeiből eredő izgalmak oly hangulatokat keltenek a lélekben, melyekre a jobbak nem is tartották magokat képeseknek, s erősen fejlesztik az emberben rejlő fogyatkozások csíráit.

Oly emberek előmenetele, emelkedése, ünneplése, kik azt meg nem érdemlik, az irigységgel rokon kellemetlen érzést kelt; a különbség, melyet az emberek tesznek, a kitüntetés, mellőzés és megalázás, az érzékenységet s hiúságot fokozza; az emberek meghunyászkodása az érdemetlen hatalmas előtt s kicsinylése a befolyástalan érdemnek, a külső ambicziót növeli; az emberek megismerése az illuziókat, az eszményi világnézetet rombolja szét; az emberek butasága s aljassága a megvetés és gyűlölet keserűségét önti az ember lelkébe; s ép a nemesebb szívű ember hidegebbé, tartózkodóbbá, bizalmatlanabbá válik embertársai iránt, a lélek magába vonul vissza, mert fél a csalódás fájdalmaitól; a szív elzárja gazdag kincseit s kevés választottnak tartogatja; restelli mély érzéseit kitárni, nehogy összetéveszszék az emberek banalitásaival, kik csak a nemes érzések külsőségeit fitogtatják.

Az emberekkel való érintkezés és küzdelem alásülyeszti a kiváló embereket is s a tömegek a legnemesebb természetekbe is sok tisztátalan elemet visznek át s a ki velök él, a ki rájok hatni akar, lehetetlen, hogy engedményeket ne tegyen a korlátoltságnak s aljasságnak. Kiforgatják az embert saját lényéből, más irányba téritik, magaslatáról levonják magokhoz, s a humoros helyzetek leggazdagabb forrása az a sok következetlenség, ellenmondás, melybe a cselekvés terén a kiváló egyének is jutnak az emberek izgató hatása következtében.

Széchenyi nagy szelleme sohasem tagadta meg azt, a mit igazságnak tartott s meggyőződése árán nem vásárolt meg a tömegektől semmit. De más tekintetben ő is megfizette adóját az embereknek s nem tudott ellentállni a velök való érintkezés izgató hatásának. Egyéniségének méltóságos magatartása nem sikerült az emberekkel szem-

ben s idegeinek beteges rezgése, érzékenysége lehetetlenné teszi a higgadtságot, nyugalmat és önuralmat. S Széchenyi, ki szellemi felsőbbsége tudatával megy az emberek közé, este — mint Naplóinak számtalan helye bizonyítja — a megelégedés ritka pillanatait kivéve, legtöbbször azzal a keserves tudattal tér vissza, hogy az emberekkel való érintkezésben saját színvonala alatt állott. «A hirtelenség az én hibám», írja egyszer Naplójába. Máskor pedig: «Nem tudok magamon uralkodni, ez az én bajom.»

Ha lelke mélyébe tekintünk, melyet Naplói tárnak fel előttünk, látni fogjuk a formákat, melyekben gyengeségei megjelennek. A ki az emberi természetet ismeri s lehetetlent nem követel élő embertől, még ha a legnagyobb is, az hangulatait, tépelődéseit, szigorú önbírálatát látva, kénytelen elismerni, hogy ily jelenségek csak nemes és igaz lelkű emberekben fordulhatnak elő.

Széchenyit nem lehet nagyzással vádolni. Sohasem tartotta magát többnek, hanem inkább kevesebbnek, mint a mi valóban volt. Láttuk, hogy betegsége erősebb rohamaiban önérzete teljesen megsemmisül, megtagad magától minden jó tulajdonságot, tudatlannak, gonosznak állítja magát. E képzelgések nem keletkeznek minden alap nélkül a melancholikusoknál s csupán óriási nagyításai a lélekben lappangó elégedetlenségnek, kételynek, melylyel lelkök rendes állapotában is magokra tekintenek. S valóban Széchenyinél még akkor is, mikor önérzettel nyilatkozik magáról, a legtöbb esetben észrevehető a kétely árnya, melytől lelke ritkán tud szabadúlni.

A fellobbanó önérzet sugallja neki 1819-ben, hogy a következő nemzedéket ő fogja egy lépéssel a világosság felé vezetni. De azután számtalanszor keserűen gúnyolja magát, hogy gyengeségeivel ily nagy feladat megoldá-

sára akar vállalkozni. Később, 1826-ban ezt írja Naplójába: «Isten, te ismered és látod szívemet, hogy hamis vagyok-e? Büszke kezdek lenni, mert valóban jobb vagyok, mint a legtöbb ember, a ki körülöttem van.» «Minden nap jobban megvetem az embereket s büszkébb vagyok értékemre.» «Én akarok egy nemzetet regenerálni!! Valóban nevetséges, ezzel a gyengeséggel ily munkára vállalkozni. Quelle impertinence!» (1826.) «Most már magam is kezdem hinni, hogy befolyásom van s idővel még nagyobb lesz.» (1826.) «Sokan mondják: Széchenyi még szerepelni fog Magyarországon, még pedig már a jövő országgyűlésen. Tehát sokat várnak tőlem. Vajjon meg fogok-e felelni?» (1826.) «Szeretem rossznak s romlottnak mutatni magamat, mert kimondhatatlan élvezet rám nézve, ha oly emberek, a kiket megvetek, nem értenek s nem ösmernek. Érzem, hogy minden, a mibe kezdek, sikerülni fog, de nem most s látszólag nem is általam.» (1826.) — «Bensőm napról-napra nyugodtabb. Élvezem és érzem belső értékemet.» (1827.) «Bármily szerencsétlen s beteg vagyok a szerelemtől, mégis érzem, hogy egy nagy lélek fejlődik bennem.» (1827.) «A mint utaztunk, egész életem mint egy tükörben jelent meg előttem. Istenem, mennyi kicsinyességet, alacsonyságot, gonoszságot s mily kevés nemest láttam, — szívem elsötétűlt.» (1829.) «Sok ember van az országban, a ki nagyot vár tőlem. Akaratomon kívül meg fogom őket csalni.» (1830.) «Megint van bátorságom élni. Gyengének tartom magamat s azt látom, hogy a többiek még gyengébbek.» (1830.) «Érzem, hogy sokak élete vagyok. Minduntalan a tisztelet jeleit látom.» (1831.) «Legközelebb 40 éves leszek s eddig mily keveset tettem!» (1831.) «Magyarországból alig lesz valami. Rajtam nem múlt. Önérzettel mondhatom, hogy ha még tizenkét olyan ember

volna, mint én, máskép fordulna a dolog.» (1831.) «Nem vagyok mindennapi, közönséges ember, de életemet teljesen elhibáztam. Magyarország reformálásának élén állok. Csak nagy szerepet játszhatnám s nem közönyöset. De nem fogom játszani ezt a szerepet, mert nincs szerencsém s azért meg kell halnom.» (1831.) «Sok örömem van. Kezdem látni fáradozásom gyümölcsét.» (1832.) «A nélkül, hogy hizelegni akarnék magamnak, mondhatom, hogy működésem Magyarországra nézve olyan volt, mint a melegítő nap. Batthyány Lajosé, mint a hó, záporeső, mennydörgés, zivatar, mely szintén szükséges a levegő megtisztítására.» (1847.)

Bizonyára megtörtént nem egyszer, hogy a vitatkozás hevében, mikor jelentéktelen emberek ellenmondásai ingerelték, társalgás közben éreztette felsőbbségét s ez sokak hiúságát sértette. Kétségtelen, hogy köztanácskozásokban elmondott beszédeiben is hivatkozott az országnak tett szolgálataira, hogy az emberekre hasson s emlékezetökbe hozza azt, a mit oly könnyen felednek, de hivatkozásaiban mindig tényekre mutatott, melyeknek valóságát kétségbe nem vonhatta senki. Önérzetét álszerénységgel nem palástolta a közönség előtt sem s a «Kelet Népé»-ben egyszer így nyilatkozik: «S így lőn, hogy vagy tizenhat évvel ezelőtt kimondhatatlan s több napi belső küzdések után, és csak akkor, mikor látám, *hogy senki azon tán egy kissé magasb nézőpontról nem fogja fel nemzetünk állását, mint én,* vagy ha igen, nem mer, s újraöntés helyett mindig csak nyomorult foltozás van napirenden, — bizonyos órában megesküdtem magamnak, hogy miután világosan mutatkozának lelkem előtt nemcsak a feltámadásnak, de nemzetünk egykori nagy kifejthetőségének is legbiztosb jelei, mindent el fogok követni, habár magam maradok is,

habár vesznem kell is, mit e kettős czélnak elérésére lelkem sugal. És akkor léptem ... a nyilvános élet tövismezejére s itt meg kell vallanom, azon komoly elhatározottsággal, *hogy én fognám, ha senki más, nemzetünk egykori fényének megvetni alapját, vagy legalább ezen czélnak szentelni véglihegésemig földi pályámat.* A nemzeti testben egy parányi, alacsony helyen álló kapitány, nem csekélyebbet tüztem ki magamnak, valóban nem; *jóllehet senki — s remélem ez majd ki fog tünni — senki sem tekinte mélyebben a szándéklott kivitelnek lehetetlenséggel határos tömkelegébe, mint én.*»

E nyilatkozatból nem a nagyzás szól, hanem a génius önérzete, a ki tudja, hogy a múltra nézve nem hazudtolhatja meg senki, mert minden szavának igazságát tettei és sikerei bizonyítják, s hogy a jövő neki fog igazat adni. Ha már nyilatkozott, képmutató lett volna, ha kevesebbet mond magáról. Magyarországon ily hangon nem beszélt senki, de akkor még nem is volt rá feljogosítva senki, csak ő. A kik pedig ezt olvasták, nem is sejtették, hogy az az ember, a ki e sorokat írta, mennyit szenvedett életében, mert magát nagy dolgokra gyengének, elégtelennek tartotta.

Széchenyi szellemének felsőbbsége abban a humorban is nyilvánul, melylyel külső megjelenésének, magaviseletének az emberekre hatását felfogja. Világosan látja, hogy vannak tulajdonságai, melyek elidegenítik tőle az embereket, melyek akadályai a fellépés biztosságának s méltóságának. A mit e tekintetben Naplóiban fölemlít, nagyfokú idegességéről tanúskodik.

1821-ben Ferencz császárnál volt kihallgatáson, hogy előléptetését sürgesse. «Ez alkalommal» — írja Naplójába — «megint azt vettem észre, hogy megmagyarázhatatlan zavar mellett, oly lassan gondolkozom s oly ügyet-

lenül beszélek, hogy szükségkép középszerű vagy zavaros fejű embernek kell látszanom. Annak, a mit a császárnak mondani akartam, negyedrészét sem mondtam el.» Azt veszi észre magán, hogy nincs lélekjelenléte s esprit d'escalier-nek nevezi magát, kinek gondolatai mindig elkésnek. A legkisebb kellemetlenség felizgatja, haragítja s kicsinyességekre ragadja. Hirtelen haragra lobban, ellenmondást nehezen tűr, s minthogy érzi, hogy az emberekkel nem tud higgadtsággal, méltósággal érintkezni, hogy az ideges emberek módjára felette közlékeny s indiskrécziókat s tapintatlanságokat követ el, többször a világtól való visszavonulásra, remeteéletre gondol. «Mily ostobán viselem magamat» — írja 1823-ban — «méltóság, higgadtság, nyugalom, az nem megy, tehát legalább melancholia, szelídség, komolyság.» 1846-ban a tiszai ülésről azt jegyzi föl: «Sokat fecsegek össze-vissza. Nincs bennem méltóság, de annál több isteni szikra és lángész.» Izgatottságában nem épen gyöngéden éreztette az emberekkel szellemi fensőbbségét s elárasztotta őket gúnynyal s találó élczekkel. Mások is figyelmeztetik magaviseletének kellemetlen következményeire. «Mednyánszky azt állítja, hogy azért riasztom vissza az embereket, mert éreztetem velök elmém fensőbbségét s mert félnek tőlem, attól tartván, hogy misztifikálni akarom őket.» Crescence is, a ki jó indulattal van iránta, öt hibát vet szemére: «Vous êtes un peu vain, vous avez un peu trop d'ambition, vous êtes un peu perfide, un peu moqueur, et un peu faux.» (1826.) Gróf Waldstein János azt mondja neki 1828-ban: «Az emberek inkább tisztelnek és becsülnek, mint szeretnek; félnek tőled.» Lehetetlen, hogy meg ne érezze a megsértett emberek elhidegülését, tartózkodását; maga panaszkodik, hogy el van szigetelve, hogy kerülik s elfordulnak tőle, s mikor beteg-

sége reánehezedik, teljesen elhagyottnak, gyűlöltnek látja magát az egész világtól. S e tulajdonságaiból maga is kivonja a következtetést, a közéletben elfoglalt állására nézve. «Nem vagyok alkalmas a pártvezérségre ; pártvezérnek meleg, vonzó embernek kell lenni.» (1846.) «Én nagy szemöldű, barnás-sárga színű, komor kinézésű ember vagyok», — írja magáról, — «élczeim találnak s az eszméim közé vegyített szatirikus ötletek által sértve érzik magokat néha azok is, kiket bántani távolról sem volt szándékom. Én az asztal mellett ki tudom egy bonyodalmas terv részleteit főzni, de midőn rögtönzésre kerül a dolog, nem mindig találom fel magamat. Már ezekből is kisül, hogy vezetőnek való nem vagyok, tőlem sokan elidegenednének s akadnának tán olyanok is, kik miattam magától az ügytől félre vonulnának. De ha egy párt fejének alkalmas volnék is, kolomposnak, vezérszónoknak, a magyarnál, mint keleti fajnál, mely a külsőségeken kap leginkább, mostanság oly ember való, ki széles, köpczös termetű, erős mint a bika, dörgő hangja megrezegteti az ablakokat, elég dagálylyal tud beszélni s akkora tekintélylyel bír, hogy a ki messze vidékről eljő és szemébe néz, akaratlanul kénytelen felkiáltani : ez ám a hatalmas, a méltóságos, a királyi tekintetű magyar. Bennem e tulajdonok nincsenek meg.»

Báró Kemény Zsigmond mesterileg írja le Széchenyi külső megjelenését s a benyomást, melyet a közönségre tett s előttünk áll alakja a nyugalom és cselekvés pillanataiban, mint az ideges ember tipusa.

«Meg kell vallani», — írja, — «hogy a szellemi siesták inkább kiemelik az ő egyéniségéből azt, a mi a számító országlárra és a kiábrándult hideg kedélyű, de vasakaratú férfiúra mutat, mint azon tulajdonokat, melyek mások

rokonszenvét igénybe veszik, vagy az ő meleg szívéről tanúskodnak. Megtört és eldobott szenvedélyek, a világtól visszafordult érzés, egy kevés különczködési hajlam, blazirtság, mély gondolkozás és tetterő: — ebből áll Széchenyi nyugodt alakjának kifejezése. Azonban ily látmány igen ritkán fordul elő, kivált a tömeg szeme előtt...»

«Az utczán mindenki ismeri őt. A rang és foglalatosság egész hierarchiájával, a tudomány és ipar, vagyon és születés képviselőivel, a tekintély és hatás embereivel sokszori érintkezésben lévén, egymást felváltva találkozik egyénekkel, kikkel szót cserélni, a dolgok felett értekezni, tervekről, vállalkozásokról vagy a nap kérdéseiről kell beszélni. Ezalatt rendre élénkülnek mozdulatai, majd az öröm, majd a szenvedély szikrái zsibongnak szemében és szeliditik meg, vagy alakítják át az unatkozó és gondokba merült arcz stereotyp hidegségét. A mint a gyűlésterem ajtajához ér, minden szem feléje fordul, vegyes indulatok czikázzák át a tömeg kedélyét, kiki vár vagy tart tőle, egyik a nagy hazafit, másik a keserű polemizálót látja benne, a pártok tekintélyei vagy közbeszólását, vagy néma jelenlétét képzelik alkalmatlannak, a tömbeknek, melyek közt út nyílik számára, társalgása többnyire rá kezd vonatkozni s midőn ülőhelyéhez érkezett, már a jelenlevő nép összes hangulatában változást idézett elő, mely nem az enthusiasmusé, mint a Kossuth megérkezésekor történik, de a kíváncsiságé, a figyelemé, a találgatásoké, összefolyva a nagy hazafi iránti tisztelet, vagy a kétséges pártemberre vonatkozó ellenszenv eltakart érzéseivel.»

«Székébe vetvén magát, kinyitja kulcsával a tárczát s míg az érkezett levelek borítékait felvagdossa, szomszédjától az ülés irányáról és részleteiről tudakozódik. A hírekre, melyeket hall, arczjátéka már élénk mozgásba kezd jönni.

Ajkain már egy keserű gúnyt vagy pajzán mosolyt, felvont szemöldein s félig lehunyt szemén a történtek sokallását vagy a modor hibáztatását lehet kiolvasni. Mintegy elégületlenül nyúl tárczája tartalmához, olvassa a tudósításokat, a sürgetőkre néhány sorban válaszol. De nem kell gondolni, hogy ezalatt figyelmét visszavonta a tanácskozmányoktól. Sőt az olvasás és írás daczára, szüntelenül cselekvő volt, küzdött a tényekkel, szónokolt a szónokokkal, megbírálta, ledorongolta, fölmagasztalta a szőnyegen levő tárgyat és a mellette vagy ellene használt eszméket; azonban mindezt csodálatos mimikája, testmozgása, egyes felsóhajtásai s legfeljebb a rhetorok szóvirágai közé dobott groteszk, de rendkívül rövid élczeivel tette, melyek oly hamar pattantak szét, hogy a vigyázó elnöknek a rendre utasításra alkalmat nem adhattak.»

«Széchenyinek arcza, minden érdekes tanácskozás alatt proteusi változásokon ment át, részint heves érzései, részint bizonyos komédiási hajlamai miatt, mely a tréfát és az apró színleléseket gyakran czél nélkül, sőt saját kárára is űzette vele. Széchenyinél a taglejtések s arczváltozatok, ha nem örökké heves érzésből támadtak is, többnyire azonnemű komédiázásból eredtek, mely a kedély nyugtalanságára esik vissza s ama határozatlan izgalomból folytak, melynek kibugyogását a nagy egyéniségeknél gyakran látjuk, a nélkül, hogy kútforrásait még a lélekbúvár fölfedezte volna.»

«Nála az élesen jellemzett arczon kívül, mely egy csekély elvonás által már túlságig felötlővé lett, igen segítette a mimika külső mechanizmusát homlokbőrének mozgékonysága, melyet a felső részekig emelni és onnan a szempárkányokig lebocsátani oly könnyen tudott, hogy vastag s bozontos szemöldöke és homlokredői a legtorzabb s néha a megható kifejezésekre is szeszélye szerint valának alakíthatók . . .»

«Azonban míg a közönséges dolgokkal és eszmékkel ily csodálatos érintkezésben van, a tanácskozás szőnyegére rögtön felmerül egy nagyobb eszme, vagy a vita sorompóiba lép egy kitünő szónok, Széchenyi ekkor feltűzi fejét, komolyabb és élesebb színt vált arcza és arczjátéka. Húzogatni kezdi kezével felső öltönyének karját, mintha tusára készülne, néha székét odahagyja s a mellette állókkal élénk értekezésbe merül s ilyenkor közli rendesen legelmésebb ötleteit a szónok és a tárgy felől; midőn pedig a sor rá kerül, már egy tért nyitott ülőhelye körül, s jobb kezével feje tetejét surolva, többnyire igen mérséklett hangon, de támadó és polemizáló modorban kezd rögtönzött szónoklatához, melynek vázlatát sem csinálta ki előre, magát teljesen a percz ötleteinek és az agyában csapongó eszmék hatalmának engedvén át. Míg beszél, taglejtései emeltebbek, hangja folyékonyabb és érczebb, arczjátéka a gondolatok meneteire összhangzóbb lesz. Ha az előadás fonalát fölvette, az ülőhelye körül nyitott téren mint egy ketreczben, fel és alá kezd járni. Most szenvedélyesen csap az asztalra tenyerével, majd hidegen látszik a közönségtől s a nyert jóváhagyástól elfordulni. Midőn nem helyeslő szavak és tompa mormogás követik nyilatkozatait, még fulánkosabb ötleteket vagy a közvéleménytől elütő nézeteket lök a tömeg közé s dacza az ellenhatással arányosan növekedik; mert az ő leigázhatatlan és makacs jelleme, ha eszméi iránt idegenkedést lát a hallgatókban, ritkán veszi igénybe azon apró fogásokat, melyek által a gyakorlott szónok a duzzadó kedélyeket visszahódítja, és az ingadozó csatát köztapsok között nyeri meg. Széchenyi diplomata a szalonokban, kimeríthetetlen ügyességű, hol egyéneket kell terveihez csábítani, mester a rábeszélés taktikájában, ha a főhivatalnokok kabinetjében keresi a

prozelitákat, szeret az irodalom által bekapatni valamit a közönséggel: de egy vegyes és követelő tömeg előtt ritkán tud eléggé alázatos vagy szerény lenni arra nézve, hogy a népkegy árját követni s követve megfordítani elszánhassa magát.»

E leírás is azt mutatja, hogy Széchenyi idegeinek beteges ingerlékenysége s ebből eredő nyugtalansága s izgatottsága nem engedte, hogy külsőleg oly méltóságos legyen, mint a hagyomány szerint egy római szenátor. De meg volt benne a belső méltóság, mely megóvta őt attól, hogy mint sok politikus teszi, a tömegeknek hízelegjen, hazugsággal, képmutatással megnyerje az emberek jó véleményét s meggyőződéséből legkisebbet is engedjen a népszerűség kedveért.

Tudta, hogy a népszerűségnek fontos szerepe van eszméi megvalósításában, hogy az végtelenig fokozza az egyes ember erejét s milliók erkölcsi támogatása mint ellenállhatatlan ár viszi a géniust kitüzött czélja felé; kívánta, szerette a népszerűséget s panaszkodott, mikor csökkenését látta. De a népszerűséget eszköznek s nem czélnak tekintette, s mert neki nagy czéljai voltak s ezek elérése volt rá nézve a főérdek, roppant ellenmondásnak látszhatott neki e czélokból valamit föláldozni az eszköz kedveért, melynek magában, e czélok nélkül, úgy sincs értéke. Fáradsággal kereste az igazságot s ha azt hitte, hogy megtalálta, ragaszkodott hozzá s nem tagadta meg soha. Az igazság nevében támadja meg a fennállót, melyet egy nagy hazugságnak tart s politikai szereplésében igazi lelki nagyság, rendkívüli erkölcsi bátorság nyilvánul, midőn megtámadta a rendi érdekeket s intézményeket s szembe szállott egy egész nemzettel, nem törődve előítéleteivel, legkedvesebb hagyományaival, illuzióival, nem félve a gáncstól, ellen-

séges indulattól, mert meg volt győződve, hogy a mit mond, az igaz, s hogy csak ennek az igazságnak befogadása szülheti újjá a nemzetet, míg az uralkodó hazugságok szükségkép megölik.

Széchenyi kortársai közül nemcsak eszméinek mélységével, rendkívüli tevékenységével magaslott ki, hanem erkölcsi bátorságával is, melylyel az uralkodó áramlatokkal szembe szállott. Ezért kivívta a nemzet tiszteletét, de népszerű nem volt soha. Pedig vágyott a népszerűségre, mint bárki más, de senki sem tett kevesebbet eléréseért, mint ő.

Külső magatartásában nyilvánuló különczködéseit, apró gyengéit csak azok látták, kik vele a magán vagy közéletben személyesen érintkeztek. Ezek között mágnástársainak nagy része sohasem hitt Széchenyi nagyságában, még pedig azért, mert nem volt magasabb mértékök, melylyel megítéljék s a mennyiben kiválóságával, nagy eszével, komoly czéljaival, eredeti egyéniségével eltért az osztály ismert tipusaitól, legfeljebb egy különcz mágnást láttak benne, a ki csak kedvteléseiben különbözik tőlök, de nem áll felettök. Sokan közülök bolondnak tartották s e körökben az a hagyomány volt elterjedve, hogy minden Széchenyi egy kissé hóbortos. Mások ismét megütköztek különczködésein, exczentriczitásain s nem tudták felfogni, hogy foglalkozhatik egy gazdag mágnás komoly munkával, nemzeti czélokkal, könyvírással, hogy érintkezhetik kis nemesekkel, polgárokkal, írókkal, tudósokkal, ha csak némileg respektálja magát. Czéljait nem is értették meg, mert nemzeti érzület nem volt bennök s így Széchenyi működésének semmi józan okát nem látták. Eleinte kevesen támogatják s maga is panaszkodik, mily nehéz mágnástársainak figyelmét csak egy órára is lekötni komolyabb ügyekkel. Sokan nem is hisznek fellépésének komolyságában sem.

1827-ben ezt írja Naplójába: «Ferdinánd főherczeg azt mondja, Széchenyi örülni fog, ha az akadémiából nem lesz semmi, legalább megmarad a hatvanezer forintja. Ellenben N. N. azt mondja: én biztosan tudom, hogy Széchenyi mindent elkövetett, hogy a dolog meghiúsúljon. Ily gyalázatos gyanúsítások már nem is bosszantanak.»

Nem egyszer éreztetik vele nők és férfiak, hogy annak tartják, a mit a franczia un homme déclassé szóval fejez ki, oly embernek, a ki foglalkozásánál fogva saját osztálya alá sülyedt s közösségéből kilépett. Parasztlázítónak, demagógnak mondják, a ki saját országa érdekeit támadja meg. 1832-ben ezt írja: «Kiss ágens: Nagysád minden oldalról gyűlöletes. Egy mágnás azt irja: minden jól volna Magyarországon, csak Széchenyi István pestise ne terjedne; az volt oka a felsőmagyarországi zendüléseknek.» Akkor is az történt, hogy a mágnások nagy része nem is sejté, mily fényt vet ez osztály minden tagjára egyik kiváló rangtársuk üdvös, hazafias működése, hogy ezek mint helyettesek teljesítik a többiek kötelességét a haza iránt, ezek fizetik meg mindnyájok adósságát, melylyel a hazának tartoznak s e kiváló egyének kedveért bocsát meg a nemzet az egész osztálynak.

A géniusra nézve minden időben nagy baj a kortárs, a ki közelebbi környezetéhez tartozik. Ez az élet mindennapi szükségeinek hatalma alatt látja őt, vele eszik, vele mulat, kártyázik, tegezi őt s bizalmaskodik vele, látja apró gyengeségeit s fogyatkozásait s ily helyzetben ő is csak olyannak látszik, mint a többi; ezen kívül a kortársak némelyikének útjában áll, veszélyezteti érdekeit, sokakat elhomályosít s azért nem is hajlandók nagyságát elismerni, míg él s szánakozva mosolyognak a távolabb álló közönség együgyűségén, mely dicsőíti, mert közelről nem látja.

A mágnás nők közül némelyik unalmasnak, másik rútnak találja. Vannak, a kik szellemesnek tartják, de kimondhatatlanul komikusnak. — «Niniche grófnő azt kérdi Eszterházy Vincze grófnétól: mit csinál az amerikai (az én vagyok), szellemes ember, de a legkomikusabb ember, a kit ismerek, mindig nevetnem kell, mikor látom.» «Így gondolkozik felőlem sok ember» — folytatja Naplójában — «s emlékszem, hogy Hohenzollern Paulina azt mondotta nekem: ön nem eléggé tisztelt, pedig szellemével s tehetségeivel nagyobb szerepet játszhatnék. Lichtenstein János herczeg szerencsétlenségem okát nevetségesen vastag szemöldökeimben látja. Valóban különös, hogy szomorú viszonyaim között komikus színben kell megjelennem.» (1822.) Mikor már elérte dicsősége legmagasabb pontját, akkor sem kiméli rangtársainak gonosz nyelve, s oly csúf neveket adnak neki, melyek azt bizonyítják, hogy a mágnások nagy része magánál alábbvalónak tekinti. Azért e körökben nem kedvelt egyéniség. Sokszor panaszkodik, hogy nem hívják meg ebédekre, estélyekre, s hogy az arisztokraczia köréből majdnem ki van zárva. Szellemi fensőbbsége nehezen súlyosodott rangtársai legtöbbjére, s ha szellemessége, találó élczei, adomái mulattattak is, félelmes volt gúnyja s kényelmetlenek komoly fejtegetései.

De a kik távol álltak tőle s nem láttak mást, mint az egyéniségéből kisugárzó eszméket s rajongó fajszeretetéből folyó lankadatlan munkásságát és sikereit, azok szemében alakja, különösen pályája kezdetén és derekán, tiszta eszményi fényben jelent meg s megtartotta a legnagyobb magyar czímét, mert az emberek a magyar nemzetiség eszméjének képviselőjét látták benne még akkor is, mikor politikai nézeteivel nem értettek egyet. A tömegek egészséges ösztöne kiérezte lelke nagyságát, hazafisága tisztasá-

gát, szelleme kiválóságát, s ha nemzete nem szerette is rajongással, mint ő nemzetét, s ha nem volt is soha oly népszerű, mint Kossuth, azért kivételes tiszteletben részesült s ezt a nemzet nem tagadta meg tőle még akkor sem, mikor a pártszenvedélyek hevében a gyanúsítás és rágalom őt sem kimélte s ő maga ellene szegezte magát az uralkodó politikai áramlatnak.

Naplóinak nem egy feljegyzése bizonyítja, hogy a tisztelet jelei jól esnek lelkének.

1828-ban a soproni közgyűlésen nagy kitüntetésben részesül s Molnár beszédben dicsőiti. «Látom, hogy figyelemben részesülök, minden oldalról dicsőítő leveleket kapok. A kereskedők nagy elismeréssel szólnak felőlem. Híd fog épülni? Ezt csak Széchenyi viheti véghez. Ez a közbeszéd. És mégis mily szerencsétlen vagyok.» (1829.) 1831-ben ebédet rendeznek Széchenyi tiszteletére, melyről azonban egyedül az ünnepelt maradt el. Huszár felköszönti Széchenyit. Éljen ezer esztendeig. Földváry: De ne éljen örökké, mit csinálnánk mi a másvilágon nála nélkül? E jelenetet Széchenyi följegyzi Naplójába s azt mondja: «Ez az ebéd nagyobb örömet okozott nekem mindennél, a mi eddig velem történt.» «Letettem az esküt, mint Pestmegye táblabirája. Azután mint Pest városa százas tanácsának tagja. A polgárság kitörő örömmel fogadott. Mindenki szívességet igyekezett tenni. Ez szép napja volt életemnek.» (1831.) «Végig mentem a hegyen s sok fiatal emberrel találkoztam. Nagy udvariassággal köszöntöttek s fenhangon mondották, mikor elmentem mellettök: Ez a magyarok istene.» (1832.) Győrben Kmetty üdvözli s azt mondja, itt van a híres gróf Széchenyi István s Naplójában szerényen teszi hozzá: «Érdememen felül magasztalt.» (1832.) Bécsben Molnár más tíz fiatal emberrel jelenik meg

nála, hogy hódolatukat mutassák iránta. E figyelemtől nagyon meg van hatva. (1832.) Két évvel később azt tapasztalja, hogy rendkívül magasan áll a közönség kegyében. «A híd a kerületi ülésben. A fizetés elve nagy többséggel keresztül megy. Mindenki csodálkozik, diadalom nagy. Az ülésben sok dicséretben részesülök, de kétségtelen, hogy vannak ellenségeim is. Nagy hazafi, világos Pista a nevem.» (1835.) «Egészségem türhető. Örülni kezdek az életnek.» (1835.) Ugyanebben az évben fáklyászenét rendeznek tiszteletére, de a mint megtudja, Gödöllőre szökik. «Farkas Sándor és Horváth Ferencz áthozzák az aranytollat. Mélyen meghatott. Most volna legalkalmasabb pillanat életemet befejezni.» (1835.) Ugyanabban az évben Veszprém a kerületi ülésben azt indítványozza, hogy érdemeit a törvénykönyvbe igtassák s ő felségét kérjék, hogy koronaőrnek jelölje ki. — 1840-ben egy Herz nevű urat mutatnak be neki. «Örvendek» — mondá — «hogy Magyarország Washingtonát megismerhetem.» «Istenem, ha ez igaz volna» — jegyzi meg Széchenyi.

1840 nov. 19-én Pestmegye közgyűlésén jelenik meg. «Kossuth» — írja Naplójába — «felhasználja az alkalmat, hogy engem a legnagyobb magyarnak nevezzen. Dörgő helyeslés. Én nem mozdulok. Később azt mondom Kossuthnak: «Mért emel oly magasra, hol nem tarthatom fenn magamat?»

De 1841 óta, különösen a fiatalság körében, megváltozik iránta a hangulat. «Pálffy Pepit, ki előttem megy, mélyen köszönti egy csorda fiatal magyar, reám feddő pillantással tekintenek.» 1845-ben a közgyűlésbe megy, mert azt hallja, hogy inzultálni akarják s macskazenét akarnak neki adni. Nem kap egy éljent sem, de nem is bántják, minden nyugodtan folyik le.

1847-ben követjelölt Sopronban. Mikor közlik vele, hogy megválasztása lehetetlen, azt írja Naplójába: «Örömmel felhagyok vele, szépen megmenekültem. Igaz, hogy vége az ifjúság illuzióinak a biztos sikerről, a veni, vidi, vici-ről.» De midőn hírül hozzák neki, hogy Mosonyban megválasztották, azt írja: «Úgy örülök rajta, mint a bolond.»

Tekintélye azonban mindvégig meg volt s 1846-ban a közvélemény nádornak, majd 1847-ben kanczellárnak jelöli ki.

Ezek az apró vonások azt bizonyítják, hogy Széchenyi nem volt érzéketlen a népszerűség és tisztelet, valamint az ellenszenv s ellenséges indulat nyilvánulásai iránt sem. Nemcsak érző, de érzékeny ember is volt s azonfelül egy eszme képviselője, a ki a személye iránt nyilvánuló hangulatokban nemcsak egyéni hiúságának csiklandozását vagy megsértését érezte, hanem eszméinek diadalát vagy vereségét látta.

Érzékenységét maga is észreveszi, s midőn szándékainak tisztasága, lángoló fajszeretete mellett gyenge pillanataiban megjelenni látja a szertelen szubjektivitásból eredő kicsinyes, hozzá nem méltó hangulatokat, kétkedni kezd s gyakran töprenkedik magában, vajjon cselekvésének indító oka tiszta-e s nem a hiúság, nagyralátás, a feltünés vágya hajtja-e?

Gyakran vádolja magát hiúsággal és nagyravágyással. «Dőry azt írja nekem a többi között» — jegyzi fel Naplójába 1821-ben — «hogy senkit sem becsül annyira, mint engem. Hiúságom oly nagy, hogy ez végtelenűl jól esik nekem. De vajjon jobbá válik-e az ember, ha mások tisztelik, vagy megvetik? Van-e valami magasabb az öntudatnál? S nem kellene-e mindent feláldozni, hogy ezt tisztán

és szeplőtlenül fentartsuk? .... Vajjon nem valami elnyomott nagyravágyás lappang-e lelkemben? Vajjon nem előérzete-e annak, hogy kortársaim le fognak nézni, a kik tábornokok lesznek, mikor én semmi? Választásom van a lassan kielégített ambiczió s mulatságaim között. A hiúság vagy a kényelem fog győzni, mert hazaszeretetről, lelkiismeretről, mely azt parancsolja, hogy szolgáljak, szó sem lehet többé. Egy boldogabb kor felbuzdúlásainak már vége, Magyarország kiszenvedett s legyőzve fekszik leggonoszabb ellenségének lábainál. Nem a küzdelem győzte le, hanem az idő altatta el. Ki tehet ez ellen valamit? Ha gyorsan mennék is előre, lehetnék-e más, mint egy unalmas szomorújáték lovagja? Azt hittem, hogy lelkiismeretem gátol a szolgálat elhagyásában, de meg vagyok győződve, hogy tisztán hiúságom... Helyes vagy helytelen volna-e, ha bármi módon előre vinném magamat? Nem fogom-e a jót akarni, ha hatásköröm tágabb lesz is? Nincs-e belátásom és tudásom, hogy megtaláljam a jót s boldogítsam az embereket? Sokat gondolkoztam ezen. Csak képes volnék megtudni, hogy mi ösztönöz, az ambiczió-e vagy lelkiismeretem?» — «Ingadozom, mint a nád s nem tudom, mit csináljak s az ambiczió beteggé tesz.» (1822.) «Szorgalmasan és önérzettel dolgozom» — írja 1832-ben. — «Ha megnyirbálják szárnyaimat, a lábamon fogok járni; ha lábaimat levágják, kezeimen fogok járni; ha ezeket is kitépik, hason fogok csúszni.» — «Szakadatlanul dolgozom. Homokszemet homokszemre, ha nagy követ nem tudok megmozdítani.» S mégis, habár egész életét hazájának szentelte, még 1846-ban is azt kérdezi magától beteges tépelődéseinek pillanataiban: «Mért dolgozom? Nagyravágyás, hiúság, vagy kötelességérzet-e az oka?»

Midőn betegsége egész idegrendszerét felizgatja s min-

den legcsekélyebb érintés kínos lelki fájdalmakat okoz neki, e gyenge pillanatokban fokozódik a tapasztalt mellőzések miatt érzékenysége s hiusága is. Sérti őt, hogy Ferdinánd főherczeg nem vele kisérteti magát aldunai útjában, tart tőle, hogy a zultán fogadására nem őt küldik Orsovára; mikor Obrenovich Milos rendjelt kap, panaszkodik, hogy őt mindenütt mellőzik; neheztel, ha nem részesítik kiváló figyelemben s azt veszi észre, hogy nem sokat gondolnak vele; fáj neki, ha rangtársai meg nem hívják, meg nem látogatják s habár e gyengesége miatt kigúnyolja magát, elismeri, hogy ez nem lehet reá nézve közönyös.

Talán mindennél jobban bosszantja, rendes lelki állapotában is, hogy a katonai pályán nem bír előre menni, s hogy az előléptetésnél őt következetesen mellőzik. Ez azonban természetes. Nem volt katonai ambicziója, mert különben nem töltött volna éveket távol ezredétől, s nem a hatáskör tágitása végett vágyódott nagyobb rangra, hanem sértette a mellőzés s a körnek, melyben élt, gúnyolódása, s az «ewiger Rittmeister» czíme. Többször volt kihallgatáson Ferencz császárnál, hogy előléptetését kérje, sőt a mint maga bevallja, «azt az aljasságot is elkövette», hogy Kutscheránál is volt, de siker nélkül. Különben ha őrnagynak kinevezik, sem maradt volna meg a katonai pályán, melytől már rég undorodott s kiragadták volna ebből az üres életből nagyobb becsvágya s eszméi, melyek összeegyezhetetlenek voltak a katonai pályával. Azok, a kik azt állitják, hogy ha Széchenyit őrnagygyá kinevezik, nem lett volna Magyarország reformátorává, s hogy a katonai pályán kielégített becsvágya nem áhítozott volna politikai babérok után, csak azt bizonyítják, hogy sejtelmök sincs egy geniális természet belső életéről, melyben fényes ese-

mények uralkodnak s nemesebbek és nagyobbak az ambicziók, mint a mindennapi emberekében.

Hogy betegségének egy-egy rohama mily pusztítást visz véghez erkölcsi lényében s mikép borítják el lelkének nagyságát idegrendszere izgatottságából eredő kicsinyes indulatok s mégis mily öntudatos s mily kimondhatatlan kínokat szenved ilyenkor önvádjai következtében, bizonyítja egy tipikus példa, mely Naplóiban fönmaradt. Nem csodálkozhatunk, ha kortársai, kik nem ismerték betegségét s szükségképi következményeit, e jelenségeket tartva szem előtt, kicsinyesnek, hiúnak, irigynek tartották, mert sejtelmök sem volt, hogy egy beteg ember áll előttök, kit, mint minden beteg embert, súlyos baja sülyeszt saját színvonala alá.

1838 márczius 13-án kezdi elborítani Pest városa területét az árvíz, mely a következő napokon a város nagy részét elpusztította. Széchenyi följegyzései azt bizonyítják, hogy ő is mozog és fárad, s egyszersmind gondoskodik családja biztosságáról is. Wesselényi emberfeletti munkásságot fejt ki s saját élete koczkáztatásával menti az embereket. Széchenyi ezt tudja s minden megjegyzés nélkül azt írja Naplójába, hogy Wesselényi egész éjjel dolgozik. Az esemény mély benyomást tesz lelkére. «Mi lesz ennek a vége» — írja — «s minő következménye rám nézve is, az kiszámíthatatlan! Magyarországon egy végső döfés.» Márczius 17-én és 18-án hajón Csepelre, Tökölre és Szent-Miklósra megy mentés végett. Ekkor már májfájásról s rossz éjről panaszkodik, a mi rendesen bajának rohamait előzi meg. A következő nap szenved. Sötétebb színben látja helyzetét, azt mondja, hogy már nem exequens, s hogy megszünt minden ambicziója. Nyilvánvaló, hogy betegségének rohama közeledik, mely nemsokára teljes erővel tör ki s hónapokig kínozza s érzékenységét a hihetet-

lenig fokozza. Huszadikán neje s családja egy része visszatér, de visszautaztatja őket. Egy kétmilliós kölcsönt tervez, de Wodiáner megelőzi s 400,000 pengő forintot hoz Rothschildtől. «Bosszant, hogy mindenütt elkésem» — írja Naplójába. — «Hiúságom nagyon sokat szenved e miatt. Helmeczy az újságában sokakat dicsér; engem nem is említ. Ez is fáj; de ez csak a gonosz természet bennem.» Márczius 22-én: «Közel vagyok a sírhoz; ezer álom nyugtalanít; még nagy szenvedések várnak reám.» 23-án: «Ha Crescence nem volna, agyonlőném magam. Semmire sem vagyok már alkalmas. — Károlyi gyűjtő-ívén aláirok 1000 pfrtot. Beszélek Wesselényivel. Húzza vissza magát, ne írjon alá semmit, menjen Czenkre családomhoz. Mindenbe beleegyezett.» 24-én: «Megye gyűlése van. Oda sem megyek. Mennyire sülyedtem!» 25-én: «A jótékonysági egyesület elnöke Cziráky. — Engem mindenütt mellőznek. Lelki furdalást érzek, hogy sem a városért, sem családomért nem tettem eleget. Beteg voltam, hagyján, de igen nyomorúlt szerepet játszottam.» 26-án: «Mélyen le vagyok verve, erkölcsileg és testileg meg vagyok semmisítve. Kielégítetlen becsvágy emészt.» Vigasztalhatatlan mellőzése miatt Wesselényit, Kochot és Festetichet kéri, hogy választassa be a bizottságba. Folytonosan sülyedéséről beszél. Emészti a szereplés vágya. «Munka, összejövetelek, tanácskozások mindenütt s én nem emelkedhetem. Mily gyalázatos exisztenczia! 13-tól 17-ig nem teljesítettem kötelességemet, fel kellett volna magamat áldoznom. Érzem, hogy rossz végem lesz.» Később följegyzi, hogy Wesselényi Károlyi Györgynél, Telekynél, Dessewffynél, Vaynál koldult érdekében. «Ó minő éj! Azt hiszem, megőrülök; Wesselényi koldulása nem használt. Ez nagyon fájt.» — «Ó mily együgyűen, ostobán, vagy voltakép sze-

rencsétlenül viseltem magamat ez utóbbi időben. Utolsó horgonyomat, Pestet is elvesztettem. Semmi sem vagyok Pesten. Ha a főherczeg (nádor) kizár, azt értem, de barátaim? Ez végtelenül fáj, de még inkább, hogy magammal nem lehetek megelégedve. Az erkölcsi fájdalom, melyet márczius 13. és 21. napja közötti magamtartása miatt érzek, oly nagy, hogy még a sírba visz. Vajjon az idő meggyógyít-e? A varázsnak vége. Még nem rég nagy ember voltam Pesten, most semmi sem vagyok; nem rég azt hitték, hogy szükséges vagyok, most már fölöslegesnek látszom. Munkásságomnak vége ... Vajjon nem fogom-e még azt is élvezni, hogy nélkülem is megy minden, — de vajjon magyarul fog-e menni? — Minő lesz irántam a közönség? Alig merem mutatni magamat.» «Nyugodtabb vagyok», — írja nehány hónappal később. — «Az ambiczió borzasztó valami, ha nem tudunk rajta uralkodni s ha nem is birjuk kielégíteni, megőrül bele az ember.»

Azonban nyugodt lelki állapotában fölülemelkedik a hiúság kicsinyességein s ostorozza saját gyengeségét. Politikai befolyása egyik alapfeltételének tekinti, hogy se hivatalba ne lépjen, se külső kitüntetésekben ne részesüljön az udvar részéről, mert ez szükségkép megrontaná hitelét a nemzet szemében. «Egy erényes életű férfiúnak», — írja 1825-ben, — «a ki semmi, a kinek se méltósága, se rendjele, oly nagy hitele lehetne Magyarországban, ha a szenvedélyek lecsillapultak, hogy «er eine Art «dixi» etabliren könnte.» Metternichnek pedig kijelenti: «Ha használni akarok, semminek sem szabad lennem.»

Azt veszi ugyan észre, «hogy Magyarországon egy hivatalban levő ember nagyobb tiszteletben részesül, mint a kinek nincs hivatala, még ha ostoba és rossz ember is, a másik pedig bölcs és példányképe az erénynek.» De azért

meg van győződve, hogy reformátori szerepét csak mint független ember folytathatja sikeresen s megvetéssel szól azokról a felső- és alsóházi tagokról, a kik a császártól kamaráskulcsokat, udvari tanácsosi czímeket s egyéb efféle hitványságokat (Hundsföttereien) kunyorálnak.

1845-ben ő is hivatalt vállal s a valóságos belső titkos tanácsos czímet kapja meg, de hatáskört nyer s egy egészen új feladatot, a közlekedésügy vezetését bizzák reá, melyben Magyarország anyagi fejlődésének nagy tényezőjét látja. De alig hogy elfogadja a hivatalos állást, már megbánja elhatározását s több ízben le akar róla mondani, mikor attól tart, hogy a kormánytól nem kapja meg a szükséges eszközöket a rábizott feladat teljesítésére. Tiszai útjában pedig azt mondja az embereknek: «Mit nekem a titulus, nem kell nekem bécsi nagyságos, — egy kissé magam is világítok, mint a szentjánosbogár — tüstént odább állok stb.» (1845.)

Ép oly különös és elütő módon nyilvánul írói hiúsága is. 1828 deczember 14-én kezdi meg a *Hitel* írását. 1829 február 13-án ezt írja Naplójába: «A Hitelen írok, a könyv nagyon gyenge és zavaros lesz.» — «Elolvastam, a mit a *Hitelből* írtam, de nagyon nem tetszett s unalmasnak találtam.» (1829 márczius 4.) Könyve 1830-ban jelenik meg s természetes, hogy feszültséggel várja a hatást, melyet a közönségre tenni fog. Följegyzéseiből látható a könyv hatásának fokozódása. «Könyvemről még nem beszélnek. Itt-ott egy szó. Olvasni kezdem, de már nem tetszik. Sok hiba van benne az alkalmazás szempontjából.» (1830 febr. 6.) «Majláth Muki könyvemért nagy bókot mond nekem. Sokan azt fogják mondani Magyarországon: ő főispán akar lenni; Bécsben: ő demagóg. Adjon Isten erőt. Oltson ki belőlem minden hiúságot. Könyvemet már

kezdik szidni.» (1830 febr. 10.) «Könyvem feltünést kelt.» (1830. febr. 18.) «Az emberek kezdenek fölmelegedni könyvemtől. Mindenki meg van botránkozva.» (1830 febr. 19.) Hogy Tolnában és Tornában elégetik könyvét, minden megjegyzés nélkül említi meg. Azt veszi észre, hogy minden ember utálja. «A Hitel egészen elhomályosította hírnevemet piszkos honfitársaim előtt. Vitéz, Abaujban, sérelmet akar belőle csinálni.» (1830 okt. 25.) «Gentz a legnyomorúltabbat mondta könyvemről. Hogy aljas s népszerűségemet teljesen megsemmisítette, s hogy többé nem használhatok semmit. Mindent előre láttam. Mulattatni kezd, hogy engemet oly veszélyes embernek tartanak. Egészségem jobb, erkölcsi erőm elégséges. Senkire nem támaszkodom többé, — a legtöbb embert megvetem, mert oly nyomorúltak, s nem képesek valakiről nemesen gondolkozni.» (1830 nov. 26.) Gróf Dessewffy József Taglalatát elolvassa s csak azt jegyzi meg róla, hogy sok pointe-al s epével van írva. Nyomban felelni készül reá, de az írás nehezen megy s azzal, a mit megírt, elégedetlen. «A Világ halad. Jó munka válnék belőle, ha hevertethetném. De föl kell áldozni a hiúságot s jót tenni.» (1831 márcz. 14.)

Mikor 1841-ben híre megy, hogy Széchenyi Kossuth ellen készül írni, Klauzál Gábor kéri, hogy ne tegye, vagy legalább úgy, hogy senki se sejtse, hogy könyve Kossuth ellen van irányozva, mert meg fogja bánni. De nem hallgat a tanácsra s a Kelet Népe megjelenik. «Könyvem» — írja Naplójába — «nagy hatást tett. Az emberek kapkodják. De tulajdonkép senkinek sem tetszik, a mint észreveszem.» (1841.) «Kossuth védelmét olvasom, ügyesen húzta ki magát a kelepczéből. Vannak pillanatok, mikor kételkedem, vajjon jó volt-e a Hitellel s a Kelet Népével

föllépni. Ha egyszer a kétség erőt vesz lelkünkön, vége a földi boldogságnak.» (1841.) Könyveiről, különösen komor hangulataiban, később is rossz véleménye van s a «kritikán alul állóknak» tartja.

Széchenyi soha sem volt oly hiú, hogy hiúságát czéljainak alá ne rendelte volna s rendesen másokat tol előre, hogy hiúságukkal valamely fontos czélnak megnyerje őket. Mily pompás, szellemi felsőbbséget tanúsító humorral beszél saját személyéről, bizonyítja Berzsenyi Dánielhez 1830 nov. 7-én intézett levele. «Gróf Majtláth Jánoshoz szóló Ódáját nagyra becsülöm és ugyan jól tetszik; de befejezését mindenesetre változtatni kell, ha sajtó alá bocsáttatna, vagy mint rebesgetik, az 1831-ki Aurorába felvétetne.»

«És itt engedjen nyilt szívvel beszélnem és mint practikus ember, practicus férfihoz szólnom. Gróf Sándorral való összehasonlítás a legártalmasabb; a rám ruházott név pedig, t. i. a *diadal fia* legnevetségesebb következtetéseket fog szülni. Sándor előre tudta, nyerni nem fog — mert lova nem oly sebes vala, mint az enyém, és csak nagy nehezen birtuk rá, hogy lovagoljon, és szinte meg is bánta, mert az otromba és tudatlan pesti nép azt jó lovagnak tartja etc. etc. a ki nyer, azt pedig bolondnak, a ki hátramarad — noha nem ritkán a sebesebb lovon ül a tudatlan és győz — az igen ügyes és eszes pedig hátramarad. És így, ha nem akarjuk kisded ültetéseim hervadását kevés évek után tapasztalni, az Istenért ne sértsük az ember természetébe belenőtt kis hiúságokat, melyek a szebb lelkűekben sokszor csodát művelnek — közönségesen pedig elkeserítik. Már a manuscriptum is sokat ártott nekem utóbbi czéljaim elérése végett, hát ha még kinyomattatnák? Berzsenyi pedig ártani, előretörekedésemben

gátot vonni bizony nem akart s nem kívánt. Eztet tehát kérem, édes Hazámfia, egészen hagyjuk el.»

«A mi pedig szegény elsoványodott sárga személyemet illeti, — ifjú abban a lélek és erős, de tokja annál hitványabb. És egy oly országban, melyben csak kevés évek előtt — és sok helyen még most is — a testnek és nem ritkán a hasnak köszönte némely viceispány stb. választatását és tekintetét, és szinte csak az izmos, erős és jól hizlaltra illett «*a derék ember*» nevezet, ép oly nevetségessé s gúnytárgyává lehet olyan valaki, mint én, «*a diadal fia*» titulussal, mint a leipzigi ütközet után inkább kaczajra, mint szánakozásra gerjesztett egy sinlődő franczia katona, kiben alig vala élet s reszketve s bágyadtan azt felelé kérdezőinek, kik azt tudakolták, mily ezred tagja legyen, «Én, urak, a halhatatlanok legiójához tartozom». És ha látná édes Berzsenyim, mily gyengén lakik — kivált most törökországi utam után — lelkem lankadó testemben, maga is bosszankodna, ha némely ellenségim, kik azt mindjárt felfognák nevetségessé tételem végett, mindenütt, a hol látnak, azt hallatnák: «ime nézd, itt mozog *a diadal fia*. És így, ha egy kevéssé szeret s ártani nem akar, nyomja el, ha lehet, még emlékezetét is *a diadal fiának*.»

Széchenyi irigységgel is vádolja magát s bizonyára megvoltak lelkében ez indulat csirái, mert különben betegségében nem nőhetett volna oly nagyra, hogy maga is észre vegye, de eltünik, mikor lelke rendes állapotában van.

1821-ben ezt írja Naplójába: «Csak nagynehezen tudom az irigység démonát elnyomni, pedig boldogabb vagyok száz más embernél.» 1835-ben Ürményi ebédjén betegnek érzi magát s ugyanakkor beismeri, hogy Deák fensőbbsége által mélyen megalázva érzi magát. De 1840-ben már azt mondja: «Deák legyen középpontunk. Félre

minden irigységgel, hazámfiai, adjuk neki az elsőséget.»

Kossuth ellen szenvedélyes küzdelmet folytat; eleinte lenézi, később népszerűsége emelkedését látva, veszélyesnek tartja; bizonyára belevegyült ez indulatba az irigység érzése is. De nyugodt pillanataiban nagylelkűséggel nyilatkozik felőle: «Kossuth nevén Magyarország átka vagy áldása fog-e nyugodni? Ép oly kevéssé, mint Széchenyién. Végre megtaláljuk egymást s egyesülni fogunk a múltban.» (1847 aug. 25.) Még nevezetesebb 1848 márczius 15-én írt följegyzése: «Mit kellene tenni? Batthyány Lajost és Kossuthot támogatni kell. Minden gyűlöletnek, ellenszenvnek, ambicziónak el kell hallgatni. Nem fogom őket zavarni. Vajjon később? Az egészségemtől függ.» A kik Széchenyivel a forradalom után Döblingben érinkeztek, kiemelik, hogy Kossuthról soha egy becsmérlő szót nem ejtett ki s mindig elfogulatlansággal nyilatkozott a múlt küzdelmeiről.

Széchenyi idegbetegsége hangulataiban folytonos ingadozást és hullámzást idéz elő. Egy nagy repedés ketté hasítja egész lényét s ennek két része, értelmisége s teste betegségéből eredő hangulatai s indulatai folytonos küzdelemben vannak egymással. Öntudatossága látja az ellenséget, a ki tisztátalan elemeket visz fényes eszményekkel eltelt lelkébe, de nem képes neki ellentállni s az egyedüli diadal, melyet kivívhat, hogy vereségét felismeri, szenved miatta s önmagának legszigorúbb birája. S valamint idegbajának rohamai idegen elemeket, a valóságnak meg nem felelő képzeteket visznek értelmiségébe, úgy akaratára is oly cselekvést erőszakolnak, mely ellenkezik erkölcsi eszményével.

Magaviselete, az emberekkel való érintkezése módja

tévedésbe ejtette az embereket s még azok is, kik legmélyebben fogták fel természetét, bonyolódottnak, gyakran érthetetlennek, rejtélyesnek tartották. Széchenyi maga a legtalálóbban jellemzi a benyomást, melyet az emberekre tesz: «Sokszor tetszem, ha valaki teljességgel nem ismer; azután nagyon vesztek, ha látnak s felületesen ismernek, s gyakran megint nyerek, ha exaltált lelkemet megismerik.» (Napló 1832.)

Majdnem megfoghatatlan, hogy ezt az exaltált lelkű, lángoló szívű embert hidegnek, szívtelennek, minden lelkesedés ellenségének tarthatták kortársai. De az emberek között ritka az, a ki a mélyebb természeteket megismerni képes s a felületes szemlélőtől nem lehet rossz néven venni ezt a tévedést, mert Széchenyi külső magatartása csakugyan okot szolgáltatott e nézet keletkezésére.

Ő, a rajongó magyar, szakadatlanul azt hirdette, hogy a hazán nem lelkesedéssel lehet segíteni, hanem tudással, hideg számítással. Más embereknél, kiknek nem volt oly nagy elméjök, hogy a lelkesedést ellensúlyozza, ezt mámornak tartotta, mely meggondolatlan tettekre ragad, melyek a hazát veszélybe sodorhatják. Csoda-e, ha Széchenyit, a ki mindig a hidegen számító észt dicsőítette a szív rovására, kortársai hideg, lelkesedésre képtelen embernek tartották?

Kiváló szellemek, a kik hozzászoktak az emberi élet nagy viszonyaival foglalkozni s az emberi nyomor és szenvedés nagy okait nem annyira az egyest érő véletlen szerencsétlenségben, mint inkább a történelmileg fejlődött közállapotokban és intézményekben látják, s meg vannak győződve, hogy nem a jótékonyság s az egyesnek nyujtott alamizsna szünteti meg a tömegek szenvedéseit, hanem azon közállapotok s intézmények lerombolása, melyek a nyo-

mor és szenvedés kútforrásai — nagyobb egységekkel számolnak, mint az egyes ember, nem tulajdonítanak nagy fontosságot az egyes sorsának, melyben egy általános kóros állapot jelenségét látják, s habár szívök milliók jólétéért lángol, az egyes ember sorsa iránt hidegnek, részvétleneknek fognak látszani.

Széchenyi valóban így gondolkozott. Széchenyinek jó szíve volt s boldog volt, ha barátain vagy szűkölködőkön segíthetett. Naplóiban önmaga előtt mondja, mikor Tasner Antal fizetését fölemeli, s jövőjét biztosítja, hogy a gazdagság mégis nagy előny, mert hű barátain segíthet. De úgy látszik, hogy mennél híresebb emberré lesz, annál többen folyamodnak hozzá az ország minden részéből kölcsönökért s pénzbeli adományokért. Öt év alatt 400,000 pengő forintot tett ki az az összeg, melyet ily kéregetőktől megtagadott. Egy ily folyamodónak, a kinek kérését megtagadta, azt írja, hogy ha minden kérőnek teljesítené kívánságát, ő maga válnék a közjóra tehetetlenné s ellenségeinek gúnytárgyává. «Előttem a közjó minden s *az egyes személy semmi*, s azért erőmet, legyen az vagyon, idő vagy észbeli, eldarabolni soha nem fogom, hanem mindig egy főczél felé összesítni, mely semmi egyéb, mint hazánk boldogsága s fejedelmünk dísze.» Nem egy esetben nyilatkozott ily hangon s a kik ily nyilatkozatokat hallottak vagy olvastak tőle, nem tarthatták őt érzékeny, lágy szívű embernek.

Föllépése, modora az emberekkel való érintkezésben sem tehetett más benyomást. Széchenyi büszke arisztokrata volt, éreztette az alantabb állókkal a távolságot, mely őket tőle elválasztja s kimért és tartózkodó volt. Czéljainak meghozta azt az áldozatot, hogy ily emberekhez is szíves és szeretetreméltó akart lenni, ha szüksége volt

reájok, de figyelméből, előzékenységéből kiérezték a nagyúr alkalmi leereszkedését s többnyire ismerték a czélt is, melynek érdekében őket fel akarja használni; s ha hizelgett is hiúságuknak, hogy a nagynevű gróf őket tényezőknek tekinti, a vele való érintkezés nem kelthetett melegebb hangulatot.

De Széchenyi nemcsak arisztokrata, hanem előkelő természet is volt. Eszmékért rajongó lelke s szeretetért epedő szíve volt s így könnyebben megfogamzhatott benne az emberek megvetése. Csak az idealista tudja az embereket igazán lelke mélyéből megvetni. Az életben küzdő ideges idealista előtt nincs titok s mélyen belelát az emberek lelkébe. Közönséges emberek csak akkor veszik észre mások jellemtelenségét s aljasságát, mikor az már feltünő módon nyilvánul s rendesen nem botránkoznak meg rajta, csak mikor saját személyöket közvetetlenül érinti. Széchenyi rendkívül érzékeny, finom ösztönével megérezte az emberek lelkében lappangó aljasságot, míg tettekben sem nyilvánult s undorodott tőle, ha őt magát nem érte is s egy pillantás, egy szó, az arcz kifejezésének legkisebb változása, melyet mások nem is vettek észre, az a sok apró jel, melyet a legravaszabbak sem képesek eltitkolni, melyekkel naivul feltárják elrejtett érzelmeiket s gondolataikat, neki elég volt, hogy az embereket megismerje. Az emberek túlnyomó többségének kicsinyessége s alávalósága undorral tölti el. Lelke elzárkózik s az emberek megvetése hatalmasodik el benne. Az emberekkel kötelességből érintkezik, mert föl akarja őket használni magasabb czélok érdekében. Nem tartozik azok közé a szerencsés emberek közé, a kik egyformán, kedélyesen érintkeznek mindenkivel, mert nem hangolja le őket a belső érték hiánya. Az emberek tömegét nem tartja arra érdemesnek,

hogy szíve kincseit rájok pazarolja, mert tudja, hogy értékét nem képesek megbecsülni. Gúnyolta az emberek banalitásait, melyekkel lelkök ürességét s érzéketlenségét akarják eltakarni s ideges természete hajtotta, hogy ő meg az ellenkezőjét tegye annak, a mit a közönséges emberek s nemhogy jobbnak akarna látszani, de arra törekszik, hogy rosszabbnak mutassa magát. «Szeretem magamat rossznak s romlottnak mutatni» — írja Naplójába — «mert kimondhatatlan élvezet rám nézve, ha oly emberek, kiket megvetek, nem értenek, nem ösmernek.» (1826.) De nem titkolta megvetését az emberek iránt s egyike a legnevezetesebb nyilatkozatoknak az, a mi a Kelet Népében fordul elő, mikor egy egész nemzetnek bátran ezt mondja szemébe: «Mert nem szenvedelemből léptem a nyilvános élet mezejére, de kötelesség utáni elszántságból; *minthogy* — és ki kell végkép ezt is kereken mondanom — *véremnek felette kevesét tudtam becsülni több évvel ezelőtt* s nehány lelkes barátimon s hazánknak fiatal reményein kívül, *általán véve a magyar nemzetet inkább a jövendőben szeretem, mint a jelenben,* azaz: általán véve inkább a kifejlett magyart szeretem és becsülöm, a milyen ő Isten segítségével lenni fog, mint szeretem és becsülöm a magyart, a milyen nagy része még ma.»

Az emberek megvetéséből keletkező hidegség kiáradt belőle; az emberek pedig megérezték s nem csoda, ha hidegnek, szívtelennek tartották.

Széchenyi csak az embereket vetette meg, de nem az embert. Hitt az emberi természet nemességében s lehetetlen volt nem hinnie, mert ott látta saját énjében, eszményeiben és törekvéseiben. Csak annak nincs hite a nemesebb érzelmekben, a ki őket saját keblében sem találja meg.

Csak nemes lelkű emberek epednek nemes jellemű

emberek után, az aljas ember nem képes a tiszta jellemek társaságát elviselni s magához hasonlót keres. Széchenyi keresi a kiváló embereket, megbecsüli őket s ragaszkodik hozzájok s elárasztja őket a bizalom és jóság jeleivel. Széchenyinek minden barátja jellemes ember volt. Sokszor indulatos, kiméletlen, gyöngédtelen, de azután megbánja s gyöngéd elégtételt szolgáltat a megsértettnek. Valóban megható gyöngédséget tanusított Tasner Antal és Kovács Lajos iránt, kiknek ragaszkodásáról meg volt győződve. Mindig szüksége volt oly emberekre, kik előtt lelkét feltárhatta, kikkel legbensőbb érzéseit közölhette. Ő, a ki zárkózott, tartózkodó, hideg volt az emberek tömegével szemben, közlékeny, meleg volt azok iránt, kikről azt hitte, hogy megértik s viszonozni képesek gyöngédségét s ragaszkodását.

Különös becsülést érez gróf Dessewffy Emil iránt, mert nemes lelkű embernek tartja. Gróf Batthyányi Lajost jelentékeny tényezőnek tartja s szeretné megnyerni, s mikor egyszer azt hiszi, hogy őt félrevezette, mély fájdalmat érez s ezt írja Naplójába: «Tehát ez sem érzett irántam semmit; ez is csak árunak tekintett.»

Nevezetes tulajdonsága volt Széchenyinek az a finom szimat, melylyel még fiatal, fejletlen egyénekben megérzi a jövő nagyságot. Minthogy mindent nemzetére vonatkoztat, az emberek értékét is a szerint ítéli meg s a szerint szereti vagy gyűlöli őket, a mint életöket hasznosnak vagy károsnak tartja a hazára nézve. Egyike a legfeltünőbb példáknak e tekintetben az a gyöngéd szeretet, melylyel a majdnem gyermek Andrássy Gyula grófhoz ragaszkodott, mert megsejtette, hogy nagy szerepe lesz hazája történetében.

Gróf Andrássy Gyula 16 éves korában Pesten tartózko-

dott s itt súlyosan megbetegedett. Szülei nem voltak a fővárosban s Széchenyi órákat töltött a beteg ágyánál. Orvosa, almási Balogh Pál, egy egész napig nem jött hozzá s Széchenyi e miatt nyugtalankodott. Érte küldött s azt mondotta neki: «Ön hazájával nem tehet nagyobb jót, mintha e fiú egészségét helyreállítja».

1846-ban Széchenyi a Tisza-szabályozás érdekében Tisza-Dobon járt. Egy hídason átkeltek a Tiszán s Erős, szabolcsi alispán, azt mondá Széchenyinek, hogy nagy dicsősége lesz a grófnak, ha a megkezdett munkát befejezi. «Nem én fogom befejezni», mondá Széchenyi. «Hát ki?» «Az a kölyök ott», mondá Széchenyi, gróf Andrássy Gyulára mutatva.

Mikor azután 1848-ban gróf Andrássy Gyula is Kossuthhoz csatlakozik, azt írja Naplójába, hogy többet várt tőle, s fáj neki, hogy *az ő* Andrássy Gyulája is az ellenzékkel tart s oly nagy fontosságot tulajdonít e 24 éves fiatal embernek, hogy sajnálkozva távollétén, egyenesen tőle várja a helyzet jobbrafordulását, mert ő a tengely, a mely körül az országgyűlés forog. 1857-ben Döblingben megjósolja a fényes szerepet, mely reá a jövőben vár s a bámuló s kétkedő gróf Andrássy Gyulának megjövendöli, hogy ő fogja megcsinálni a kiegyezést, s hogy ő lesz az osztrák-magyar monarchia külügyi minisztere.

Habár szelleme a magas régiókba emelkedik s teljesen azonosítja magát a nemzeti eszmével, szívében marad hely a barátságnak és szerelemnek is. Érdekes látni, mikép olvad össze e három nemes érzés e különös természetben s mikép hat egymásra s mikép támogatja vagy rombolja egymást.

VI.

Széchenyi sóvárog egy nemes férfi szív barátságáért. Érzi, hogy az emberek nagy többsége a kiváló embert nem képes megérteni; nem fogják fel eszméit, nem hisznek jelleme nemességében s képe mindig csonka vagy eltorzult alakban jelenik meg ezekben az apró, tisztátalan s csiszolatlan tükrökben. Olyan embert keresett, a kinek lelke elég nagy és tiszta, hogy egyénisége teljesen és híven tükröződjék benne, a ki előtt megnyilhat, kivel közölheti legtitkosabb gondolatait, a ki nem érti félre, még ha fogyatkozásait látja is, s a ki elég jelentékeny, hogy nemesítő befolyást gyakoroljon reá.

Széchenyi nem tartozott azok közé, a kik alacsonyabb emberekkel szeretik magokat környezni s ezeknek hódolatában s hizelgésében találnak élvezetet; vagy a kik személyválogatás nélkül kötnek szövetséget, közös aljas czélok elérésére. Ő mindig a kiváló emberek között keres barátot; őszinteséget, szigorú bírálatot követel tőlök s szövetségöket mindig eszményi, nemzeti érdekek megvalósítására használja fel. Azért egyéniségének hatása barátaira mindig nemesítő. A barátságban nemcsak a lelkek összhangját, a személyes ragaszkodást keresi. Annyira uralkodik lelkén a rajongó hazaszeretet, a nemzetiség kultusa, hogy csak azzal tarthat fen igaz, meghitt baráti viszonyt,

a ki lelkesedik a nemzetiségért s fejlesztését s megerősödését ugyanazokkal az eszközökkel akarja biztosítani, mint ő. Azért oly emberek iránt, kik a nemzetiség ügyében lanyhák, tétlenek, elhidegül s olyanokkal, kik ellentétbe helyezkednek politikai törekvéseivel, megszakítja a baráti viszonyt, ha különben jellemök kifogás alá nem eshetik is s érzelmeik személye iránt nem változtak is meg.

A kör, melyben barátokat kereshetett, szűk volt. Széchenyi mágnás volt s akkor még a politika terén is nagy hézag választotta el a főuri rendet a köznemességtől. A mágnások rendesen tegezték egymást; azonban e bizalmas megszólítás csak ritka esetben fordult elő főurak és köznemesek között. A mágnások a köznemeseket társadalmi állásra s műveltségre nézve mélyen magok alatt álló osztálynak tekintették s ezt, a köznemesek nem kis bosszúságára, éreztették is velök. A mint később látni fogjuk, Széchenyi sem emelkedett felül rangtársainak e hagyományos felfogásán, Felsőbüki Nagy Pálon, Szögyény Lászlón, Lónyay Jánoson kívül csak kevés köznemest tegezhetett; nem tegezte Deákot s Kossuthot sem, pedig minisztertársai voltak. Voltak nemesi renden levő férfiak, kiket becsült, szeretett, kik iránt baráti indulatot, bizalmat tanusított, de igazán benső, mély, kölcsönös odaadáson alapuló barátságot csak vele egy rangú emberrel, csak mágnással tudott képzelni.

Széchenyi mágnástársaival szemben sajátszerű helyzetben volt. Naplói, levelei, írásai számtalan adatot szolgáltatnak, melyek azt bizonyítják, hogy megveti őket, mert nemzeti érzületet nem talál bennök, de születése hagyományai, életmódja hozzájok lánczolja. Érintkezik más emberekkel is, de élni csak velök és köztök tud. A nemzet újjászületése munkáját is csupán velök akarja végeztetni,

a köznemesség közreműködése nélkül. De alig talál köztök lelkesebb, tehetségesebb embert, a ki a közéletben kiváló szerepre alkalmas volna. Eleget buzdítja, lelkesíti őket, de a legjobb esetben, ha sikerül is lángra lobbantani a hazafiságot egy-egy fogékonyabb kebelben, a kedv és tehetség hiányzik a politikai küzdelemre. Szorosabb baráti kötelék fűzi egybe gróf Károlyi Györgygyel, Waldstein Jánossal, Esterházy Károlylyal s még nehány magyar érzelmű mágnással. De ezek tekintélyét és befolyását csak társadalmi úton értékesíthette, s politikai szereplésre, eszméként való küzdelemre nem volt hivatásuk.

Mágnástársai között csak egyet talált, a ki fényes tehetségeivel, lángoló hazafiságával, férfiasságával kivált a többi közül s ez báró Wesselényi Miklós volt. Mikor Széchenyi megismerkedik vele, rögtön megérzi, hogy ez az egy ember méltó hozzá, s ő az, a ki társa lehet az élet küzdelmeiben. Eszményi barátságot köt vele, mely mindkettejökre nézve sok tiszta, emelkedett érzésnek, később azonban nem kevesebb keserűségnek volt kútforrása.

Széchenyi 1820-ban, Debreczenben ismerkedik meg Wesselényivel. Ő akkor huszonkilencz, Wesselényi huszonhárom éves volt. Széchenyi mint katonatiszt még távol állott a politikától; Wesselényinek ekkor már politikai multja volt. 1818-ban, huszonegy éves korában már küzdött Erdélyben a kormány törvénytelen intézkedései ellen s magára vonta kortársai figyelmét.

Első érintkezésök alkalmával alig volt alkalom, hogy egymás lelkébe mélyen belepillanthassanak. Két előkelő fiatal úr szokásos időtöltéseiben, vadászatban, lovaglásban s a sport egyéb nemeiben kerestek szórakozást s versenyeztek egymással.

Mélyebb benyomást, úgy látszik, 1821-ben tesznek egy-

másra, mikor Széchenyi Erdélyben utazik s Wesselényit meglátogatja Sibón, hol három egész napot töltött. 1821 július 31-én ezt írja Naplójába: «Wesselényi Miklós közelebbi ismeretségével vajmi sokat nyertem. Érzem, hogy vele szoros és feloldhatatlan barátságban fogok élni.»

E két nemes természet hatalmasan vonzódott egymáshoz. Egyik sem talált még a saját körében oly jelentékeny egyéniséget, mint ők voltak. Mindkettő eszményi törekvéseket, rajongó hazafiságot, emelkedett gondolkozást talált egymásban. A belső ellentét, mely természetökben rejlett, még nem jutott felszínre. Széchenyi politikai felfogása, mely az alkotásokra irányult, még nem szilárdult meg teljesen s 1821-ben a bécsi kormány abszolutizmusával szemben általánosan uralkodó ellenszenvben ő is osztozott s a szigorú törvényesség álláspontjára helyezkedett; Wesselényi pedig, kinek a sérelmi politikára volt hajlama, fogékonyságot mutatott a reformeszmék iránt, s így nézeteikben meg volt az összhang s együtt sóvárogtak jobb állapotokért, együtt búsúltak a haza sülyedésén, együtt lelkesedtek a jövő nagyságáért, együtt rajongtak a haladásért és szabadságért.

Széchenyi maga ekként írja le a közöttök fennálló nemes baráti viszonyt: «Wesselényivel 1820-ban legelőször találkoztam Debreczenben, lángoló hazaszeretete, magasztos felfogása és bizonyos varázs, melyet annyiakra gyakorolt, majd elbájolá lelkemet. S midőn szívemben naprólnapra megerősödött azon hit, hogy az ember csak annyit ér, a mennyi hasznot hajt embertársainak, hazájának s az által az egész emberiségnek, Wesselényi is érzett vonzalmat felém s tán azon okból, mert számosabb utaim, hoszszasb tapasztalataim után én sem ítélék épen a dologról mindennapi alacsony szempontilag; és így lőn, hogy csak-

hamar a legőszintébb barátság és leggyengédebb méltánylat lánczolata szövé egybe létünket, mi részemről azóta legkisebbé nem is változott, nem is gyengült soha. Mindketten pirultunk hazánk hátramaradt, oly annyira elaljasodott léte felett s mindketten érzénk magunkban kimondhatatlan vágyat, habár csak egy mákszemnyire is járulhatni honunk, véreink ápolásához . . .»

«Bejártuk egymással Német-, Franczia- és Angolország nagy részét s valamint tágultak ismereteim, nézeteim, sőt mondhatom tágult lelkem azon érintkezés által, melyben a legnemesebb, leghűbb kedélylyel valék naponta, mit sohasem változó hálával mindig el fogok ismerni; úgy Wesselényi sem lett ismeretségem s társaságom által bármi tekintetben is rossz ember. Oh mi gyönyörű pillanatokat töltének egymással, mi által a legkínosabb epedéssel felfeltünik néha előttünk a reménysugár, hogy tán mégsem fognánk mi magyarok lenni a czivilizácziónak egyedüli számüzöttjei, hanem ránk is fogna tán bekövetkezni azon idő, mikor sajátságos lényegünkben kifejtve, mi is, habár kisebb körben, mégis díszteljesen fognánk állani a czivilizált nemzetek fénykörében.»

«Egészen elérzékenyülök, érzem magam, hogy ha életem ezen keserédes pillanataira emlékezem vissza, mikor a külföld és kivált Britannia nagyságát kimondhatatlanul irigyelve, megismerkedénk azon lelki kéjekkel, mik angyali harmoniában zengének: a legnagyobb örömök vadászata, bármily csábteliek legyenek is azok, s mikbe fájdalom annyi magyar merült, még sem oltanák el azon szomjat, mit minden magasabb czél után törekvő hord keblében; hanem, hogy e szomjat egyedül azon őszinte akarat enyhítené valódilag, hogy mindenki, ki családja kötelességeit szigorúan bevégezte, bármily kis körben, tehetsége szerint járul-

jon vérének, hazájának és ezáltal az emberiségnek javához, feldicsőítéséhez.»

«És e nézet, e hangulat annyira azonosítá magát egész lényegünkkel, hogy eltökélők magunkban, és minden kötés vagy épen titok nélkül — mert minek oda kötés, a hol minden csepp vér kezes, vagy titok, hol inkább kérkedésre, mint pirulásra volna ok — hogy mi ketten, ha senki más, szigorúan el fogunk járni, bár sikerüljön, bár nem, hazafiúi kötelességeinkben, a mennyire ezt körülményeink és nem egyenlő állásunk — minthogy ő minden szolgálaton kívüli, én pedig katona valék — csak engedni fognák. És ekként erősödött napról-napra, valóban sem kisded hiúságtól, sem önző hajlamtól el nem rútított szövetségünk... Czélunk, túlszerénység nélkül legyen mondva, nemes és hozzánk illő volt.»

Ezt Széchenyi 1843-ban írta s látszik, hogy még akkor is, míkor már mint ellenfelek álltak egymással szemközt, szívesen gondol vissza arra a szép időre, mikor mint fiatal emberek lelkesedéssel telt szívvel ily tiszta, magasztos czélokért rajongtak. Wesselényi sem tudta ezt az időt elfelejteni s Széchenyivel barátságban töltött éveit élete legszebb korszakának tartotta élete végeig.

Széchenyi tépelődő lelke, barátságuk kezdetén, kutatni kezdi az okokat, melyek Wesselényi felé vonzották. S valamint élete komor pillanataiban nagyon gyakran, úgy ez esetben is kételyei vannak, vajjon Wesselényihez való közeledésének indító okai tiszták-e?

«Az ember természetében fekszik» — írja egy Wesselényihez 1821 szept. 15-én intézett levelében — «hogy a tévedés és az igazság, ha szenvedélyesen ragaszkodik hozzá, egyformán erős benyomást tesz reá, s hogy gyakran megcsal másokat, mikor önmaga csalódik s meg van győződve, hogy

az igazság szerint cselekedett. Egy szóval, az emberek nem ösmerik önmagokat s azok, kiket okosaknak tartunk, talán legkevésbbé. Életemben nem sokat kombináltam s szívesen engedtem szívem hajlamainak, ebből jó és rossz is származott, de nem változtam s nem tagadhatom, hogy erősebb hajlamom van a könnyelműségre, mint az állandóságra. Ezt nem titkolhatom s nem is tudnám eltitkolni. Bizonyára kitaláltad s gondoltad magadban, hogy én, a ki könnyen lelkesedem, hirtelen heves szenvedélyre gyuladtam irántad, mert távol vagyok barátaimtól s unatkozom, s mert nincsenek embereim, a kikkel mélyebb dolgokról beszélhetnék stb., hogy csapodár és könnyelmű leszek s végre ki fogok hülni. Te sohasem hitted, hogy megcsalhatlak, erről meg vagyok győződve, de kimondatlan is érezhetted lelkedben, hogy magamat csalhatom.«

«Magam sem tudtam, hamis vagy valódi étvágy (ha ez nem volna egy emberevő hasonlata) vonzott-e feléd? Vajjon nem az emberek hiánya tett-e becsesebbé? Vajjon magyarságomnak lángoló tüze csábított-e el, hogy el nem foglalt szívemet neked ajándékozzam? Gyanakodtam magam ellen. — *Barátom vagy és az maradsz rokonszenvből ép úgy, mint meggyőződésből. En voilà assez.*»

Wesselényi anyjának 1821-ben magasztalva ír fiáról. «Nem képzelheti, mily nyereség rám nézve ez az ismeretség s mily új érdeket ad életemnek ez a szerzemény, mert valóban kevés embert ismerek, a kinek elvei tisztábbak volnának, mint fia gondolkozásmódja. Oly vén, kimerült országban, mint a miénk, képzelheti, mily meglepő és kellemes lehetett rám nézve oly férfiúval találkozni, mint az ön fia. Barátságunk állandó lesz, mert a kölcsönös tökéletesítés óhajtására van alapítva.»

Ez a két lelkes ember komolyan veszi a barátságot s

szenvedélyes természetök lüktetese érzik egymás iránt táplált érzelmeik minden nyilvánulásában. E viszony nem volt két magán ember nyugodt, derült barátsága, mely csupán kölcsönös személyes rokonszenven alapszik s egy egész életen át zavartalanul áll fen, komoly összeütközések nélkül. Széchenyi és Wesselényi barátságába magasabb érdekek, mély szenvedélyek vegyültek. Mind a kettő el volt telve politikai eszményekkel, melyekért lelke egész hevével rajong s melyeket élete czéljául tűzött ki. S nem anynyira egymás személyét, mint inkább saját eszményeiket szerették egymásban. E barátságnak szilárdnak kellett lennie, míg azt hitték egymásról, hogy eszményeik közösek s abban a pillanatban össze kellett omlania, a mint e hit megszünt.

De míg ez bekövetkezett, barátságuk tíz álló évig meghitt és benső volt. Nem volt titkuk egymás előtt s beavatták egymást életök legkényesebb viszonyaiba. Széchenyi, a ki látta, hogy Wesselényi alig volt valaha Erdélyen kívül s azért látóköre szűk s élettapasztalása kevés, rávette a külföldre való utazásra, hogy világot lásson s fogékonynyá váljék a czivilizáczió gyakorlati problémái iránt, s e czélra pénzét barátja rendelkezésére bocsátja. A legnagyobb őszinteséget, hibáik szigorú megbírálását igérik egymásnak, hogy erkölcsi tökéletesedésüket kölcsönösen előmozdítsák. Tanulmányokra buzdítják egymást, hogy hazájuknak minél nagyobb szolgálatokat tehessenek. Mind a kettő lényének nemesebb részével igyekszik a másikra hatni s fogyatkozásaikat enyhén, szeretettel ítélik meg s mindenik a másikat tartja jobbnak, tökéletesebbnek önmagánál.

Széchenyinél némi apróbb neheztelések mutatkoznak, de ezen, ismerve természete érzékenységét, nem lehet csodálkozni. «Viszonyom Esterházy M.-al és Wesselényivel

némely pillanatban kellemetlenné kezd válni» — írja 1826 márcz. 4-én. — «Úgy kérdőre vonnak, úgy bírálgatják tetteimet, mintha még nevelni akarnának, mintha erényök és belátásuk magasan az enyém felett állana. Az ő makacsságuk egy kis időre elidegenítheti őket tőlem, de majd belátják, hogy nincs igazok.»

Az ily hangulatok mulékonyak lehettek, mert később évekig tiszta fényben ragyog barátságok, egymás iránt érzett mély ragaszkodásuk, melynek több megható példáját találjuk Naplóiban.

Wesselényi, ki indulatos és erőszakos volt, megverte vadászát. Ez megszökött tőle s magával vitte Wesselényi óráját a bér fejében, melylyel neki tartozott. «Mindenható Isten» — írja Széchenyi 1826 decz. 10-én — «mennyire meghatott ez az eset! Mennyi rosszat tehet a legigazabb ember is s szenvedélyeivel egy embert akasztófára juttathat. S azután mi beszélünk az emberiség emanczipálásáról, szabadságról, liberalizmusról, keresztyén filozófiáról! Nem, mi nem születtünk reformátoroknak, nekünk előbb önmagunkat kell reformálnunk. Nekünk az alázatosság s önmegtagadás iskolájába kell még járnunk.»

«Én sokkal kevesebbet érek, mint Wesselényi. Mily szenvedélyes, mily igazságtalan és szívtelen lehetek még én tudtomon kívül is. — Vajjon meg fog-e haragudni, ha figyelmeztetem? Reménylem, hogy nem. Előttem nem szégyelheti gyengeségeit, hisz én sem titkolom előtte, mily gyenge, mily nyomorúlt vagyok. Nekünk kötelességünk egymás felett őrködni s egymást segíteni az erkölcsi művelődésben, tökéletesedésben. Nekünk a filozófia templáriusainak kell lennünk a szónak teljes értelmében.»

Később, egy hasonló eset alkalmából, csakugyan szemrehányásokat tesz Wesselényinek indulatossága miatt. «Be-

széltem Wesselényivel. Szemeink könnybe lábadtak. Ő is oly szerencsétlen, mint én. Megesküdtünk egymásnak, hogy hibáinkat nem hallgatjuk el s kölcsönösen segítjük egymást az erkölcsi tökéletesedésben.» (1827 jan. 29-én.)

Valóban mindkettejöknek nagy szükségük volt a kölcsönös ellenőrködésre és támogatásra. Széchenyi sem tudott uralkodni indulatosságán. Hirtelen haragjában ő is tettlegességekre ragadtatja magát. Naplóiban foglalt följegyzései szerint egyszer megver egy postakocsist; máskor Rovigóban szóváltása támad a fogadóssal, kit alva talált s vadászkését készül kirántani, mire több ezer ember csődül össze.

Politikai felfogásuk különböző volta is mutatkozik már 1826-ban, de nem zavarja még meg barátságukat. «Nekem úgy rémlik, Wesselényi azért nincs velem egy véleményen, mert egyrészt nincs elég önbizalma s mert másrészt nincs benne elég keresztyéni alázatosság s filozófiai önmegtagadás. — Ő nem tartja magát reformátornak s e részben szerfölött nagy a szerénysége s alázatossága, holott, nézetem szerint, bátorsággal, önérzettel és isten végzéseiben való bizalommal kellene eltelve lennie, mint a ki az emberiség javának előmozdítását bizonynyal akarja, s lehet, hogy épen ő általa akarja, ha szíve tiszta s szándéka jó. Ellenben egyesek iránt szerfölött büszke, lenéz sokakat, kik tán nem rosszabbak nálánál, azért hogy másképp gondolkodnak, másképp látnak.»

«E hibái daczára hatalmasan vonz magához. Talán én nekem nincs igazam s azért ítélem úgy meg, mert szívemnek jól esnék őt egészen tökéletesnek látnom. Ha azt mondhatnám magamban: ime az a nő, a kit szeretek, és az a férfi, a kit legjobb barátomnak választottam, a két legtökéletesebb lény a földön, — oh mily boldog volnék

akkor! Ez lesz még öreg napjaimnak is vigasztalása, érzem bensőmben.» (1826 decz. 10.)

Wesselényi is arra törekszik, hogy megóvja barátja erkölcsi tisztaságát s eszményi magasságra emelje a szerelemben is. Széchenyi beszél vele Zichy Crescence grófnéról, kit már akkor szenvedélyesen szeret. «Wesselényi azt javasolja nekem» — írja 1826 febr. 7-én — «hogy atyám sírján esküdjem meg, hogy Crescence-t mindig tisztán s erényesen fogom szeretni. Sokat beszélt Máriáról. Ő is szenved s talán ép oly mélyen érez, mint én.»

Széchenyi szakadatlanul ösztönzi Wesselényit, hogy jöjjön Pestre, töltsön itt több időt, foglalkozzék többet a közügyekkel; szemére veti, hogy a saját ügyei miatt elhanyagolja a nemzet érdekeit s haszontalan kiadások miatt nincs pénze a pesti tartózkodás költségeinek fedezésére. «Kár, hogy elkezdettünk patrióták lenni, mert látom, hogy környülállásaink a folytatásban hátráltatnak. Én tőled többe kívánok, mintsem hogy mindig magad dolga után láss.» Társnak, támasznak hivja Pestre, mikor roskadozik a reá nehezedő feladatok súlya alatt s a vezér szerepét mindenütt neki szánja, a hol Wesselényi személyiségének üdvös szerep juthat.

Még fennáll közöttök a nézetek összhangja, mert még nem volt alkalom az egyéniségekben lappangó ellentét kitörésére. Mikor Wesselényi megkapja a Hitel egy példányát, ezt írja Széchenyinek: «Lelkes munka, szép, jó, erős, nem lehet, hogy sokat ne használjon. Gyönyörrel kóstolom, ízlelem, táplálom vele magam. Tiszta szívemből örülök neki, pedig több, s megvallom, kedvelt magzatimat gyilkolta meg; a miket írtam, sokat ki kell törölnöm, mert Te épen azt, de sokkal szebben, jobban, már mondtad. Érzésünk s látásunk egyformasága oly nagy, hogy egész

darabokat, sőt constructiókat találok, melyek az enyémben is meg vannak.» (1830. ápr. 16.)

Széchenyi e levélre válaszolva, ezt írja Wesselényinek: «Hogy a Hitel miatt sárral dobálni, keresztre verni s elégetni fognak — vagy azt mondani, hogy más írta — én németül s német lélekkel írtam s más fordította magyarra, vagy hogy vármegyei administrator akarok lenni s Leopold vitéze stb., mindezekre el voltam készülve; de arra nem, megvallom fájdalmasan, hogy az én munkám, mely természete szerint s tárgyai különfélesége miatt csak felszínes, egy mindenesetre rendesb s bizonyára oly velős és mély értekezést s vizsgálatot elnyomjon, mint a Te könyved lenni fog, hidd el nékem.»

«A miről Te s én gondolkozom — egy! s így nincs természetesebb, minthogy észbeli magzatink meglepő hasonlatossággal birjanak. Egyébiránt azt hiszem, Te kötelességed az, hogy az igazat, mely szíved belsejéből forr, egyenesen kimondjad, habár azt mondaná is a buta sokaság: «engem utánozol!» Múlt országgyűlésen megint azt gondolták: «Te vezetsz s Nálad nélkül nem érek semmit.» Hadd fecsegjenek! önérzéssel mondhatjuk, hogy elszakítva kiki önhelyét betölti, de — s én ezt szívesen megismerem s Te sem fogod tagadni — egymással ugyancsak többet érünk; minthogy egymás által nagyon is javultunk.» (1830 május 10.)

Széchenyi még 1831-ben, a kolera idejében is Wesselényire gondol s vele akar értekezni a teendőkről. «Tudom, hogy jelenléted jószágidon s Erdélyben felette hasznos, de oly embert, mint Téged, nem egy táj, nem egy vidék, hanem egy egész ország jóvolta illet... Nincs magamról nagy ideám, de ha a többieknek, velünk egyrendűeknek nyomorúltságait átgondolom, kezdek magamban bízni.

Rajtad s rajtam a sor hazánkat boldogitani. Nem vesződöm én többé kirekesztőleg a Casinóval, versenyfutással stb., nagyobb tárgy van előttünk. Értekeznünk kell... Legyen szent barátságunk nagy, merész s nemes tettek által dicsőítve.» (1831 aug. 26.)

Ily nemes jelleme van e két jelentékeny férfiú barátságának, s ha a kölcsönös rokonszenv és becsülés, a gyöngédség s nagylelkűség, már magában biztosítéka lehetne a barátság állandóságának, úgy a Széchenyié s Wesselényié zavartalanul állhatott volna fen életök végeig. De mindenik többet képviselt saját egyéni léténél. Jelentőségök, kiválóságuk alapja az volt, hogy bennök a nemzeti élet nagy, ellentétes áramlatai testesültek meg. Ezek az áramlatok szakították el őket egymástól s hajtották egymás ellen s nem egyéni hajlamaik.

Mind a kettő eredeti, erősen kidomborodott egyéniség, s mind a kettő történelmi szükségesség volt. Érintkezéseikben nemesítő, fejlesztő hatást gyakorolhattak egymásra, de minthogy mindenik máskép volt alkotva s teljesen különböző fejlődésen ment keresztül, nem alakíthatták át egymást, az egyik nem vehette át a másik egyéniségének tartalmát és irányát.

Széchenyi szelleme mélyebb, a dolgok lényegére irányult s gyakorlati volt, s azért a nehezebb feladat megoldására, a gyakorlati tevékenységre, országos alkotásokra volt képes, míg Wesselényi elméje jól érezte magát az általánosságokban, s a mit nemes lelkesedése sugallt, többre becsülte a higgadtan fontoló államférfiúi ész terveinél, s míg Széchenyi mindig gyakorlati feladatok megoldásán dolgozott, Wesselényi ily munkába nem is fogott soha, s Széchenyinek legritkább esetben sikerült őt közreműködésre birni s ily czélok kedvéért Pestre csalni.

Fejlődésök is lényegesen különböző volt. Széchenyi előbb ismerte a külföldet, mint saját hazáját, s mikor visszatért, Európa előrehaladott országai állapotának mértékét alkalmazta Magyarországra. Elborzadt hazája elmaradottságán s életének fő czéljául a magyar nemzetnek az európai országok színvonalára való emelését tűzte ki, s a hazafiság lényegének azt tartotta, hogy meg kell dönteni mindent, a mi a nemzet fejlődését gátolja s felhasználni minden tényezőt, mely e czél elérésére felhasználható. Wesselényi hazája viszonyaiból nyerte első benyomásait, az elmaradottság következményeit megszokta, magába szívta környezetének politikai hagyományait s mikor Széchenyi társaságában külföldre került, ifjúkori benyomásai meg voltak keményedve, s habár a művelt külföld intézményeinek s viszonyainak megismerése látókörét tágította s hazája elmaradottságának tudatára jutott ő is, sokat fölvett magába a nyugati nemzetek eszmeköréből s nem egy jelszót hangoztatott nagy hatással a felsőházban tartott szónoklataiban: az utazás s olvasmányai nem változtattak lényegesen politikai egyéniségén; természete ösztönét s a magyar hagyományokat követte s a hazafiságot nem első sorban az alkotásban, mint inkább az ország alkotmányának s törvényeinek védelmében, a bécsi kormány iránti bizalmatlanságban s intézkedéseivel szemben kifejtett kérlelhetetlen ellenzésben látta.

Széchenyi alkotni akart, pozitiv czéljai voltak, melyeknek elérését életének feladatául tűzte ki. E czélokat lehetetlen volt elérni a kormány támogatása nélkül, mely akkor minden legkisebb kezdeményezést meghiusíthatott. Természetes tehát, hogy nem állhatott a feltétlen ellenzők közé, nem támadhatta azt a kormányt, melynek támogatására szorult minden vállalatában, s gyakran jelentékte-

len, alaki sérelmek miatt nem volt hajlandó meghasonlani a kormánynyal s veszélyeztetni terveinek keresztülvitelét, melyeket sokkal üdvösebbeknek tartott a nemzetre nézve valamely jelentéktelen sérelem orvoslásánál.

Wesselényi nem volt alkotó szellem, nem kezdeményezett semmit, nem azonosította életét egy pozitiv tervvel s azért nem is volt mit féltenie a megsértett kormány ellenséges indulatától s nem is volt hajlandó vele bármiben egyezkedni, mert nem bizott benne s mert a kormánytól viszontszolgálat fejében nem volt mit követelnie. Nem volt tehát oka tekintettel lenni a kormányra s minden aggodalom nélkül, eljárása helyességéről való erős meggyőződéssel, a természetének s szellemi tartalmának megfelelő ellenzéki politika terére lépett.

Széchenyi sem akart a nemzet jogaiból engedni s nem egyszer lépett síkra a kormány ellen s küzdött az ellenzék soraiban, de Wesselényi merev magatartását károsnak kellett tartania a hazára nézve, mert azokat az alkotásokat is meggátolta, melyek különben a fennálló kormánynyal is lehetségesek voltak. Wesselényi is óhajtotta a haladást s a reformokat, de a legcsekélyebb engedékenységet, a legkisebb sérelem eltürését veszélynek tartotta a hazára nézve.

Széchenyi felfogása annyival állott magasabban, mint az alkotás a meddőség felett; de a Wesselényiének is meg volt a maga jogosultsága. Ez az eset is azt bizonyítja, hogy egy nemzet élete sokkal bonyolodottabb, gazdagabb, semhogy egy ember egy egész nemzet összes érdekeit s törekvéseit képviselhetné.

Az ellenzéki politika tagadó s azért meddő volt. A nemzet fejlődése csak új alkotásokkal volt biztosítható. Széchenyi ezt az eszmét képviseli, s mert a fennálló akadálya az

alkotásoknak, megtámadja, meg akarja dönteni s alkotni akar. Eszméinek meg akarja nyerni a nemzetet, de a kormányt is, mely nélkül nem tehet semmit. Metternichchel érintkezik, bizalmát meg akarja nyerni ; a kanczellároknak s egyéb befolyásos embereknek hizelgő leveleket ír, hogy megszerezze jó indulatukat s támogatásukat, gyakran helyteleníti az ellenzék eljárását, engedékenységet, elnézést tanácsol. Mikor a nemzet egy-egy sérelme kerül szóba, hogy összeütközésbe ne jusson a kormánynyal, többször eltávozik az országgyűlésről s nem vesz részt a tárgyalásokban, mikor tudja, hogy a kormány ellen heves támadások s szenvedélyes viták készülnek. Megbizásokat, sőt később hivatalt is elfogad a kormánytól, hogy e bizalmat «utilizálhassa» a nemzet érdekében s általában került minden oly helyzetet, mely a kormányt vele összekötő szálakat széjjel tépte volna. Ez volt Széchenyi személyes taktikája. Ezért nem tartozhatott egészen az ellenzékhez, s ezért nem azonosíthatta magát az udvari párttal sem. Széchenyi is akart opponálni a kormánynak, de nem mindig, mint az ellenzék ; s támogatni is akarta a kormányt, de nem mindig és feltétlenül, mint az udvari párt.

Széchenyi e személyes taktikájának a nemzet sok fontos eredményt köszönhet s kétségtelen, hogy alkotásainak jó része csak ezen a módon volt lehetséges. De ép oly világos, hogy a nemzet Széchenyit e térre nem követhette. Széchenyi megtehette, hogy félrevonult, mikor oly kérdések kerültek napirendre, melyek az országgyűlés s kormány között feszültséget, ellenségeskedést idéztek elő ; de a nemzetnek szakadatlanul résen kellett állnia, hogy megvédje az ország alkotmányát, a közszabadságot, a kormány támadásai ellen. Széchenyi személyére nézve arra törekedhetett, hogy jó lábon álljon Metternichchel, hogy a nemzeti fejlő-

dés egy-egy eszközét megnyerje, de a nemzet maga sohasem lehetett elnéző azon törekvésekkel szemben, melyeknek a kanczellár megtestesülése volt, ha saját lételéről nem akart lemondani.

Wesselényi ezt a felfogást képviselte s ezért küzdött az ellenzék élén. S ha ez a felfogás közvetetlen hatását tekintve meddő volt is, mégis egy nagy eredményre vezetett. Az ellenzék elkeseredett küzdelme a kormány ellen, mely nemcsak szabadelvű, de nemzeti sem volt, s a dolog természeténél fogva nem is lehetett, évről-évre jobban megérlelte a nemzeti önálló kormány eszméjét s végre a parlamenti felelős kormány intézményének életbeléptetésére vezetett, melylyel a nemzet érdekeinek megfelelő igazgatás egyedül vált lehetségessé.

De a két ellenséges áramlat képviselői nem tekintettek egymásra a történetíró elfogulatlanságával, a ki egy későbbi korban megitélheti küzdelmök üdvös következményeit. Mindenik csak azt látta, a mi az általa fontosaknak tartott érdekeket a jelenben veszélyeztette. Széchenyi és Wesselényi kölcsönösen egymás politikai működését kezdte veszélyesnek tartani. Meghasonlásuk kikerülhetetlen volt. Meghitt barátságuk nem élhette túl politikai közösségük megszünését s nem lettek volna kiváló emberek, ha előbbi viszonyuk még ezután is tarthatott volna. Dicsőségök, hogy annyira komolyan vették politikai eszméiket s annyira azonosították magokat velök, hogy egyéniségök e legnemesebb elemeit nem tagadták meg oly személyes viszony kedveért, mely úgy sem lehetett volna többé hozzájok méltó, politikai törekvéseik, eszményeik összhangja nélkül.

Széchenyi sokáig nem mond le a reményről, hogy az összhang közte s Wesselényi között helyreáll s ismételten

Pestre hívja, hogy egymással értekezzenek; de leveleiből mindinkább kitünik, hogy az ellentét közöttök kiegyenlíthetetlen. «Leveled» — írja 1831 nov. 8-án — «megvallom, egészen elgyengített! És a mint e pillanatban érzek — nem tagadhatom, szinte bánom, hogy a reformatiói pályának indultam — mert segítséged, tanácsod, közelrűli hozzájárulásod nélkül nem birják vállaim többé a rám vetett terhet! Leveled után ítélvén, nem épen egyoldalúnak vagyok kéntelen tartani, hanem hogy fekete képzeletekbe merülvén (a mit igen természetesnek tartok) a világot úgy veszed, mint annak lenni kellene — és nem mint az van! . . . De mi a feladás? Mi a főczél s a mi legszentebb kötelességünk? *Ezen kormánynyal — mostani körülállások közt — és a népnek mostani kis intelligentiája mellett* — megszabadítani — vagyis inkább kiláboltatni a hont nyomorúlt állásából! Ez a feladás *most*; idővel más lehet — de most az. — A kapunál van egy el nem kerülhető revolutió! Véres fog lenni, mint a franczia 1789-iki — ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existentiája nem volt — vagy olyan fog lenni, mint a franczia 1830-ki — mikor a proprietás a legnagyobb convulsiók közt — respectáltatik — mert a nagyobb résznek valami existentiája már van. Ily csendes reformatiót hozni hazánkra, a mi legszentebb tisztünk — és ez teljes meggyőződésem szerint — *csak a felső táblán eredhet.* — Fog-e eredni? az más kérdés. A hihetőségek úgy állnak ellene, mint 100 = 20-hoz. Die Probe ist aber ein Menschenleben werth. Te veszekedni és ujjat akarsz húzni a kormánynyal! — Én is, csakhogy nem most — gyengeségünk közepette, hanem majd ha erősbek leszünk. Te egy szomorú darab hőse kívánsz — úgyszólván lenni — én pedig sikert kivánok . . . . Érzem, hogy hazánk előme-

netele eszközlésében diametraliter ellenkezünk némi tárgy körűl — és ez mily baj volna, ha országgyűlése előtt nem egyeznénk, — mert épen úgy mint te, úgy én is kész vagyok, a közjóért még azon szent kötelékét a barátságnak is ketté szakítani, mely minket egyesít: — de vajjon nem bánnád-e meg te egykor, vagy én — hogy a dolgok fekvését keresztül nem érezvén — viszony okoskodásinknak nem engedvén — meghasonlottunk? Errűl soha nem lehetne felelni — és ha, Isten tudja — itt engem legkisebb egyéb tartana, mint honi kötelesség — gyalog mennék Sibóra — oly felette szükségesnek tartom, hogy értekezzünk... Én téged mindig igen-igen becsülni és szeretni foglak — ha tán ellenkező úton indulnánk is tovább — «honunk java keresésében». — «God bless you.»

Egy hónappal később bekövetkezik a két barát egymástól való teljes elszakadása. «Leveled» — írja Széchenyi 1831 decz. 5-én — «felette elszomorított... A mi felette lesújtott — nem annyira azon veszedelem, melyben vagy — mint inkább azon meggyőződés, *mert többé magamat nem csalhatom,* hogy én máskép látom hazánkra nézve a dolgok mibenlétét, mint te, és én nem tartom azon módokat helyeseknek, vagy hogy jobban mondjam, «czélhoz vezetőknek», melyekhez te nyultál «Honunk előmozdítása végett».

«Azt, akármi keserűen essék is — egyenesen ki kelle mondanom. — Lelked tisztaságáról bizonyos vagyok — és remélem, te viszont az enyiméről nem kételkedsz. — De látom, utainkban elágazunk. — S ez haszon, kár-e honunkra, kérdés!!! A jövő téltől csudákat vártam — én minden körülményeket felette kedvezőknek tartom. Keblem oly teli van — nem írhatok tovább; és remény helyett közel vagyok a kétségbeeséshez. Kár volt nem értekeznünk, és valóban kár, hogy az öröki divergentia végkép sarkából

kidöntendi hazánk reményit... Levelemet mért hosszabbítsam? Mi nem járunk egy úton. — Te egy-két sor okoskodásnak nem engedsz, tudom, mert meggyőződésed, sok gondolkozás utáni: — így nálam az eset. Néhány heti egymással lét, tán sokat rendbe hozott volna köztünk, mert tudom, hogy vagy te hajlanál, vagy én engedném, a mi tán nem lett volna káros a közjóra. Isten veled — s bizzál barátodban, ki soha nem fogja elfeledni, mily szent barátság kötele kapcsol minket egybe.»

Még ezután is váltanak levelet, de ritkán s nem tárgyalnak politikai kérdéseket. Ifjúkori illuzióik szétfoszlottak, s most már egyik sem hiszi többé, hogy egymás oldalán küzdjenek közös czélokért. Lassan elhidegülnek egymás iránt, a varázs, mely alakjukat eszményi fényben tüntette föl egymás előtt, megszűnt s előbb józan szemmel, majd elfogultan veszik észre s birálják meg fogyatkozásaikat, mint a kiábrándult szerelmesek. Széchenyi rossz kedvében Wesselényit hiúnak, önteltnek, komédiásnak, hetvenkedőnek mondja Naplóiban, néha kemény gúnynyal nyilatkozik felőle, de feljegyzései kétségtelenné teszik, hogy megőrizte szívében iránta a benső részvétet s azt a nemes viszonyt, mely köztök tíz évig fenállott, nem tudja elfelejteni egyik sem. Érintkeznek, fölkeresik egymást, Széchenyi pénzt is ad neki kölcsön, úgy mint a régi időkben, Wesselényi őt kéri fel segédnek párbajaiban s őt jelöli ki végrendeletében bizonyos intézkedések végrehajtójául. Mikor Wesselényit, a nagy hazafit, a szolgai magyar biróságok hűtlenség miatt elítélni készülnek, Széchenyi egész befolyását latba veti, hogy kegyelmet nyerjen számára. Mikor a nádor reményt nyújt, hogy Wesselényi kegyelem útján fog menekülhetni, meg van hatva s a nádor kezét megcsókolja.

«Wesselényi lép be hozzám» — írja 1835 márcz. 13-án.—

«Mily fájdalmas érzés! Ő vele képeztem első eszméimet, miként lehetne Magyarországot a sárból kiemelni. A mi szándékunk tiszta volt. Az uralkodóházat szerettük, becsültük és tiszteletben tartottuk. Czélunk csak egy volt; de nem sokára különböző utakra léptünk. Én mindent rosszaltam a mit ő tett. Személyes barátom maradt ugyan, de olyan, a kinek oda nyújtanám a méreg-kehelyt... Meg nem tagadhatom őt.»

Széchenyi Bécsbe megy, hogy a magyar kanczellárt s Metternichet kedvezően hangolja Wesselényi ügye iránt; közbenjár a nádornénál s ismételve védelmére kel a nádor előtt. Széchenyi maga írja Wesselényi kegyelmet kérő folyamodványát s ő viszi fel Bécsbe, mikor látja, hogy erre más nem akar vállalkozni.

A biróságok eljárásának folyását nem akadályozzák meg felülről s a magyar kúria börtönre ítélte Wesselényit s a budai börtönbe zárják. De az ítélet kihirdetése előtt a pesti árvíz idején csodálatra ragadja az országot önfeláldozásával, jellemének nemességével; s a kormány megengedte, hogy rövid ideig tartó fogság után Gräfenbergbe menjen s súlyos betegségét ott gyógyíthassa.

Wesselényi eltávozott hazájából s csak az 1839-ki országgyűlésen kihirdetett általános amnesztia után tért vissza Erdélybe. Szemeinek világát már akkor majdnem teljesen elvesztette s egészsége megromlott.* Polgári halottnak hirdette magát, de azért szenvedélyesen érdeklődött a közügyek iránt. Az ellenzéket nem hagyta el s a Széchenyi s Kossuth között folyt küzdelemben határozottan ez utóbbi mellé állott. Egész erejével támogatta Kossuthot s Széchenyit több ízben ellene írt czikkekben támadta meg a lapok-

* B. Kemény Zs.: A két Wesselényi.

ban. Széchenyi nem maradt adós a felelettel s a keserűség mindinkább befészkelte magát szívökbe,de még 1843-ban is megható módon, régi barátságukra hivatkozva, szolítja fel az együttműködésre. Wesselényi aggódva hallja Széchenyi népszerűségének emelkedését 1846-ban, mikor a Tisza szabályozása végett az alföldön jár s félti befolyásától a nemzetet. Báró Kemény Zsigmond előtt, kit Széchenyi egy mérsékelt reform-eszméket képviselő hirlap kiadójának akar megnyerni, indulatosan ezt mennydörögte: «Átkozott legyen a kéz, mely bármily körülmények között csak egy sort is ír Széchenyi mellett.» Még akkor nem is sejtette, hogy két évvel később nem Széchenyitől, hanem annak az általa ellenfelétől bálványozott Kossuthtól fogja félteni a nemzetet, s hogy Széchenyit kérni fogja, hogy segítsen ellensúlyozni Kossuth forradalomra vezető törekvéseit. Valamint Széchenyi 1841-ben, úgy Wesselényi is 1848-ban szembeszállott saját politikai törekvéseinek szükségképi logikai következményeivel s mind a kettő e miatt vesztette el népszerűségét s jutott az elszigeteltség, elhagyottság szomorú állapotába. S mikor a vak Wesselényi fölkeresi Kossuthot, hogy közölje vele aggodalmait, figyelmeztesse a veszélyekre, melyekkel politikája a nemzet létét veszélyezteti s a haza szent nevére kérje, ne vinné forradalomba a nemzetet s Kossuth lealázó bánásmódjától mélyen megsebezve távozik el tőle, fölelevenedik lelkében régi barátságának emléke s Széchenyihez megy s az ő keblébe önti ki fájdalmát s aggodalmait. Mert már nem változtathattak a helyzeten, még ha mind a ketten testileg, szellemileg épek lettek volna is. Wesselényi elvesztette szeme világát s meg volt bénítva tevékenységében, Széchenyi elméjére pedig néhány héttel később sötét éj borult s betegségének egy erős rohama kioltotta szelleme világát. Tehetetlen volt

mind a kettő azzal a hatalmas áramlattal szemben, mely egy egész nemzetet sodort magával, de tehetetlenek lettek volna erejök teljességével is.

Wesselényi hazájának nem, csak régi barátjának tehet már egy utolsó szomorú szolgálatot. Mikor Széchenyit azzal gyanusították, hogy elmebetegsége csak tettetés, védelmére kelt s nemes haraggal sújtotta a rágalmazókat.

«Részint vad, részint piszkos érzelmek» — így szól Wesselényi közzétett nyilatkozatában — «szokták az űrt kitölteni, melyet a kebelből elszállott kegyelet hagy hátra. Elhomályosító és szomorú, ha a kegyelet, ezen tevékeny factora nagy és magasztos tetteknek, a nemzetek kebeléből eltünik, mert ezáltal a múlt és jelen közötti legszebb összetartó kötelékek szakasztatnak el, s elszakasztatnak egyúttal azon szálak, melyekkel a múltnak a jövőbe kell átszövődnie. A legszebb jutalma s a legnemesebb rugója az érdemnek vész el ezáltal. A kegyeletnek ily hiánya mutatkozik nálunk újabb időben, sajnos, sokféleképen s nagy mértékben. Reménylem mégis, hogy hazámfiainak többsége még bir elég kegyelettel, hogy mély bosszankodást érezzen azon, a mi «Martius 15» lapban Széchenyi Istvánról mondatott. Én, Széchenyinek régi és hű bajtársa, időnként munkatársa is, már jó idő óta véleménykülönbség által voltam tőle elválasztva. A nézetrokonság közöttünk többszörösen megrázkódtatott, de személyes barátságunk, reménylem, soha. Én legalább mindig híven megőriztem keblemben annak érzetét. Csak az fáj mindig, hogy sem a világ, sem magam előtt nem igazolhattam azt, hogy Széchenyi az utóbbi években, azon ügyet, melynek oly soká volt előharczosa és személyeket, kik a jó ügynek mindig védői voltak s maradtak, oly kiméletlenül megtámadhatott. Nem titkolom el azon nézetemet, hogy ő a jó ügynek, melynek előbb

oly megmérhetlen sokat használt, utóbb — igaz, hogy még mindig használni vélve — ártott. De ezért eléggé meglakolt. Honához hű szíve megrepedt a hazáérti bánatban. Ezen bánat elfogta őt láttára — az el nem háríthatónak hitt — veszélynek, mely a körülmények szerencsétlen lánczolata, pokoli intrigák, többszörösen elhibázott lépések, s eszélyesség hiánya által idéztetett fel. Őt a legborzasztóbb csapás érte, s hogy őt érte, és épen most érte, midőn ő egykori erejével és tevékenységével oly sokat használhatott volna, egyúttal nehéz csapás a hazára. Azonban ezen csapás fölötti fájdalom helyett, az oly sokoldali hálát kiérdemlett férfiú iránti részvét helyett, most gúnyos, durva szavakban, a gyanúsítás, a hazugság, a rágalmazás fegyvereivel támadtatik meg. Ha azon ujságczikk szerzője valósággal hiszi azt, a mit írt, hogy t. i. Széchenyi nem beteg, akkor én őt alávaló rágalmazónak nyilvánítom, úgy szintén mindenkit, a ki állítani merészelné, hogy Széchenyi képes hazájának ügyét bármikor, s kivált a veszély órájában elhagyni, a veszély elől gyáván megfutni, vagy épen a reactiónak gyalázatos terveit támogatni. Ha azonban a czikk írója azon csapásnak, mely Szécsenyit érte — valóságát hiszi, akkor gyalázatos durvaságot követett el, midőn oly szerencsétlenséget gúnyol, mely minden végkép el nem vadult szívben részvétet gerjeszt, s melyre úgy társadalmi, mint erkölcsi okokból tiszteletteljes hallgatás takaróját kell teríteni. Hála az égnek, még van remény, hogy hazánk nagy polgárát, testben és lélekben felgyógyulva, rövid időn ismét körünkbe érkezni látandjuk. Addig az ő sorsát minden igaz magyar fájó részvéttel kisérendi; az említett hírlapi czikk ellenében pedig mindenki joggal kiált fel: Szegény oroszlán, mennyire jutottál!»

E két jelentékeny embert, éltök tavaszán, közös eszmé-

nyek forrasztották össze; meghasonlásuk politikai törekvéseik ellentétes voltából keletkezett, s pályájok végén ismét a közös hazafiúi aggodalom s kétségbeesés egyesítette őket.

Mint ők magok, nemesek voltak ragaszkodásuk s ellenségeskedésök okai is. A tiszta hazafiság építette fel s rombolta le barátságukat.

VII.

Széchenyi rajongó volt a barátságban s az volt a szerelemben is. Harmincz éves koráig nem kötött mélyebb barátságot senkivel s Wesselényi volt az első, kinek «le nem foglalt» szívét oda ajándékozta. A szerelemben is csak későn, harmincznégy éves korában találja meg azt a nőt, a ki tiszta, állandó szenvedélyre gyulasztja, melynek lángját csak a halál oltotta ki.

Ifjú korában, mint minden jóravaló fiatal ember, fölemelkedett az ábrándos költői szerelemig, ismerte epedéseit, a nem viszonzott hajlam kínjait. De minthogy e korban a férfit a nőhöz inkább a nem vonzza még, mint az egyén, szilaj érzékisége belevitte a szerelem posványaiba is.

Mint fiatal huszártiszt nem egy mulékony viszonyt köt előkelő hölgyekkel; gyakran ingerelte valamely nem várt ellentállás hosszasabb táborozásokra; nem egyszer ragadja meg figyelmét valamely rendkívüli szépség s vérének forrongását szerelemnek tartja; nem idegenkedik a házasság gondolatától sem s több ízben komoly kisérletet is tesz hozzá való főrangú hölgy kezének elnyerésére, — de nagy, tartós szenvedélyt egyik sem kelt benne, csakhamar vigasztalódik s a mint gyónásából is kitetszik, nem annyira egy nőről, mint a nőkről való lemondás esik nehezére.

Kalandjainak híre elterjedt a főuri körökben s nem volt jó híre ott, a hol szigorú erkölcsöket követeltek. «Ha Széchenyi» — írja Falk — «néha meglátogatta testvérnénjét, Batthyány Miklósnét, ki köztudomás szerint nagyon istenfélő asszonyság volt, olyankor a grófné megparancsolta minden szobaleánynak s egyáltalán minden női cselédnek a kastélyban, a ki csak féligmeddig türhető képű volt, ne merjék magokat mutatni, míg a «vad lélek» (így nevezé a grófné Istvánt) a kastélyban időz; mihelyt aztán eltávozott, keresztet vetett magára — ez tény — s hálát adott Istennek, hogy háza megszabadult a gonosz szellemtől. Az említett hölgyhöz írta egyszer a jámbor grófné: «Ha Stefi majd egyszer meghal s a mint óhajtom a menyország kapujához jut, szent Péter bizonyosan megvárakoztatja kissé s azalatt szent Orsolyához siet, hogy megmondja neki, vigye félre valahová a tizenegyezer szűzet, mert Széchenyi István jön.»

S mégis minden azt bizonyítja, hogy komoly szerelem után sóvárgott s távol volt tőle minden frivolitás. A szerelem szükség ragaszkodásért epedő szívének, de oly erős benne az arisztokratikus érzület, hogy komoly, tartós szerelemre nem gyuladt vele nem egyrangú nő iránt, s még fiatal korában is csak oly nővel készült házasságra lépni, a ki a felső társadalmi osztályhoz tartozik. Széchenyi nem tekint vissza önérzettel ifjúkori szerelmi kalandjaira, sőt ellenkezőleg, szemrehányásokkal illeti magát kicsapongásaiért, melyekre érzékisége vagy hiúsága ragadta.

Vére fölhevülésében elkövetett egyik ballépésének emléke végig kiséri egész életén, gyötri világos nappal s éjjel álmaiban, egészséges állapotában s még inkább betegsége rohamaiban. Valahányszor visszatekint életére, elégedetlen önmagával, sok évi könnyelműsége, léhasága, lelki-

ismeretlensége miatt. Egy angol nő fiatalkori magaviselete szerint ítélve meg őt, azt mondja neki: «Önnek nincsenek elvei, igen könnyelmű, szíve kitünő, szellemes, jócskán olvasott, de élettapasztalása csekély; van tehetsége az embereket mulattatni s mindent, a mit mond, tetszetős színbe öltöztetni, de nem fog soha egyhez erősen ragaszkodni: mert a szerelem ugyan állandó önben, de a tárgyát ön igen sokszor változtatja.» Mikor Ferencz császár 1833-ban azt kérdezi Eszterházytól, hogy miféle ember Széchenyi gróf? ez is azt feleli, hogy: «fiatal korában nagy udvarló volt, de jó hazafi.»

Alapjában komoly természetét érettebb korában sem elégítette ki a szerelem játéka. A múlékony, könnyű viszonyokat únja s állandó, mély ragaszkodás után vágyakozik. Eddig még egy nő sem tudta tartósan lekötni. A véletlentől függött, talál-e egy előkelő állású jelentékeny nőt, a ki a nőket el tudja vele felejtetni s lelkében mély, az egész életre kiható szenvedélyt képes kelteni?

E nőt megtalálta. Úgy látszik, hogy 1824-ben szeret Seilern Crescence grófnőbe, gróf Zichy Károly kamaraelnök nejébe. A viszony, mely köztök keletkezett, egyike a legérdekesebb s legjellemzőbb eseményeknek Széchenyi életében.

Zichy Crescence grófné rendkívüli szépség volt s nőiessége, szelídsége fokozta bájainak hatását. Széchenyivel szemben követett magatartása azt bizonyítja, hogy okos volt s tudott magán uralkodni. Nemcsak jó hírnevét őrizte féltékenyen, hanem az összhangot is önmagával s kötelességét, mint másnak neje, nem szegte meg soha. E nő nemes ösztöne kiérezte Széchenyi jelleme nemességét s egyéniségének kiválóságát s mély rokonszenvet és becsülést érzett iránta s szelleme annyira művelt és emelkedett volt, hogy felfogta Széchenyi nagy törekvéseit.

E nő szívét akarta Széchenyi megnyerni. Zichy Crescence grófné férjes asszony volt, de Széchenyinek e miatt legkisebb aggályai sincsenek, A főúri körökben ily viszonyokon nem igen ütköztek meg, mert teljességgel nem tartoztak a ritkaságok közé. Hogy mily szándékkal közeledett feléje, azt Naplói árulják el. Első pillanatban a ragyogó szépségű huszonötéves fiatal asszony bájai keltenek benne vágyakat, kinek koros férje volt. De mennél jobban megismeri, annál mélyebben tiszteli s érzi, hogy e tisztelet nélkül nem is szerethetné. Szenvedélye tisztul s emelkedik. Sóvárog Crescence után s mégis fél a teljes diadaltól. 1825-ben márczius 14-én levelet küld neki. «Mi lesz belőle?» — írja Naplójába. — «Senki se tud róla. — Isten igazságos; nem engedi, hogy tovább menjek. Délután egy csomag Crescence-tól, levelem benne van, visszaküldte! Be jól tette!»

Később panaszkodik ugyan, hogy Crescence-nál «egy lépést sem mehet előre», s hogy egészen közönyös iránta. Mikor Párisba utazik X. Károly franczia király koronázására, nem tudja, Cescence-al hogy áll a dolog, de mikor elbúcsúzik tőle, úgy látszik neki, mintha meg lett volna hatva. A grófné óvatos tartózkodását hidegségnek, közönynek veszi s fáj neki, ha nők módjára pajzánkodva kineveti. De mégis örül, hogy ellentáll. «Bármennyire belé vagyok is bolondulva, mégis köszönöm az égnek, hogy nemtője őrködik fölötte.»

Úgy látszik, hogy 1825 végén már csak lelkök összhangjáért eped. «Esküszöm önnek» — írja egy hozzá intézett levelében — «nem volnék képes a legkisebb gyanúnak vagy önvádnak még gondolatával is megzavarni az ön szeplőtlen tisztasága és erénye öntudatát, mely jobban emeli az ön szépségét és nemességét, semmint maga is hihetné. Én

nem születtem rosszra, — habár fájdalom, nem egy nehéz szemrehányást kell tennem magamnak eddigi életemben, — nem, Istenemre nem! Inkább lennék hazámból számkivetve s a mi borzasztó, mindenkitől elfeledve, mint hogy ön lelki nyugalmát megháborítsam.»

Mikor nagy hivatásának tisztább tudatára jut, de még ingadozik, vajjon lemondjon-e katonai állásáról, Crescence-ra gondol s vele akarja eldöntetni sorsát s a szeretett nő képe már összeszövődik nemzete újjászületésével. «Ő fogja elhatározni» — írja 1826 elején — «hogy tovább szolgáljak-e, vagy quietáljak; ő lehet az oka, hogy egy nemzet újjászülessék. Amphitrite, a ki a sast megitatja.»

Crescence alakja mindig tisztább fényben jelenik meg lelke előtt. «Ő csak az erényre született. Ma még tisztábban érzem, mint máskor, hogy egyetlen komoly szemrehányást, melyet önmagának tehetne, ő túl nem élne.» (1826.)

Crescence barátságos iránta, de zárkózott. Tart a megszólástól s Széchenyit távol tartja magától. Soha sem találkozik vele négyszem között, tanúk nélkül, sőt egyenesen kerüli a vele való találkozást. Azonban érdeklődése, jó indulata gyöngéd, de kétségtelen jelekben nyilvánul. «Sokat gondolkoztam róla» — mondja neki egyszer — «ön vagy a legrosszabb, vagy a legtökéletesebb ember a világon.» Majd öt hibát vet szemére: «Vous êtes un peu vain, vous avez un peu trop d'ambition, vous êtes un peu perfide, un peu moqueur et un peu faux.» Egyszer azt mondja neki Széchenyi: «Önnel van megtelve lelkem, s ha önre gondolok, lelkesedem mindenért a mi szép, nemes és jó.» Crescence pedig így felelt; «Ha ez igaz, úgy ez nem az én érdemem, hanem azé az imádságé, melyet mindennap az ön boldogságáért küldök az ég felé.» Több ízben

kéri Széchenyit, hogy ne háborítsa szíve nyugalmát, melyre oly nagy szüksége van. Ez mindig a szerelem fél bevallása, s a mely nő nyugalmát félti egy férfitól, az már elvesztette.

Lehetetlen, hogy Széchenyi kedélye nyugodt állapotában ne érezte volna, hogy ily nyilatkozatokat csak oly nő tehet, a ki komolyan érdeklődik iránta. Betegsége izgalmaiban azonban, mikor sötét színben látja a világot, a legkisebb kedvezőtlen jelenség kétségbeejti. «Mindennapi imám: Tiporj el engem Mindenható! Halmozz reám minden bajt, szégyent: csak ő nyerjen kegyelmet a te trónod előtt. Tedd őt boldoggá, adj neki békességet szívébe, nyugalmat lelkébe, megelégedést kedélyébe! Szeretetem minden tisztasága nem birta bizalmát megnyerni. Sőt úgy látom, hogy legkevesebbet sem érez irántam. Sőt még kinevet, vagy alig tudja elnyomni nevetését. Véget kell vetni életemnek. Éjjel-nappal ez a gondolat kisér.» (1827.) «Egészen fölemésztem magamat. Illik-e ily foglalkozás férfihoz? A szerelem emészszen föl egy 35 éves embert? Gyermek vagyok-e? Ki kell őt szívemből tépnem, vagy tönkre jutnom, egész életemet elrontanom.» — «Az élet, mint egy beláthatatlan pusztaság terül el szemem előtt. Számomra nem nyílik több virág. Csak a sír után vágyódik lelkem. — Mindenütt félre értve, egy angyaltól eltiporva, lehet-e így élni?» Kétségbeesésében egyszer levele írt neki, melyben pisztolyt s mérget emlegetett. Ezt visszaküldi neki s rajzónnal azt írja reá: «Ne akarjon megzavarni egy szívet, melynek nagy szüksége van a nyugalomra.»

Szerelmének e kétségbeesett hangulatai betegsége egy-egy rohamával esnek össze, s mikor ez elvonul, visszatér hite és nyugalma és önérzete. «Mitevő legyek, kérdem

magamtól éjjel és nappal», — így ír hozzá 1828-ban. — «Isten tudja, mindig az ön nyugalmát tekintettem, nem a magamét. Száz meg száz kétség és küzdelem után egy szózat tisztán és világosan ezt súgta nekem: Légy hű hozzá, utolsó lehelletig. Küzdd föl magadat oly álláspontra, melyről embertársaidnak, hazádfiainak javára lehetsz, áldozd föl magadat a közjóra, egy szóval, légy hozzá méltó. Én a családi boldogságról örökre lemondtam s csak önnek akarok élni. Rágalom érhet engem is, de gondom lesz reá, hogy ön soha se szégyelhesse magát miattam. Önnek szent kötelességei vannak, ön anyja egy népes családnak. Én oly pályára léptem, mely nem kevésbbé szent. Akármit végzett az ég felőlünk: teljesítse ön az anya s hitves tisztét, én viszont igyekezni fogok annyi jót tenni, a menynyit csak tehetek az életben. Isten nem fog minket elhagyni. Az én helyem, melyet a gondviselés számomra kirendelt, Magyarország. Megállom e helyet híven, becsülettel, míg órám ütni fog.»

Ily magasztos érzések töltik be keblét a lelki nyugalom pillanataiban. Nem az epedő, kétségbeesett szerelmes szól ilyenkor belőle, hanem a nagy czélokért küzdő férfi, a ki a szeretett nő hajlamát és becsülését egyéniségének nemességével, jelentőségével törekszik magának biztosítani. Politikai eszményei belevegyülnek szerelmébe. Széchenyi nemesítőleg hat a nőre a szerelemben, mint a férfiakra a barátságban. Szeretné magához fölemelni, hogy megértse törekvéseit, s ha nemességökről meggyőződött, szeresse őt ne csupán magáért, hanem magasztos czéljaiért. Politikai küzdelmeiben pedig a szeretett nőre gondol, a ki rokonszenvvel, részvéttel kiséri szemeivel s vigasztalást remél tőle, ha csalódásaiból eredő fájdalmait kebelébe önti.

Van Széchenyinek egy nevezetes levele, mely telje-

sen megvilágítja gondolkozását s Crescence-hoz való viszonyát.

Széchenyi e levélhez mellékli Berzsenyinek ódáját német fordításban. «Azt hiszem,» — írja Crescencenak, — «hogy e költemény tetszeni fog önnek, magyarban férfiasabban, erélyesebben, szebben hangzik. Van még több szívet emelő költemény ebben a kis szerény könyvben. A költőt kevesen ismerik s ezek is az alsó osztályokból valók. Szegény egészen el van savanyodva. Sa vertu était sans témoins s visszavonulva, betegen él Somogy erdeiben. A multkor megható levelet írt nekem s engem jótékony jelenségnek nevez szomorú életében s egy szebb jövő boldogító álmát álmodja.»

«Nemes lélek, most sokáig egy betűt sem fogok önnek írni, mert borzasztó volna, (törlés) azért most egyszer mindenkorra egyetmást közölni akarok Önnel, a mit mélyen elméjébe kell vésnie. Meg vagyok győződve, hogy a mi viszonyunk sohasem szünhet meg, még halálunkkal sem, mert lelkeink elválhatatlanok s azért hiábavaló fáradság érzelmeinket elnyomni, rajtok uralkodni akarni, mert erősebbek, mint mi, — de szigorú kötelességünk ezeket az érzelmeket szakadatlanul megnemesíteni! Isten csudája, hogy én Önhöz ily magasztos szót intézhetek, (sok törlés) s mégis érzem magamban az erőt, Önt mint egy testvért szeretni. Tudom, hogy Ön is földöntúli vágygyal sóvárog utánam, mint én Ön után (sok törlés). Ezzel magunknak, Ön családjának, én hazámfiainak s mindketten a világnak tartozunk. Olvassa figyelemmel, (törlés) a tisztaság, melyben a mindenható előtt állunk . . . (sok törlés.) Engem sokszor kinevetnek s azt mondják; ki hitte volna, hogy én mint érzelgősen sóhajtozó gyenge ember fogom pályámat bevégezni, — mások meg egyenesen gonosztevőnek tar-

tanak. Önt minden pillanatban óvják tőlem, jóakarói kiakarják Önt gyógyítani s mivel? azzal, hogy rosszat beszélnek rólam, a mi csak közelebb hozza Önt hozzám, mert végre is mindig azt látja, hogy becsületes vagyok, mint az arany, s hogy az emberek rágalmaznak.»

«Szóval, mi magunk sem jutottunk még teljes egyetértésre s magunk sem akarjuk egymásnak becsületesen és nyiltan bevallani, hogy mit kell tennünk; a világ pedig nem tud belőlünk kiokosodni. A kik gondolkoznak, tisztelnek bennünket, de hány van ilyen? A világ a látszat szerint ítél; sokan azt hiszik, hogy kerülni akarjuk egymást, mert az Ön helyzete majdnem minden közeledést lehetetlenné tesz, de hogy erőnk hiányzik s azért mégis találkozunk... s így epedésben, határozatlanságban, búbánatban töltjük napjainkat. S ez életünk hű képe... viszonyunknak vannak mélységei s magaslatai (törlés). Az egész úgy tűnik fel, mint egy közönséges szerelmi viszony. S ennek meg kell szűnni» (törlés).

«Nekünk erényeseknek kell lennünk és maradnunk. Csak ez a tudat teheti életünket elviselhetővé. Ha ez megszűnnék, becsületesen kimondom, nem maradna számunkra csak a kétségbeesés. Hogy azok maradhassunk, ehhez nem kell nagy mesterség, mert soha sem látjuk egymást tanuk nélkül s azért ez tovább is sikerülni fog nekünk. De arról van szó, hogy erényeseknek is tartsanak bennünket s az egész világ ezt mondja. Önre nézve ez szükséges, mint minden nőre nézve s az Ön helyzetében még inkább. De szükséges rám nézve is, ha azt akarom, hogy a mibe belekezdek, sikerüljön. Nekem jó híremnek kell lenni, mert ha a családi nyugalom megzavarójának, csábítónak tartanak, gerjeszthetek-e bizalmat? Hadd tudja mindenki, hogy bennünket nemes barátság köt egymáshoz. Ön nem

fog velem szégyent vallani. Én gondoskodni fogok róla s én nem pirúlok bevallani, hogy oly nemes lény, mint Ön, a legnagyobb befolyással van mindenre, a mibe kezdek. Valaki, a kit Ön ismer, már régen azt mondotta nekem, hogy egyikünk sem képes ily tiszta viszonyra, s hogy mi is oda fogunk sülyedni, a hová a többi ember. Szégyenítsük meg az e fajta embereket, hazudtoljuk meg őket s mutassuk meg e közönséges, alacsony embereknek, hogy utolsó lehelletünkig forrón szerethetjük egymást, a nélkül, hogy lesülyednénk...»

«Minden erény a napfényben jár s nem a sötétségben. Azért ha rólam beszélnek, ne tagadja, hogy tisztel, hogy hazaszeretetemet becsüli; lassanként elfogulatlanabb lesz jelenlétemben. Oly állást foglaljon el velem szemben, mintha testvérem volna. Ha ily régi barátság köztudomású, senkinek sem tünik fel, ha sokat beszélünk egymással. Azt a benyomást kell tennünk, hogy megegyeztünk, hogy tisztán megmondtuk egymásnak, hogy jó indulattal vagyunk egymás iránt, de kötelességünket jobban szeretjük, mint önmagunkat. Ha általában azt hiszik az emberek, hogy számot vetettünk egymással, senkinek sem fog feltűnni, ha figyelmet mutatok Ön iránt s Ön szíves irántam. Most hidegebb irántam, mint mások iránt s az a szokása, hogy nem hallgat reám vagy nem néz a szemembe, ha Önnel beszélek, minek az a következménye, hogy az éles szemű szemlélő azt a megjegyzést teszi, hogy valamit el akar rejteni s azért valami elrejteni valója van, a minek nem kellene lenni. Pirul-e miattam? Nem vagyok-e egy hű szívhez méltó? S nem érdemlem-e meg, mint sok más száz, egy becsületes kedves nő birtokának boldogságát?»

«Önnek olyannak kell lennie, mint Sophonisbének. Senkit se szeressen úgy, mint engem, csak kötelességét. Önnek ily

hangon kellene beszélni, ha szükséges, Károlylyal is. Követelhet-e Öntől többet egy isten, mint kötelességének teljesítését? Tehet-e Ön valamit érzelme ellen? Ha csendesen szenved és nem panaszkodik, nem elég-e ez s a fájdalmat még édesnek is érezze? Szokjék ehhez a felfogáshoz. Magasabbak, nemesebbek s bensőnkben nyugodtabbak leszünk.»

«Tegye magát az én helyzetembe. Mily munkába fogtam? Mikép irtsam ki lassanként a vipera fajzatot, mint Berzsenyi mondja, melylyel hazánk, Isten látja, el van árasztva? Mily munka! Meg kell tagadnom természetemet; becsületes komédiássá, nemes misztifikátorrá kell lennem; meg kell csalnom az embereket, hogy használhassak nekik, mint Abellinónak, mindig gazemberek közt kell élnem, a kiket gyűlölök. Isten látja lelkemet, kit bizonyságul hívok fel, hogy szándékaim tiszták, szerepemet átgondoltam s erőt és kitartást érzek magamban, hogy végig eljátszom. Csak Önnek, mélyen tisztelt lény, nem szabad engemet félreérteni, mert akkor elvesztem erőmet. Látom jövőmet. Mindenki, legjobb barátaim el fognak hagyni s mikor Önt még nem is ismertem, s azt kérdeztem magamtól, hogy megmentsem-e Magyarországot a rothadástól, nem lett volna bátorságom ily nagy munkába fogni, mert sejtem, mily borzasztó lehet egy búban megtört aggra nézve, ha senki sem érti meg. Mikor Önt közelebbről megismertem, egy hang ezt mondta bennem: Ez a nemes lény híven ki fog tartani melletted s ha mindenki elhágy, ő nem fogja tenni. Ez a belső hang, meg kell vallanom, elnémult néha, mert sok kicsinyességet födöztem föl Önben, a mi jobban szomorított, mint gondolja; — de én megbocsátok Önnek, mert belátja s a gyengék közönséges pora fölé akar emelkedni s lelkem hangja ismét azt kiáltja: igen, ő mint egy hű angyal fog végig kísérni életeden!»

«De mikép játszszam szerepemet? Legyen igazságos! Az egyikkel finoman, a másikkal gorombán kell bánnom, ezt eszméim változatosságával, amazt pénzzel, egy másikat meg nemesszívűségemmel kell megnyernem. Az egyiket meg kell szégyenítenem, a másikat kínoznom, a harmadikat meg kell ijesztenem. Némelyeket jóval kell vezetnem a jóra, másokat a jóra kell kényszerítenem stb. száz meg száz változatban. Lehetséges-e, hogy az emberek rajtam eligazodjanak? Nem, ez lehetetlen. Ne is legyen, jó volna-e, ha minden gyerkőcz vagy ostoba ember keresztül látna rajtam? A következő országgyűlésen az emberek félre fognak érteni s előre látom, hogy jellemtelenséggel fognak vádolni. Sokan azt fogják gondolni, hogy hivatalt keresek, — a nyomorultak, mert saját hibáinkat fogom az élcz keserű lúgjával megtámadni s azután gyakran megfoghatatlanul fogok cselekedni. Nem ostobaság-e az ökröt a szarvánál megfogni? Mi magyarok oly gyengék vagyunk, hogy ravaszoknak kell lennünk, ez az egyetlen sajnálatos fegyverünk, melylyel ma rendelkezünk. Ha idősebb leszek, rossz kedvem növekedni fog s ezektől az emberektől még jobban fogok undorodni s végre — magam fogok állni. De ha Ön, drága lény, kit életemnél jobban szeretek, hű és jó marad hozzám, akkor áldom Isten kegyelmét, mert jobban vagyok megjutalmazva, mint a hogy érdemlem...»

«De ha munkáim részleteire, az Ön gyanakodásaira s száz más kellemetlenségre gondolok, akkor ismét kishitű vagyok. Mikép bírjam rá ezeket az embereket, hogy pénzt adjanak, gyermekeiket jobban neveltessék, hogy utazzanak, olvassanak, javuljanak stb.? Rábeszéléssel. Minden fegyvert, mit Isten adott kezembe, föl kell használnom; az *embereket a jóra kell csábítanom.* De hogy tehetem ezt, ha Ön, a kinek egy pillantása képes megfagyasztani véremet,

félreért engem? Önnek az én pajtásomnak kell lennie; mi megértjük egymást és senki ezen kívül; szükséges, hogy csaljam a világot mint B., ő hogy mulattassa, én hogy használhassak neki. — Ön azt kérdi: de miért? S erre én csak egy száraz feleletet adhatok, mely talán megsérthetné, ha nem volna az én jó, őszinte barátném, — mert jobban ismerem a világot, mint Ön; mert én ezt éretten megfontoltam s mert eszem is ezt parancsolja. Erre látom Önt megvadulni: «Ez az ember, a ki azt hiszi, hogy mindenkit meg kell csalnia, engemet is meg fog csalni.» De nem tehetek egyebet, minthogy Istent hívjam föl tanuúl, hogy Önt sohasem csaltam meg, egy szóval, egy gondolattal sem, s hogy az Öné leszek a síron túl is.»

«Itt megállok. Adja Isten, hogy nyilt, majdnem nyers beszédem, úgy hangozzék lelkében, mint egy hű barát becsületes szava. Tartsa meg ezt a levelet nehány napig, de végtelen óvatossággal. Gondolkozzék... Önnek határoznia kell. Ha mindazt végbe akarom vinni, a mi tehetségemben áll, hogy a jót, az erényt terjeszszem, s Ön nem ért félre, — vagy abbahagyjak mindent? Elhatározó igent vagy nemet kívánok Öntől, csak nem jezsuitaszerű feleletet, mint már nehányszor, mely se hideg, se meleg s melyet tetszés szerint lehet értelmezni. Ha nincs határtalan hite bennem, ha erre nincs ereje, vagy ha nem vagyok rá érdemes, akkor mondja meg nyiltan. Felhagyok szerepemmel s könnyebbet választok s igyekezni fogok szűk körben jót tenni. Az Ön nyugalma drágább nekem, mint hazámfiai. az Ön boldogsága fontosabb, mint hazámé. Önnek felelnie kell. Feleljen mielőbb, de előbb gondolja meg mit felel...»

«És most áldja meg az Isten s erősítse lelkét a bizalomra és az igazi erényre... Adjon életjelt magáról.

Írjon egy pár magyar szót. Úgy-e, hogy szorgalmasan tanul magyarul?» (1829. márcz. 11.)

Mit felelt Crescence e levélre, nem tudjuk. Később is ép oly tartózkodó, mint azelőtt. Finom női ösztöne sugallta magaviseletét. Sejtette, hogy ha eltérne kötelességétől, önmagát rombolná le Széchenyi szemében. Jól eshetett szívének e jelentékeny ember hódolata és mély ragaszkodása. Talán tudta, hogy a nő a maga erejével sohasem emelkedhetik oly magasra, mint a hová őt egy nagy szellemű ember véleménye helyezi. Széchenyi nagy lelkében, mint egy tükörben látta magát, melyből saját alakja eszményi fényben tündöklött feléje.

Ez a levél azt bizonyítja, hogy Széchenyi már meg volt győződve Crescence komoly vonzalmáról, s törekvése most már nem a nő megnyerésére, hanem a kölcsönös rokonszenv és tisztelet biztosítására s megerősítésére irányul.

Ennek csak egy módja van: ha eléri, hogy Crescence őt megértse s félre ne értse. Széchenyi érzi, hogy Crescence-nak meg kell őt értenie, hogy Crescence őt s ő Crescence-t igazán szerethesse s tisztelhesse.

Föl kellett előtte tárnia czéljait s figyelmeztetnie szerepe nehézségeire, bonyolodottságára, mely könnyen megtévesztené ítéletét. Ezt a levelet a szerelmes és politikus taktikája íratta vele, a ki próbára akarja tenni a szeretett nőt, vajjon fölfogta-e Széchenyi szerepének fontosságát s ki akar belőle erőszakolni valami nyilatkozatot, melyből meggyőződhessék, hogy Crescence őt megértette-e?

Széchenyi ugyan már jóval előbb, 1826-ban, bátorító szavakat hall Crescence-tól, melyek azt sejtetik, hogy felfogja nemes törekvéseit. A *Kelet Népé*-ben világosan kimondja, hogy egy nemes lény már 15 év előtt megigérte neki, hogy küzdelmeiben «hű kebellel fog mellette állani».

1826-ban pedig ezt írja Naplójába: «Tegnap azt is mondotta Crescence: «Igaz, önnek sok ellensége van, de van nehány ember, a ki szívből jó ön iránt.» Boldogság áradt szét ereimben, melyet eddig nem ismertem.» De, a mint leveléből is látszik, mikor látja a női természettel járó kicsinyességeket, gyakran kételkedni kezd s elveszti reményét, hogy e nő hű társa lehessen politikai pályája küzdelmeiben.

Széchenyi egész lényén annyira uralkodik politikai eszménye, hogy valamint barátságába, úgy belevegyül szerelmébe is; ez a legfőbb mérték, melylyel mindent mér s ez nemesíti meg s emeli a mindennapi közönséges viszonyok fölé barátságát és szerelmét is; s valamint benső baráti viszonyt nem tudott fentartani a politikai törekvések összhangja nélkül, úgy szerelme sem lehetett mély és tartós oly nő iránt, ki lényének nemesebb részét nem ismeri.

Széchenyi meg volt győződve, hogy Crescence csak úgy szeretheti őt hozzá méltón, ha nemcsak a férfit, hanem nemzete reformátorát látja benne s viszont, hogy Crescence csak akkor méltó a Széchenyi szerelmére, ha őt egész nagyságában megértette.

Széchenyi ezt akarta megtudni. Ő szerette ezt a nőt, de nem szerette volna igazán s tartósan, ha meg nem érti eszméit s törekvéseit. Ha Crescence azt feleli, hogy hagyjon fel a politikával az ő kedveért, világos lett volna Széchenyi előtt, hogy sem őt, sem egyéniségének jelentőségét, sem törekvéseinek nagyságát föl nem fogta s nem a politikát, hanem Crescence-t hagyta volna el. De mily lelki gyönyör, ha Crescence megérti őt s megerősíti, buzdítja nemes törekvéseiben, s mily erőt merít e tudatból küzdelmeiben s mily nemes kötelék, a közös eszmények kultusa köti őket össze egész életökre!

Úgy látszik, hogy a felelet, melyet Crescence-tól kapott, Széchenyit kielégítette. Nem az bizonyítja ezt, hogy Széchenyi megmaradt a politikai pályán, mert ezt úgy sem hagyta volna el, hanem egy később bekövetkezett esemény, mely kétségtelenné teszi, hogy Crescence nem volt közönséges nő s melyből Széchenyi azt a meggyőződést meríthette, hogy Crescence őt valóban megértette.

A *Hitel* két német példányát megküldte Crescence-nak s arra kérte, hogy olvassa el s az egyik példányon tegye meg a könyvre észrevételeit s ezt küldje neki vissza. 1831 márczius 17-én ezt írja Naplójába: «Nem hiába élek, Crescence megküldi észrevételeit a *Hitelre*. Mily kitünő, mily gyöngéd, mily kedves teremtés, mily tiszta felfogás, mily helyes ítélet! Istenem, be nehéz sors ily lényt ismerni s nem állhatni közelebb hozzá.» A megjegyzések, melyeket Crescence a könyv széleire, a sorok közé beszúrva, sőt betoldott külön lapokra írt, arról győzhette meg Széchenyit, hogy Crescence-ban nemcsak figyelmes, hanem helyes ítéletű olvasóra talált, a ki nem csak dicséri, hanem meg is rójja, ha nem ért vele egyet. Azonban mind ennél jobban boldogíthatták azok a sorok, melyek Crescence emelkedett gondolkodásáról tesznek tanúságot s melyek, ha még kételkedett, teljesen meggyőzhették arról, hogy Crescence a nagy nemzeti czélokért küzdő, kiváló, gondviselésszerű férfiút látja Széchenyiben.

«Magyarország részben önnek köszöni az emelkedést s a tiszteletet», — írja Széchenyinek. — «Fejezze ön be e nagy munkát. A gondviselés önt magasabbra helyezte, mint millió embertársait. Használja fel tehetségeit a jóra. Hazánknak ön által kell fölemelkednie. Önnek kell a kedélyeket s a különböző nézeteket egy közös reformáczióra összeegyeztetni. Én segítségére leszek Önnek s magam is

érdemet akarok szerezni a szeretett haza iránt. Ez az a szövetség, melyet kész vagyok önnel megkötni életem fogytáig. Ebben czélt érni a legszebb s legnagyobb jutalom lenne mindkettőnkre??? — Ugy majd a legkésőbb utókor hálás érzülettel fogja önt dicsőíteni; tisztelettel fogják önt emlegetni s egymáshoz így szólnak: A tizenkilenczedik század elején egy igazán nemes honfi megtért hazájába, s önmagának elszánt nagylelkű feláldozásával honfitársaiért, halhatatlanná lőn. Elnevezték őt a haza atyjának, előmozdítója volt a tudománynak, feltaláló, újító stb. Széles ismereteinél fogva s vallásos hazaszeretettől lelkesítve, véghezvitte ezt meg ezt stb. Itt egy egész könyvtárt fognak fölsorolni! s magára vállalta azt, a mi legnehezebb feladat volt, egy ország ujjáalakítását, mindenkitől félreismerve, meg nem értve, csak egyetlen egy barátjától gyámolítva, végre sikerült lankadatlan kitartásával legyőznie az irigységet, mely oly sokáig üldözte. Így akarom, hogy beszéljenek egykor önről. Minden becsületes szívben örökké kell élnie az Ön emlékének!»

«Igen!» — folytatja tovább. — «Emeljük fel hazánkat a nevezetes országok sorába! De hogy ez sikerüljön, mindenkinek hozzá kell járulni. Egy napot sem szabad elmulasztanunk a nélkül, hogy a nagy feladaton valamit ne lendítsünk. Én úgy vagyok meggyőződve, hogy az isteni gondviselésnek tetszett önt állítani élére a mi szeretett nemzetünknek. Önnek adományozta az isteni ihlet sugarát, hogy Ön legyen Magyarország jótevője, nemtője, a ki a szunyadó lágymeleg hazafiakat felébreszsze, némi lelket öntsön beléjök s a gyengének erőt, a gyámoltalannak tanácsot adjon. Igenis! kötelességünk annyit tenni, a mennyit tehetünk s nem hagyni elrozsdásodni a bennünk rejlő tehetséget. Úgy nyugodtan be is várhatjuk jutalmát törek-

vésünknek, mely erőt, tevékenységet s kötelességérzetet szül. De nem elég a kezdet, a további fejleménynek kell minket kielégíteni. Kövesse Ön tehát szép hivatását. Az önnemesítés még nem elég; magasabbra utal önnek rendeltetése, sokkal magasabbra! Önnek honfitársait kell tökéletesbíteni s a bennök rejlő jó tulajdonokat kifejteni s egyenként érvényre emelni. Ez Önnek élete feladata.» *

Nem csoda, ha e sorok olvasására lelke csordultig megtelik boldogsággal. Nem lehetett többé kétsége: Crescence felfogta őt, ők méltók voltak egymáshoz; valóban Crescence volt az egyedüli nő, a ki képes volt arra a magaslatra emelkedni, melyen ő állott.

S ha mégis ezután is megtörténik, hogy kételkedik Crescence vonzalmában, ez csak betegségéből eredő komor hangulataiban fordul elő s mikor felvirágzó hazáját halottnak, magát gazdagságában koldúsnak, folytonos munkásságában tehetetlennek, nagy elméjével hülyének, tiszta szándékaival gonosznak, nemes tetteivel elkárhozottnak s végre mint Magyarország legünnepeltebb férfia elhagyottnak, kerültnek, gyűlöltnek látja, természetes, hogy a legkisebb látszat is kétségbeejti s azt hiszi, hogy Crescence is elhagyta őt.

1835 deczember 15-én aldunai útjából visszatér Pestre s akkor tudja meg, hogy gróf Zichy Károly, Crescence férje, meghalt. Végre tizenegy évig tartó tiszta, állhatatos szerelmének jutalmát nyeri s 1836 február 4-én a szeretett nőt oltárhoz vezeti. E házasság boldog volt s méltó folytatása a nemes, eszményi viszonynak, mely törvényes egybekelésöket megelőzte. Széchenyi rajongó ragaszkodása e nőhöz, ellentállt a házasság szerelempusztító hatásának s nem szűnt

* Gróf Széchenyi István Naplói. — Zichy Antal. 219.

meg élete utolsó lehelletéig. Idegbetegsége nem engedte, hogy állandóan boldog legyen az életben, de életének sok édes pillanatát köszönhette házasságának. Meghasonlott mindenkivel, csak e nővel nem; sötét színben látta az egész világot, csak ezt a nőt nem s Naplójában, melyben élete minden viszonyára nézve találunk följegyzéseket, nincs egyetlen egy szó sem, mely félreértést, gyanút vagy féltékenységet árulna el. Neje bizonyára sokat szenvedett férje búskomorságától, mely, bármint rejtegette is az emberek előtt, mégis önkénytelenül kitört belőle. «Este» — így írja 1838-ban — «miután szegény Crescencet sokat kínoztam s ő szomorú lett s én azt mondtam, hogy nincs örömem az életben, szerfelett meghatott ezzel az egy szóval: Te nem vagy nagylelkű irántam.»

Ily jelenetek oka nem a köztök keletkezett meghasonlás, hanem Széchenyi betegségével járó életúntság és kétségbeesés volt. S hogy Széchenyinek mily nagy véleménye volt e nőről, bizonyítja 1843-ban készített végrendeletének egyik pontja, mely így hangzik: «Helyezzék hű élettársam, jobb felem, tiszteletre méltó feleségem tetemeit hamvaim mellé. Mert ő vala az, ki már akkor is felfogta nagyobbszerű eszméimet: szolgálni a hont, mikor alig volt egy hő kedély is, mely megértett s méltatott volna. — Ő volt az, kinek szép lelkéből mindig erőt és szilárdságot merítettem. Ő volt végre az, kiben a legmagasztosabb germán költőnek asszonyi ideálját fölleltem, mely szerint nem pipere- és divathajhászat, vagy épen politikába beleavatkozás és a pártok feltüzesítése a hölgynek magasabb tisztje; de csak úgy felel meg magasabb hivatásának, csak azáltal lesz a mennyei lakosok legremekebb műve, ha valamint a férj szabadságért vív, úgy küzd az asszony illemért. — Ő lesz végre az, jól tudom, ki, habár az egész világ elhágy is,

hűn és bennem bízva, rólam nem kételkedve, fog állni mellettem».*

A *Kelet Népé*-ben örök emléket állít Crescence-nak. A nemzet színe előtt mondja ki Széchenyi, hogy e nőnek történelmi szerepe volt Magyarország újjászületésében. «S így lőn hogy... bizonyos órában — *és soha el nem határozom magamat, ha egy nemes lény nem igéri, mikép ő fogna hű kebellel mellettem állni, midőn minden részektől félreértve, végkép egészen magamra volnék hagyva* — megesküszöm magamnak... hogy miután világosan mutatkozának lelkem előtt nemcsak a feltámadásnak, de nemzetünk egykori nagy kifejthetőségének is legbizonyosabb jelei, mindent el fognék követni, habár magam maradok is, habár vesznem kell is, mit e kettős czélnak elérésére cselekedni lelkem sugall.»

Nem Széchenyi képzelete ékesítette föl, — a mint ez nemes érzésű férfiaknál gyakran megesik — a szeretett nőt azokkal a tulajdonságokkal, melyeket benne találni óhajtott. E nő valóban megérdemelte Széchenyi mély ragaszkodását. Mind a ketten nemesen éreztek s méltók voltak egymáshoz.

* Gróf Széchenyi István Naplói. Zichy Antal. 220.

VIII.

Széchenyi nagyobb szabású, gazdagabb természet volt, semhogy a magánélet legnemesebb viszonyai teljesen kielégíthették volna. Lelkében még egy nagy űr tátongott, melyet ki kellett tölteni; nagy érzések forrongtak benne, melyeket e szűk körökben nem értékesíthetett.

Fiatal korában elbódítja az ifjúság élvezeteinek mámora, de évről-évre kínosabban kezdi érezni életének ürességét s czéltalanságát. Nyugtalan, elégedetlen önmagával, valamely nemesebb életczél után sóvárog, mely elég jelentékeny, hogy egész szívét, elméjét elfoglalja s méltó arra, hogy egész erejét, életét neki szentelje.

A katonai pálya sohasem vonzotta. 1815-ben már undorodik tőle. Nem azért maradt rajta, mert hivatást érzett magában, vagy mert a magasabb rangra való előléptetés becsvágyát, lelke homályos vágyait kielégítette volna, hanem mert még nem tudott magának oly életczélt találni, melylyel egész lénye megteljék s mely elég nagy, hogy egy rajongó lélek minden érzését, egy kiváló elme minden gondolatát elfoglalja.

Sok tépelődés, kétség, ingadozás után végre megtalálja életének czélját, mikor fölvillan benne az a tudat, hogy oly állású magyar embernek, mint ő, nem lehet magasabb hivatása, mint ha teljesen oda adja magát saját fiainak

legfüggetlenebb részétől elhagyott, mindenben elmaradt nemzetének. S e pillanat óta nemzetének rajongó szeretete tölti be egész lelkét, ez a hatalmas érzés emelkedik minden egyéb érzése fölé, ez válik lényének uralkodó elemévé, ennek rendeli alá minden érzését és gondolatát.

Ezzel, az érzelem világában, eléri fejlődésének legmagasabb pontját. Magasabbra nem emelkedhetik az ember, mintha mély szeretettel ragaszkodik egy nemzethez s e nemzet élete válik saját egyéni élete tartalmává. A nemzeti érzületnek ez a rendkívüli intenzitása, melyben Széchenyit se előtte, se utána nem multa fölül senki, megelőzi öntudatos politikai működését. Ez a hatalmas szenvedély élesíti ösztönét, melylyel megérzi a nemzetet fenyegető veszélyeket; ez termékenyíti meg elméjét s érleli meg benne a nemzet ujjászületésére vezető eszméket. Ez a szenvedély uralkodik rajta élete végéig, ez lánczolja az íróasztalhoz, ez viszi a szószékre, ez hajtja példátlan munkásságra s edzi meg a kitartásra; ez gyulaszt benne gyűlöletet és szeretetet; ez ösztönzi kiméletlen támadásra; ez töri meg gőgjét s készti megalázkodásra; ez alakítja át független, gazdag úrból a nemzet szolgájává.

Bizonyára egyike a legnevezetesebb jelenségeknek, hogy ebből a magyarul alig tudó mágnásból és osztrák katonatisztből — a ki németül gondolkozott és írt, s a magyart kivéve, majdnem minden művelt európai nyelven beszélt és írt, s a ki életének első 36 évéből alig töltött néhányat hazájában s a többit Bécsben vagy idegen országokban élte át, az európai nemzetközi jellemű arisztokraczia társaságában, — vált a magyar nemzeti törekvések leglelkesültebb s legfényesebb képviselője.

Ez az eset is azt bizonyítja, hogy a geniális természet

minden akadályt legyőz s nagyságra vergődik oly viszonyok között, melyekben a közönséges emberek megsemmisűlnek.

A nemzeti érzületet minden tényező gyengítette s elaltatta benne. Atyja nem lelkesítette, mert nem remélt semmit s a nemzet jövőjéről való lemondással szállott sírjába. Nevelése német volt; a magyar irodalom hazafias szelleme sem hatott reá, mert nem ismerte s ifjúkorában senki sem ébresztett benne nemzeti érzéseket. A főnemesség, melynek körében élt, kivetközött nemzeti jelleméből s példájával eltompította benne a nemzeti érzületet. A katonai szolgálatban minden magyar ember nagy átalakuláson ment keresztül akkor is; rendesen elfelejtette nyelvét s elvesztette nemzeti tudatát. A külföld fejlettebb, műveltebb nemzetei állapotának megismerése s megszokása, az emberek műveltsége, finomabb életmódja s társalgása, mely feltünőn elütött a magyar nemzet elmaradottságától, nyerseségétől s tudatlanságától, további ok lehetett arra, hogy elidegenedjék nemzetétől s kicsinyelje, megvesse, sőt ellensége legyen, mint a magyar főnemességnek legnagyobb része.

S mégis Széchenyi lett a nemzetiségi eszme képviselője Magyarországon, mert természetének nemessége, elméjének ereje, lelkének sóvárgása egy nagy czél után, melyet csak egy nemzet életében tudott feltalálni, visszaadják őt nemzetének s a mi más embert elidegenített volna hazájától, az Széchenyire nézve az erő kútforrása lett s ép ez tette őt képessé az újjászületés munkájának sikeres megkezdésére.

Széchenyi soha egy pillanatig sem szakadt el nemzetétől, de a szálak, melyek vele összekötötték, nagyon vékonyak és gyengék voltak.

Neve magyar volt s meggátolta, hogy elfeledje szárma-

zását. E név nem egy kellemetlenség oka Széchenyire nézve, mert a külföldön senki sem tudja helyesen kiejteni, idegen volta így feltünőbb s önkénytelenül saját nemzetére utalja. Családja története összeszövődött a nemzet történetével s fentartotta az összeköttetés tudatát közte s hazája között. Jószágai Magyarországban feküdtek s érdeke hazájához csatolta. Végre a magyar mágnás oly kiváltságokban, anyagi előnyökben s tiszteletben részesült a saját hazájában, mint hasonló állású emberek Európa egy országában sem s ebből a szempontból jobban érezhette magát hazájában, még ha a nemzeti érzület nem csatolta is hozzá.

E szálak ép úgy Magyarországhoz fűzték rangtársainak bármelyikét is. De míg ezeknek legnagyobb része elveszett a nemzetre nézve s habár valamely más elembe nem olvadtak is, mint minden nemzeti jellem nélküli magán emberek, minden magasabb czél nélkül töltötték el életöket; míg mágnástársai, a kik magyar nevöket sem tudták helyesen kiejteni, a kik kiléptek a nemzeti élet közösségéből, a kik semmit sem áldoztak nemzeti czélokért, sőt telhetőleg akadályozták a nemzet fejlődését s ellenségei voltak nyelvének is s feltétlen támogatói voltak egy idegen nemzetellenes kormánynak, — azt hitték, hogy már puszta létezésökkel, nevökkel, fényes életmódjukkal díszére válnak a nemzetnek s föl vannak mentve minden komoly hazafiúi kötelesség teljesítése alól, — addig Széchenyi ép szocziális állásánál fogva érezte magát kötelezve, hogy hazájának nagyobb szolgálatokat tegyen, mint más, a ki oly kiváló előnyökben, gazdagságban, a függetlenség feltételeiben s tekintélyben nem részesült.

«Mennél magasabb születésű, mennél gazdagabb, okosabb s függetlenebb valaki» — írja gróf Hunyady Juliá-

nak — «annál több kötelessége van embertársai, hazája iránt. A ki oly szerencsés körülmények közt jött a világra, mint mi, annak nagy kötelességei vannak s egyenesen rossz ember és semmirekellő, a ki a rábizott kincseket elrejti és semmit sem áldoz a közjóért... Gyalázatosság magát jobbnak s előbbkelőnek tartani, mert a szerencsés sors kedvezett nekünk s nyomorultan rang, czím és vagyon mögött elsánczolni magát — a legjobb ember a legnagyobb, legnemesebb, legkitünőbb.» Ha Széchenyi közönséges ember, ő is elszáradt s holt tagja lett volna a nemzetnek, mint mágnástársainak túlnyomó többsége.

Széchenyi komoly, rajongásra hajlandó természete, érzelmeinek gazdagsága és mélysége fejleszti a gyenge csírákat, melyek lelkében megmaradtak, hatalmas szenvedélylyé.

Széchenyiben a fajszeretet csak későn vet lángot. Addig a házához való ragaszkodás tölti el lelkét, a homályos vágy, hogy híven, odaadással szolgálja hazáját, de valami speczifikus magyar érzésnek nem lehet benne nyomát találni. Még nem is sejti, hogy ezt a hazát csak a magyar fajért érdemes, s csak általa lehet fentartani, s hogy a magyar politikának nincs más kiinduló pontja s végczélja, mint a magyar faj kifejtése s biztosítása.

Származásával már arisztokratikus érzületénél fogva is gyakran foglalkozik. «Hogy nekem» — írja 1814-ben 23 éves korában — «okvetetlen a legősibb hún fajból kell származnom, az már abból is kitetszik, hogy a svájczi havasok legszebb vidékein, vagy Olaszország leggazdagabb völgyeiben sem tudtam soha úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazám kopár pusztáin. Bennem épen nincs meg a hegyi lakók amaz erénye, melyet többé-kevésbbé mindig csak az önvédelem jellemez, s mely táma-

dólag legfeljebb bosszúvágyból szokott föllépni, a mi egyébiránt egy apró személyiségekké törpülő népben mindig becsülendő tulajdon. Bennem — már rossz vagy jó tulajdon-e ez, nem vitatom — de bennem inkább valami különös szenvedélyes hajlandóság van a szétáradó, dúló hadjáratokra. Például Attila ama számos lovas vitézeinek bármelyike, a kikkel ő annyi országot elpusztított, nézetem szerint — nem tekintve kulturára s észszerűségre — természetes rokonszenvem után ítélve, a legboldogabb, legirigylendőbb ember lehetett. Chateaubriand nem győz csodálkozni egy arabs fölött, a ki benső meggyőződése egész hevével azt vallá, hogy soha vidámabb és boldogabb nem volt, mint mikor egy nagy homoksivatag közepén egyes egyedül egy teve hátán ülhetett.»

Fiatalsága örömei s mulatságai között eszébe jut hazája s szomorúsággal telik meg szíve, melyet némileg enyhít a jövőjébe vetett remény. «Nekem van hazám, szegény, szerencsétlen hazám, melyen nem lehet segíteni, *legalább most nem.*» (1815.)

A hazához való ragaszkodást nemesebb érzésnek tartja a szerelemnél s a külföldön is hazájáról ábrándozik s utána vágyik. «Nem tudom; még azt sem tudnám megmagyarázni, mi a szerelem; pedig az, a mit egy nő iránt érzünk, sokkal csekélyebb, mint a mit egy szent föld, egy szabad nép iránt érezünk. Csak azt tudom, hogy ott a levegő jobb, a fa és a mező szebb s minden oly kedves és drága előttünk. Mindig csak oda vágyunk és törekszünk. Ott élni, ott meghalni, egyedüli óhajtásunk. Ha idegen földön ér utól végzetünk, könnyebben válunk meg az élettől, mihelyt egy jó barát megigéri, hogy csontjainkat egykor a hazába visszaviszi. Ha életemben nem csókolhatom meg többé porodat, s ha örökre adósodnak kell maradnom, fogd fel

mégis szívesen legalább utolsó lehelletemet. Szerettelek minden hibáddal.» (1819.)

A görög archipelagusban a Balaton jut eszébe s Mimar hegye Badacsonyra emlékezteti. De itt minden nagyobb mérvű s az egész tájék festőibb színekben pompázik.* «Szegény hazám, gondolám magamban, csúnyácska vagy, de azért mégis szívemből szeretlek, daczára homokodnak s lakóid önhittségének. És te, én jó Fertő-tavam, valami szép te sem vagy, csak arra kérlek, maradj meg nálunk, mert partjaid nem levén, nagy jóság tőled, ha el nem szaladsz. Mindez mégis legkedvesebb birtokunk. Azon ország levegője, a melyben születtünk s gyermekségünket töltöttük, mégis a legjobb. Az a nő, a kit ifjúkorunkban megszerettünk, mégis a legdrágább előttünk. Szerte kóborlunk a világban, útközben sok mindent megkedvelünk, de végre mégis csak visszatérünk régi otthonunkhoz s régi szerelmünkhöz.» (1819.)

Hazája állapotán mély búba merül. «Szívem vérzik,» — írja 1820-ban, — «ha elgondolom s magamnak be kell vallanom, hogy mélyre sülyedtél, s hogy csak elveszett szabadságod adhatja vissza régi erődet, vagy semmi a világon.»

Meghatva, mély szánalommal tekint erre a szegény sülyedt országra. Azt találja, hogy népének kevés a műveltsége s természettől kevés tehetség és erő jutott neki osztályrészül. «Pedig egy kell a kettő közül, vagy agyvelő vagy váll.» (1820.)

De ily kedvezőtlen benyomások mellett is elérzékenyül, ha a nemzeti élet valamely eredeti nyilvánulását látja. «Szívem ellágyul, ha valami hazait látok, egy czimbalom, sőt egy duda is elég, hogy ellágyítson s sírásra fakaszszon. Egy nemzet sajátságait nem szabad megváltoztatni vagy

* Gróf Széchenyi István Naplói. Zichy Antal.

szétrombolni, mert hasonlít a zománczhoz, mely a fogat takarja.» (1820.) «Hiába, a vér mégis különböző s végre is, semmit sem szeret az ember úgy, mint hazáját s hazája fiait.» (1820.)

Hangulatai még ingadoznak s néha fásultság vesz lelkén erőt s szeretné, ha megszabadulhatna sovárgásaitól. «Ebéd után Bükre lovagoltam Nagy Pálhoz» — írja 1820-ban — «s kertjében találtam. Ez a legokosabb ember Magyarországon. Vár, s csendes házi életben hűtögeti, aczélozza kedélyét a sors bekövetkezhető csapásai ellen, hogy száraz szemmel nézhesse hazája hervadását, enyészetét. Egész nap kertjében foglalkozik, hogy az időt nappal elölje s éjjel aludni tudjon reá, «hisz egész nap csak nem lehet sopánkodni, panaszkodni» s úgy él, mint mindenki, ha már arra a színvonalra bír fölemelkedni, hogy ne reméljen semmit s előbbre ne törekedjék, de csak tűrje az életet, melytől szabadulnia nem lehet, ha csak öngyilkossá nem lesz. Van egy szép élettársa is, nem mintha szeretné, vagy gyermeket óhajtana tőle. Egy haldokló hazában a szerelem sem élhet s egy zsibbadt népnél mire valók volnának a gyermekek.»

1820-ig alig volt alkalma a magyar néppel érintkezni. Birtokai oly vidéken feküdtek, hol a paraszt is német s csak mikor Debreczenben tartózkodik, látja közelebbről a magyar faj sajátságait. A hangulatok, melyeket benne kelt, ellentétesek s majd vonzódást s idegenkedést, majd szánalmat s megvetést érez iránta.

«Majd a legnagyobb vonzódást érzem» — írja 1820-ban Naplójába — «e durva néphez, melyet voltaképp hőn szeretek, hogy oktatnám, emelném, emberré nevelném ; majd meg látni sem kívánom s eltaszítanám magamtól. Tudatlansága meghat ; életemmel, véremmel szeretnék segíteni

rajta s osztoznám, vele együtt szenvedve, sorsában. De sokszor elriaszt és felindít vak igazságtalansága, gőgje és önhittsége! Hol fognak az én hamvaim pihenni? kérdem gyakran magamtól, a hazában-e vagy a külföldön?»

Mindezek az érzelmek még nem mutatják benne a nemzetiségi eszme megérését, a speczifikus magyar érzést. Nemes hajlama, kötelességérzete egy nagyobb egység felé vonzza, mely magasabb czélokat tűzhetne ki életének, de még nem fejlődött ki benne az a rendkívüli nemzeti érzékenység, mely kínokat okoz neki, ha látja, hogy magyar mágnások, nemesek nem magyar érzésűek, vagy nem tudnak magyarul s nem lelkesülnek a magyarságért.

Bizonyítja ezt 1823-ban történt beszélgetése Sommsich Pongráczczal. Ez azt mondja:

«Nekünk mindnyájunknak németekké kell lennünk, az mindegy, csak *szabadok* legyünk — Habeas Corpus a legkiterjedtebb értelemben, és ha befolyásunk lesz a kormányzatra stb. Sommsich nagyon tetszett nekem s nemes gondolkozású embernek látszik. A dolgok azonban ma úgy állnak, hogy önzetlen, helyes nézeteivel, ha nyilvánosságra jutnának, mind a két párttal, az ultrákkal s az alkotmányosokkal meg kellene hasonlania. A császár fölakasztatná, a magyarok megvetnék. Mert hogyan türhetne az első kormánytársat maga mellett? S hogyan lehetne az, hogy a magyarok németekké váljanak?»

Csak két évvel később is mily fájdalmat okozott volna neki ily nézetek hallása s megütközéssel jegyezte volna fel Naplójába. De 1823-ban még lélektani lehetetlenség volt, hogy a magyar fajért rajongjon.

Az egyénnek teljesen bele kell olvadnia a nemzetbe, hogy annak aspiráczióit képviselhesse. Széchenyi még akkor nem olvadt bele. Nyelvét nem tudta, irodalmát nem

ismerte s hatását sem érezte s azért kívül állott a nemzet szellemi közösségén. Ő maga sem viselte magán faja egyéniségének bélyegét, mely leginkább a nyelvben nyilvánul, s nem vehetett részt szellemi életében s a nyelv ismerete nélkül ő sem hathatott nemzetére. Hogy lehetett volna meg benne a nemzeti érzékenység s ítélhetett volna szigorúan mások felett azért, mert magyarul nem tudtak, mikor nemzete nyelvét maga sem beszélte?

Csak 1825 után tünedeznek föl gyakrabban speczifikus magyar érzületének jelenségei. Rendkívüli érzékeny s fájdalmasan érinti, ha valahonnan a magyar nyelv ki van zárva s nagy örömet okoz neki, ha valahol terjedésének jelét látja. Maga is terjeszti a magyar nyelvet s mágnástársai körében a nemzeti érzület ébresztésére törekszik. Mind oly jelenségek, melyek 1825 előtt nem fordulnak elő életében.

1826-ban, mikor angol lovászt fogad szolgálatába, még azt mondja ugyan, hogy «nagy anomalia, hogy egy magyarnak angol szolgája legyen, a mi oly színben tünik fel, mintha az ős germánok egyikének római szolgája lett volna». De mindjárt utána följegyzi Nádasdy gróf történetét s megjegyzéseiből már felénk árad nemzeti érzületének melege. «Gróf Nádasdyt a múlt nyáron gyújtogatónak tartották s kis hija volt, hogy a dühös parasztok agyon nem ütötték. A parasztokat kihallgatták s azt felelék: Bizony mi nem tudtuk, hogy ki lehet, mert ki gondolhatta volna, hogy egy gróf Nádasdy, egy magyar főispán, nem tud magyarul.» Ezt Széchenyi a következő keserű megjegyzéssel kiséri:

«Valumbrosa nem tud spanyolul — lehetetlen!
Bolingbroke nem tud angolul — ez nem lehet!
Caraman nem tud francziául — ez tréfa!

Gróf Nádasdy nem tud magyarul — de hisz ez természetes!»

Most már észreveszi, hogy a főrangú hölgyek teljességgel nem beszélnek magyarul, hogy nincs jó magyar társaság s ezt a magyarság sülyedése s gyengesége jelének tekinti.

Mióta magyarul tanul s behatol a nyelv szellemébe, közelebb jut nemzetéhez is, jobban kezdi érteni, s a nyelv fejlődésében a nemzet egészségének egyik megnyugtató, reményt keltő jelét látja. «Minden agg korra mutat, csak a nyelv nem. Mikor mindazt, a mi benne rejlik, lassankint fölfedezem, a remény sugára villan föl lelkemben s úgy látszik, mintha egykor teljes életre támadna. De virágozhatik-e nyelv a nemzet virágzása nélkül? A nyelv magával ragadja a nemzetet.» (1827.)

Elszomorodik, mikor Hunyady Pepi gróf megtiltja nejének a magyar nyelv tanulását (1827), felháborodik, mikor báró Podmaniczky Károly előtte s gróf Esterházy Mihály előtt azt mondja, hogy a főrendi házban magyarul beszélni bohózat (1828), megütközik, mikor egy Fiuméba telepedett angol gépész, arra az intésre, hogy tanulja meg az ország nyelvét, azt kérdi, hogy melyiket, mert három van: a német, horvát és olasz? «Ezt egy idegen» — jegyzi meg Széchenyi — «egy magyar kikötőben mondja, az egyedüliben, melylyel birunk.» (1828.) Palinban Inkeyéket látogatja meg s azt írja Naplójába: «Mily borzasztó tipus az, mely ily nemesi házban uralkodik. Se hús, se hal. Mily nyelven beszélnek? Voltakép egy nemzethez sem tartoznak.» (1828.) Egy Zichy grófnénak azt mondja: «Minden igyekezetem hiábavaló, nőink közül egy sem beszél magyarul.» A grófné: «Ma van az apósom halála napja s mához egy évre magyarul fogok beszélni». «Nous allons voir» — jegyzi meg Széchenyi — «de el voltam ragad-

tatva.» (1828.) «Forrayéknál ebédelek» — írja 1828-ban — «sok lelkesedés a leányoknál, hídat akarnak építeni; a nemzetiséget kell bennök fölébresztenem.» Majd Erdődyékben akarja a nemzetiségi érzületet lángra gyulasztani. Péczelen, Rádayéknál, jól esik lelkének, hogy magyarul beszélnek. Örömmel veszi észre, hogy Valeróné, egy pesti polgár neje, magyarul tud. Egy gróf Zichynél irodalomról beszélgetnek s megdöbbenve hallja egy magyar mágnás szájából ezt a szót: «Unsere deutsche Litteratur» s azt jegyzi meg, hogy Zichy gróf nem is sejti, mily sokat mondott ezzel. (1831.) Gróf Károlyiéknál megütközve tapasztalja, hogy a gyermekkel németül beszélnek.

Midőn a nemzeti érzület őt is áthatotta, észreveszi más nemzetek életében is a tényezőket, melyek a nemzeti egyéniség kifejlődését akadályozzák s a nemzetiségi eszme hatása fogékonynyá teszi más nemzetek aspiráczíói iránt. Olaszok közt tartózkodása közben feltünik neki, hogy «Olaszország egységéről nem álmodozik s nem beszél senki. Az eldaraboltság tudatával élnek. Ha a levágott fej még sokáig gondolkodhatnék, s ha a hozzá tartozó testet mozogni és tovább élni látná, ez borzasztó érzés volna. Így érezhet Olaszország, Lengyelország és Németország». (1828.) Mikor Németországban utazik, a mecklenburgi nagyherczegné előtt a következő nyilatkozatot teszi: «Ha német volnék, vérzenék szívem, Németországot szétdarabolva látva, mert azt gondolom: egy Isten, egy szerelem, egy Németország.» (1829.)

A nemzeti érzület intenzitására mutat lángoló haragja, mely magyartalan rangtársai ellen tör ki belőle s elragadtatása, ha a nemzetiség ügye iránt érdeklődést tapasztalnálok. Gróf Eszterházy Károlyhoz 1828 október 26-án intézett levele ennek egyik érdekes bizonyitéka. «Igen nagy

örömmel vettem soraidat. Vedd köszönetemet most és utóbb a hazánkét, hogy a két Pálffyt valami hazafiúi tettre bírhattad. Hidd el, édes Eszterházym, hogy mindig örül szívem, hogy ha látom, mely különbség vagyon a mostani magyarok és a múlt s mulandó generátió között. Újabb időkben Pálffy herczeg, Eszterházy Károly, Batthyány Antal haltak meg. Semmire valók a szónak egész kiterjedésében. És a hazánk legszebb nevei. Nem eszelős az, és bizonyára nem holdas, a ki hazánknak ily rothadtságát elismeri és kínos megilletődéssel mindenekben tapasztalja. De annyira elromlottak mágnástársaink s nemeseink egyáltalában, hogy nem is érzik s nem is sejdítik, mennyire elaljasodtak s mennyire rosszak, úgy mint a szemérmet vesztett leány nem pirul többet szégyenében.»

«Már mi ugyancsak más emberek vagyunk, akárki mit mond és minden kétségen kívül a hazánkra sok jót, sok áldást fogunk hozni. Csak Istenért tartsunk össze, segéljük egymást tiszta szívvel s hazafiúi indulattal és legyünk állhatatosak. És Te reád, Barátom, sokat számolok. Reménylem, hogy szélesvállú fiaidból igazi magyar emberek lesznek, de nem ám betyár, pipás, káposztaevő magyarok, hanem a nemzetiség jeles és nemes értelmében.»

«Hallottam buzgó részvétellel, hogy szeredieidet ugyancsak magyarosítod, s hogy feleséged részt vesz ezen nemzetesítésben; még életben fogja nyerni ily tetteknek áldását. Fiaid legalább — moralis sensusban és physicai sensusban is — teljesvérüek fognak lenni; midőn hazánkfiainak nagy része korcs, azaz se magyarok, se németek, se francziák, se angolok stb. Ez ám pedig a mi nagy bajunk.»

Minden jel arra mutat, hogy e fordulat 1825-ben áll be Széchenyinél. Ekkor lett magyarrá, ekkor lépett be teljesen a magyar nemzet közösségébe, mert ekkor tanult meg

magyarúl, ekkor érezte meg a magyar irodalom hatását, ekkor járta át egész egyéniségét a magyar nemzeti szellem. Ekkor határozta el, hogy tanárokat fogad, kik a magyar ékesszólásban s a magyar jogtudományban oktassák, ekkor teszi fel magában erősen, hogy jól kell beszélnie magyarúl, s hogy minden magyar könyvet meg fog szerezni; ekkor érik meg benne az akadémia felállításának, mint a magyar nemzetiség kifejtése egyik eszközének, eszméje s ajánl fel 60,000 forintot e tudományos intézet alapítására; ekkor szólal fel az országgyűlésen magyar nyelven. Ezután 1826-ban nyilvánul először nemzeti érzékenysége. Levelei között egy magyar sincs 1826-ig s a Wesselényihez intézettek is német nyelven vannak írva s első ismert magyar levele 1826 május 6-án kelt s még ebben is panaszkodik Wesselényinek: «tudod mily eröltetéssel írok az anyám nyelvén.» — 1826-ban kezdi Crescence alakját nemzeti eszményeivel összekötni s a *Kelet Népé*-ben 1841-ben tett vallomása szerint 16 évvel azelőtt, tehát 1825-ben esküdött meg magának, hogy ő fogja, ha senki más, a magyar nemzet ujjászületésének munkáját megkezdeni.

Erősödő fajszeretetének bizonyítéka az is, hogy 1825 után mind gyakrabban jelennek meg kifakadásai a nemzet ellen s undorának, megvetésének kitörései. Csak a ki nemzetét mélyen szereti, csak a ki nemzete fölemelését tűzte ki élete czéljául, ismerheti e kínos hangulatokat, mikor megismeri azt, a kinek legfőbb érdekeiért küzd s arra a meggyőződésre jut, hogy az maga saját emelkedésének legnagyobb akadálya.

Mikor Széchenyi lelke előtt egész nagyságában jelenik meg az a czél, melynek életét szenteli s megérik benne a terv is, mely szerint e czélt elérhetőnek tartja, mikor szenvedélyes fajszeretete ösztönét élesíti s nagy elméje öntu-

datosságát fokozza, akkor kezdi tisztán látni, mily távol áll a magyarság az ő nemzeti eszményétől s küzdelmei közben szerzett tapasztalatai keltik benne azt a gyötrő tudatot, hogy ő nemzetibb nemzeténél.

A feladat, hogy a magyar magyar legyen, nagyon egyszerűnek látszott a felületes elméknek. A magyar ember akkor is azt hitte, hogy a ki magyar, azt nem szükséges magyarrá tenni, mert úgy is az. Széchenyi belátta, hogy ez nem elég. Nagyon szereti idézni Verseghynek azt a mondását: «jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen.» A magyar ember ép ezt tartotta a legkönnyebbnek. Hazafias beszédeket tartani országgyűlésen, megyei közgyűléseken s ebédeken s vacsorákon, nem vállalni kormányhivatalt, jónak tartani s dicsőíteni a fennálló viszonyokat s azután tétlenségbe sülyedve elmerengni a múlt dicsőségén, ezt tartották az igaz hazafiság kétségtelen jelének. De Széchenyi lelke előtt más eszmény lebegett. Ő a magyart magasabb hazafiságra akarta emelni, mely csak nagy szellemi és erkölcsi erővel érhető el. Ő az igazi magyarságot abban látta, hogy a magyar fölemelkedjék hivatása s helyzete tudatára, hogy nemzeti egyéniségét kifejtve a kultura összes eszközeivel, uralkodó állásba jusson Magyarországban, hogy erre az uralomra, mely egyedül felel meg egy önérzetes nemzet méltóságának s föltétele fenmaradásának, minden czélravezető eszközzel törekedjék, hogy ne tűrjön semmit — a mennyiben tőle függ — a mi e czéllal ellenkezik s megtegyen mindent, a mi e czél elérését biztosítja, öntudatos következetességgel; e legfőbb czélnak rendeljen alá mindent, rendi, felekezeti, helyi és személyes érdeket, rombolja le a nemzeti fejlődés akadályait s alkossa meg a nemzeti hatalom intézményeit. Csak azt tartotta igaz magyarnak, a ki ily magasságra emelkedett; nem tudta

magyarnak tartani azt, a ki, ha tősgyökeres magyar volt is s egy szót sem tudott németül, akár tudatlanságból, akár gonoszságból, közönyösen eltűrt valamit, a mi a nemzet fejlődését gátolta s érdekeit veszélyeztette s nem mozdította elő oly intézmények megalkotását, melyek a nemzet fejlődését s hatalmát gyarapíthatták. Lelkesedést akart ébreszteni a nemzetben saját nagyságáért s öntudatos, tervszerű tevékenységre ösztönözni e fényes ideál megvalósítása végett.

Minden jelenség, mely azt bizonyítja, hogy a nemzetben nincs meg az a szellemi és erkölcsi erő, mely minden nemzet uralmának biztosítására szükséges, lelki fájdalmat okoz neki, kínzó aggodalmak nehezednek lelkére s ezek betegsége rohamaiban a nemzet rothadásának, halálának képzetei következtében a kétségbeesésig fokozódnak.

A kinek az a szerencse jutott osztályrészül, hogy nagy, hatalmas, büszke nemzetek sorsát intézi, az nem ismeri azokat a kínokat, melyek azt a kiváló embert gyötrik, a ki egy elnyomott és sülyedt nemzet fölemelésének szentelte életét.

A kiváló emberek törekvése fölemelni egy nemzetet s áthatni saját eszményeinek, érdekeinek tudatával. E feladat megoldása nem sikerül teljesen a legnagyobb szellemeknek sem. Vannak mindig minden nemzetben vastag rétegek, melyeket nem lehet áthatni az eszmények melegítő fényével; vannak körök, melyeknek külön érdekei mindig gátolják a magasabb érdekek kielégítését; az emberek korlátoltsága, apró érdekeik s előítéleteik, — az emberek aljassága, mely ösztönszerűleg irtózik minden nemesebb törekvéstől, mind megannyi akadályai a magasabb czélok megvalósításának. Azonban független, sorsukat önállóan intéző nemzeteknél a nagy nemzeti czélokkal való foglalkozás erős

ellensúlya a kisszerű érdekeknek s végre bizonyos közérzületté váló eszményi felfogás állapodik meg, legalább a felsőbb rétegekben, a nemzet méltóságáról s érdekeiről, mely mértékül szolgál emberek és viszonyok megítélésében s bárhol esik rajtok sérelem, az egész nemzet felzúdúl, van ereje sujtani s jutalmazni s a végző esetben, mint egy ellenállhatatlan ár, elsöpri azt a hatalmat, mely ellenkezésbe jutott a nemzet érdekeivel és méltóságával.

A hosszú ideig elnyomott nemzetek legnagyobb szerencsétlensége, hogy az elnyomás megrontja jellemöket s maga után vonja az egyesek sülyedését is. Minden elnyomott nemzet megérezte e rothasztó hatást; ezt bizonyítja nemcsak Olaszország, hanem Magyarország története is.

Minthogy legfőbb érdekeit nem a nemzet intézi, hanem egy idegen, ellenséges hatalom, a nemzet tagjai nemcsak elszoknak a nagy czélokkal való foglalkozástól, hanem elvész rájok nézve e foglalkozás nemesítő hatása is. A legnemesebb czélokkal az eszményi emelkedés lehetősége van kiszakítva a nemzet életéből s az emberek feltartóztathatatlanul a kisszerű, alacsony érdekekbe sülyednek. A nemzet többségéből végre kihal a nemzeti nagyság és hatalom vágya is. A nemzet jó tulajdonságai elsorvadnak, a rosszak buján tenyésznek s elhatalmasodnak. Az idegen uralkodóház, mely a nemzeti törekvéseket veszélyeseknek tartja, ketté repeszti a nemzetet s egyik részével a másikat bénítja meg. Az emberek nagy része, mert minden állapotnak megvannak a maga parazitái, idegen érdekek szolgálatába áll s nemzete ellen fordul, míg a többi tompa fásultságba sülyedve, megszokja ezt az állapotot is s nem háborodik fel többé a legnagyobb aljasság láttára sem. Az eszményi emelkedettséggel kihal az emberek lelkéből a nemesebb ambiczió is s a leggazdagabbak, legfüggetleneb-

bek versenyeznek egymással szolgalelkűségben, alacsonyságban s életök legfőbb czéljául fényes czímek, rendjelek, oly állások elnyerését tűzik ki, melyekben eszközül szolgálnak nemzetök elnyomására, jogainak s érdekeinek kijátszására ; a sülyedt nemzet pedig, mely elvesztette önérzetét, tisztelettel hajol meg e hatalmasok előtt, mert már nincs annyi erkölcsi érzéke, hogy őket megvesse, s nincs annyi ereje, hogy őket büntesse. S mert a nemzetet gyengének, a fejedelmet hatalmasnak látják, ehhez szegődnek, s hogy magas állásukat megtarthassák s megbizható s nélkülözhetetlen rabszolgáknak tartassanak, mindenkit felülmúlnak szolgaiságban s állásukat nem arra használják fel, hogy a fejedelmet megnyugtassák, megnyerjék a nemzetnek s meggyőzzék, hogy a nemzet aspiráczióinak kielégítését a fejedelem legfőbb érdeke követeli, hanem, mert attól tartanak, hogy ily eljárással elvesztenék bizalmát, a nemzeti törekvéseket veszélyeseknek tüntetik föl, s gyanúsítói s árulói a nemzeti aspirácziók képviselőinek.

A nagyobbak példája magával ragadja a kisebbeket, s minthogy a szolgaiság s alacsonyság minden boldogulás feltétele s az önérzetes érdem nem számíthat jutalomra, a férfiasság, büszkeség kivész a jellemekből. Minthogy a legmagasabb mérték, a nemzet érdeke és méltósága, kiveszett a szellemekből, az emberek nem nemes tulajdonságokat, nagy eszméket s tetteket követelnek már a közéletben, hanem a sikert bámulják s nagynak tartják már azt is, a ki a hatalmat élelmességgel, ravaszsággal, alacsonysággal tudja megszerezni s megtartani, s az így szerzett hatalomhoz való ragaszkodásban mutatott szívósságot a kiváló államférfiúi képesség jelének tartják. Mennél mélyebbre sülyednek az emberek a közéletben, annál hazafia-

sabb jelszavakat hangoztatnak, melyekkel cselekvésök merő ellentétben áll, s melyeket némelyek a politikai gazság, mások tehetetlenségök s gyávaságuk eltakarására használnak. A közéletben a hazugság válik uralkodóvá s mennél ügyesebben s szemérmetlenebbül hazudik valaki, mennél több jelét adja valaki erkölcsi tompultságának, annál használhatóbbnak tartják a hatalom czéljaira. A jellemtelenségre jutalom van kitűzve s természetes, hogy az emberek versenyeznek érte.

A nemzeti érzület is majdnem kihal az emberekből s már nem is tünik fel a nemzeti jellemből való kivetkőzés s nem botránkozik meg rajta senki. A nemzeti közszellem, az összetartó kapocs nélkül meglazul a nemzet egybefüggése, rendekre, felekezetekre, helyi körökre szakad, melyek fontosabbnak tartják saját érdekeiket a nemzet érdekénél. Mindenik csak a maga jogait s érdekeit védi s nyugodtan nézi a másokon ejtett sérelmeket s csak akkor jajdul fel, ha őt támadják meg. Az emberek pedig ezekben a szűk körökben összezsugorodnak, s minthogy elvesztették a nagyság mértékét, jól érzik magokat ebben az állapotban, s minthogy megszokták, kellemetlen rájok, a ki ebben, bár a legmagasabb érdekek nevében, zavarja őket s változtatásra törekszik, s állhatatosan s büszkén ragaszkodnak ahhoz, a mit más önérzetes nemzetek a legnagyobb szerencsétlenségnek tartanak.

Széchenyi lelkét mély undor fogja el a sülyedés e jelenségeinek láttára. Mikor a nemzetnek szenteli életét s nemes eszményeket, a saját fölemelkedését és nagyságát tűzi ki neki czélul s azt tapasztalja, hogy a megromlott vagy közönyös magyarok alacsonysága, szolgaisága s haszonlesése a nemzet felvirágzásának legnagyobb akadályai; hogy a magyar nem pirúl ellensége lenni saját nemzeté-

nek, üldözője, árulója saját vérének, mikor a nemzet jogaiért küzd ; hogy a nemzet leggazdagabb, legfüggetlenebb elemei a szolgaiságban felülmúlnak mindenkit s büszke lelke nem tudja megérteni, hogy ha valakinek csak egy élete van, mikép választhat valaki oly szerepet, mely megbélyegzi örökre az utókor előtt, — akkor kitör belőle a megvetés s lehetetlennek tartja a nemzet fölemelkedését. Megdöbbenve olvassa Herder nézetét a magyar fajról, melyről azt hiszi, hogy alig létezik már, más elemekbe olvad be s nemsokára ki fog veszni. Voltaire egyik munkájából kijegyzi a reánk vonatkozó ítéletet: «Azok között a népek között, melyek e történetben szemünk előtt elvonultak, egy sincs szerencsétlenebb a magyarnál.»

Széchenyi mindig kétségbeesik, mikor a sülyedés jelenségeit észreveszi s a jövőben nemzete lassú rothadását, halálát látja. De ő meglátja a nemzet életének másik oldalát is. Észreveszi, hogy e szerencsétlen nemzetnek csak a többsége romlott, de vannak még elemek, melyeket a rothadás még nem ért el. Fölfedez oly embereket is, a kik pirúlni képesek a nemzet sülyedésén, a kik búba merűlve keseregnek a haza sorsán, a kik megtartották önérzetöket, becsületöket, s ha magasabb eszményeik nincsenek is, ha sok tekintetben eltompúltak s gyengék is s nem képesek a haza állapotán változtatni, mert nem tudják, mily eszközökkel lehetne czélt érni, — mégis meg van bennök a homályos vágy egy jobb jövő után. Az irodalomban megtalálja a nemzet nemesebb aspiráczióit, eszményeit, melyek homályosak ugyan, de azt bizonyítják, hogy vannak még magyarok, a kik nem mondtak le a nemzet életéről s hogy a magyar mint nemzet élni akar. Nemes szíveket talál, melyek a hazáért dobognak, tiszta lelkesedést a nemzet nagyságáért s dicsőségeért. A jobbak szelleme még nincs

a jövő felé irányozva, hanem a dicső múltba menekül a nyomorúságos jelenből, hogy önérzetet s reményt merítsen belőle. E megmerevedett, alélt, roskadó nemzet testében a nemes érzelmek melegét fedezi föl s föléled benne a remény, hogy a nemzet még meggyógyulhat, új életre ébredhet, ha a kisebbségben levő, de nemesebb elemek lelkesedésének melege elterjed az egész testben s megnemesíti, megtisztítja a nemzetet s kiírtja belőle a romlottságot. Ezekben az emberekben meglátta a nemzet jó tulajdonságait s ezeknek kifejlésétől, uralomra jutásától reméli a nemzet újjászületését. Ekkor azután kimondhatatlan szánalom fogja el, fölébred benne a szeretet e szerencsétlen népfaj iránt s nem tud magának magasabb czélt képzelni, mint fölemelni, megnemesíteni s ezzel nemzetét megmenteni s fentartani az emberiségnek.

A nemzeti eszmény csak hosszas fejlődés után érik meg benne. Ő maga írja le belső küzdelmeit, ingadozásait, míg arra a meggyőződésre jut, hogy a magyar nemzetet még föl lehet támasztani. «Mióta élek, kimondhatatlan vágy létezik lelkemben Magyarország kifejtésére. A magyar nemzet feldicsőítése él minden csepp véremben. Azon remény azonban, mikép nemcsak költői képzelgés, de száraz felfogás szerint, lehetőségét, sőt hihetőségét is látám nemzeti újjászületésünknek, csak később, jóllehet hosszú évek előtt, derült fel bennem. Hideg, csalhatatlan számok — mert a nemzeti élet symptomáinak is vannak csalhatatlan számai — azt mutatják, hogy midőn Európának, vagy jobban mondva a civilisált világnak, szinte minden népei elérték már tetőpontjukat s vénülésnek indulnak, a magyar népnek csak most derül hajnala s oly nyara, oly fénye fog bekövetkezni, a milyent a huszonnégy órai ész, tudniillik az ész többsége csak távolról sem sejt, a

rozsdáiban elsülyedt magyar nem is képzelhet, a magyar sphärából kiesett német-magyar pedig gúnykaczajjal illet. Minden jelenetek jövendő fényt mutatnak nemzetünknek, minek jövendölésére semmivel több jóslói tulajdon nem kell, mint előre megmondani, hogy a kisded makkból, ha nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja.»

Kétségtelen, hogy hazája sorsa foglalkoztatta elméjét Wesselényivel való megismerkedése előtt is s ő maga atyja halála évét (1820) mondja annak az időpontnak, mióta állandóan a nemzet újjászületésének eszméje forrong agyában. Atyja búskomorságáról szólva, azt mondja: «Később tudám s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta. A magyarnak napról-napra mélyebbre sülyedése és azon remény nélküli nézet, mely szerint nemsokára és elkerülhetetlenül fogna éltünk végórája ütni, okozá oly sokszori keserű epedését. Felfogta-e, hogy ránk nézve csak úgy lehet még üdv, ha nemzetiségünk megmentését még alkotmányunk szeplőtlensége elébe teszszük, nem tudom. Tán nem tulajdonított a mindinkább lankadó testnek elég erőt és életet halálos álmaiból kibontakoznia. S mióta annyi polgári erényekkel fénylő atyám, mint «magyar» reménytelen szállott sírjába, azóta meg nem szűnőleg hasonlítgatám más nemzetek életjeleit a magyarnak életfonalával össze, mikép kiismerném: van-e még feltámadása körül remény, vagy nincs többé? Életem legmélyebb feladása ez vala. S mindenben tapasztalám, hogy e keleti rajnak épen virága már-már kétségbeesik s búban és mély melancholiában eped mindig valami után, mi előtte ismeretlen. Míg más nemzetek a jelenben látszanak élni, s jellemzetök megelégedés és jó kedv, mintha már elérték volna a nagy természetbeni állásukat,

osztályrészüknek már birtokában volnának; a magyar vagy nem remél többé semmit s a múltban hiszi örökre eltemetve hír- s nevét, vagy a nagy idők folyamatától vár lelki sebeire írt s néha, de csak átfutó csillámként, a messze jövendőben sejti nemzeti fényét s látja megnyilni egét... Mit érzek magyarok közt, kiknek lelkét nem bélyegzé még meg az elkorcsulás szégyene; mit érzek messze a világ zajától magamba vonulva? Bánatot és reményt! Zendítsd meg a nemzeti dal gyász-húrjait s a múlt kor mélyeibe sülyedve, édes kínok közt Berzsenyivel elsírom bús elégiámat s ki nem vesz semmi azon hiedelemből, hogy a magyar nemzet «volt». Fel-felhasad előttem ismét az ég, és édeni kéjjel reppen lelkemen keresztül ily szózat: «Epedésid nem holtakat illetnek, bús hangjaid nem halotti zene, a jövendő lehet korod.» Oh mennyi öröm! S ime, sötétre borul szemeim előtt az idők folyama megint, s őrült gyanánt, kínok és kéjek közt hánykódva, fogyasztom magamat, éltemnek nagy része bánat, a reménynek sugárai vajmi gyéren öntenek pályámra fényt sem.»

Ily tépelődések után végre a remény s a nemzet jövőjébe vetett hit győz lelkében s kitűzi neki a czélt, oly ihlettel és mélységgel, mint előtte és utána senki sem.

«A magyar népnek» — írja a *Kelet Népé*-ben — «mint én fogom fel, s ha nem táplálna gyermekkoromtól fogva ezen remény s ezen remény nem emelkedett volna férfiúi koromban éltem legelhatározóbb pontján eldönthetetlen szent hitté, a nyilvános élet mezejére fel soha nem lépek — a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátságait; sajátságait egy törzsökfajnak, mely jólehet mindent maga előtt ledöntő dagály-

ként már több ízben gyászba borítá földgolyónk legkiképzettebb részeit s fel-felbőszülésében, mint Isten ostora, mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csakhogy mint azoknál, úgy ennél is, külön sajátsági árnyéklatokban, a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, fölemelkedni.»

«Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végczéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, kérdem, lehet-e ennél minden kesertől tisztább érzés, s ha csak mint hangya ily megdicsőítéshez egy paránynyal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárvák, édesb osztályrész?»

«Kiképzett nemzet, érettségi fényében, a természettől, az istenektől nyert diadalaiban oly nagy, annyira bámulandó, oly dicső, hogy ily kiképzésnek köréből, bár minden vérrokonság nélkül is kitagadva nem lenni, már nagy boldogság; hátha még saját vérünk feldicsőítéséhez járulhatunk, ha mincsaládunk ujjászületési szent küzdésében vehetünk munkás részt s ily édeni kéjtől nemcsak el nem tilt minket a már lefolyt kérlelhetetlen idő, sőt biztosan — bár messze távolságban — tünteti előnkbe a sikert! Ó Ti hazánk reményei, kiket századok korcs szelleme, anyatejjel beszítt elfogultságtok s álnevelés, minden emberi méltóságból egészen ki nem vetkőztetett még, nem reszket-e bennetek a szív, nem emelkedik-e a mindennapi unalmak nyomorúlt körén lelketek magasan túl; nem derűl-e, örök

sötétség után, eddig soha nem ismert s mindig csak mint álfény kínosan kecsegtető világsugár bennetek végkép mint biztos remény fel; nem olvadoz-e halálos fagytól összezsugorodott, már-már minden bizodalomnak elzárt keblelek, mint tavaszi langytól ihletve, eddig soha nem érzett melegre; nem érzitek-e nyilván minden ereitekben azon varázsnak megszüntét, mely elődeink bűneitől ránk szállva, mint valami ismeretlen nyavalya szakadatlan dúlt nyomorúlt hazánkon, mint átok századokig legszebb reményeinken feküdt; nem hangzik-e bennetek nyilván isteni szózat, hogy hivatástok nem sybarisi állatiság, nem halotti tornak meg nem szűnő rest ünneplése? De Ti vagytok meghíva egy sarjadék népet megmenteni, Ti egy fejletlen törzsökfajt képviselni: Merjetek nagyok lenni, Ti, kik valami jobbra vagytok mehíva, születve, kik egy szebb jövendőnek lehettek urai. Lépjetek végkép valódi hazátokba, «melyen kívül nincs számotokra hely».

A nemzet hivatásának mély felfogása, a fajszeretet rajongása nyilatkozik e sorokban. Széchenyi megtalálta életének méltó czélját, a magyar nemzetiség kifejtésének eszméjét. Nemes érzései közül magasan kiemelkedve, egész pompájában nyilt ki lelki életének legnemesebb virága: a fajszeretet.

Ennél magasabbra nem emelkedhetett. Az emberiséget csak úgy szolgálhatja a legnagyobb is, ha életét egészen nemzetének szenteli.

A nagy eszme meg volt; azonban korszakos hatása csak úgy lehetett a nemzet életében, ha meg is valósúl.

A génius abban különbözik a közönséges emberektől, hogy a mit nagy lelkében a lelkesedés megérlelt, annak megvalósítására nagy elméje megtalálja a szükséges eszközöket.

IX.

Leszállottunk Széchenyi természetének sötét mélységeibe, hol az életuntság s kétségbeesés démonai tanyáznak s honnan kínjai s fogyatkozásai erednek; belepillantottunk érzelmi világa szürkületébe s láttuk elragadtatásait vallásban, művészetben, barátságban s szerelemben, s végre lelki életének legnemesebb szenvedélyét, a fajszeretetet, mely ellenállhatatlanúl kényszeríti, hogy egész életét nemzetének szentelje. Most még értelmiségének hideg, világos magaslataira kell emelkednünk, hol az öntudatosság, higgadtság és számítás készíti a terveket s keresi az eszközöket, hogy az eszmény, melyet rajongó lelke alkotott, elméje segítségével valósággá, homályos vágyai öntudatos cselekvéssé válhassanak.

Szelleme mély volt, de az egész emberi létre kiterjedő harmonikus világnézetre nem emelkedett. Elméje a szellem legmagasabb régióiban megtűri az ellenmondásokat, mert problémái nem itt vannak s megelégszik homályos sejtelmekkel, eredeti, geniális ötletekkel, melyek mint a villám egy pillanatra vakító fénynyel világítanak, de azután ismét belenyugszik a teljes sötétségbe. A bölcsészeti felfogás szigorúan logikai következtetéseit nem birta el s jól érezte magát a vallás sejtelmes homályában. Nem volt bonczoló, iskolázott, rendszeres szellem, de arra képes volt, hogy a

természetének megfelelő eszmekörben, a politikában, egy nagy alapeszméből kiindulva, a gondolatoknak egész egybefüggő hálózatát alkossa meg. A jelenségeknek, melyek figyelmét megragadták, végső okait meg akarta ismerni, de az élet sok fontos viszonya nem érdekelte s szellemében kitöltetlen hézagok tátongtak. Alapos elméleti ismeretei nem voltak, s olvasmányai között alig találunk néhány rendszeres munkát, mely valamely szak tudományos anyagát szerves egybefüggésben tárgyalja. Hogy az elhanyagolt neveléséből eredő hiányokat pótolja, érettebb korában önképzésre adta magát, de kellő alap és vezetés nélkül nem érhet el nagy eredményeket. Szelleme gyakorlati irányánál fogva különben is idegenkedik a tisztán elméleti fejtegetésektől s nem valamely doktrina elsajátítására törekedett, melynek úgy sem vehette volna sok hasznát, hanem bízva eredeti elméjének erejében és gazdagságában, megelégedett azokkal az ismeretekkel, melyeket valamely gyakorlati czél elérésére szükségeseknek tartott.

Széchenyinek kevesebb ismeretre volt szüksége, mert benne az az őserő működött, mely maga is eszméket alkot. Az a hatalmas ösztön lakott benne, mely feltárta előtte a dolgok lényegét s egyszerre, ismeretek közvetítése nélkül, hatolt le a végső okokig, a hová a csupán tehetséges és szorgalmas ember egy egész életen át fáradsággal folytatott tanulás után sem képes eljutni. Egész lényét áthatotta az igazság szenvedélye, mely arra ösztönzi, hogy szembeszálljon a tévedések és hazugságok egész világával, s ha győz, gondolatait alkotások alakjában valósítsa meg. A génius természete, hogy benne az élet valamely körében a dolgok legbensőbb lényege és igazsága jelenik meg. Azért csakis a génius képes alkotni, a tévedéssel és hazugsággal szükségkép a sikertelenség, a meddőség, sorvadás

és rothadás jár együtt. Az igazság, mely egy jelentékeny, cselekvő emberből kisugárzik, nagy átalakító, nemesítő hatalom, s a ki nem él az igazságért, a ki hazudik vagy megalkuszik a hazugsággal, az, ha annyi ismerete van is, mint a leghíresebb egyetemi tanárnak, egy állam élére állítva ügyes taktikus, a folyó ügyek szorgalmas elintézője lehet, vagy mint fényes dialektikus bámulatba ejtheti a gyengébb eszűeket, de a legnagyobb hatalommal sem fog emelő, nemesítő hatást gyakorolni egyesekre és nemzetére, s a történelemben nagygyá, korszakos egyéniséggé soha sem fog válni.

Széchenyiben az igazság szenvedélye lángolt s gyűlölte a hazugságot, mint minden üdvös, maradandó alkotás legfőbb akadályát. Hatalmas fantáziája a nemzet jövendő nagyságának ragyogó képét varázsolta lelke elé; de a mi másnál költői ábránd maradt, az az ő cselekvésre, alkotásra irányzott természetében egy egész élet fő czéljává lett. Bámulatos világossággal fogja fel, a mi e nagy czéllal egybefügg. Ez a rajongó ember higgadt elmével veszi számba a magyar nemzet kifejlődését gátló óriási akadályokat s az e czél elérésében rendelkezésére álló eszközöket. Hideg számítással készít a nemzet számára egy nagy tervet, melylyel egy életrevaló fajt meg lehetne menteni az emberiségnek. Egy tényező sem kerüli el figyelmét, s legtöbbször helyesen itéli meg természetöket. Magyarország bonyolodott viszonyait senki sem ismeri oly alaposan, mint ő s a regeneráczió terve óvatosan, okosan e viszonyokhoz alkalmazkodik. E terv a mély, geniális gondolatok egész rendszeréből áll s nem csupán egy emberi életre, hanem a nemzedékek hosszú sorára kiterjedő feladatokat tűz ki nemzetének. A nemzet tervszerű vezetését azonnal megkezdi, s ha lehet, gondolatai azonnal tetté válnak s nem

nyugszik, míg valamely alkotás alakjában meg nem testesülnek. A gondolat és megvalósítás nála egy s az elméleti vitatkozásoknak egy élő, látható, kézzelfogható alkotással vet véget, mely mindig életrevaló, egy-egy szükség kielégítésére alkalmas, mert gyakorlati számításon, a dolog lényegének helyes felfogásán alapszik. Minden vállalata sikerült s nemcsak magyar kortársai, hanem a külföld tőkepénzesei is Széchenyi közreműködését a siker biztosítékának tekintették.

Könyvei, melyekkel Magyarország politikai életében új korszak kezdődik, se tartalom, se alak tekintetében nem keltettek volna bámulatot Nyugot-Európa egyik országában sem. Az előadás nagyobb részt emelkedett, de kuszált, bonyolodott, az iskolázatlan műkedvelő iróra valló volt. A mit nemzetének tanácsolt, csupa elemi igazság volt, mely már Európa művelt országaiban a köztudatba ment át s egy angol vagy franczia publiczistára, a ki előrehaladt, érett nemzetekhez szokott szólni, a naivság benyomását tehette. Széchenyi bizonyára többet tudott, mint a mennyit könyveiben a magyar közönséggel közölt. De többet elmaradt nemzete akkor még úgy sem vehetett volna be s a rendszeres, tudományos előadással nem lehetett hozzá férni. Széchenyi nagy gyermekeknek beszél, alkalmazkodik közönsége eszejárásához, felfogásához s csak ez magyarázza meg könyveinek rendkívüli hatását. A mit írt, Magyarországon még egészen új volt mint elmélet is; de új volt, mint tett is, mert nincs nyoma a magyar publiczisztikában, hogy valaki a rendi intézményeket nemcsak a haladás s a szabadság, hanem a nemzetiség érdeke nevében nyiltan támadta volna meg.

Voltak kik szebben, szabatosabban fejezték ki gondolataikat, s még sem tettek oly mély benyomást nemzetök

szellemére. Ennek oka abban rejlik, hogy ebből a kuszált, bonyolodott, nehézkes előadásból egy nagy igazság világított ki, melyet előtte még nem mondott ki senki s az egész szellemi mozgalom, mely Magyarország politikai életét átalakította, a rendi intézményeket romba döntötte, ennek a nagy igazságnak forrongása volt a nemzet szellemében.

Széchenyi a nemzetiség érdeke nevében támadta meg a rendi intézményeket s arról igyekezett meggyőzni nemzetét, hogy fennállásuk a magyar nemzetiség érdekeibe ütközik, s hogy a magyar faj fejlődése, nemzeti élete a rendi intézmények uralma alatt, lehetetlen. Ezt oly meggyőződéssel, lelkesedéssel, eredetiséggel, erkölcsi bátorsággal, szellemmel és mélységgel hirdette, mint kívüle senki sem. Az a szenvedély, mely könyveiből az olvasó felé lángol; az a merészség, melylyel a nemzet előítéleteit s intézményeit megtámadja; a szellem villámai, melyek könyveiben czikáznak; a mély felfogás s mégis tapintatos alkalmazkodás a szűk látkörű magyar közönséghez; az az őserő, gazdagság és eredetiség, mely Széchenyit jellemzi, lángeszének kétségtelen jelei.

De a legnagyobb szellem sem lát meg mindent s minden erőnek, a legnagyobbnak is meg van a maga határa. Látni fogjuk, mily hézagai, tévedései voltak Széchenyi politikai felfogásának s kétségtelen, hogy a nemzet helyesen cselekedett, midőn ennél meg nem állapodott s tovább ment. Felfogásának hézagait mások igyekeztek kitölteni; az igazság tovább forrongott az elmékben s mások más következtetéseket vontak ki belőle, mint ő, s a nemzet gyors fejlődésében túlszárnyalta őt. De azért mégis az ő elméjéből buggyant ki először a nagy igazság, melytől, mint a mesebeli élet vizétől, egy egész nemzet ifjodott meg.

Geniális szellemének szabad szárnyalását erősen gátolta az a nevezetes befolyás, melyet értelmiségére idegbetegsége gyakorolt. Habár a rohamoktól ment időben elfogulatlanabb volt, rémlátásai, képzelgései, szívszorongásaiból eredő rettegései nyomokat hagynak szellemén. Nemzetét gyengének, korhadtnak tartja s fél minden bonyodalomtól s rázkódástól, mert azt hitte, hogy az nemzete halálát okozhatja. Azért nem meri kivonni saját eszméinek végső következtetéseit, s azért jut ellentétbe később a nemzet felfogásával, mert ez a Széchenyi eszméiből mindig teljesebben vonja ki a végső logikai következtetéseket.

Mikép fejlődött e geniális szellem, mielőtt reformáló működését megkezdette?

Sokáig vita tárgya volt, vajon Széchenyi rögtönözve s készületlenül, vagy már megállapodott nézetekkel, kész tervvel lépett-e a közpályára.

Szellemi fejlődésének egyszerű elbeszélése megadja e kérdésre a feleletet.

Kétségtelen, hogy nevelését fiatal korában elhanyagolták. Főuraink, s még a világot látott műveltebb gróf Széchenyi Ferencz is, annyira el voltak telve kiváló társadalmi állásuk tudatával, mely már magában, egyéni érték nélkül is jelentőséget, tiszteletet, befolyást biztosított számukra, hogy teljesen fölöslegesnek tartották a gyermekeik szellemi tehetségeit kifejteni s őket oly műveltségben részesíteni, melyet közönséges polgárok elkerülhetetlenül szükségesnek tartottak. Nyilvános iskolába sohasem járt s úgy látszik, hogy nevelői nem is tanították arra, a mit akkor a gimnáziumokban előadtak; latinul sem tanult meg s e hiányt férfi korában 1830-ban igyekezett pótolni; bizonyára annyit és akkor tanult, a mennyi s a mikor neki

tetszett, s a magasabb cseléd minőségében a grófi házban szolgáló nevelőnek nem volt annyi tekintélye, hogy egy főrangú ifjút a tanulásra kényszerítsen, még ha kitünő tanférfiú lett volna is.

E nevelés eredményéről Széchenyi következőleg nyilatkozik 1819-ben: «18 éves voltam s alig tudtam olvasni, s most azt látom, hogy némi erős akarattal rövid idő alatt végtelen haladást lehet tenni.» «Nevelésem (ha a viszonyt, melyben szüleim s nevelőm irányában állottam, úgy nevezhetem) megszünt az 1809-ki háború következtében. 16 (helyesebben 18) éves voltam és oly tudatlan, a milyen egy 16 (18) éves fiú csak lehet. A magyar fölkelést szervezték és én egyszerre főhadnagygyá lettem. Még írni sem tudtam helyesen. A háború befejeztével huszárezredbe léptem át s a helyőrségben semmit sem tettem s végül mint főhadnagyot áttettek dsidásezredembe. Ott több éven át kövér és köpczös lettem, de ép oly tudatlan is maradtam, mint annak előtte, míg végre a háború Francziaország ellen ismét kitört. Sorsom Schwarzenberg herczeg környezetébe hozott. Eljutottunk Párisig; innen Olaszországba mentem, s végre visszatértem hazámba négy rendjellel kitüntetve. Ez időszakig életem teljes tudatlanságban folyt le, de azután gondolkozni s az embereket megismerni kezdettem; csak azt nem tudtam, hogy határtalan ambicziόm hova ragad?» 1814-ben följegyzi, még pedig minden neheztelés kifejezése nélkül Trogoff nyilatkozatát, melyet Párisban tett felőle: «Én Széchenyiért szerelmes lettem a tudatlanságba». Egy másik vallomása, melyet 1819-ben ír Naplójába, szintén azt bizonyítja, hogy elhanyagolt nevelésének tiszta tudatával birt. «Én magam, mostani fogalmaim szerint, semmi más nevelést nem kaptam, mint drága szülőim példáját. Ifjúságomat tudatlan-

ságban és tétlenségben töltöttem el; s bár egészen romlott nem voltam, mégis bizonyos jellemhibáimra szemet húnytam. Kegyetlenebb voltam a vadállatnál egy drága kedves lény irányában s képes voltam mindent, a mi az ember előtt legszentebb, gyermekes hiúságomnak, gőgömnek feláldozni. Hogyan emelkedtem ki e lelkiállapotból, nem tudom; de való, hogy mint egy álomból ébredtem fel, a mint egy pillantást vetettem saját bensőmbe. Két hónapon át ébren, álmomban mindig meg akartam ölni magamat. Nem tettem, mert az öngyilkosság ellenkezik elveimmel.»

Az elhanyagolt nevelés hiányait sok éven át nem pótolhatta. Tizennyolcz éves korában a katonai pályára lépett s 1814-ben a franczia hadjáratokban töltötte idejét, s a bécsi kongresszus híres mulatságai szórakoztatták s nem volt alkalom a magába szállásra s az önművelődésre, s legfeljebb Európa előkelő társaságával való érintkezés csiszolhatott rajta s termékenyíthette meg fogékony elméjét s ébreszthetett benne eredeti gondolatokat, melyek társalgását mulattatóvá, élvezetessé tették rendszeres ismeretek nélkül is.

Wesselényi, visszatekintvén a múltra, a negyvenes években következőleg jellemezte Széchenyi szellemi képzettségét báró Kemény Zsigmond előtt: «Széchenyi fiatal korát a szalonokban, a hadmezőn és utazásokban tölté. Rendkívül kellemes társalgási modora, de kevés ismerete volt... Később az európai béke meg lévén kötve, Széchenyi ritkán mulatott ezredénél s idejét többnyire vándorlásban tölté. Hogy világtapasztalásokat szerzett, természetes vala. Azonban a gazdasági s államgazdasági rapszodisztikus ismereteken kívül csak a szépirodalomban volt jártas. Az igaz, hogy æsthetikai itélete finom és kimű-

velt volt. Sohasem találtam emberre, ki ha e mezőre ment át a beszélgetés, több élvezetet és felvilágosítást tudott volna nekem nyújtani. *De a politikáról Széchenyi keveset gondolkodott. Hite nem volt a magyar nemzet jövendőjében* s a hazai nyelvet, mikor vele megismerkedtem, csak tördelte. Egyedül én tudom, mennyi fáradságomba került őt rábirni, hogy az ország sorsa felőli sötét nézeteiről lemondjon. Midőn munkásságra, együtthatásra ösztönöztem, sóhajtva mondá, jobb föl nem ébreszteni az alvó magyart, hogy ne érezze a vonaglás fájdalmait, ne hordja az elkorcsosodás bűntudatát s csendesen múljék ki, a végperczig nem gyanítva, hogy az ő osztályrésze a szemfödél és koporsó! Nehéz elhatározni: apathia vagy könnyelműség volt-e e sivár nézet alapja? Menteni akarta-e magát gondatlan életeért egy sötét eszme által, vagy azért volt gondatlan, mert a mit mondott, komolyan hitte? Sejdíteni alig lehet. De az kétségtelen, hogy még útraindulásunkkor nem vetkezte le különczségét s ritkán szeretett a magyar ügyekről beszélni. Én neki sok kellemes óráért vagyok adós. Ő tanított meg a többek közt angolul s mondhatom, praktikusabb nyelvmestert kívánni sem lehet. Byron Manfredjét, midőn majd semmi nyelvtani előismeretem nem volt, kezembe adta s míg e gyönyörű művön átmentünk, eszméinek annyi kincseit közlé velem, annyi elragadtatással szólt e nagy költő ragyogó sajátságairól, annyi titkos szépségeit leplezte föl a britt lángésznek, hogy az æsthetikai gyönyörökért, melyekkel megajándékozott, szivesen elengedtem a három unalmas napot, melyet a «nagy pusztaságon» a kartauziak kolostorában töltének, mikor ő szüntelen bőjtölt, imádkozék, kétségbeesett és apja vakbuzgóságával csókolta a feszületet. Az én protestáns szkepticzizmusom föllázadt e csudálatos jeleneten; de

legyen neki Manfrédért megbocsátva. Egyébiránt valamint én a gazdaság, az ipar s főként a lótartás és növelés körűl szereztem tőle ismereteket; valamint a szépirodalomban mesterem volt: úgy talán büszkeség nélkül mondhatom el, hogy a hazaszeretet lángját én tápláltam keblében, s hogy az ország állapotáról több felvilágosítást nyújtottam neki, mint a mennyit tőle nyertem.»

Tiszttársai sem tudták elhinni, hogy Széchenyi könyvet írt s nagy szellemi mozgalmat indított meg hazájában, s gróf Dessewffy Aurél még 1825-ben is abban a nézetben van, hogy Széchenyi egészen készületlenül lépett a közpályára.

Mind e nézetekben van némi igazság, de egészben véve teljesen tévesek s azt bizonyítják, hogy kortársai, pajtásai, sőt meghitt barátja Wesselényi sem pillantottak lelke mélyébe és sejtelmök sem volt azokról a forrongásokról, melyek Széchenyi szellemében végbe mennek s lassú fejlődésben mindig jobban megérlelik egyéniségét a terhes történelmi szerepre, melyre geniális szelleménél és sajátszerű viszonyainál fogva az akkor élő magyarok között csak ő volt hivatva. Nem lehet tagadni, hogy hazáját alig ismerte, mert Bécsben nőtt fel s idejét nagyobbrészt idegen országokban töltötte; nem volt beavatva Magyarország köz- és magánjogába; nem volt jártas hazája történelmében, irodalmában és se magyarúl, se latinúl nem tudott; a közélet ismeretlen volt előtte, mert hivatása, utazásai nem adtak alkalmat, hogy részt vehessen benne. Ezek kétségkívül nagy fogyatkozások voltak, melyeket később maga is érzett s megszüntetni igyekezett, de ép oly kétségtelen, hogy ha csupán azokkal az ismeretekkel bírt volna, melyekkel minden eszesebb magyar táblabiró rendelkezett, nem válhatott volna Magyarország reformátorává, vala-

mint tényleg nem vált azzá egyetlen táblabirói készültséggel biró magyar ember sem. Széchenyi szellemében gazdagabb kincsek rejlettek s ép azok, melyekre Magyarországnak szüksége volt. Széchenyi távol hazájától, Európa művelt, előrehaladott országaiban oly benyomásokat, eszméket vett föl magába, melyek Magyarországra nézve újak, idegenek voltak, de a melyek nélkül Magyarország megifjodása, újjáalakítása lehetetlen volt. Abból az eszmekörből, mely Magyarországon a szellemeken uralkodott, nem lehetett a fejlődés magasabb fokára emelkedni s a tespedésnek oly soká kellett tartania, mint a rendi intézményekhez való ragaszkodásnak. Minden nemzet életében vannak oly korszakok, mikor a maga eszközeivel nem képes tovább fejlődni s a világtörténelem nagy törvénye, hogy az átalakulások rendesen idegen eszmék befolyásának következményei.

Wesselényi nem tudta, vajjon Széchenyi komor gondolatainak a fásultság vagy a könnyelműség volt-e szülője? Nem is sejtette, hogy Magyarország legcselekvőbb embere áll előtte, s ha Naplójának a vele kötött ismeretség előtti időből való följegyzéseit olvasta volna, elcsodálkozott volna barátjának komoly, mély gondolatain s nem állította volna, hogy a hazaszeretet lángját ő táplálta keblében, mert ez már akkor kiolthatatlanúl lobogott, s ha ismerte volna Széchenyi idegbaját, nem tartotta volna állandónak kétségbeesését a nemzet jövője felett, mely betegsége rohamaival mindig megszűnt s megint derült fénynyel árasztotta el lelkét egy szebb jövő reménye. Ha a kétségbeesés hangulata állandóan uralkodik lelkén, fáradhatatlan munkássága lélektanilag lehetetlen volt volna s erre csak a nemzet jövőjébe vetett hit adhatott neki erőt.

1815-ben mondja: «Nekem van hazám, szegény szerencsétlen hazám, melyen nem lehet segíteni, legalább *most még nem*». Hazája mély sülyedésén érzett levertségét enyhíti a fölemelkedés reménye s lelkében folytonosan e két hangulat váltakozik.

Széchenyi 1814-ben Olaszországba utazott, onnan Franczia- és Angolországba s 1816-ban érkezett vissza Bécsbe. 1817-ben ismét Olaszországba megy; majd 1818-ban Olasz-, Görög- és Törökország egy részét utazza be s csak két év mulva tér vissza, mikor ezredéhez szolgálatra rendelték. De 1821-ben már megint útra kel Wesselényivel s együtt beutazzák Franczia- és Angolországot s csak 1822 végén érkeznek Bécsbe. 1825-ben ismét Francziaországba utazik s Felső-Olaszországon keresztül tér vissza Bécsbe s onnan egyenesen Pozsonyba megy az országgyűlésre.

Ezek voltak utazásai, a közéletben való szereplésének megkezdése előtt. Idegen országokban jártában hazája képe kiséri s önkéntelenül is erre vonatkoztatja benyomásait s tapasztalatait a külföldön. Nem tesz rendszeres tanulmányokat, mert szelleme nincs iskolázva s a véletlentől függ, mi ragadja meg figyelmét, de sok évi utazása közben lassanként sok ismeretet gyűjt, melyekről honfitársainak sejtelmök sincsen. Ki gondolta volna Magyarországon, hogy egy fiatal 24 éves mágnás, a ki rangtársai körében mint könnyelmű ember volt ismeretes, Angliában a gépészettel foglalkozik? «Különös» — írja 1815-ben — «ha egy huszárkapitány minden nap három óra hosszant nemcsak gépészektől, hanem munkásoktól is elméleti és gyakorlati leczkéket vesz s reggel faolaj, este Eau de Rasumofsky csöpög róla. Nézetem szerint *csak* három dolog van, a mit Angliában tanulni

kell, a többi semmi: az alkotmányt, a gépeket s a lótenyésztést.»

Angliában bizonyára sok más intézmény megérdemelte a figyelmet s később, érettebb szellemmel, sok tanulni valót talált ott, a mit hazájában értékesített is, de már az is nevezetes jelenség, hogy a fiatal magyar mágnás és huszárkapitány ily feladatok iránt érdeklődött. Ez is bizonyítja, hogy sajátszerű, másoktól elütő hajlamai voltak, s hogy a természetében rejlő ösztön vezérli, mint az állatot a saját eleme felé, még mielőtt czéljait hosszas ingadozás és tapogatódzás után öntudatosan kitűzte volna magának.

Jellemző reá nézve, hogy Anglia nagy élete, fejlettsége, hatalma teszi reá a legmélyebb benyomást s az angolokat azért becsüli nagyra, mert őket tartja a legcselekvőbb embereknek. Már 1815-ben írja ezt Naplójába: «A németek sokat írnak; a francziák sokat beszélnek; az angolok sokat tesznek». 1822-ben pedig: «Úgy látszik nekem, mintha Anglia egy más bolygóban feküdnék, melyben isten teremtményeinek kevesebb napfényt s nagyobb szellemet adott».

Az utazás érlelő hatása meglátszik Naplóiban s az előkelő világban előforduló események és adomák helyett, saját megjegyzéseit s tapasztalatait jegyzi fel. Csak egy komoly szellem hosszas elmélkedésének eredménye lehet az a mély mondás, mely oly híven jellemzi a magyar állapotokat: «Magyarországban még nincs nemzet s még sok csapásnak kell jönni, hogy közszellemet alkosson ebben az országban, mely a bátor férfiúnak kijelöli az utat s legalább a közvélemény helyeslésével kecsegteti, hogy kárpótolja az őt érő balsorsért. Ma oly kevés lelki emelkedettség s helyes észjárás van közöttünk, hogy nem lehet más sorsot remélni a politikai pályán, mint vagy elitélést kegyelem nélkül, ha szerencsétlenek vagyunk, vagy ha hatalmas az ember,

engedelmességet becsülés nélkül.» (1817.) A kinek fejében ily gondolatok forrongtak már négy évvel Wesselényivel való megismerkedése előtt, az nem lehetett gondatlan s könnyelmű ember, a ki nem foglalkozik hazája sorsával. Egy ily gondolat, melynek világánál a nemzeti élet mélyébe pillanthatunk, a geniális szellem kétségtelen jele, melynek csak meg kell érnie s megtelnie az élet tapasztalásaival, hogy nagygyá legyen.

Széchenyi nem tanulmányozta rendszeresen s részletesen a nemzetek szervezetét, földművelését, iparát, kereskedelmét, társadalmi viszonyait, az egyes osztályok életét, érdekeit s czéljait, a vallási viszonyokat, a kultura intézményeit, közoktatását, művészetét s a tudományok fejlettségét, a politikai pártokat, a kormányzat szervezetét, működését, az igazságszolgáltatást, közigazgatást, rendőrséget, a hatóságok tevékenységét stb., s mind ennek egybefüggését; kikapott a sokból egy-egy jelenséget, mely érdekelte s ezzel foglalkozott kizárólag s a többit nem méltatta beható figyelemre. Angliában eleinte az alkotmány, a gépek s a lótenyésztés, majd később ott és más országokban a juhtenyésztés, a bortermelés, a selyemtenyésztés, a földművelés, az ipar különféle ágai, a kereskedés, hajózás, a közlekedési eszközök, csatornák, utak, hidak, mindenféle czélszerű, az élet kényelmét előmozdító berendezések, eszközök kelték fel érdeklődését s ezek közül nem egyet le is rajzol Naplójába. De már korán sejti a nemzeti élet főbb ágainak egybefüggését s különösen a gazdasági fejlődés feltételei ragadják meg figyelmét, melyben csakhamar a szellemi fejlődés, a társadalmi s politikai átalakulás, a nemzetek erejének s hatalmának alapját látja.

Utazásainak egyik legfontosabb eredménye az, hogy elmaradt, fejletlen, minden oldalról elzárt hazája határain

kívül élve, látóköre tágúl, végig tekint egész Európán, megismeri az európai politika nagy érdekeit, áramlatait a világot mozgató nagy nemzetek életének középpontjain. Nagy, hatalmas nemzetek életét látja, melyek világrészeken uralkodnak, gazdagok, műveltek, s folytonosan gyarapodnak, haladnak, fejlődnek s vezérszerepet játszanak a czivilizáczió munkájában. Országokat lát, hol az emberi szellem csodákat művelt s legyőzte a természetet, hol a földművelés okszerű s az emberi szorgalom pusztákat s mocsáros vidékeket kertekké varázsolt át; hol számtalan virágzó városban az ipar minden ága foglalkoztatja az embereket s a tudomány s az élelmesség csodálatos találmányokat gondol ki, hogy megkönnyítse s mégis ezerszeresen fokozza a javak termelését; hol eleven, számításaiban az egész földgömbre kiterjedő kereskedés foly, mely gazdagságot hoz az országba, s melynek útjain a művelt nemzetek a czivilizáczió magvait hintik el. Látja, hogy ezzel az óriási gazdagsággal minden czél megvalósítható, s hogy e nemzeteknek semmi sem lehetetlen. A pénz bősége, a hitel fejlettsége lehetővé teszi a gazdasági beruházásokat, az ipar és kereskedés fejlődését, a kultura fokozását, minden czélszerű intézmény megalkotását s az államok hatalmi eszközeinek megszerzését. Látja, hogy ezekben az országokban az emberek nem csak gazdagabbak, hanem készebbek is az állam iránti kötelességek teljesítésére, hogy e kötelességeket vonakodás nélkül teljesítik is, s mindenki hozzájárul a közterhek viseléséhez s a hazafiság tettekben, áldozatkészségben nyilvánul; hogy e gazdag államokban az emberek műveltebbek, nemesebbek, ideális czélokért áldozatra készebbek, függetlenebbek és szabadabbak. Egy nagy, fényes, nemes élet képe tárúlt föl előtte, melyről hazájában alig volt valakinek sejtelme,

s e kép mélyen belevésődött képzeletébe. Széchenyi sokat olvasott; olvasta Bentham-et, Rousseau-t, Voltaire-t, Montesquieu-t s egyéb híres írókat s kétségtelen, hogy befolyással voltak szellemére. De a külföldön nem doktrinákkal, hanem az európai czivilizáczió eredményeivel szívta tele magát, s minthogy sok ideig tartózkodott Európa legműveltebb országaiban, megszokta a czivilizácziónak őt állandóan környező alkotásait.

Nem doktrinákat hozott haza, hanem az európai czivilizáczió megszokott eredményei voltak az a mérték, melylyel hazája állapotát megitélte. Nem valamely megvalósíthatatlan ábránd, vagy elméleti követelmény, hanem egy már Nyugateurópában gyakorlatilag megvalósított s tényleg uralkodó állapot volt az az eszmény, melyhez az ő szegény, tudatlan, sülyedt nemzetét föl akarta emelni.

Hogy ez az eszme derengett lelkében Wesselényivel való megismerkedése előtt is, Naplói kétségtelenné teszik. Még nem érett meg benne a regeneráczió terve, még a főczél sincs világosan kitűzve s a szétszórt részletek még nem tömörültek egy összefüggő egészszé. Lelke előtt egészsége állapota szerint majd a nemzet rothadásának, halálának s temetésének, majd a virágzás, erő és hatalom ködszerű, ingadozó, szétfoszló képei jelennek meg s a szerint hisz vagy esik kétségbe s ingadozik elhatározásaiban. Mennél kevesebb positiv tartalommal bir, annál könnyebben játszanak vele hangulatainak hullámzásai s midőn még hivatásának tudata meg nem állapodott, élete czélját sem képes határozottan kitűzni. Majd hatalmasan vonzza őt az a gondolat, hogy életét hazájának szentelje, majd visszariad tőle.

Ez a Wesselényi nézete szerint gondatlan és könnyelmű ember ezeket írja Naplójába: «Az én fiatal embereimet

úgy kellene nevelni, hogy minden szenvedélyöket hazájok dicsőségének s érdekének vessék alá. De hogyan lehetne ez oly országban, hol nem szabad szatírával s szarkazmussal a világra jönni s nem szabad azt, a mit a kormány tesz, nevetségesnek s komikusnak találni? Ez igaz s istenemre némely országban jobb volna az ifjúságot nem is nevelni s külföldre utaztatni, mert ha egy vonalnyira a középszerűség felé emelkednek, be kell látniok, hogy a butaság és indolenczia a legdicsőségesebb magasságra emelkedett s a becsületes ember zavarba jön, hogy lázító, nagymester legyen, vagy nyugodtan ültessen burgonyát és káposztát?» (1819.) «Ebbe a lassú örvénybe, ebbe a pedáns lágymeleg konfuzióba vessem magam, hogy a vén gros garçonokat az útból eltegyem s egy bizonyos főváros «luxurians» fiatalságába az élet egy szikráját, bizonyos érdeklődést erőszakoljak, a legmeggondolatlanabb bolondság volna, a mit ember e világon elkövethet, s egy heidelbergi tanárnak sem lehetne megbocsátani. Ez a csiga versenyfutása, a nyúl küzdelme s egy haldokló kaméleon lelkesedése volna, ha valaki ezekkel a vastag, képzelődő, pipázó emberekkel a dicsőség felé egy lépéssel próbálna közeledni. Az egész országban nincs egy kitünő ember. Hihető-e ez? Igaz, hogy az emberek rendesen a szerencsétlenségben, veszélyben, forradalmakban fejlődnek ki.» (1819.)

«Azt a testet nevezem egészségesnek, a melyben a nedvek keringése szabályosan megy végbe. Mennél kevésbbé érezzük vérünk keringését ereinkben, annál egészségesebbek vagyunk. Így az államban is. Az országban a kereskedésnek, a szükséges mozgásnak és surlódásnak akadálytalanul kell megtörténnie s az igazgatásnak egyszerűnek kell lennie, azért egy értelem, egy nyelv és egy alkotmány.

Ha a test beteg, minthogy idegei meg vannak kötve, az okos orvos mindenekelőtt azokhoz az eszközökhöz nyul, melyek 'a megakadt keringést megint mozgásba s egyensúlyba hozzák; azután tovább megy s egyik tagot a másik után igyekszik jó állapotba juttatni. Így egy országban is. Nevetséges volna, ha az orvos a beteg embert a kezén vagy lábán kezdené gyógyítani. Minden, a mibe eddig kezdettek, haszontalan volt s elveszettnek tekinthető. Az az ország beteg, melyben a fáradsággal előállított terméknek el kell rothadni, habár a szomszéd használhatná s nagy árt akarna érte fizetni, mert a szorgalom hiányzik. De talán így kell ennek maradni.» (1819.)

Az 1819-ik év az, melyben először nyilvánul Széchenyiben nagy hivatásának tudata s először tűzi ki magának czélul Magyarország újjászületését. «Egy virágzó és gyümölcsöt termő országban» — írja Naplójába — «az élet és a polgári tevékenység csupa gyönyör és boldogság, mert minden munka, minden áldozat kész jutalomra talál. Nekem ily haza nem jutott osztályrészül, kicsi és szűk az s kívülről alig látja meg valaki. Honfitársaim nem is sejtik, mily gyengék, tudatlanok, sőt rosszak is. Ezeket a dicsőség útjára vezérleni, lehetetlen; ám örvendjenek a maguk szűk körében legalább kissé nagyobb anyagi jólétnek, mint a minőben eddig részesülhettek. De a jövendő nemzedék azután hadd menjen egy lépéssel előbbre a világosság felé — *erre én akarok vállalkozni.* Tudom jól, hogy gyűlölni fognak, a hálátlanok, a míg élek s szétszórt hamvaim hamar feledve lesznek; de én boldognak fogom érezni magamat, ha utolsó órámban azt mondhatom: ime él egy fiatal ember, a ki általam szerencsésebb lett, semmint nélkülem lehetett volna.» (1819.)

Nemzete életére nemesítő hatást gyakorolni hő vágya,

mely fokozódik benne, ha hazafiai elmaradottságának jelenségeivel találkozik. «Egy nemzet sem egyesít több önteltséget kevesebb tudással és érdemmel, mint a magyar.» (1820.) «Egy úriszéket találtam együtt s honfitársaim politikáról «déraisonniroztak» : Olyan szabadság, mint a miénk, sehol sincs, még az angolok szabadsága is csak papiroson van meg stb. Ezek az emberek nem is gondolkodnak, s ha igen, csak magokra gondolnak s a parasztról teljesen megfeledkeznek : ez az ő szemökben semmi. Mily ékesszólás és okosság kellene hozzá, hogy meggyőzze őket az ember, hogy igazságtalanok és tudatlanok, a nélkül, hogy megsértené őket, s mily földöntúli kéj volna őket igazságos elveknek és nézeteknek megnyerni!» (1820.)

Szolgálatokat szeretne tenni hazájának, de még nem tudja a módját, mert még nem fejlődött ki politikai világnézete, de már megtaláljuk csiráját mindannak, a mi később reformátori működését jellemzi. Minthogy még czéljai s eszközei nem állnak tisztán előtte, valamely nagy áldozattal akarná bebizonyítani hazaszeretetét. 1821. január 4-én ezt írja Naplójába : «Ma Brudernnél azt mondottam, hogy egy évi jövedelmemet kötöm le, ha Buda és Pest közt híd jön létre, s hogy én, ámbár aligha fogok Pesten lakni, egy krajczár kamatot vagy visszafizetést nem fogok követelni. Azon gondolat, hogy hazámnak lényeges szolgálatot tettem, eléggé kárpótolni fog.»

Tehát már 1820-ban lelkében lappang, valamely külföldön nyert benyomás következtében, a Budát és Pestet összekötő állandó híd eszméje s vele együtt egy évi jövedelmének felajánlása e híd építésére. S a mit mondott, nem volt üres szó, mert természete, hogy minden gondolatát megvalósítsa. Egy évi jövedelmét öt évvel később csakugyan felajánlotta, habár más czélra, az akadémia ala-

pítására s a híd eszméjét sem ejtette el többé s nem nyugodott meg, míg meg nem valósult, összekapcsolva egy másik nagyfontosságú kérdéssel, a nemesség vámmentességének megszüntetésével.

A nagyobb hidak Angliában s Francziaországban mély benyomást tesznek lelkére. Bordeauxban megtudja, hogy a nagy hidat Bonaparte kezdte építtetni, s hogy az ottani nagykereskedők fejezték be, hogy mindennap 1500—2000 frankot jövedelmez s 85 év mulva ki lesz fizetve. Nîmesben a római híd (pont du garde) ejti bámulatba. «Egyike a legmagasztosabb látványoknak» — írja Naplójába. — «Nem kiálthattam fel, mint Rousseau : mért nem születtem rómainak! Néma voltam s azt gondoltam : miért születtem én?» (1825.)

Mikor 1820-ban ezredéhez rendelik be, mely Debreczenben állomásozott, a tél unalmának elűzésére szellemi foglalkozást tűz ki magának a következő öt hónapra. Naplójában följegyzi a feladatokat: 1. Görögországi uti jegyzeteit összeszedni s rendezni. 2. Annak a kérdésnek kidolgozása: mennyire egyeztethető össze az életrevalóság a lélek tökéletességével. 3. Egy értekezés a lótenyésztésről. 4. Értekezés a portyázó hadjáratról s az előörsi szolgálatról. 5. *Általános reform Ausztriában.* 6. Nemzeti nevelés terve. 7. Befejezni regényét. 8. Lefordítani Childe Haroldot. Ezenfelül Homért szándékozik olvasni s Magyarország történelmét s jogrendszerét akarja behatóan tanulmányozni.

E programm bizonyítja, hogy Széchenyi elméje akkor is foglalkozik politikával, s hogy Ausztriában az általános reformra gondol. 1821-ben önmagát gúnyolja sokféle törekvései s iránytalansága miatt egy följegyzésében, melynek ez a czíme: «Mi minden akarna lenni ez a gróf Szé-

chenyi István?» A felelet e kérdésre: «Szeretne híres katona lenni, kinek melle mindenféle rendjellel föl van ékesítve, neve pedig minden ujságban kihiresztelve. Szeretne örökké utazni s magát végre expatriálni. Megházasodni s minden gondtól menten, csak a társadalmi életnek szentelni magát. Vagy nőtlen maradni, minden társaságtól visszavonulva, loup-garou lenni s lovat nevelni. A diplomácziában carrière-t csinálni. *Élére állni egy pártnak s a jog és alkotmányosság ügyének élni.* Belletristává lenni s verseket, tragédiákat írni. Ez a fiú, nem tudván életének irányt adni, egyszerre minden tudománynak neki fekszik, mely arra rásegíthetné; el lehet várni, mily sokra fogja vinni mindegyikben.»

Széchenyi ingadozásai s határozatlansága legfőbb életczélja kitüzésében kitünik Naplóinak egyéb följegyzéseiből is. «Az életet» — írja 1820-ban — «sok oldalról lehet megítélni s én nem tudom, mi kellemesebb, az életet birtokomon végig szundikálni s haszontalan gyermekeket nemzeni egy beteg országnak, vagy mint egy zivatar tovazúgni? Végre is minden a kedélytől függ, vajjon a világ boldog vagy boldogtalan színben tükröződik-e vissza lelkünkben.» — «Azt találom» — írja 1821-ben — «hogy az ember éveit remények és tervek között fecsérli el, s hogy meghal, mielőtt élt volna. Mindenféle czéljaink vannak, melyek után törekszünk, a boldogságot és megelégedést nem egy úton keressük, hanem száz különböző úton kapkodunk utána, úgy hogy sohasem találjuk meg, s ha megtaláltuk is, nem tudjuk megtartani. Így az egyiknél a pénz van meg, a másiknál a képesség jól felhasználni; az egyiké a szakács, a másiké a jó gyomor.

Én magam sem tudom, mit akarok, ezt legalább belátom s a nagy választék okozza, hogy nem válasz-

tok s határozatlanúl s terv nélkül engedem folyni életemet.

Ez történik a legtöbb emberrel... Azt sem tudom, hogy mint generális, mint férj, mint gazda vagy tulajdonkép mint mi fogom befejezni életemet? Azt sem tudom, mi jobb, jövőmet a mennyire lehet, meghatározni, vagy mindent a véletlenre bízni? Nem nevetséges-e ez egy 29 éves embernél?

Gyakran úgy érzem, mintha sok volna bennem elrejtve és sok ember felett kitüntetve kellene lennem és gyakran, hogy hirtelen végem lesz. De valami közönyös mindennapi élet nekem egész lényemmel összeegyeztethetetlennek látszik.»

Már 1821-ben foglalkozik azzal a gondolattal, hogy elhagyja a katonai pályát s e lépés következményeivel. «A magyar ügyek menete szerint itélve» — írja 1821 május 14-én — «ha tiszti rangomról lemondanék, nem volna más előmenetelem, mint a börtön, ámbár nincs szív, mely forróbb s őszintébb hazaszeretettől lángolna, mint az enyém. De a hol a királyt a szolgálatban el lehet a hazától választani s az egyiknek nem tetszik, a mi a másiknak használ, ott — én Kolumbiába megyek meghalni.»

Idáig fejlődött Széchenyi Wesselényivel kötött meghitt barátsága előtt. Ebből világos, hogy Wesselényi mily tévesen itélte meg barátját, midőn gondtalannak, könnyelműnek állítja. Kétségtelen, hogy Széchenyi sokat gondolkozott a politikáról, mély felfogást tanusít följegyzéseiben s hogy ebben a korszakban is megvannak már benne politikai felfogásának csirái. Hogy Wesselényi több felvilágosítást adhatott Széchenyinek Magyarország viszonyairól, mint Széchenyi neki, az kétségtelen, valamint az

is, hogy Wesselényi lelkes, nemes egyénisége jótékony hatással volt Széchenyire. De átalakító hatást nem gyakorolt reá s nem is gyakorolhatott, mert Széchenyinek lényegileg más, a Wesselényivel ellentétes irány már benne volt természetében s sajátszerű fejlődésében, s Széchenyiben, habár fejletlen formában, már minden elem megvolt a Wesselényivel való megismerkedés előtt is, a mi a később kifejlett, megérett Széchenyit jellemezte.

Széchenyi ingadozásai, tépelődései ismétlődnek a Wesselényivel való érintkezések után is, hangulataiban s felfogásában nem változik semmi. Széchenyi csak a saját belső küzdelmeivel, forrongásaival juthatott el megtisztúlt, határozott, öntudatos életczélhoz.

«Tulajdonkép nem tudom mit csináljak» — írja 1821 nov. 14-én. — «A szolgálás és nem-szolgálás között ingadozok, mint Hamlet élet és halál között. Magam előtt is nevetségesnek látszom. Vajjon nem rejlik-e lelkemben valamely elnyomott nagyravágyás? Még bizonytalanságban élek, mi fog velem történni. Egészen közönyös rám nézve s a véletlen hullámaival vitetem magamat.» (1824.) «Minden nap más gondolattal ébredek föl. Egyszer az utazásért s kóborlásért rajongok; máskor reformátor, új alkotmányok alapítója szeretnék lenni. Néha azzal a vágygyal ébredek föl, hogy falun, házasságban éljek, gazdálkodjam s gazdaggá legyek. Gyakran Páris és Anglia között akarom életemet befejezni. Ritkán vágyódom ezredem után. Az idegek vagy a táplálkozás oka-e ennek az ingadozásnak?» (1825.)

Széchenyi határozatlansága, ingadozásai még 1825-ben sem szűnnek meg.

Széchenyi Francziaországból 1825 szept. 10-én ért Bécsbe s onnan azonnal Pozsonyba az országgyűlésre sietett. Azon-

nal a legnagyobb érdeklődéssel kiséri a tárgyalásokat s Naplójában a legnagyobb helyet a tanácskozások leírása s a szónokok jellemzése foglalja el. Ekkor van először alkalma résztvenni nemzete közéletében, s ekkor jön érintkezésbe hazája legkiválóbb embereivel s Pozsonyban mintegy mikrokozmoszban látja az egész országot, a nemzetben élő minden jó és rossz tulajdonságok s aspiracziók képviselőit. Ez az országgyűlés korszakos hatású szellemi fejlődésére s kétségtelen, hogy ez alatt érlelődik meg benne végleg politikai világnézete.

Naplóinak följegyzései azt bizonyítják, hogy az országgyűlésnek s a kerületi üléseknek szorgalmas látogatója volt s belevegyül az alsóház tagjainak társaságába. A megjegyzések, melyeket a tárgyalások menetéről s az egyes szereplő egyéniségekről följegyez, éles elméjéről, emberismeretéről s szelleme felsőbbségéről tanúskodnak, s nem volt az országgyűlésen egy ember sem, a ki oly mélyen pillantott volna a viszonyokba, mint ő. Ha a nyilvános életre való készültség alatt a Corpus Jurisban való jártasságot, a közélet formáinak s taktikájának ismeretét értjük, akkor az 1825-ki országgyűlésen alig volt készületlenebb ember, mint Széchenyi. De ha ez alatt Magyarország állapotának magasabb szempontból való felfogását, helyes megítélését, a bajoknak s megszüntetésök eszközeinek ismeretét, reformeszméket s a gyakorlati feladatok megoldására való képességet értjük, akkor senki sem volt az országgyűlésen oly készültségű, mint ő.

Két fő áramlat hatott reá: az egyik a magyar alkotmány megvédése s biztosítása; a másik a nemzetiség ügye.

Széchenyi az alkotmányban, melynek legtökéletesebb példáját Angliában ismerte meg, a közszabadság biztosítékát, az abszolutizmus korlátozásának s a nemzetek ön-

kormányzatának eszközét látja. A magyar alkotmány védelmét az osztrák abszolutizmus támadásai ellen szükségesnek tartja s maga is a védők közé áll, s sokkal nagyobb határozottsággal s férfiassággal, mint a magyar politikusok legtöbbje, a mint ezt Metternichchel való beszélgetései s hozzá intézett emlékiratai bizonyítják. De abban különbözött a magyar politikusoktól, hogy míg ezek a magyar alkotmányt tökéletesnek, változatlanul fentartandónak állították, Széchenyi átlátta fogyatkozásait s elégtelennek tartotta a közszabadságnak a nemzet önrendelkezésének biztosítására s az abszolutizmus korlátozására. Erre vonatkozó nézetei homlokegyenest ellenkeznek a Magyarországban uralkodó felfogással.

«Melyek a nevetséges dolgok Magyarországon?» — írja már 1821-ben. — «Egyik az, hogy a nemesek a parasztok képviselői. A farkas, mely a bárányt veszi pártfogása alá.» «A szabadságot» — írja 1822-ben — «csak vérrel lehet megvásárolni. Mikor egy Cassius, Brutus, Cato öngyilkossá válik a nélkül, hogy a római köztársaságot újra föl tudná éleszteni, az megható ; de bohózat lenne, ha egy magyar az ő egyoldalú szabadságáért, melyben ő a parasztot dögönyözi, ez pedig óbégathat, a Dunába vetné magát. Elvem : becsület, hűség, engedelmesség a császár iránt. Forró ragaszkodás az alkotmányhoz. Szigorú megtartása a törvénynek. De mi legyen, ha a király megsérti a törvényt? Nincs más jog, mint az erősebb joga. Tehát vagy tűrni, szenvedni és szolgálni ; vagy készen lenni mindenre, az akasztófára is.»

«Egy olyan monarchiában» — írja 1823-ban — «a melyben a magyart, ha a királytól szentesített s esküvel megpecsételt törvényt szentnek tartja s szeplőtlenségére és szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s a szerint bánnak

el vele; egy olyan országban, a hol a hizelgő, a törvény- és esküszegő, szóval a hazaáruló szinte jogosnak látszó igénynyel bir hivatalra, jutalomra, kitüntetésre, míg a másik rész, mely a törvényt tiszteli s ahhoz tartja magát, emezek folytonos bosszantásainak, az üldözések egy nemének van kitéve, minő jövő vár azokra, kiknek csak az utókor fog tán valamikor igazságot szolgáltatni? Én például, személyemre nézve kitünő kegynek vehetem, ha ő felsége föl nem akasztat s életemet Isten után neki kell köszönnöm! Igaz, hogy az isteni és emberi törvényekhez alkalmazom életemet; de mit használ az, ha minden lehelletem csak kegyelemből van. Követelni bármit, nyomatékosan, a szó szoros értelmében követelni, azt nem tehetem. E tekintetben úgy állunk a király irányában, mint a mindenható Isten irányában. Ezt a viszonyt találja jónak a szent szövetség s mindig ily szellemben jár el. De él az igazságos Isten s megóvja a magyar alkotmányt, mint megóvta minden időben, az olaszok akár le legyenek már igázva, akár fegyvert ragadjanak szabadságuk megvédésére.»

«Hiányzik itt az ösztön, a kedv valamely biztos foglalkozásra. Azért van nálunk annyi extravagans ember, annyi tévesztett exisztenczia. Az utóbbi események erős csapást mértek a magyar alkotmányra, melynek már elveszett szűzessége. Sok czivódás lesz még. Kicsinyes támadás, kicsinyes védelem. De mire fog ez vezetni? Lássuk, mit akar a két párt, a támadó és a védekező.»

«A támadó azt akarja, hogy a magyar nemes adózzék, fizessen s viseljen minden közterhet úgy, mint a paraszt. Ezt egyenesen kimondani eddig se nem merte, se a viszonyok nem engedték. Most az időpont kedvezőbbnek látszik, azért kezdi meg.»

«A védekező nem akar fizetni, nem akar adni, nem akar viselni semmit. De szégyenli, hogy nagy birtokai s az állam javaiban való részesülése daczára, semmit se adjon, mert hisz az inszurrekczió, kiviteli vám stb. a cseh- és osztrák tartományok terheltetéséhez képest, nevetség. Álarczot vesz tehát, hogy szégyenpirját eltakarja, annyira nem sülyedt még, hogy pirúlni se tudjon, s lármát csap, gorombáskodik, hogy érdekét a hazafisággal, az alkotmány és szabadság szeretetével takargassa.»

«De vajjon szabad ország-e Magyarország? Az igazságos istenre, nem az. A nemes ember szabad; a paraszt csak rabszolga! Lehet-e e szerint vonzó, saját jogainak ily nemtelen védelmében, ily egyoldalú szabadság védelmében koczkára tenni életét?»

«Feltünő azonban s igazán nevezetes, hogy ezen utóbbi események alatt is, mennyire el vannak vakítva az emberek s mily csalódásokban élnek. A mi császárunk, példáúl, erősen meg van győződve arról, s halálos ágyán sem tudná valaki az ellenkezőről meggyőzni, hogy ő azt az esküt, melyet koronázásakor a magyar nemzetnek tett, sohasem szegte meg, bármily nehezére esett is ez neki, s hogy ő az alkotmányt szűzen, sértetlenül hagyja utódára, holott azt alapjában megdöntötte. Elég szomorú, hogy így elnyomatunk: mint a férgek, mikre valami ránehezedik, nem tudva, nem is sejtve, mennyi szerencsétlen lény szenved és megy tönkre ily nyomás alatt. Másrészt ismét látunk többeket, kik boldog csalódásban, nyugodt lélekkel s irigylendő lelkesültséggel egy szent ügy védőinek képzelve magokat, készek életet, vért, vagyont áldozni.»

Hasonló szellemben nyilatkozik a magyar alkotmányról később, 1825-ben: «A császár most nyomtatásban ad ki egy trónbeszédet, a mely — isten áldja meg az íróját, bárki

volt legyen! — annyi fegyvert ád kezünkbe, hogy azzal, ha ügyesen tudjuk használni, a mi alkotmányunkat soká, igen soká megvédhetjük.»

«Egyébiránt mindegy! Ennek az antiliberális alkotmánynak védelmére kelni nem olyan dicső dolog. Azt látjuk, hogy 400,000 lélek a maga előjogait és privilegiumait tíz millió ellenében, a kikről az országgyűlésen említés sem történik, akarja érvényre emelni. Ha az ember erre a pontra viszi a beszédet, olyan nézetekkel, olyan egyoldalúsággal találkozik, hogy a Tunguzok és Baskirok országában képzeli magát.»

«A magyar parasztnak mégis jobb dolga van, mint az osztráknak, mondják. Mintha ez az okoskodás, mert el akarom hinni, hogy így van, elég ok volna arra, hogy a magyar paraszt sorsa felett megnyugtatva legyünk. A ló jobb bánásmódban részesül, mint a szamár, sőt még zabot is kap, tehát a ló boldog. Szép következtetés! Ha egy parasztnak leég a háza, elvész a marhája stb., földesura mindjárt segít kárát kipótolni, ez egy másik megnyugtatása a magyar földbirtokosnak. Felelet: az amerikai méznád birtokosa is jól tartja rabszolgáit s nem sanyargatja őket; vajon irántok vagy önmaga iránti szeretetből teszi-e?»

E sorokban látjuk csirájában Széchenyi felfogását a rendi intézményekről. Ragaszkodás az alkotmányhoz, mert az abszolutizmus korlátozásának elve van benne megtestesülve, habár e czélnak nem felel is meg teljesen, míg jobbat nem lehet helyére állítani s ugyanakkor megtámadása a rendi intézményeknek, melyek a szabadsággal, az igazsággal, a nemzet érdekével ellenkeznek. Az óvatos forradalmár jelenik itt meg előttünk, a ki a magyar alkotmányt azért a csekély szabadságért is fen akarja tartani, melyet biztosítani képes, de azt minden pillanatban

kész megdönteni azért a nagyobb szabadságért, melynek most akadálya.

Széchenyi már az 1825-ki országgyűlés előtt ily megállapodott nézetekkel birt, melyektől nem tért el többé életében. E nézetekben is önálló gondolkodása, a dolgok lényegére irányuló mély felfogása nyilvánúl. A magyar politika fő kérdéseiben tájékozott volt s felfogása magasabb valamennyi akkor szereplő politikusénál. Sokat járt az országban, sok emberrel érintkezett s sokat tanúlt tőlök beszélgetés közben. De olvasás útján is gyarapította ismereteit. Az angol és magyar alkotmányra vonatkozó munkákat olvasott s így e tekintetben sem volt oly készületlen, mint kortársai hitték.

Ezt bizonyitja az is, hogy Széchenyi azonnal Pozsonyba érkezése után, egy klub alakítására törekedett. Ha Széchenyinek az 1825-ki országgyűlés előtti időben nem lettek volna megállapodott eszméi, törekvései, nem alakította volna ezt a kört, melynek látszólag a társalgás, a szórakozás, de tényleg az volt a czélja, hogy az egy helyre gyülekezés megkönnyítse az emberekkel való érintkezést, s Széchenyire nézve eszméinek terjesztését s némi közszellem fejlesztését, melynek hiányát oly erősen érezte Magyarországban.

Ha oly készületlen lett volna 1825-ben, mint azt gróf Dessewffy Aurél állítja, nem szerepelhetett volna az országgyűlésen oly módon, a mint ez megtörtént.

Följegyzéseiből látszik, hogy a kérdések nem ismeretlenek előtte s sok mindenfélét észrevesz, a mit mások meg nem látnak. Éles megfigyelője az embereknek s viszonyoknak, s mindig magasabb mértéket alkalmaz megítélésökben. Ő neki, a ki a gyakorlatias angolok eljárásához van szokva, a kik folytonosan problémák megoldásával foglal-

koznak, feltünik a sok tárgyhoz nem tartozó beszéd s az örökös beszélés, a mi az állam gyakorlati czéljainak nem ismerését árulja el. «Nem látok egy gyakorlati embert közöttök» — írja Naplójában. — «Szép szónok van köztök akárhány. Költők a mesék országából.» — «Sok elmélet, kevés gyakorlat, a mit a legtöbb követnél találunk. A vis inertiæ-t emlegetik, mint egyik legalaposabb biztosítékot.» «Mindebben, a mit láttam és hallottam, azt találom, hogy kevés gyakorlati ész van. A rendek messze vannak a lövéstől. Azért szeretnek egymással mintegy vetélkedni, ki tud valami erősebbet, hatásosabbat mondani. Az ifjúság csak azokat tartja jó hazafiaknak, a kik a császár ellen beszélnek. A mérséklet e szerint elveszett fáradság.» — «Az egész kerület filozófiája ez: sok elmélet, kevés gyakorlat, fényleni vágyás. Nem erény.»

A szónokokat röviden jellemzi Naplójában, de egyik sem imponál neki erősen. Bezerédit tartja az egyedüli praktikus főnek. Nagy Pált szónoki lángésznek, Dessewffy József grófot költőnek, Deák Antalt a legerényesebbnek mondja. Megdicséri Szlávyt, kinek nyilatkozata megkapja. Ez azt mondja, hogy a parasztok sorsának javításáról kellene beszélni s kivinni a következőket: a nemesség viselje egyedül az országgyűlés költségeit; a megyei magasabb hivatalok ingyenesek legyenek; a nemessség az útak javítására évenként bizonyos összeggel adózzék. A paraszt aztán, mikor a követ urak haza mennek, így szólna: Isten áldja meg a mi urainkat, látjuk, hogy rólunk is gondolkoztak stb. «Szép diadal» — jegyzi meg Széchenyi — «ha valaki, mint az emberiség lovagja, saját érdeke ellen beszél, s ily nagy győzedelmet tud magán venni. Mutassuk meg a világnak, hogy habár a mi alkotmányunk, a viszonyok következtében, illiberális maradt s ez idő sze-

rint veszély nélkül lényegesen megváltoztatni nem lehet, a mi egyéni nézeteink mégis a korszellemmel haladtak, s hogy a mi szétdarabolt kis nemzetünk minden nemesen gondolkozónak becsülésére érdemes.»

Mennél élesebben figyeli meg a szereplő egyéneket, annál kedvezőtlenebbé válik véleménye a magyar politikai tényezők felől. «Egy gyülekezetnek, akár parlamentnek, akár országgyűlésnek nevezzük, czélja a kölcsönös felvilágosítás, oktatás, s ezután a lehető legjobb határozat hozatala s az ahhoz való ragaszkodás. A nézet változtatása tehát nem gyengeség. Azonban Magyarországban a polgári erényben oly csekély a bizalom, hogy ha az országgyűlésen beszél az ember, az egyszer kimondott legegyügyűbb gondolathoz is ragaszkodni kell, nehogy ingadozónak s jellemtelennek tartsák.» — «Nekünk 800 év óta van alkotmányunk s alig van nehány ember közöttünk, a ki sejtené, mi az alkotmány. Az országgyűlésen vannak királypártiak s királyellenesek. Az előbbieknek hizeleg, ha rendjeleket, czímeket, gazdagságot nyernek; az utóbbiaknak a függetlenség affektálása, a tömeg tapsa stb. Mindenki a saját ízlése szerint. De mind a két pártot a hiúság istene hajtja. Ki cselekszik itt erényből?» — «Az egyik rész nagyobb hasznot lát, ha királyi érzületű, a másik, ha ellenzék. Mind a kettő tisztátalan okokból cselekszik. Tiszteletet és becsülést csak az érdemel, a ki kész mind a két párttal meghasonlani s egyedül állni.»

E nyilatkozatban is a későbbi Széchenyi politikai szereplésének egyik jellemző vonását látjuk, a ki egy párthoz sem képes teljesen csatlakozni, egy pártba sem tud beleolvadni, mert érzi, hogy egyéniségének nemesebb részét kellene megtagadni, czéljainak egy részéről kellene lemondania, hogy valamely politikai párt kötelékében megmaradhasson.

Észreveszi a fiatalság nagy befolyását az országgyűlés tárgyalásaira s megdöbben. «Nem megy-e messzire a fiatalság? Mintha valaki világot gyújtana, hogy az emberek jobban lássanak s azoknak, a kiknek szolgálni akar, házait gyújtaná fel.» Komolyan aggódik a bizalmatlanság láttára, mely a fejedelem s a nemzet közt fennáll s a mint alkalma van, megszüntetésére törekszik.

A Magyarország s Ausztria közt fennálló kapcsolatra nézve ugyanaz a nézete, melyet egész életében vallott, s melyhez politikáját alkalmazta. «Rendeljük alá érdekeinket az osztrák monarchia közjavának. A független, korlátolt magyar monarchiának álma nem a mi korunkba való. Ne követeljünk lehetetlenségeket. Beszéljünk oly joggal és mérséklettel, hogy mindazt, a mit a kerületi ülésben mondunk, az akasztófa alatt is elmondhassuk.» Meg van győződve, hogy részünkről minden erőszakos lépés kártékony következményeket vonna maga után.

Az országgyűlésen büszke lelke felháborodik, mikor a meghunyászkodást, szolgai szellemet látja, melyben különösen mágnástársai tűnnek ki. Már 1821-ben ezt írja Naplójába: «Az én hazámfiai, különösen a gazdagabb s úgynevezett felvilágosodottabb rész, született rabszolgák, s a mindenható istenre mondom, nem érdemlik meg a legnagyobb földi jót, a függetlenséget». Az országgyűlésen tett tapasztalatai után azt mondja: «Láttam ez alkalommal s tapasztaltam, hány nyúlfark esik egy bátor emberre. Mind cserben hagytak! Ezek a magyar mágnások nem érdemlik meg a szabadságot, az alkotmányt.» (1826.)

Észreveszi a közszellem hiányát, mely Magyarországon minden nemzeti feladat megvalósítását megnehezíti s meg van győződve, hogy minden nagyot, a mit a világon alkottak, az erős közszellem hozott létre.

Gyakran megütközik a legnagyobb szónokok naivságán s tájékozatlanságán, különösen gazdasági kérdésekben. «A rendek megtámadják a bécsi bankot. Mások kereskedésről nem is akarnak hallani. Nagy Pál azt állítja, hogy az arany a reális gazdagság s hogy minden egyéb, ha az élet élvezetei bőségben meg vannak is, képzelt boldogság és gazdagság. Én e szerint inkább szeretnék a képzelet országában élni s neki a valóságot átengedni. Ő azt állítja, hogy Anglia gazdagsága képzeleti. Igazán, nevetségessé fogunk válni a világ előtt.»

«Mennél többet gondolkodom az országgyűlés tárgyalásairól» — írja ugyanakkor — «annál inkább hiszem, hogy hazámfiai nem érettek a képviseleti alkotmányra. Ez az állítás ellentmondónak látszik, mert az alkotmány 800 év óta áll fenn. Ez igaz lehet, de ennek valami más oka kell hogy legyen, például a zavaros idők, — mert a magyarok nem érettek, de alkalmasok arra, hogy azzá legyenek.» — «Mi magyarok nem tudjuk legyőzni szenvedélyeinket s érdekeinket, azért nincs rajtunk áldás. Az emberek annyira le vannak nyomva s el vannak altatva a dolgok közönséges menetelétől, hogy minden nemes tett bolondságnak látszik előttök s jaj annak az országnak, a hol nemeslelküség s közszellem bűn.»

Mikor az országgyűlésen az alkotmány körűlbástyázásáról beszélnek, ezt írja Naplójába: «Az alkotmányt biztosítani annyit tesz, mint azt oly lábra helyezni, hogy az ország minden lakosa érdekét találja benne, hogy tovább fennálljon.» — «Angliában a parlamentben javításokra gondolnak, a magyar országgyűlésen az alkotmány fenntartására! A magyar úgyszólva alig tartozik már a nemzetek sorába.»

Végre ez országgyűlés tartama alatt érik meg benne az

a meggyőződés, hogy a fennálló teljesen alkalmatlan arra, hogy általa bármi jó megvalósulhasson. «Nem az a hiba» — írja Naplójába 1825-ben — «hogy ez vagy amaz, a mi az egyéni vagy közjóra nézve hasznos volna, nem történik meg, hanem a hiba abban rejlik, hogy lehetetlen, hogy megtörténjék.»

Ily benyomások foglalkoztatják elméjét. Vajjon volt-e még más ember az országgyűlésen, a kinek agyában ily gondolatok forrongtak, a ki ily mértékkel rendelkezett a magyar szereplő személyek s fennálló intézmények megítélésére? A következmények mutatták, hogy nem volt és senki sem állott oly határozott ellentétben a magyar politikai eszmekörrel, s senki sem támadta meg a fennálló jogrendet oly hevesen, mint ő.

Hogy Széchenyi nem léphetett készületlenül a közpályára 1825-ben, bizonyitja Metternich herczeggel való érintkezése is.

Metternich herczegre, mint az osztrák politika akkori döntő tényezőjére, nagy tisztelettel tekintettek még az ellenzéki magyar politikusok is. Az 1825-ki országgyűlésen nyájassága, leereszkedése megszerzi neki a magyar országgyűlés tagjainak rokonszenvét is. Széchenyi azt veszi észre, hogy Metternich ügyesen meg tudja nyerni az embereket. Tettetés nélkül konzervativ nézeteket vall s a magyar alkotmányról azt mondja, hogy ezt a 800 év óta fennálló s jónak bizonyult intézményt fön akarja tartani. Valóban el is tudja hitetni, hogy az 1825-ki országgyűlés egybehívása, a mi egyértelmű volt az alkotmány helyreállításával, az ő befolyásának köszönhető. A magyar politikusok, kiknek szellemén a rendi felfogás uralkodott s a kik az országgyűlés egybehívásában a rendiség diadalát látták s más mértéket még nem alkalmaztak az emberek

megítélésében, ezért hálájokat akarták Metternichnek kifejezni, s egy külön törvényczikkbe foglalták a hatalmas kanczellár honfiúsítását, melyben émelyítő, szolgai szellemű hízelgésekkel árasztják el a monarchia s Magyarország iránt szerzett érdemeiért. A magyar rendek mindent megbocsátottak neki, s Európában a szabad szellem elnyomójával, a szent szövetség fő támaszával teljes összhangban érezték magokat, mihelyt a rendi intézmények változatlan fenntartásáról biztosította őket. Ez az egy törvényczikk mindennél jobban jellemzi a magyar politikusok túlnyomó többségének szellemét.

Széchenyit nem vakítja el Metternich fényes egyénisége. Azt látja benne, a mit a későbbi történetírók. «Felületes ember» — írja róla — «mindig ő szeret beszélni, nem is enged mást szóhoz jutni.» Keresztűl lát rajta, észreveszi kérkedéseit, hiúságát, ürességét, szellemének meddőségét. Pedig Metternich nem fukarkodik hizelgő nyilatkozatokkal s hiúságát csiklandó igéretekkel. 1825 november 10-én találkozik a kanczellárral. «Metternich beszélt velem. Hogy én vagyok az az ember, a ki segíthet; felszólít, hogy öntsem ki szívemet az ő keblébe.» Két nappal később ezt írja Naplójába: «Követtem Metternich tanácsát. Láttam, mily kicsi dolog az, a mit rendesen nagy embernek mondanak. Ellenkező hitvallásunk van; azonban sokban megegyeznek nézeteink.»

Metternich is följegyezte ítéletét Széchenyiről Szögyényhez intézett levelében. «Ezt az ifjú embert — írja — világba lépte óta ismerem és sok jót tettem vele. Eleven esze van, de alapos ismeretek hiányával, mint ifjaink legtöbbjei. Pótolja ezt a hiányt fínom tapintatával. Becsvágya határt nem ismer. Amúgy könnyelmű, egész lényében heves vérű, de mindamellett számítani is tud. Már Pozsonyban észre-

vettem, a nélkül, hogy ezt tudattam volna, hogy ellenem akar állást foglalni. — Meglátogatott s bővebben belebocsátkozva a tárgyba, sokat beszélt az abszolutizmus ellen, a kormánynak állítólagos czélzatai ellen, az udvarnak s környezetének a magyar viszonyokban tájékozatlanságáról s azon aggályát fejezé ki, hogy az országgyűlésnek rosz vége lesz.»

E két férfiú érintkezései nem szűnnek meg többé, s Széchenyi e viszonyt ügyesen értékesítette nemzete javára. Ámbár most még a magyar alkotmány sértetlen fentartását követeli csak, mint akármelyik magyar táblabiró s még nincsenek kiforrott nagy reformtervei, melyeknek érdekében Metternichet felhasználhatná: már látjuk Széchenyi egyik alapfelfogását megjelenni, melyre reformterveit alapította: a nemzet és a kormány között kifejlett bizalmatlanság megszüntetését, melyben minden egészséges fejlődés főakadályát ismerte föl. «Minden bajunk» — mondja neki — «mely az országgyűlésen már mutatkozik s idővel igazán veszedelmessé válhatik, a kölcsönös bizalom hiányából ered, s azon félreértésekből, melyek csakis úgy szűnhetnek meg, ha a két fél meghallgatja egymást, ha a szenvedélyeket elnémítjuk s megállapítunk bizonyos főelveket, melyektől eltérni nem akarunk. Mielőtt e bizalmatlanság okait fejtegetném s a félreértések eloszlatásának módjairól nézeteimet közölném, az alapkő iránt akarok tisztába jönni, melyet közakarattal letegyünk, hogy aztán reá építhessünk.»

«Van-e Magyarországnak alkotmánya? Köznyelven szólva, alkotmányos monarchia-e? Igen vagy nem? Én úgy vélném, hogy igen, minthogy a császár esküt tett reá. De miben áll az alkotmányos monarchia? Miben különbözik az abszolut monarchiától? Főleg abban, hogy

alkotmányos monarchiában az ország rendei közösen gyakorolják a királylyal a törvényalkotás, változtatás és magyarázás jogát. Szóval mindenbe beletekinthessenek, s beleszólhassanak. Ha herczegséged ezt tagadja, akkor a rendeknek nincs igazok; de ha megengedi, a mit akarva, nem akarva, kénytelen tenni, akkor azonnal szeme előtt fogja látni a magyar államtest vérző sebeit, melyek évek hosszú során át mind erősebben meg-meg újítva, azt végre haldoklásba ejtették.»

Később, 1825 deczember 15-én egy emlékiratot ad át Metternichnek, melyben ugyanez az eszmemenet bővebben kifejtve fordúl elő s melyre Metternich pontról-pontra, saját ellenvetéseit jegyezte föl. A kibékülés a korona s a rendek között később csakugyan bekövetkezett s a mint Metternich megjegyzéseiből látszik, ő sem idegenedett az e czélra való törekvéstől, de mégis az ellenzék szilárd magatartása s nem Széchenyi emlékirata vívta ki az engedményeket. De Széchenyi emlékiratából ismét egy új bizonyítékot merítünk arra nézve, hogy felfogása mindig a dolgok lényegére irányúl s hogy a fejlődés és alkotás feltételeit akarja megszerezni, a mi teljesen lehetetlen a nemzet és kormány összhangzó együttműködése nélkül.

Metternich, a ki el volt telve saját nagysága tudatával, még a legjelentékenyebb emberekről sem nyilatkozott az elismerés hangján; de Széchenyivel való érintkezései azt bizonyítják, hogy 1825-ben nem tartotta készületlennek, tájékozatlannak a politikában s nem fordított volna annyi időt a Széchenyi fejtegetéseivel való komoly foglalkozásra, ha őt üres, jelentéktelen embernek tartotta volna. Ismételve óvja őt a politikai magatartásából következhető veszélyektől; ijesztgeti őtet, nyilván való az a sejtelme, hogy Széchenyi elég jelentékeny arra, hogy az emberekre

nagy befolyást gyakoroljon s kétségtelen, hogy meg akarja őt nyerni, természetes, hogy a hozzá illő kicsinyes eszközökkel. «Ön elrontja az ifjú embereket» — mondja neki egy ízben. — «Nagyon messzire mennek. Meg fogja Ön bánni. Hisz Ön az lehet, a mi akar lenni, a császárnak semmi kifogása nincs Ön ellen, csak az, hogy soha sincs az ezredénél. — Most rögtön azonban nagyon feltünő volna. Olyan látszatja volna, mintha Önt le akarnák kenyerezni.»

De az ily beszéd nem fog rajta. A politika örvénye sodorja, mely elfelejteti vele katonai pályája külső ambiczióit, melyek úgy sem fakadtak az igazi hivatás tudatából. Már 1825 október 17-én azt mondja magában: «Most le a vörös nadrággal s tanuljunk törvényt s gazdaságot». Elhatározása azonban még nem válik tetté. Csak mikor behívják ezredéhez, hogy a politikai szereplését lehetetlenné tegyék, mond le tiszti rangjáról 1826 február 15-én. «Beadtam lemondásomat s el vagyok tökélve, hogy semmi áron nem maradok meg a szolgálatban, még ha a császár rögtön ezredesnek nevezne is ki.»

Teljesen szakít a katonai pályával; komolyabb, nagyobb feladatok töltik be szellemét s mikor Bécsbe rándúl s látja, hogy az egész előkelő világ nem gondol se az országgyűléssel, se a politikával, hanem teljesen elmerűl az álarczos bálok s korcsolyázások élvezeteibe, ezt írja Naplójába: «Nem rég magam is ily járdataposó (Pflastertreter) voltam. Milyen nevetségeseknek, megvetésre méltóknak tűnnek fel most előttem». «Most kezdődik a harcz a kényuralom és népjog között. Az orosz czár halálával a czivilizácziónak és felvilágosodásnak egy nagy gátja dőlt le. De az abszolutizmus szolgái, kiknek létele és érdekei oly szorosan füződnek a régi formákhoz, nem könnyen fogják a csata-

tért átengedni; erősen fognak viaskodni. Lánczok és vérontás nélkül nem éri végét ez a dráma.»

Mindinkább megérnek benne eszményei s most van első nyoma annak, hogy (1826 nov. 26-án) már egy politikai rendszert hord agyában. «Metternich rendszerének az ő életével lesz vége. Az enyém csak halálom után fogja kezdetét venni.» — «Szaporítsuk azon emberek számát, a kik polgári erényekkel ékeskednek. Ezek kisebb vagy nagyobb számától fog függni nemsokára a nemzet ereje, szabadsága, boldogsága. A czivilizáczió világa ég már, azt semmi halandó el nem olthatja többé. Mi el fogjuk hinteni az igazi erkölcsi függetlenség magvait. Oh, ki fognak azok kelni, habár későn is; akkorra bizonynyal, mikor mi már nem leszünk.»

A másik hatalmas áramlat, mely az 1825-iki országgyűlésen nagy mozgalmat keltett a szellemekben, a nemzetiségi eszme volt. Széchenyit ez sem találta készületlennek.

Láttuk, mikép fejlődik benne lassan a nemzeti érzület, míg végre a magyar nemzetiség kifejtése válik politikai rendszerének középpontjává, mely körűl minden egyéb forog, s életének főczéljává, melyhez képest minden egyéb csak az eszköz jelentőségével bír.

Minden jel arra mutat, hogy a magyar irodalom s a nemzeti érzületű férfiakkal való érintkezés hatása már az 1825-iki országgyűlés előtt is, mely csak szeptember 12-én nyílt meg, kifejtette s megerősítette benne a magyar érzést s cselekvésre ösztönözte, ha alkalom nyílik reá, a nélkül, hogy a nemzet ujjászületésének terve még teljesen kiforrott volna elméjében. Széchenyiben minden érzés és gondolat rögtön tetté válik s ez jellemzi őt a nemzetiség ügyében követett eljárásban is.

Széchenyi az $182^5/7$. évi országgyűlésen sokszor felszólalt hol rövidebben, hol hosszasabban különféle kérdésekben. De különösen két felszólalása keltett nagy feltünést s mind a kettőnek korszakos jelentőséget tulajdonítottak. Az egyik 1825 október 12-én történt, mikor a rendek kemény üzenetét pártolta. A főrendek latin nyelven tanácskoztak részint a főherczeg nádorra, részint magokra való tekintetből, mert nem tudtak magyarúl. Széchenyi magyarúl beszélt s ő volt az első magyar mágnás e században, a ki a köztanácskozásokban nemzeti nyelvét használta. A mint magyarnak érezte magát, tettel akarta bizonyítani, hogy az, habár akkor még a magyar beszéd nehezére esett. Példáját azonnal több mágnás, mint gróf Haller, gróf Eszterházy Károly és József s báró Perényi követte. Némelyek azt mondották ugyan, hogy erre őt a szükség kényszerítette, mert latinul nem tudott, s ha beszélni akart, nem tehetett mást, mint hogy magyarúl szóljon. De Széchenyi 1825 előtt ép oly keveset tudott magyarúl. mint latinúl s ép úgy megtanúlhatta volna ezt az utóbbi nyelvet, hogy a közpályán szerepelhessen. Széchenyit azonban nemzeti érzülete ösztönözte, hogy egy holt nyelv helyett a magyart tanúlja meg s a saját példájával sarkalja rangtársait a nemzet iránti kötelességök teljesítésére.

Másik híres felszólalása a kerületi ülésben történt 1825 november 3-án, mikor egy évi jövedelmét ajánlotta fel az akadémia alapítására. Itt is a tett embere jelenik meg előttünk.

Tudjuk, hogy már 1821-ben támadt benne az a gondolat, hogy egy évi jövedelmét valamely hazája előmenetelét előmozdító czélra fogja áldozni. Évek múltak s nem volt alkalma ezt az áldozatot meghozni. A kerületi ülésben a magyar nyelvről és nevelésről folyt a vita, hol

Széchenyi gróf Károlyi György, báró Wesselényi Miklós és gróf Eszterházy Mihály társaságában jelent meg. Már az előtte való napon Komáromy István, Abaújmegye követe, a magyar nyelv művelésére egy nemzeti magyar társaság felállítását javasolta, de beszéde nem keltett nagyobb viszhangot. Az eszme különben nem volt új; megpendítette a múlt században Bessenyei György, fölmerült 1790 óta a magyar országgyűléseken, a nélkül, hogy megvalósúlt volna. A magyar hazafiak szép beszédeket tartottak a nemzeti jellemről s fentartása eszközéről, a nyelvről s művelésének szükségességéről, de megalkotni egy e czélra szolgáló intézményt évtizedeken keresztül nem voltak képesek. A legnagyobb akadály a pénz volt s a közczélra való áldozástól elszokott nemzet nem volt képes előteremteni azt a szerényt összeget, 6000 frtot, mely egy nyelvművelő társaság felállítására szükséges volt.

Most is lelkesedéssel beszéltek a magyar nyelv terjesztésének s művelésének szükséges voltáról, de gyakorlati eszközt e czél megvalósítására nem tudott kijelölni senki. Nagy Pál már november 2-án dörgött a mágnások ellen, kik nemcsak magok németek, hanem még németesítenek is uradalmaikban; a kormány ellen, mely a magyar nyelv terjedését akadályozza; a felvidéki nemesség ellen, mely elfelejtette ősei nyelvét; a német polgárok ellen, kik ellenségei a magyarnak s a parasztok ellen, kik nem magyarosodnak; de a magyar tudós társaságot nem említette.

Csak november 3-án, második felszólalásában tért reá. «Törvényeink vannak a magyar nyelvre; az 1790-iki diéta határidőt tűzött ki a tisztviselők magyarúl tanúlására, királyunk magyarúl taníttatta fiait. Ha főuraink ezt a példát nem követik, csak bennök a hiba. Kezökben az

eszközök; az övék a földbirtok, a pénz s a magyar föld jövedelméből ne telnék a magyar irodalom elősegítésére? Áldozzanak ők a magyar akadémiára, mely ösztönözzön s fejleszszen írókat, adjon ki szükségeinket pótló munkákat, mutasson útat a forgalomba indúlt új magyar szavak használatára nézve. A franczia nyelvet is így tette hajlékonynyá, megállapodottá, végre nemzetközi nyelvvé, akadémiája. S ha majd a mi nyelvünkön is úgy fejez ki minden gondolatot, a legutólsó vonásig a szó; ha a hivatali élet fogalmainak is mindenben megfelelővé idomúl: meggyőződve látandják majd nem-barátai is, hogy a latint veszteség nélkül lehet vele felváltani.»

«Hogy tehát a magyar nyelv áldozatává ne legyen, sőt sikeresen ellentállhasson a németesítő törekvéseknek s a diák nyelv uralmának: arra legjobb eszköz, hogy a nyelv művelésére s annak becsmérlői elleni védelmére egy Magyar Túdós Társaság állíttassék fel. De ez csak önerőnkön, adakozásokból állhat fen; itt járjanak elől főrangú, gazdag uraink, nemes áldozatokkal; mert mint az egykori hadvezér szerint a háborúra, erre is csak három dolog kell, u. m. először is pénz, másodszor is pénz és harmadszor is pénz».*

E beszéd, az egykorúak tanúsága szerint nagy lelkesedést keltett a hallgatókban s mély benyomást tett Széchenyire is. De őt nem az áldozatkészségre buzdította, mert az a szándék, hogy egy évi jövedelmét valamely közczélra fölajánlja, már évek óta lappangott lelkében; s Nagy Pál beszéde még a czélt sem mutatta meg neki, mert már az országgyűlés megnyitása előtt el volt határozva, hogy az

* Szász Károly, Gróf Széchenyi István s az akadémia megalapítása. 92. l.

akadémia ügyét megpendíti s e czélra áldozni fog, — hanem csupán az alkalmat adta meg neki az áldozatra. Ekkor ment végbe az a jelenet, mely kitörölhetetlenűl él a nemzet emlékezetében s melyet már az egykorúak képzelete a valóságtól eltérő módon színezett ki.

Tény az, hogy Széchenyi 1825 november 3-án, a kerületi ülésben felszólalt s 60,000 pengő forintot ajánlott fel egy magyar nyelvművelő intézet felállítására. Az adomaszerű elbeszélések, melyek a hagyomány szerint a jelenetet kisérik, a képzelet szüleményei.

A lelkesedés, melyet ez a nagyszerű adomány a jelenlevőkben keltett, leírhatatlan. Voltak, kiknek köny csordúlt ki a szemökből. Mély benyomást tett a jelenet az egész nemzetre. Ez a társadalom, mely régóta már csak beszélő embereket látott, egyszerre egy férfit lát maga előtt, a ki áldoz és cselekszik. Mindig a tett az, mely a legmélyebb benyomást teszi az emberekre. Mintha sejtették volna, hogy most egy új korszak kezdődik a nemzet életében. A magyar arisztokracziának ez volt első anyagi áldozata a nemzetiség kifejtése érdekében. Az irodalomban Vörösmarty *Zalán futása* is ebben az évben látott napvilágot s benne a nemzet géniusa, nyelve jelent meg eddig nem sejtett, érett alakban. A politikai körökben Széchenyi s társai anyagi áldozatai a nemzetiségi eszme erejét mutatják. Ezzel az eszményi áramlattal fűződik össze Széchenyi neve s nem csoda, ha e név ünnepelt lett az országban. Az utána következő adakozók is az ő dicsőségét növelik, mert az ő nagy példája után indúltak.

De dicsőitették Nagy Pált is, mert az ő lelkesítő ékesszólásának tulajdonították Széchenyi elhatározását. Nagy Pálnak is ez volt a meggyőződése. Egyszer ily értelemben írt is Széchenyinek. Ennek felelete (1830 január 30.)

érdekes világot vet erre az eseményre s Széchenyi 1825 előtti fejlődésére is. Ez is azt bizonyítja, hogy az akadémiára nézve is kész elhatározása volt már az 1825-iki országgyűlés előtt.

«Egyébiránt» — írja Nagy Pálnak a többi között — «én igenis nagyra becsüllek, hogy itt valamely igazság előadása által Téged megbántani félhetnék. Leveledben azt írod: «*Tudod, hogy az Akadémia felállítása is csak az én előadásomból és a Te reá következett nagy hazafiúi ajánlásodból eredt*», — és többször szóval is hallottam tőled, hogy te azon hiedelemben vagy, hogy a te előadásod bírt engem a tett csekély áldozatra. Most sem hoznám elő annak másban létét, mert tudja a Mindenható, nem hiúság bálványom, s tiszta lelkemből azt kívánom csak, hogy hazánk haladjon, — ki által, az mindegy; — de soknak ismeretes s egyébiránt napi könyveimből (Naplójára czéloz) is megbizonyíthatnám, hogy már számos esztendők előtt, mikor még se országgyűlés, se Circulusról szó sem volt, mindig érzettem magamban azt a vágyat: hazám elősegítése végett, melyet csak concentratió által hiszek eszközölhetőnek — tetemes áldozatokat tenni. Több 15 esztendejénél — ha nem csalatkozom — (9 év előtt 1821-ben) hogy itt Pesten egy álló hidra esztendei jövedelmemet ajánlottam, de akkor szavam épen nem hallatott. Országgyűlés előtt jó idővel számos barátaimmal azon tanácskoztunk, min kellene kezdeni? pályafutás, rókavadászat stb. — mindez *Egyesítés* végett történt — de végre abban egyeztünk meg, hogy semmi által sem emelkedhetik honunk nagyobb méltóságra, mint a *Nemzetiség* nemesb s hathatósb kifejtése — s így az anyai nyelv csinosítása által. Eltökélett szándékom volt tehát, még minekelőtte az országgyűlésre mennék, egy Magyar túdós Társaságot

projectumba hozni s ahhoz tetemesen áldozni. S azt, kedves Barátom, akár az országgyűlésben lettél volna, akár nem, hidd el, mindenesetre mozgásba indítottam volna. Meglehet, hogy nem a Circulusban történt volna ajánlásom, s tán nem is oly korán, de a te s több mások hathatós és valóban szívreható lelkes előadásai engem úgy annyira elragadtak, hogy azon helyet legjobb s legczélirányosabbnak tartottam oly kinyilatkoztatás tételére. Ha azt gondolod felőlem, hogy én 33 esztendős koromban — mert annyi idős voltam akkor — oly számos háborúim, utazásaim s annyi tapasztalásaim után egy ékes beszéd által úgy ragadtathattam volna el, hogy 60,000 pengő forintot, mely szinte *három* esztendei *tiszta* jövedelmem,* minden meggondolás nélkül oda vessek — valóban gyermeki agyvelőt supponálsz bennem.»

Széchenyinek e tette mély benyomást tett az emberekre, bizalmat gerjesztett iránta s alakját dicsfénynyel övezte. Nemzetiségeért áldozott, lehetővé tette egy nemzeti intézmény megalkotását, mely akkor a magyar nemzetiség eszméjének első megtestesülése volt. Nem kételkedett senki, hogy igaz magyar. Mikor később könyveiben keserű igazságokat mondott nemzetének s nem nyomta el megvetésének kitöréseit sem, megbocsátottak neki, mert meg voltak győződve, hogy mindezt nemzetének mély szeretete sugallja.

* Széchenyi itt a 60,000 frtot három évi tiszta jövedelmének állítja. Ezzel összhangzásban van Naplójának egy följegyzése, mely szerint gróf Károlyi jövedelme 1829-ben 307,000 váltó forintot tett, «Er ist also im Grunde sechsmal so reich wie ich». Ha Széchenyi egy évi tiszta jövedelme 20,000 pfrt vagyis 50,000 váltóforint volt, akkor Károlyinak csakugyan hatszor annyi jövedelme volt, mint neki. Ezért kétséges, vajjon Széchenyi csakugyan egy évi jövedelmét ajánlotta-e fel s nem mint levelében mondja, mindjárt 60,000 forintot?

Az 1825-ki országgyűlésre tehát nem ment készületlenűl s reformátori szerepe nem volt rögtönzött. De kétségtelen, hogy az országgyűlés folyamában érnek meg reformtervei s ezzel kezdődik fejlődésének új korszaka.

Itt ismerkedik meg közelebb a hatalom tényezőivel s ezek törekvéseivel; itt látja mágnástársait a közéletben, szolgaiságukat s nemzetietlenségöket; itt ismeri meg a köznemességet, szűk látókörét, korlátoltságát, tehetetlenségét s képtelenségét az állami élet gyakorlati feladatainak végrehajtására, de nemzeti érzületét s lelkesedésre képességét is; itt ismeri meg az uralkodó érdekeket s áramlatokat, az egyes körök eszejárását s felfogását; az akadályokat, melyek a nemzet fejlődését gátolják; a tényezőket, melyekre számíthat; az eltérő nézetekből, ellenvetésekből felvilágosításokat, új gondolatokat nyer s tisztán kezd előtte állni hazája állapota.

Az összehasonlítás a külföld viszonyaival most válik gyakorlati értékűvé. Temérdek tapasztalásait, gyakorlati ismereteit most értékesítheti csak igazán, miután megismerte hazája viszonyait, az emberek eszejárását s csak most számíthatja ki, mi valósítható meg hazája sajátszerű viszonyai között s miről kell lemondania.

Végre megszűnnek ingadozásai életpályáját illetőleg. 1826 január 30-án még azt írja Naplójába, hogy Crescence fogja elhatározni, hogy elhagyja-e a katonai szolgálatot s hogy ő lehet oka, hogy egy egész nemzet ujjászületik. 1826 február 15-én csakugyan lemond tiszti rangjáról s junius 20-án ezt írja: «Komolyan elhatároztam magamban, hogy egészen hazámnak szentelem életemet. Mennél többet gondolkozom a szerepről, melyet elvállaltam, annál nehezebbnek, kivihetetlenebbnek s hálátlanabbnak látszik az ebben a vén, elkorcsosúlt országban». (1826 jun. 20.)

Ezután még hónapok múlnak el, bizonyosan töprengések és belső küzdelmek között, míg végre, úgy látszik 1826 november közepe táján áll be nála az a nagy pillanat, mikor a génius forrongásai, ingadozásai megszünnek s fajszeretetének izzó hőmérsékében szellemének különféle elemei, a külföldön szerzett tapasztalatai s ismeretei, másrészt hazája megismert viszonyai egy összefüggő egészszé olvadnak össze s a reform terve egész nagyságában, tisztán s a megvalósításra megérve jelenik meg előtte, — mikor világosan látja a nagy czélt s az elérésére szolgáló eszközöket, a feladatok egymásutánját s egybefüggését s megkülönbözteti a megvalósíthatót a lehetetlentől s lelkesedve a nagy czélokért, higgadt észszel halasztja el némelyiknek megvalósítását, míg ennek ideje megérkezik. Ekkor lelki nyugalma helyre áll s ezt írja Naplójába 1826 november 15-én: «Bensőm minden nap nyugodtabb. Végre világosan látom rendeltetésemet. Eszméim, terveim ingadozása lassankint megszünik s egész életem határozott, szilárd irányt vesz. Életem hazámnak, az emberiségnek legyen szentelve . . . Minden, a mibe kezdek, sikerülni fog, minden mag, melyet elvetek, ki fog kelni, fáim virágozni, s gyümölcsöt fognak teremni. Ez azonban nem lesz az én nevemmel összekötve; mert hogy kikeljenek, el kell hitetnem a világgal, hogy más kertész ültette. Rám nézve az irígység, a rosszakarat veszélyes volna. Engem nem szeretnek».

E magasztos pillanat óta nem ingadozik többé. Életét valóban visszavonhatatlanúl hazájának szentelte.

Ez az élet nem lett volna boldog, még ha idegbajából eredő szenvedései nem gyötörték volna sem. Elszigetelve kellett lennie honfitársai között, mert ő magasabb mértékkel mérte az embereket és hazája viszonyait, mint

minden akkor élő magyar ember s csak ő látta tisztán azt a nagy távolságot, mely nemzete állapota s eszményei között fekszik.

Oly mértékei voltak, melyek nem lehettek meg kortársai egyikében sem, mert Széchenyi egyéni tulajdonságain s sajátszerű fejlődésén alapúltak. Senki sem töltött annyi időt külföldön s senki sem szokhatta meg annyira az európai czivilizáczió eredményeit. Senkiben sem lángolt oly rajongó fajszeretet s senki sem érlelt meg lelkében oly rajongó nemzeti eszményt, mint ő. S végre, senki sem volt oly hosszú ideig távol hazájától és senki sem érezhette kevésbé a hazai viszonyok elaltató, tompító hatását, mint ő.

S ez utóbbi volt utazásainak s a külföldön való tartózkodásának másik nagy eredménye. Nemcsak hogy megszokta a külföld műveltebb, fejlettebb országainak állapotait, de nem szokta meg hazája viszonyait.

Egy elmaradt nemzet fölemelkedése azért ütközik nagy nehézségekbe, mert az emberek megszokják az ősöktől öröklött legborzasztóbb állapotokat is s mert más országokat nem ismernek, s nincs alkalom az összehasonlításra, az emberek nem is tudnak jobbat képzelni, természetesnek, egyedűl lehetségesnek, jónak találják a legrosszabbat is. Az általános sűlyedés jelenségei föl sem tünnek; a szegénység, a kultúra hiánya, az erkölcsi romlottság, a visszaélések, az igazságtalanság és erőszak rendes jelenség s nem is háborodnak fel miatta. Az erkölcsi érzék eltompúl, az erkölcsi szinvonal lesűlyed s a legbecsületesebb emberek sem botránkoznak meg oly tetteken, melyeket műveltebb országokban szigorúan elitélnek. Ha egy nemzet erkölcsi szinvonalát meg akarjuk állapítani, nem azt kell nézni, hogy a gazok mit cselekszenek, mert ezek mindenütt egyformák,

hanem azt, hogy mit tűrnek el s mit tesznek a társadalom viszonylag legtisztességesebb elemei.

Ha Széchenyi hazájában nő fel, itt él és tartózkodik állandóan, ő rajta is nyomokat hagytak volna hazája viszonyai, ő is eltompúl s elveszti azt a finom érzékenységet, melynél fogva kínokat érzett a hitványság, visszaélés, igazságtalanság láttára s e magasabb erkölcsi mérték nélkül nem reagálhatott volna oly erősen a magyar állapotok ellen s támadásaiból hiányzott volna az a nemes szenvedély, mely nélkül nem lehetett volna igazi reformátor, a ki nemzetének nemcsak anyagi és szellemi, hanem erkölcsi fölemelésére is törekedett.

Gondviselésszerű véletlen volt, hogy Széchenyi oly keveset élt hazájában. Megtelt idegen eszmékkel, idegen országok állapotaiból vett mértékekkel. A Magyarországon uralkodó világnézettel nem lehetett a nemzetet átalakítani. A hatalmasan fellobbant nemzeti érzületet is ellensúlyozta s megbénította a rendi intézményekhez való ragaszkodás, melyek a nemzet fejlődésének akadályai voltak. Csak az európai eszmék adták meg az eszközöket a nemzet fölemelésére s újjászületése attól függött, képes-e asszimilálni az európai eszméket s komolyan megvalósítani saját életében.

Széchenyi e közvetítő volt Európa s Magyarország között. Ő szítta magát tele az európai eszmékkel s belőle áradtak szét az ország minden részébe. Széchenyi gondolkozása, eszméi, mértékei idegenek voltak s ez tette őt képessé Magyarország reformálására. Széchenyit csupán a nemzeti érzület kötötte össze a magyarsággal, de különben kívül állott a nemzet megszokott eszmekörén; ő volt a legidegenebb ember Magyarországon s csak ez által válhatott a legnagyobb magyarrá.

A nemzetet lángolón szerették mások is, de cselekedni a legjobb szándékkal sem tudtak érte, mert nem ismerték az eszközöket, melyekkel legfőbb czéljait meg lehet valósítani. Széchenyi volt az első magyar ember, a ki a nemzetiségi törekvésnek pozitiv tartalmat adott s megtalálta az eszközöket, melyekkel a nemzet fejlődése s jövője biztosítható. Széchenyi nem egyedűl azért volt a legnagyobb magyar, mert nemzetét jobban szerette, mint más, hanem azért, mert lángoló fajszeretetének az európai eszmékkel való összeolvadása arra tette őt képessé, hogy többet *tehetett* s *tett* nemzetéért, mint bárki kortársai közűl.

Lássuk már most, hogy Széchenyi elfogulatlan, mély elméjével, finom erkölcsi érzékenységével, milyennek látta Magyarországot s hogy szellemében mikép tükröződött vissza hazájának s nemzetének képe?

X.

Széchenyi magasabb kultúrai, nemzeti s erkölcsi eszményeivel lelkében, elborzadt a régi Magyarország láttára. Mély undor és megvetés fogja el s lehetetlennek tartja, hogy ily mélyen sülyedt nemzetet még föl lehessen emelni. Majd ismét, mikor meglátja a nemzet nemesebb elemeit, remény kezd éledezni szívében s életének czéljáúl e nemzet újjászületését tűzi ki.

Meg van győződve, hogy e nemzeten csak az igazság segíthet. Meg kell ismernie állapotát, elundorodnia önmagától, hogy elaljasodásából kiemelkedhessék. Az igazság tiszta tükrét kellett eléje tartania, hogy meglássa benne a saját képét s elborzadjon tőle. Míg a nemzet meg volt elégedve önmagával, nem lehetett remény, hogy magasabb czélokért lelkesüljön; az önmagával való meghasonlás, az önismeret és magábaszállás után kezdhetett új életet és sóvároghatott egy szebb jövő után.

Mindenekelőtt a nemzet összes illúzióit kellett szétrombolni, melyek gátolták abban, hogy a valóságot elfogulatlanul felismerje. Széchenyi nem kimélt egyet sem. Kiméletlenül leleplezte a nemzet szegénységét, tudatlanságát, műveletlenségét, jellemtelenségét, szolgaiságát, hazafiatlanságát, nemzetietlenségét s kicsinyléssel szólt múltjáról is, melyet a magyar dicsőnek tartott.

«Kiméletlenebb fölfedezéssel», — írja ő maga, — «keményebb itélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem senki sem illette, sem bírálta, sem kinozta a magyart, mint én, rokonvére. De azért kivégzésre, eltörlésre méltónak még sem tartottam mint annyian, kik iránta korántsem mutatkoztak oly szigorúaknak, mint a milyen engesztelhetetlen én valék. De én előttem — midőn nyomozásim tévedtségig kinzó habzásai közt nem tudtam csalni magam, mily szánakozásra méltó mélységre sülyedt nemzetem s én szerencsétlen tagja, vele együtt, s pilláimra álom, csend lelkemre nem szállott — én előttem, mondom, megnyitotta a honszeretet istene azon mélységet és jövendőt, melyben én boldog hazám még el nem szenderült életszikráját s egykori felfényesülését láthatám, az emberiség azon melegítő világát, melybe mindenki tekinthet, kinek drága az anyaföld, de melynek látásától mindazon sehonnaiak vagy mindenüvéiek örökre el vannak tiltva, kik noha tán határtalanul mélyebben s messzebbre látók, mint a hazának a Rossztól el nem csábított fiai, de honszeretet, nemzeti hűség és szabadság-bálványozás iránt semmi szívvel nem birnak s ekép hibáiért ugyan gyűlölni és megvetni, de erényeiért viszont becsülni nem, de még csak kimélni sem tudják Hunniát. Nemzetem hibáit, úgy, sőt jobban ismerem, mint ti, de azokat nálatok kevésbbé kimélem; mert szívem ösztöne szerint selejtességet honosaimban nem türhetvén, mindazon hibáikat is halálos bünöknek nézem, melyeket másokban tán észre sem vennék.»

Széchenyi alakja megtisztúlva, dicsfénynyel övezve szállott a később élő nemzedékre s mint a legnagyobb magyar, mint a nemzet reformátora él az emberek emlékezetében. Munkáit az egykorúak olvasták, s ezek között a magasabb eszményi felfogásra képesek lelkesültek érte;

a korlátoltak, eltompúltak s aljasok dühöngtek ellene, mikor a nemzetnek szemébe mondta a keserű igazságot. De azóta vajjon hányan olvasták Széchenyit s hány ember van, a kinek fogalma van arról a támadásról, melyet a régi Magyarország ellen intézett, s melyért kortársai nagy része gyűlölte, az utókor pedig dicsőíti s szobrot emelt neki?

Pedig ép e küzdelem a régi Magyarország ellen a Széchenyi dicsősége. Ha a régi Magyarország jó volt, s Széchenyi megtámadta, akkor le kell rombolni szobrát, melyet nemzete emelt neki. E küzdelem főeszközei közzétett írásai voltak, melyekkel a nemzet szellemére hatott s ezek nélkül senki sem alkothat magának hű képet Széchenyi egyéniségéről. Gazdag szellemét, a mértékeket, melyeket alkalmazott, az igazság szenvedélyét s a hazugság gyülöletét, erkölcsi bátorságát, melylyel a fennállót megtámadta, itt látjuk jellemző sajátszerűségében. Valóban, ily hangon még senki sem beszélt egy nemzethez. Abban a mit írt, nagy igazságnak kellett lenni, mert különben nem türték volna ezt a modort s a nemzet legnemesebb elemei nem fogadták volna írásait lelkesedéssel s nem lettek volna azok egy nemzet átalakulásának megindítói. A legtökéletesebb kivonattal sem lehet híven visszaadni a hangot, a modort, melylyel a nemzethez szólt s azért kötelesség a hű jellemzés érdekében, a hol lehet, őt magát beszéltetni, mert senki sem jellemezheti őt jobban, mint önmaga.

Végig tekint hazáján s oly országot lát, melyet a természett elárasztott adományaival, de nagyobb része pusztaság, melynek az ember nem veszi hasznát. Mocsarak, nádasok, lápok terülnek el szeme előtt, a folyók szabályozatlanok, kiöntéseikkel kárt okoznak, s alig használtatnak hajózásra. A közlekedés eszközei majdnem teljesen hiányoz-

nak, útak, hidak, csatornák alig találhatók. Az ember még nem diadalmaskodott a természeten, az emberi ész és kultúra eszközeivel.

Majd az emberekre fordítja figyelmét kik ezt az országot lakják s azt találja, hogy a természet bőségében tengődnek, szegények. Még a földet sem tudják okszerűen művelni; az állattenyésztés alacsony fokon áll; a kézművek elmaradt állapotban vannak; gyáriparhoz nem ért senki az országban, a kereskedés csekély s fejletlen.

Különösen megdöbbenti a magyar fajban az élelmesség hiánya, a magasabb értelmiséget követelő gazdasági foglalkozások kerülése; nem talál egy embert, a ki egy követ meg tudna faragni, egy építészt, egy gépészt, technikust, előre törekvő iparost, kereskedőt. Nincs senki, a kinek egy új találmány volna köszönhető, mindenütt az irtózást látja a czélszerűtől, az újítástól és haladástól. Nem található egy szobrász, festőművész. A mi kis kezdeményezés történik, az idegeneknek tulajdonítható.

Az országot nem diszítik az emberi szorgalom és magasabb értelmiség alkotásai. Az emberek nem ismerik a kultúra szükségeit s élvezeteit. Zsenge irodalmat talál, mely azonban csak tengődik a közönség részvétlensége s az olvasók hiánya miatt.

Világosan látja, hogy az értelmiség fejletlensége a szegénység következménye s viszont a hiányzó magasabb értelmiség oka a szegénységnek. A szegénységből s az értelmiség fejletlenségéből ered a közszellem, a magasabb nemzeti czélok felismerésének hiánya s ebből az erkölcsi sülyedés is. Az emberek személyes, helyi, osztály- s felekezeti érdekekbe merűlnek s nemzeti érdekek kedveért nem akar áldozatot hozni senki. A társadalom középkori tagoltsága s az ezen alapuló intézmények gátolnak minden javítást,

gazdasági fejlődést s ezzel az értelmiség s erkölcsiség emelkedését, s a közszellem fejlődését.

Széchenyire Magyarország azt a benyomást teszi, hogy «mi vagyunk leghátrább minden európai keresztény nemzetek között». (St. 8.)

Az általános benyomást, melyet Magyarország a szemlélőre tesz, következőleg írja le a *Világban*:

«A magyar alkotmány, úgyszólván, minden áldásit egy ép velejű, fiatal, egészséges s gazdag mágnásra összehalmozta. Ő a hon kedveltje. Képzeljünk magunknak egy olyant — nehogy azonban honszeretet, anyatej, első benyomások, a gyermekkor vágyai, a hatalmas szokás, vagy mivel jobbat nem látott s nem képzelhet, disqualifikálják őt józanon s igazságosan itélhetni — hagyjuk őt húsz esztendős korában ép itélettel s minden homályosítóktól menten, a vizekből feltünni».

«Járja be elég tehetséggel, de hazátlan a föld vagy csak Európa minden vidékit; s tudja végre, hogy van egy ország, melyről azt fecsegik: extra Hungariam etc. s hogy ő azon boldog ország kedveltje, kit pazarolva rakott meg a sors legszebb ajándékival. Sietni fog nyakra főre, minél hamarébb a haza szívét a fővárost látni. Nem tudom, a hon melyik kapuján lépend hazájába; de tapasztalni fogja: ha Ausztriából jő, hogy egy szebb országot hagyott el; ha tengeren, hogy igen hiányos s a honnal összeköttetésben alig levő révpartokba ért; ha a török birodalomból, hogy egy a természettől rendkívül megajándékozott magas tartományból egy egészségtelen, korlátlan vizek által rútul elbonczolt posványságba lépett le; ha Erdélyből — mely bár magyar, még sem Magyarország s tán nem is akar lenni az, habár mi akarjuk s óhajtjuk is — hogy egy kertből sivatag homokokra jutott; ha Galicziából, hogy elhagyá a

jó útat s nagyobb szorgalmat. Télen utazván, azt veendi észre, hogy úgy mint valaha tán a paradicsomban, szinte minden a természetre van bízva; ha fagy s az idő száraz, halad, halad; ha enged s havaz, rab. Érkezik most Buda s Pest felé, s ha nyugotról jő, egy szomorú, meg nem szünő hosszúságú s rossz kövezetű útczán ballag lépve, míg a Duna dísztelen s undorodást okozó partjaihoz jut, hová minden szemét rakatik. Vendégfogadók igen rosszak; Pestre igyekszik, nincs híd, legotrombább készületű hajókra űl, ha nép salakjával birkózva elérheti azokat. Ha pedig észak, kelet vagy délről jő, s enged, sártengert kell átúsznia. Pesten nehány szép épületet lel, de kár, hogy porban vagy sárban állnak!; a fogadók igen alávalók, külön szállást bajosan kap. Keresi most az ország, a honi kincsek tárházit s egyéb fő, de még kisebb városokban is közönségesen találkozható szemlélésre méltókat, keresi sokáig, de mit talál — azt az olvasó itéletére hagyom; megérkezvén, a legalábbvaló vendéglőknél, étvágyat visszaijesztő mocskos barlangjaikban, csak jó bort s igazán sűlt zsemlyét is alig kap; megyen most theátrumba, de magyar nincs! megyen hát németbe, s a világ legczéliránytalanabb szinházába lép; megyen tovább a körbálba s ott, ha kordovány vagy bagaria helyett czipőben jár, s mindent nem dicsér, megbántásnak teszi ki magát, melyet ha bajnoki módon eligazítani kész, nem egy, de sok ököllel kell végeznie. Keresi most az olvasó-társaságokat, de hiába keresi. Az utczákat esőn, napon, szélen kívül nem mossa senki, nem szárítja. Érkezik a tavasz: a természet csodáiba merülve tiszta levegőt szívhatna, de körülbelül nincs fa, a nevető zöld szín számkivetve, minden hamúszínű; s ha végre népes, szoros, zsidólakta utczáin — hol könnyen fel is szedhet valamit — tör keresztül, vagy homokbuczkákon s ronda sikátorokon túl, a nap minden

órájában halotti szekérrel találkozik, keskeny allék s gyenge csemeték közt leli végre magát stb. Ez a főváros! Jószágaira megyen s oly roppant terjedelmű birtokból nagy kincseket remél, de sokszor azon kérdéssel fogadják tisztjei: «nem hozott-e folyó költségekre pénzt?» vagy rossz árak, kevés jövedelmek, vízáradások, métely, döghalál stb. kellemes híreivel töltik meg füleit. A hol utazik, ha magyar a fogadós, bizony nem fogadják jól s csak azzal fog élhetni, a mit magával hozott; mindenütt rövid és szűk ágyakat találand s — hogy ezen leírásomban végtelen hosszú ne legyek, — a hon kedveltje a reá halmozott physikai életkellemek foglalatját igen csekélynek fogja tapasztalni, midőn morális állásáról, ha azt hideg vérrel gondolja át, így lesz kénytelen itélni: «sem a nemzetnél, sem a kormánynál nagy fényben nem vagyok, a mi természetes; mert a velem egyrendűek nagyobb száma hosszas semmirevalósága által mind a nemzetet, mind a kormányt megvetésünkre kényszeríté, vagy szoktatá.»

«S ily színűek levének vala csak kevés esztendő előtt az első benyomások, melyek a nehány hónapig honunkban tartózkodó vizből ötlött magyarra hatottak volna. Ha pedig tovább marad vala köztünk, s az országos erőmű lassú forgását, a legdúsabbak s vagyonosabbak szegénységét s a javítások ellen vívó előítéletek számithatatlan seregét tökéletesen ismeri vala, akkor bizonyosan így kiáltott volna fel: «hát ez ama csodálatraméltó, felhőkig magasztalt ország» s bámúlta volna, hogy egy fiatal s annyi erővel bíró nép, mely valóban magasabb állásra volna méltó, oly szívesen vesztegel alacsony állásában.»

«Ha pedig nem a jobblét is az, a miért mindenki fáradoz, s nem a jólét azon czél, melynek elérésére egy józan országlásnak minden felett törekednie kell, mily lelki táplá-

lékokat lelt volna köztünk a nevezett mágnás? Mikép becsüljük elhúnyt hazánkfiait? Van-e a hazában csak egy nevezetes emlék, mely a századok viharaival megvívhatna s valami megdicsőült, de emlékezetünkből számkivetettnek hamvain méltán emelkednék s az élőket nemes pályát járni serkentené? — Pedig voltak nekünk nagy embereink, kik ha nem arany, rézoszlopokra ugyan érdemesekké tették magokat; de mindeddig kilenczszáz esztendő után is, semmi országos jelek, dicsőségre emlékeztető s gerjesztő jelek nem látszanak, ellenben mennyi a bitófa!»

«S hát mikép becsüljük a még köztünk levőket, ha hosszú czimzetők s több efféle nincs? Mindezeket átgondolván, tán így okoskodott volna: «azon ember, ki a legmegbecsültebb s legtöbb életjóval bír, az a nemzet kedveltje; azon nemzet, melyben a lehetségig legtöbb lakos becsültetik meg és sok életjóval bír, az az Istenek kedveltje; bennem concentráltatik a haza java; de ha valaki más hivatalt vagy czímet nem ruház reám, nagyon megbecsülve nem vagyok, s minden vagyonommal az élet csak igen kevés javait birom, én a magyar nemzet kedveltje! S így míg csekélyen lehetnek megbecsülve, s mily igen kevés életjót bírhatnak még mindazok, kikre a hon kevesebb áldásai jutottak vagy kiktől a hon áldásai, úgyszólván, megtagadtattak! Magyarország tehát nem kedveltje az isteneknek s nem is leend soha, míg fiai rokon szeretet s egyesült erejű fáradozásik által nem emelik azt a szabad országok sorába.»

«Siker után legjobban itélhetni a kútfő ép, egészséges elég s tartós létéről. Ha a sikerek hibásak, hiányosak, vagy szinte egészen elmaradnak, oly bizonyos, mint kétszer kettő négy, hogy a kútfőkben hiba van. Már ha szorosan sikerek után itélnénk Magyarországról, még ez órában is, — habár

mai állásunk a nehány év előttivel alig hasonlítható, — a kútfőket módtalan hibás, igen elégtelen s némelykor szinte kiszáradtaknak kénytelenítttetnénk tartani; mert sem a physikai, sem a morális jólét tartalmát nem találnók oly szerfelett csekély mennyiségünek egy civilisált vagy civilisátiói pretensióval tömjénezkedő nemzet közt is, mint éppen Magyarországban.»

«Igy látja a dolgot a minden előítélettől tiszta szem, ha értelmességi súlyok által világszerte ismeretes országokkal hasonlítja össze a Magyarhont. Már ha olyas vidékekkel hasonlíttatik össze, melyeken csupa s olyan önkény uralkodik, mely még a közvélemény által nincs némileg zabolázva, akkor természetesen valami fényben tűnik fel; de mily szegény fény ez! Én legalább jobban szeretném, borítaná hazámat örök sötétség, mint ily nyomorult fény.»

«Hazánk rútúl el van darabolva pártfelek, hitvallás, külön nemzetek s municzipális alkotmányunk által. A pártfelek vagy öt részre, a hitvallás tán hatra, külön nemzetek vagy tízre, municzipális alkotmányunk ötvenkettőre s így összesen 73 külön részre szakítják honunkat, ide nem számítván a jászok, kunok stb. kerületeit, királyi városokát stb. S mi gyengeségeink okát nem látjuk át — sőt sokan közülünk nem is sejtik, mily gyengék vagyunk — pedig ezen elbonczolás teszi hazánkat egy beteg, egy haldokló testhez hasonlóvá, melyben a vér nem kereng. S ha valóban tisztán kívánunk látni, e szomorú heterogeneitásban keressük a múlt idő viszontagságait, melyek annyiszor gyászba boríták anyaföldünket; e természetellenes állásban keressük a jelenkor szégyenét, mely mindeddig a nem ismert, meg nem nevezett kisded nemzetek sorába törpeszt minket.» (V. 63.)

«*A római klerusról, görög s protestáns papokról* egyet sem szólok s mindenkinek önitéletére hagyom elhatározni; sok részre szakított hazánkban szolgálnak-e boltozat öszszetartó ékkövekül vagy sem?»

«*A főrendű birtokosok* közönségesen – s nem mondom nincs sok kivétel, mert az mindenütt van — keveset aggódnak a honról, vagy künn költik pénzüket s élik napjaikat, vagy ha idehaza tengenek is, semmi mód nem szolgálják hazájokat, se tisztviselés által, se mint egyes emberek, habár volna is ahhoz való tudományok, tehetségök; vagy minden hazai dolgokban járatlanok s úgy töltik idejöket, mintha legkisebb javaiban sem részesülnének a magyar földnek s nekik nem is volna szabad néminemüleg avatkozni a kormányba, midőn a természet szent törvényeiből az foly, hogy a hazától bő mértékben nyert áldásokért viszony-idomzatban feloldhatatlan kötelességeik is vannak, állásokhoz pedig, melybe őket az isteni végzés úgy igtatá, mint a fejedelmet a királyi székbe, a legitimitás eldönthetetlen törvénye szerint, bizonyos jusok vannak kötve. Csak azon felséges just: vármegye- és országgyűlésein minden hivatal nélkül is szabadon szólhatni; derekasan a fenékig átvizsgált gondolatokat a közönségtől elfogadtatni tudomány és értelmességi súly által a kormányra befolyni s több efféle hány használja s gyakorolja józanon lelkes s állhatatos pártatlansággal? hány tudja becsülni azon számos sorsajándék közt csak e most említett elsőséget? melyet más hazákban sokan szívvérök nagy részeért készek volnának megvásárolni; hol sokszor annyi esztendőig, sőt emberkorokig, hallgatni kell, a leghasznosabb ideákat elfojtani, a legéletrevalóbb tudományokat agyban, kebelben hervasztva rejtegetni, és szinte tudatlannak látszani — míg szólni szabad s akkor is jobbára csak úgy kell szólni,

nem mint a mondó érzi szivén s meggyőződik lelkében, hanem mint mások gondolkoznak s kivánják vagy parancsolják.»

«Legnagyobb palotáinkban a magyar nyelv idegen, ritkán fogadják szívesen s ha megjelen is néha különös alkalmaknál, s úgyszólván, kivétel gyanánt, csak úgy lövell a számos külföldi szózaton keresztül, mint villám a borult ég hasadékin. A szegény számkivetett csak előszobákban s istállókban, cselédek közt tartózkodik inkább; s a ház ékessége az asszony, ki mindent elevenít s a legszárazabb dolgokra is bájt hint, nem érti, s ha érti is, hátat fordít neki.» (V. 64.)

«A *nemesség* rendszerint — s itt is van számtalan módosítás s kivétel — melynek a jó szerencsén kívül egyedül köszönhetjük fenmaradott polgári létünket, de egyszersmind azt is, hogy szinte minden keresztény nemzetek közt leghátrább vagyunk, — csaknem minden tehetségét kirekesztőleg hazai tudományokra fordítja. A külföldet nem ismervén eléggé, hazáját értékén túl becsüli, újabb találmányokról, melyeknek más hazák oly sok áldást köszönnek, tiszta képzelete nincs; s így számtalan javítás ellen vak hévvel kel ki. Sok a korlátlanságot tartja szabadságnak s abban helyezi elsőségét, hogy zabolátlanságaiért csak későn sújthatja őt a törvény, melyet ki is játszhat, a miért nem tagadhatni, nehány ugyan valóságos privilegiált rendbontó betyárkodik is köztünk! de annál keményebben bűnhődik az ártatlan nagyobb rész, mely nehány féketlen miatt valóban igen rossz szájban áll a külföld előtt, mely a magyar nemesembert hazájában csak önkény-vezérlettnek képzeli. Sok habár nem hiszi is a féktelenséget szabadságnak, belsőjében nem fejtheti ki tökéletesen a társasági szabadság philosophiáját, s azt gondolja valóságosan sza-

badnak, ki nem adózik! — Igen sok pedig — s itt a kivétel tán ritkább — Börne Lajosra emlékeztet, ki német földieiről nem ocsárlásból, hanem inkább ébresztésűl azt mondja: «Ich theile die Deutschen in zwei Classen: in Hofräthe und in solche, die es werden möchten.» Legtöbbeknél pedig hibázik az élettudomány az az ága, mely mulhatatlan szükséges más nemzetek megismeréséhez és szép társaságban éléshez.»

«S honszeretet, minden önzéstől kitisztúlt honszeretet, mágnásban, nemesben, ahhoz képest, hogy szinte kirekesztőleg rájok halmosúlt a haza legszebb áldása, a szabadbirtok, koránt sincs elég; de annál több az egymás-ellentiség.»

«Sokszor nagyobb alkalmaknál — s e tárgyról, érzem, tudnék nehány úgynevezett «vígjátékot» írni, ha tartalma nem volna inkább szomorú — nagyobb alkalmaknál mondom, foly nagy méltósággal a köztanácskozás. Az előlülő igen mély gondolkozó hirére kap, mert egyet sem szól; ha pedig szól, deáknyelven konyhaszagot terjeszt, anyanyelvén ellenben nem ritkán bakot lő; vagy más gondolta s más-tette-fel érdekes beszédet olvas s természetével oly heterogén elemben látszik lenni, midőn honfitársaival a közjóért fáradoz, hogy szinte szánakozásra gerjeszt. *Tökéletesen* végzett munka után számtalan vivát kiáltás közt leforog az ebéd, és kávé s nehány szépszó-csere után, tisztán válik el a két felekezet; könnyebben kezd lehelni, s midőn a lassan mozgó nap külön eseteit emlékezetbe hozza vissza, az egyik rész elkeseredett gúnynyal neveti pipa közt, honi dolgok közötti járatlanságát és számos botlásit a mágnásnak s méltán; midőn a másik rész a házi asszonynyal, leányival a nemesember faragatlanságán, viaszolt padlaton olykori elcsuszamlásin jóízűn

kaczag; s mind a két rész örül a barátságosan töltött nap lehunytának. S ily scéna az életben számtalan, s annak keserű tanúja: mily gyenge hazánk, hol, úgyszólván, azon egy státus — melynek jusai szinte egyenlők s mely a haza legtöbb áldásit szívja s így legnagyobb tehetségű is — ily rokonelleni lábon él egymással. A honi dolgokban járatlan mágnás sokkal vétkesebb, mint a szebb szokásokban járatlan nemesember; azonban egy részrehajlatlan biró tán így szólna: Becsesebb a faragatlan gyémánt a simított kovánál, hanem a gyémánt is csak köszörülés által jut igazi értékre.»

«Azon kevesek pedig, kik valóban szeretik honjukat, vagy ha nem is szeretik annyira, becsületes meggyőződésökből készek tehetségökig érte áldozni, vagy összezavarják a régi rozsdás rögzött szokásokkal a nemzeti szellem valódi lelkét s nem abban helyezik a nemzetiség utóbbi kifejlését, a mit előitéletektől szabad ész javasol, hanem abban, a mit az idő lassanként életmódunkká szentelt föl, ámbár az is nehány év előtt épen oly kevéssé volt magyar, mint az sem minden magyar, a mi századunkban igen-igen illenék honunkra, vagy ha előitéleteik nehány légióin diadalmaskodtak is már, és ideáikat valamennyire rectificálták, nem törekednek hazánk javára s emelkedésére concentrice egy pontból közakarattal, hanem excentrice hazánk külön s egymást alig ismerő részein és szinte magok egyes erejökben bízván.» (V. 65.)

«A *polgárság*, mely úgyszólván egyedüli képviselője az ország művészeti s mesterségi értelmességének, nagyobb részt nem magyar s nem is vágy azzá lenni; holott a magyar hon levegőjét szívja, kenyerét eszi, borát iszsza s nincs is egyéb hazája e tágas világ hátán a magyar földön kívül. Ellenben az is igaz, a felsőbb rendek nem is igen édesge-

tik magokhoz s nem nagy pártolásra méltatják azon státust, mely praktikai értelmessége, kereskedési tudománya s ügyessége által oly sok jót tehetne hazánknak. Úgy hogy a szó valódi szoros értelmében derék művészeti, mesterségi s kereskedői rend nincs hazánkban még s mindaddig nem is leend, míg a törvény személyét s vagyonát legerősebb védelme alá nem veendi s azt a közönség nagyobbra mint eddig, nem becsülendi!» (V. 68.)

«A *parasztság* sok nemzetbelire van tagolva s a sváb értelmes munkássága, a tót irthatatlan termékenysége, az oláh szokásaihoz makacs ragaszkodása, a rácz kereskedési ügyessége, mind szűkebb határok közé szorítják a törzsökös magyart, ki tán — ha független férfiúi öntartás az ízlésnek legvalódibb mérője — minden kivétel nélkül az országnak legszebb lakosa. Ezen, a több s összeleg vett részekhez arányítva, nem sokkal nagyobb szám, mely a magyarság utolsó gyámola, csekély számban nemz, mint az oroszlán; míg tót, német s oláh úgy szaporodik, mint gomba az erdőn. A magyar független önérzésében kerüli a munkát s büszke vadsággal félreteszi a lelki előmenetel s csinosodás legszükségesebb eszközeit keleti komolyságában.»

«A *külön hitvallás* pedig a felekezeti elhasonlásokat még egyes ágaikon is felosztja. Annyi bizonynyal, de tán több keserű versengés van pápista és református, mint franczia és angol közt. Sok derék magyar helység, melynek lakosai oly egyenesen és karcsún nőttek fel, mint egy fiatal fenyőliget, s képvonás-, állás- s mozgásban oly rokonegyenlők, még azok sem alkotnak aránylag kis körükben egy szívet, egy testet; s a kereszt — a türelem s felebaráti szeretet dicső jele — sokszor egy a menyországból kirekesztő rémmé alacsonyíttatik le; s a kakas, a lelki éberség példázója,

ellenséges bizalmatlanság czégérévé díszteleníttetik. Alig van társaság, egyesület, intézet, mely a hitvallási irígykedés ördögétől ment, már kezdetekor ne rejtené keblében a halál okát. Csak romja látszik itt-ott sokszor oly tiszta szándékból fakadt honi intézetek alapjainak. Legyen kihagyva csak egy felekezet — legyen a tárgy nem születés s hitvallás, hanem tudomány s észbeli tehetség szerint szerkesztetve, s a siker, úgy itélem, már lehetetlen! A honszeretet csekély súlya, a szép, a nagy, s dicsőnek oly kevés kebelben forrón érzett hatalma nem olvaszthatják egy szép nemzeti öszhanggá mindazon nyomorult önség-, haszonlesés-, szűklélek-, féltékenység-, hiúságsugta előitéletek dísztelen kongásait, melyek az egybehangzás, egyesség, egyetértés, erő s erény minden varázsait ketté törik s a szinte valahai létének sejdítését is túlhangozzák.»

«A hazánkat látogató, tovább köztünk mulató külföldi nem tudja, nem gyanítja — ha tekinti nyelvünket — Magyarországban lételét s csak három-négy mértföldnyi egyenes mentében is sok helyen, ha anyanyelvükön szeretne szólni a lakosokkal, három, négy nyelv értésére lenne kárhoztatva.»

«El van így természetesen s idők folyta által bonczolva a magyar nemzet huszonegy igen külön részre, melyek megint 52 külön darabra, azaz épen annyi vármegyére vannak mesterségesen elszakítva.»

«Képviselői országlás — ha egy nemzet már elérte az értelmesség magasabb lépcsőjét — municzipális felosztás által tarthatja-e fen legnagyobb hihetőséggel függetlenségét? itt nem akarom fejtegetni, mert egészen félre vezetne; hanem hogy mai állásunkhoz alkalmazva, municzipális alkotmányunknak köszönhetjük mi nemesek s az ország

egyéb privilegizált felekezetei mai álladalmunkat s valahai előmenetelünk lehetőségét, arról sok évi feszített gondolkozás után, oly tökéletesen meg vagyok győződve, hogy e meggyőződésemben élni s halni kész lennék. A külön megyék egymástól tisztán elvált itélő s tanácskozású székei alkotják egyoldalú szabadságunk talpkövét. Azok, vagy inkább azoknak szónokai mentik meg a magyar hont az elolvadástól, bizonyos megsemmisüléstől — úgy mint az elvált több boglyában is nagyobb a bátorság, mert ha menykő is üt nehányba, megtartja Isten a többit.»

«Ellenben a függetlenségi palládiumnak, úgyis mint minden még legszebbnek is a világon, egy igen rút oldala van, mely a vérnek leglassúbb keringését okozván, mindenben halálos hátramaradást szül! Nem gondol Vas Abaujjal; Kecskemétnek legkisebb gondja is nagyobb, mintha lesülyedne Lőcse a föld közepéig; mit bánja Csallóköz Mosonyt, habár Dunába fulladna; Tolna vizeit Pestre torlasztja; Győr a Hanságnak vet gátat, s több efféle országos sérelmeinkben látható; — s így feloszlik, az úgyis nem igen nagy királyság 52 picziny királyságra s a világ nagy szinpadán csak igen lassan, s tán oly út felé halad, mint chinai gálya fergetegben, midőn a hogy beszélik, mindegyik hajós maga esze szerint cselekedvén, sziklák közé zavarják a hajót, s ha törik, egyenkint merítgetik, lapátolgatják a beömlő vizet, míg a savanyú nagy hab örökre egyesíti őket.»

«Legszomorúbb pedig, hogy épen az, a mi független állásunk valódi oka, s minket úgyszólván, gyuladástól ment meg, másrészről egészen elgyengít, marazmus által veszni enged s így szinte egy serleggel életet és halált nyújt.»

«A felvilágosodásban progressive előhaladó nemzetek sorából kinyomva, a réginél maradni lehetetlen, mert a külértelmesség súlya idővel még nyomdokát s emlékezetét is kitörli a valahai magyarnak; előrelépés, változtatás ellenben egy egészen eldarabolt országban, hol annyi az egymással viszálykodó felekezet, a kormány pedig egy, veszély nélkül alig eszközölhető.»

«Palliativ javítások nem érnek semmit, mert a gyógyszer hevítő vagy altató erejének kigőzölögtével, még nagyobb bágyadtságba vagy fájdalmak közé esik a test; gyökeres javításoknak pedig, habár legczélirányosabbak s legsürgősebbek is — mint a közvélekedés tartja, de én nem hiszem — homlokkal állnak ellen legsarkalatosabb törvényink. A régi rozsdából s azon kettős dilemmából, melybe helyze a sors, kilábalni tehát szinte lehetetlen; mert vagy czáfolhatatlanul igaz: «el van kárhoztatva a magyar, hátramaradás vagy felbomlás által veszni», ha t. i. alkotmányával a perfectibilitás össze nem férhető; vagy a külön részek egyesítése lehetetlen, s így minden fáradozás hasztalan; avagy ha ez nem igaz, oly felette nagy az előitéletek nyomasztó terhe, oly könnyű a rectificált ismeretek súlya, hogy minden előre s világra törekedés hihetőleg sikertelen.» (V. 71.)

«Egyesek szavai, kik világosan látják a hon pirulás-okozó alacsony mibenlétét ahhoz képest a mi lehetne, elvesznek a sok felekezet egymást üldöző vad ordításai, vagy csak önhaszonleső, nyomorúlt rimánkodásai közt. A közintelligentia súlya, azon egyedülegy valódi féke az önkénynek, más nemzetekéhez képest szerfelett csekély. A hatalmas résznek szinte minden valódi tudománya latin klasszikus, rabulistikai törvény, szőrszálhasogatás s költői tárgyakra van szorítva. Életrevaló ismeretek oly ritkán van-

nak elszórva a képzelet határtalan mezőin, mint hajók a tágas oczeán habjain; — szorgalom, gazdasági, művészeti s kereskedési értelmesség alig van; úgy annyira, hogy ha gazdasági ismereteinken tán nem is, művészeti s kereskedési szellemünkön minden bizonynyal kifog még a török is. Hány tökéletes magyar mesterember van az egyesült hazában? hány magyar kereskedő? A török — bizony pedig nem szeretem példáúl idézni — selyem, gyapjú, pamut, bőrben stb. oly ügyes kézműves, mint akár a franczia, akár az angol; s kereskedési ügyessége tűrhető s mily nagy számban! mert nem gondolnám hibázom, ha csak az Európában élő tökéletes mesteremberek s kereskedők — pedig török — s nem mint sokan gondolják görög vagy örmény mesteremberek s kereskedők számát 300,000-re teszem. A kormány pedig, mely alatt e szorgalom kifejlett, egészen török. Ezt ne felejtsük.» (72.)

«A kisebb nemesség nőttön nő s előrelátható, tíz nemesember jut majd-majd egy sovány hold földre. Művészetet, kereskedést üzni éretlen büszkesége nem engedi, s méltósága ellen tartja, becsületesen, ügyesség s tudománynyal fáradozni vagyon után; hanem inkább dologtalan, henyél otthon s nemesemberhez illőbb foglalatosságnak tartja, nyúlfiakat anyjok hasában lődözni vagy semmit sem tenni.» (72.)

«Gazdasági mibenlétünk hiányos principiumok következtében, melyek minden fényesebb előmenet ellen szegülnek, nem ép; nemzeti eredeti szokásaink pedig éppen nincsenek; s a mik vagyunk, a mit tudunk, csak utánzás következésében vagyunk s tudjuk; a mi éppen úgy van más nemzeteknél is, csak azon különbséggel, hogy mi utánzásainkban makacsúl ragaszkodván a régihez, s úgyszólván csak kényszerítve alkalmazkodván a többséghez,

nem velejét s észleti — rationabilis — okát tekintettük az átvett javítások s új szokásoknak, hanem csak felszinségeiket ruháztuk magunkra.» (73.)

«Lelki független ember, összevévén minden rendbelit, kik valamely hathatós fordulást tehetnének létünkben, hány van? Hány mer jobbágyi, hív s alázatos, de egyszersmind férfiúi önérzéssel a királyi szék elébe lépni s a fejedelem atyai keblébe a hon kivánatit bátran kiönteni? Ki mer tiszta lelkiismereti bátorsággal viszont a honi előítéletek seregével szembeszállni s hazafiait épp ott támadni meg, hol mint a nyavalyának gyökérhelyén, a vágás legkínzóbb? S ha lennének is ily hazafiak, kiknek szándéka oly tiszta, mint kristály, vajjon van-e elég lelki tehetségük s élettudományok jó szándékaikat nemcsak egekbe fohászkodni, hanem azok gyümölcseit is az élők közé előteremteni? S ha tudományok van, van-e még hihető élet is előttök? Van-e bennök erő a felbőszült rágalom, megsértett hiúság s önszeretet marczangolásait férfiasan kiállni? S nincsenek-e hitelezők kezében s vagyoni tehetségük van-e nemes józan szándékaikat sikeresen előre is mozdítani?» (73.)

«Nagyon elszomorodám e lelki függetleneket keresvén, mivel csak nehányat leltem s azon kevés — úgy gondolám akkor — a sok honfelejtett külföldieskedőkön, az itthoni előítéletek tárnokain, az elpuhúlt született katonák e nagy seregén s a zsidó markában levő számtalan külön szinűeken soha, — bár legtisztább szándékkal, cherub tanácsadóval, félszázad folytában, minden testi s lelki erővel, legjobb vagyonbeli rendben sem fog diadalmaskodni.» (73.)

«A hazai rendek barátságos összetartás helyett, melynél fogva egyik tűrné a másik hibáit s közös erővel vív-

nának előre, visszavonulva s egymásnak hátat fordítva, ellenséges indulattal viseltetnek egymás iránt.»

«A külföldiesen kimíveltebb neveti az itthon felnőttnek általános ügyetlen vagy bárdolatlan magaviseletét. S van is, nem tagadhatni, honosink kiváltságolt rendei közt oly nagyszámú faragatlan, vagy inkább rosszul faragott társ, vagy jobban mondva *lény* — mert soha társnak ilyest jó nevelésű nem kívánna, — hogy szinte egy haza se dicsekedhetik ilyféle egymik roppantabb népességével. Még a carricaturánál is rosszabbak, mert ez annak kitüntető jeleit teszi világba, kit képez, de honosink ezen *elálmosodott, elkappanult serege közt kitüntető külső alig van.*»

«Az idehaza jártasabb viszont legkisebb figyelemre sem méltatja azon elsőbbségeket, melyekkel megint a most említett áll felette. S igaz, legtöbbször ezen egész elsőbbség egy kis francziára, félig-meddigi angolra, s a külföldön nyert némi szebb szokási fogásokra terjed.»

«Már elfogulatlan ítélő előtt mi, vagy inkább ki nevetségesebb, kérdem? A hazai míveletlen-e, ki elhagyván eredeti durva de férfiúi tartását, se magyarban, se németben nem járván, még azt se tudja, mikor kell kabát, mikor frakk, mikor téli csizma, mikor czipő; ki oly mély s annyi bókokban hajtogatja magát csak egy látogatásnál is, mint más tán egész esztendő alatt; se lovagolni, se vívni, se tánczolni, se úszni, se legkisebb gymnastikához nem tud; egy-két nap utáni viszonlátáskor émelygésig csókolgatja és nyalja egyik a másikat; ki, ha a tisztaságot tekintjük egy kissé szorosabban, tán az égnek legkevesebb vízzel élő teremtése; ki társaságban nem tud merre és mikép fordulni, s ekkép mindig túlságokban a szebb nem jelenlétében, túlszerénységből, tán túlhiúságból vagy hallgatva áll

az ajtó mellett, vagy korlátot nem ismervén, betyár zablátlanságban keresi eredetiségét?»

«Ez nevetséges-e vagy az, ha az Illustrissimus s Excellentissimus viszont nem érti az anyanyelvet, vagy ha érti is, gyermekeit, kivált leányait arra nem oktatja; a hazában soha sincs, ha jószágin nem, a jövedelmek elvitelére; hazai dolgokhoz soha és semmi esetben nem járul, közügyekben legkisebb részt nem vesz, de egész hatáskörét, nem Lucullusként, mert ehhez elég esze nincs, hanem oláh bojárként egy-egy jobb szakács, egy-egy bujább örömleány tartásában leli!»

«Vajjon melyik keserűbb gúny a hazafira, az emberre, kérdem?»

«Elég van, tán sok is — s mily gyávaság ezt tagadni akarni — a min hazánkban kaczagni, de olyas is, a min keserű könyeket sírni kell. Van szánakozásra, sőt gyűlöletre méltó, s a min nem lehet eléggé pirulni. De mind ebből mit következtethetünk? Legkisebbet sem. Azért, mert egy rész általában kaczagja a másikat, ez pedig általában gyűlöli azt, még nem következik, hogy az egyik és másik rész általában — mint azt a felekezeti indulat nézi — kaczagásra, gyűlöletre méltó lenne. De ha az volna is, mi következnék megint ebből? Nem több. Mert ki nem volt éltének némi pillanatiban már kaczagásra, sőt gyűlöletre méltó? Nyuljunk keblünkbe, s ugorjunk magasat, s harsány hálát kiáltsunk az egekbe, ha valóban csupán nevetségesek valánk!»

«A szántóvető tartása jobb izlésű, mert a természet szabályihoz közelebb áll. Ő férfiasan lépdel, egyszerűen szól, komoly magaviselete hiábavaló handabandát nem ismer, istenhoztája nem csókkal, hanem kézfogással jár, stb.»

«*Mi szerencsétlen privilegiáltak elhagytuk eldődink durva, de büszke férfiasságát.* Nem is illenék ez már közénk jobban, mint sziklaormi vagy mocsárárki vár fogna mai juhászkodásunkhoz illeni. *De a jobb ízlést, azon szebb divatokat, melyek szerint mind a lélek, mind a test tulajdoni lehetőségig fejtetnek ki, még nem fogtuk fel;* képviselőink része és nehánya már tar fővel, csak taval tanult úszni, feleségeik része csak taval magyarul stb. A másik tábla tagjainak részéről pedig még ezt sem mondhatni. S ekkép két lét közt vagyunk, mi nemzetek életére legveszedelmesb.»

«Ugyanis míveltebbeink szégyenlik a nemzet elaljasodott létét, melyben a Magyar se nem többé a természet azon vad, de erős fia, a milyen ezelőtt vala, se nem ura még a vad természetnek értelmi súlya által, hanem közepére sülyedvén azon magas és ezen még sokkal magasb nemzeti foknak, durva ugyan még most is, de többé nem erős, elbizott már, de még nem hatalmas. A helyett azonban, hogy a míveltebb, a többet látott jobb útra vezetné az itthoni hátramaradtat, és eszközlene többekkel összetartva fordulást, mit látunk? Járják-e a megyei gyűléseket főrendeink? A hivatal nélküliek alig. De annál többet izzadnak az országgyűléseken, úgy-e? Izzadnak, igaz, eleinte azon szalmatűz mellett egy kissé, melyet gyújtának, de aztán midőn ez meg szaporán elaludt, mindenről gondolkoznak inkább, mint a honi dolgokról, és egy fürdő, egy mulatságos külföldi út, de egy nyúl, egy róka érdekesb tárgy előttük, mint a haza!»

«Az alsóbb rendűek pedig legellenségesb indulattal viseltetnek a főbb rendűek ellen. Ezen szó ‚Mágnás‘ a nemesség közt gyűlölet tárgyává lőn, és elég a legigazságtalanabb indulatok ébresztésére.»

«De vajjon annyival rosszabb-e a főrend, mint az alsóbb? Mik azon nagy hibái, s viszont a nemességnek mik azon különös erényei, melyek ily gyűlöletet, ily sokszori megvetést némileg igazolhatnának is?»

«A nemesség irigyli a mágnásnak általánosan több vagyonát, s azt veti szemére: «Nem él hazájában, nem áldoz előmenetelére, elkülföldiesedik s megveti a honi szokásokat stb.» De az irigység helyes ok-e a becsmérlésre, gyűlöletre, s vajjon a mágnás tán oka a nemesség elszegényülésének s nem-e inkább a magyar Constitutió hiányai, melyek szerint a magyar nemes végtelenül szaporodik és végtelenül osztja vagyonát, a mi mathesisi szoros igazsággal a végpusztulás napját előbb-utóbb ránk virrasztani kénytelen.* A mágnás vette tán el a nemesség birtokát? a mágnás fosztotta meg vagyonától? Vagy nem volt-e inkább azon constitutionalis (!) eldarabolás oka, hogy a kis portiójával többé nem bíró azt tehetősbnek eladni kénytelen vala?»

«A jószágok tisztázása a nagy szám előtt azon szívtelen tett, mely általán fogva a mágnásságot — holott felette számos nagybirtokú nemes is csak annyit vétett — a legfeketébb színbe állítja. De vajjon mi oka ismét azon purizáló kedvnek, mely minden nagy birtokosban, akár mágnás, akár nem, kivált ha jó gazda, oly nagy mértékben vétetik észre s honunkban határtalanul nagyobban, mint Európa bármely vidékén. Vajjon mi ennek oka? Tán az a bolond szeszély, rendszerint két, három, sőt néha tízszer is annyit adni egy hiábavalóságért, mint a mennyit ér; vagy tán nem a hiányos Constitutió-e a gyökerök? A Constitutió, melynek tekervényei miatt egyetlenegy kis compossessor is sok jószágra nézve nem ritkán egy nap nagyobb alkalmatlanság, több baj, nagyobb szerencsétlenség okozója,

mint egy évtized minden szárazsági, jégesői, áradási, mennykövi, s netalán néhai haramiái is együttvéve a határban. És ilyes alkalmatlanságtól megmenekedni ne legyen szabad? Mily képtelenség! A hiányos Constitutió oka, hogy eddigelé minden compossessoratus, az egész országban tán egyet se véve ki, felette keserű birtok vala. És azért mind addig, míg ebben egy javított alkotmány mást nem rendel, minden birtokos helyesen cselekszik, ha tehetsége szerint mindenkit, még egy szentet is kipurizál határából. S vajjon — itt közbevetőleg legyen kérdve — *rendszerint szentek-e efféle elaljasodott úri szolgák, vagy inkább szolgaurak; vagy nincsenek-e néha olyanok is köztük, kikben és kik előtt semmi szent nincs?*»

«Nem él hazájában a mágnás», ezt neheztelik. De kérdem — s már valóban itt van az elfogulatlan, indulatosságtalan vizsgálat s tanácskozás ideje — nem a hazai hátramaradás és aljas lét-e legfőbb oka, hogy sokan, kik szert tehetnek rá, inkább odakünn laknak, mint idebenn? Az emberi-nem visszatarthatlan eseng több, jobb, olcsóbb, testi és lelki táplálék után. És honunk nyugoti szélén indulván csak egy kicsit ki, valljuk meg, nem találunk-e, kivált ha még tovább és tovább haladunk, minden lépten több, jobb és olcsóbb testi és lelki táplálékot, mint honunk sok részeiben, hol itt-ott egy négyszög mérföldön egy szál egyenes fa, de bizony mondom, még tán egyetlenegy tökéletesen kimívelt okos ember sincs. És ugyan a nemes ember, ha üli is szorgalmatosabban (!) a hazát, vajjon miért üli? Tán hazaszeretetből, tán azon forró kívánatból, törvényinket kifejtve, szokásinkat nemesítve, erkölcsinket javítva látni? Nevetség! Inkább tán azért, mert mozdulni rest, s nem szereti az odakünt, mivel ő ott semmi, idebenn pedig olcsó a hiúsági tömjén. S hát nemesek épen nem

rándulnak ki a szomszéd földre? de oda rendszerint tapasztalás végett mennek-e ki, kérdem, vagy tán csak mulatás, mulatás, és mindig csak mulatás végett?»

«Nem áldoz eleget a mágnás hona előmenetelére.» Ezt mondják; de ugyan igazsággal-e, és illik-e ily szó olyakhoz, kik még kevesebbet áldoznak? Én mágnás létemre nem átallottam több munkáimban hátramaradásunk fő okait a főbb rendeknek tulajdonítni. Ez sok *nem*-főrendűnek jóizűn esett, de nem tudom, jutott-e csak egynek eszébe azon nagylelkű tett: «vizsgálni, nincs-e tán bennök a még hathatósb ok; s azért nem tehetek arról, ha a szerénység törvényit tán nagyon is megsértvén, itt én rántom némiekről a lepleget föl. Nézzük alapítványainkat rendre, nézzük a csak most telepített Tudományos Társaságot. A számok nem csalnak s nem vitatási tárgyak. Egyes nemesember, nemesi közönségek áldozatit valóban csekély mérlegben fogjuk találni. Pedig hány nemes birtokos van, csak tekintsük a magyar kanaán földjét, a Bánságot, Bácskát stb., kiknek egyike is többet nyom, — ha pénz a valódi súly, — mint sok 12 sőt 24 báró s gróf. De e nemesek rendszerint mindenben a mágnási nimbusban szeretnek állni, csak áldozatoknál a szerény (!) nemesiben. A miből azt látjuk, hogy sok nem a maga, hanem egyedül más vagyonával generosus, sok pedig csak addig ítéli a tehetősbeket minden lehető áldozatok vitelére, míg maga tehetetlen; tüstént máskép látja azonban az igazságot, ha ő maga emelkedett már vagyon közé. És azért higyjük el, azon minden alkalommal hallott olcsó fitogtatás: «Bezzeg adnék én, ha volna» csak oly kelepcze, melylyel gyermekeken, otrombákon kívül mai időben senkit mást meg nem foghatni.»

«Elkülföldisedik a mágnás és megveti a honi szokáso-

kat» ezt állítják. És itt véremet érzem forrni ereimben; mert ki is akarna a sokaktól úgy nevezett ‚honi szokások' zsírjai és szurkai közt örökleg fuladozni, melyeknek egy józan oka, egy csábító oldala sincs, de van viszont ezer ész elleni, nevetséges, gyomorrontó és bosszantó része; s mely szokások nem magyarabbak, nem honiabbak, mint a pipa s azzal járó pök, és nem egyebek, mint utánzásink-, jobbadán ügyetlen, szerencsétlen utánzásinknak időhozta de ész el nem rendelte se fülű se farkú ocsmány ivadékai.»

«És itt, Istenért türödelmet, béketűrést, figyelmet kérek azoktól, kik velem rokonul éreznek, s kik, ha ügyesebben nem tudok eljárni kötelességem teljesítésében, megbocsátani is tudnak.»

«A belbecs ritkán csábít, ritkán varázsol. Ellenben mily tündér befolyása van a külsőnek! Nem szóltunk még és már sympathia köt, nem ismerjük, de már szeretjük egymást! Ki nem élte az élet ezen időszakát? hol az első jó vagy rossz behatással érzelmink minden rugói bizodalomra, szeretetre, barátságra melegülének, vagy keblünk akaratunk ellen is összezsugorult s fagy borítá azt. Sőt nem látunk-e a *legöregebbekben* is, kik már közel állnak a sírhoz, ellenállhatlan vonzódás egyhez, meggyőzhetlen visszavonódást mástól?»

«Ez a bájak hatalma. S míg ember hidegvérű számolás, vagy, a mi a többszöri eset, gondatlanságból nem áldoz ezen istenségeknek, mintha ők ily tiszteletre nem lennének érdemesek, mind addig sem magához, sem felekezetebeliekhez nem csak nem fog csábítni s tán sejdítlen azokhoz, kik többet áldoznak a bájaknak, s ha maga védelmezi is magát az isteni alakok ellen, s ezek őt saját legnagyobb kárára meg nem szállhatják, övéit s nemze-

tieit fogja lassankint látni magától s nemzetétől elpártolni.»

«Ez az olvadozó és elolvadt nemzetek történetének egy oldala; s ez a magyarság állapotja, az egyik fő oka nemterjedhetésének, fő oka olvadásának!»

«Asszonyinkban van legfőbb hiba» úgy hiszik a gyávák, de csak gyávák, kiket asszony nem kedvelhet. S vajjon mi is volna az, mi leánynyal, asszonynyal megkedveltethetné némely szokásinkat s divatinkat?»

«Távol földön nevelve, tiszta kebellel, mely minden szépre fogékony, ítélet s elfogultság nélkül, így lépjen közénk a teljes hölgy! Mi nyerje meg őt nekünk? kérdem; őt, ki menedéket, paizst, védelmezőt, vezért, példát keres a tökéletesülésre, kinek léte épen ellenkezőleg mint a férfié, csak akkor kezdődik, mikor szabadsága múlik. Kérdem, nálunk mi nyerje meg őt nekünk, mi felejtesse el szülőföldjét, s találtassa fel képzelődésinek azon hazáját, mely után minden szív, kivált az asszonyi, oly ellenállhatlan erővel eseng? Egyszerű férfiúi szokásink fogják bájolni, mint valaha Tell idejében *Gertrudot*, a változatlan havasok akkori lakosi? Nem hiszem, mert egyszerűt ugyan nem sokat, de annál több együgyűt, férfiast pedig igen keveset, viszont asszonyost untiglan fog bennünk találni. Katonai hírünk nyerendi tán meg. Ez már valami; de ha hallja, hogy újabb időkben nem az insurrectió, hanem szántóvető tartá fenn a nemzet hírét, fordulhat-e — az élő Istent hívom bizonyságul — ilyenek hallatára máskép, mint megvetéssel vissza? Falusi éltünk csende s romlatlan nemzetiségink polgári erénye gyújtja tán keblében azon biztos reményt: «a házi boldogság életét élhetni velünk?» Oh nem, mert ízetlen időtöltésinkben, egy kopár hazában, civilisatió alant lépcsőjén, hol pénzt és időt gon-

datlanul fecsérlünk, ott nem talál sem a jó ízlés és tudományok szeretete, sem az élet s örömi szomj, sem a közjóért lángoló kebel szívszerinti táplálékot.»

«Erkölcsink romlottsági közt, melyek éltünk s szaporodásunk legbelsőbb gyökereit dúlják már, és egész nemzetségeket időelőtti hervadás és undok semmirevalóság czímerivel bélyegzenek már a bölcsőtől, ott romlatlan szűz kebel kezét az oltárnál tán kényszerítve, tán gyermeki álomban adhatja igen, de bizodalomra, szerelemre soha, soha nem gyúlhat, s vagy romlik a nagy sokasággal, vagy eseng és eseng egy szebb ideál felé, melyet hiába keres! midőn tán egy halovány, gyenge, sülyös nemesi új nemzedéknek ad lételt. Ó hazám, hazám, mennyire jutottál! Vagy közmunkásságunk, egymás iránti türödelmünk és szoros becsületérzésünk szeretteti meg vele Hunniát? Oh Isten! Előítéleti hiú rabok, irigykedők, minden nagyot és szépet sárral dobók, alattomos rágalommal agyarkodók, mindenki szemében a legkisebb szálkát, de magukéban a legvastagabb gerendát se látók, az asszonyi nem kedvenczei valóban nem szoktak lenni.»

«Mi fogja tehát engesztelődésre bírni a romlatlan asszonyi kebelt? Bizonyára semmi egyéb, mint azon nemzeti közlélek és azon javulási s előmeneteli vágy és ösztön, melynek sok nemzet köszöni mostani létét és nagyságát. De hol, és mennyire állunk mi magyarok a tisztulás ezen jótevő időszakától még? Mi, kiknek, a következések után azt kell hinnem, legnagyobb része még most sem látja, mily közel valánk végpusztulásunkhoz, mily közel állunk ahhoz még most is. Mi kevés magyarok, kik még vagyunk, a helyett, hogy sem születésre, sem állásra, sem vallásra nem ügyelvén, kis számunkat és alig lábbadozó hazánkat tekintenők csak, irigy egymás elleni fondorkodásinkban

fecséreljük azon erőt, mely annyi dicsőt eszközölni volna képes. Mi, kik feltornyosult hibáink őszinte elismerése s kölcsönös megbocsátása helyett azokat még mindig tagadni, palástolni akarjuk, s nem hogy az igazmondót valódi barátunknak tartanók, de azt gyűlöljük, midőn hiúságunk a legtúlcsapongóbb hízelkedéseknek még ma is tárva áll.»

«Ha magyar nemzetségből szakadt, idehaza nevelt, itt élt asszonyt látok, ki magyar férjhez ment s legkisebb vonzódást a honhoz benne nem tapasztalok, magyar szót ajkáról zengni soha nem hallok, vagy ő azt nem is érti, beszélni azon pedig épen nem tud, oh akkor testem minden ereiben kínos szálkát érzek, s indulatim hevültében ennyi csúfság jeleit a legmagasb pellengérre állíthatnám! A felsőbb rendűeknél, kik nem mindig szították a honi levegőt, engesztelődésre birhat némileg emberi gyarlóságaimnál fogva azon míveltség, tiszta ízlés, s egyszerű bájos tartás, mely honunkban annyinak tulajdona; de vajjon mi birjon engesztelődésre, mi békéltessen meg alsóbb rendeink azon tarka seregével, melyben felette kevés kivétellel az asszonyiságnak egy lelki kecse sem találtatik, s melynek anyja úgy szólván pusztán, magyarok közt nevelve, *iszonyú mondani*, a magyar nyelv nem tudását affectálja, midőn többnyire más idegen nyelvben nevetségig járatlan, s kiejtése pirulásig aljas! Mi engeszteljen meg ilyesekkel, kérdem? kik ízlésükben, maguktartásában a természet minden szabályait odahagyják már, a jó nevelési törvényeknek pedig még egyikét sem fogák fel?»

«Megengesztel, megbékéltet velük a hidegebb vérű fontolgatás, mely néma, de keserű búsulásra kényszerít, mert a hiba gyökérokát csak bennünk, férfiakban találtatja. Ugyanis annyira elfajzott-e már a magyar, hogy az asszo-

nyoktól várjon jobb ízlési, jobb divati reformátiót? az asszony, a leány állja a férfiak helyét s legyen a magyarság védje, ő virraszszon a nemzeti becsület felett, míg a férfiú nyugszik? ő nevelje s fejtse férfiúságunkat ki, ő juttassa eszünkbe hazánkat s ő vezessen a polgári lét zordon, de dicső köreibe? Még csak ez hibáznék az annyiban megsértett örök természet-törvények gyökerestőli kiforgatására! Az asszony csendes házi körében csak koszorúit fonhatja az érdemnek, s bájainak varázsi által állhatatosságra, ellenállhatlan erőre edzheti a férfiúi erényt; de kiben az Istenség ezen szikrája nem létezik, azt asszonyi varázs sem emelheti a selejtesek sorából soha.»

«Az asszonynak hona a férje háza, s ha palotáinkban nem taníták az anyanyelvre, s nemesi lakjainkban nem gyakorlák szebb divatokban, vajjon az ő vétke, az ő bűne ez, vagy nem a szülőké-e? és a nőé-e, vagy tán a férjé, kérdem? Legyünk igazságosak, szeressük a valót, ne csaljuk meg minmagunkat, hanem ítéljünk a dolgokról milétük és nem külségük szerint,»

«A férfiakban van a hiba. És azért ne a hajlékony szépnemre lobbantsuk annyiszor megbántott hazafi érzelmink kitörését, de ítéljük megérdemlett szigorral azokat inkább, kik mindenütt s mindenkor leghangosabban pártolják a magyar szót, éltük sorsosival és otthoniaiakkal azonban azt beszéltetni felejtik; a mi több szó, mint tett. Azokra mondjunk átkot és kárhozatot, kik az önfeledés szégyenei közé sülyedve szeretik ugyan a Magyarhont, a mennyire nekik élelmet s kincset ad, de kifejlődése, becsülete körül nem hogy legkisebbet is aggódnának, sőt ők gúnyolják azt hátramaradásában leginkább. A természet egyszerűségét odahagyta és a szebb divatok természetességét fel nem fogta asszonyt pedig szánjuk csak, de igazságtalanul ne

kárhoztassuk; mert a férj képzi az asszonyt, s ez mindenben csak az uralta nemnek nyomán jár.»

«Nincs is ezért honunkban általában véve — és itt, mint mindenütt, hol magyarságról van szó, kiveszem dicső Erdélyt — tiszta magyar társaság sehol is; mert ha tiszta, többé nem egészen magyar, és ha magyar, többé egészen nem tiszta!»

«A világ egy csinosultabb emberében sincs aránylag oly kevés világi míveltség, mint a magyar nemesben, melynek oldalainál fogva érintkezésbe jöhetne más nemzetiekkel. Hazája is sziget, ő is sziget, jó kikötő egyikben sincs. S csudálkozva láttam nem ritkán az itthon legtanultabb mily szomorú szerepet játszik sokszor odakünn, melynél feszesbet, furcsábbat senki sem. Más nemzetek az idő szükségihez és élethez szabják nevelésüket, míg a szegény Magyar még mindig a konyhadiákban kotorkál — minek még szagát sem szereti többé a practicusabb Jelenkor és húsz évi tanulása után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud; a mi egyébiránt csak akkor látszik legjobban, ha a törvényi tekervények és országlási szövevények hazájának határin túllép.»

«A magyar nemes oly irigylésreméltó helyzetben él a világon, hogy szerencsésebb sorsú szülöttet csillagunkon találni bajos. Ha leveleket és ujságokat házától eltilt s izmos kapusa van, ki várába nem ereszt senkit, élte fogytáig azon édes andalgásban ringathatja magát, hogy ő egy külön és boldogabb planéta lakosa, melyben minden csak öröm és víg időtöltés, gond, fáradság, munka pedig semmi. Ő az országnak semmiféle terhét nem viseli, nem adózik, se nem katonáskodik, se gyűlésre nem jár, ha nem akar, mert ezeket mind mások által viteti végbe; szóval őt az Alkotó felséges jó kedvében olyanná teremté, ki a világ

legszebb örömeire s az élet legszebb érzéseire született. És gaudeant bene nati!»

«Kik pedig azt gondolják, hogy a magyar föld része nekik cum omni et pleno jure competál s ők jobb s nemesebb csontból s vérből származtak, mint a haza többi lakosai, s így csak ünneplésre s minden öröm kiürítésére születetteknek vélik magokat a nélkül, hogy mindezekért legkisebb jót vinnének végbe — azok valóban megvetésre méltók s megrakva a nemzet utálatával, egyedül az által használhatnak honunknak, a mit megemésztenek — vagy szégyenökre künn a világban hordozzák állati kéjek közt s unalomban gyalázatos létöket.» (H. 229.)

«S ime, nyiltan azon vallást teszem, *hogy hazánk előmenetele s magasabb fölemelkedésének legfőbb gátjai mi tehetősebb birtokosok vagyunk.*» (H. 229.)

«A jobb lelkű ember, ha már ifjusági hevéből kihűlt, legszebb örömeit hazája előmenetelének eszközlésében találja s lelke soha sem lehet nyugodt, míg magamagának csak azt mondhatja: «Neked hazád mindent adott s te hazádnak soha semmit. De ily elaljasodás messze van még tőlünk. Számtalan *igazi nemes* s nem csak magyar nemes ember lakja még országunkat. Tudom én azt jobban, mint sok, ki azt hiszi, hogy már mindennek vége s a legszebb gerjedelmek s legállhatatosabb munkálódások is hasztalanok már ezentúl.»

«Azonban a ki szendereg vagy elaludt, az nem halt még meg. Nehány kevés, igaz, oly tompulásba van merülve, hogy e szomorú nyugvásból, a végső ítéleti trombitán kívül, semmi egyéb nem képes őket fölserkenteni. Vegetáljanak egyébiránt vagy éljenek növény vagy állati módra mint eddig, tovább is, nem nagy gondom. Csak a világ ura őrizzen bennünket oly álmoktól, milyeket ők álmodnak

némelykor s annál józanabban ébredjünk fel mi, *egy nemesebb aera hív fiai!*» (H. 233.)

«Szív és ész egyenlően helyben hagyja kötelesség-alapjaimat s ilyenekkel önmagát végre nyilvánosan megismertetni: *nemességünk nemesítése.*»

«És számos palotáinkat nem lakják-e ilyen *Izék,* melyek szomorú, de legnagyobb szerencséjökre nem is gyanítják, mennyit vesztettek azon kivetkeztetés által, melyet moraliter személyökön végbe vinni engedtek, vagy magok tettek; s mily kár, hogy dicső czéljokat elhibázták s az emberiség gyalázatára legszebb ékességeiktől megfosztva, hitvány ágyasok s pénzes zsidók rabjai, midőn őket az alkotó hatalmas urakká teremté, kik mind csatapiaczon, mind országgyűlésin oly sugárzó fényben jelenhetnének meg!» (H. 239.)

«Lovagiság a szó valódi tiszta értelmében, bizony meg kell vallani, eddigelé nem igen tartozott a magyarnak különösen kitünő tulajdonához. Irigy fondorkodása, bosszúálló, cserbenhagyó hajlama, nem igen engedi nálunk ezen nem egészen új, de mégis újabb korú erénynek általános kifejlését. — Míg a középkor civilisáltabb viszonyai közt mind tisztábbá és divatszerűbbé tevé annak, a becsülettel oly annyira szoros kapcsolatban levő eszméjét: addig a magyar, ázsiai s tán még egy kissé pogány lényegénél fogva — minthogy a lovagiassság eszméje egyenesen európai és keresztény termény, s minekünk csak szavunk sem volt e kitételre, de csak most legközelebbről gyártók azt — addig a magyar mindig összekeverte annak integrans kellékeit, és soha egészen azt felfogni nem volt képes, mikép párosulhat vitézség szelídséggel, a szó legszentebb megtartása hadi csellel, engedelmesség győzelmi tehetséggel, a szép nemnek bálványozása szeplőtlen vise-

lettel s így tovább, férfiúi méltóságának és tekintélyének csorbítása nélkül ugyanazon egy személyben össze: holott az igazi lovagiság, melynek nagylelkűség a főalapja, nemcsak magában egyesíti mindezen ellentétben látszó tulajdonokat, de egyenesen ezek elválhatatlansága feltételezi létét.»

«A párbaj, ezen malum necessarium, vagy helyesebben mondva, ezen nem megvetendő társasági javítmány, hasonlag sokkal előbb vált divatszerűvé Európa civilisált népei között, mint nálunk, hol még csak kevéssel ezelőtt magam is ismerék nem egy vitéz embert és született (!) katonát (?), ki nem látszott különös vonzalommal viseltetni a párbaj iránt, s hol, ha az igazat meg akarjuk vallani, még most is mutatkoznak itt-ott olyféle symptomák, mikből azon antilovagias számítás vigyorog ki, melyhez képest vajmi kényelmesebben s kevesebb veszélylyel rendezkedik egygyel, több mint egy.» (P. T. 79.)

Ezután áttér a nemzet szegénységére s e szegénység okaira és következményeire. «Nevetséges, vagy inkább szomorú dolognak kell-e tartani, ha valaki nagyszámú gulyája s tölt gabnavermei mellett is koplal, vagy szinte éhen hal? ... ha egy nagybirtokos, kinek kiterjedt termékeny szántóföldjei, rétei, erdei, szőlei vannak, ki nem adózik s az országnak szinte semmi terhét nem viszi, s kinek sok ingyen dolgozik, annyira elszegényedik, hogy végre adósságai miatt semminél kevesebbje nem marad? Hazánkban nem áll különben. Magyarországban a termékeny föld kiterjedése s mennyisége oly bő, hogy annak csak haszon nélkül fekvő része is gazdaggá tenne más nemzetet.» (H. 21.)

«Vizsgáljuk jó renddel s józan methodussal: sok birtokosaink gulyáik s búzavermeik mellett is mért szegé-

nyek?... Fejtsük ki hideg vérrel s részrehajlás nélkül, mért nem viszik vagy vihetik iparkodó gazdáink gazdaságaikat oly magas pontra, mint azt az éghajlat és föld engedné, s hogy hazánkban kereskedés mért nincs? Úgy látszik, valamely hibának kell lenni, mely a jót gátolja. Ezt iparkodjunk fölkeresni.»

«Mindennek nincs főbb oka, mint pénzbeli összeköttetéseink hibás elrendeltetése s az abból következő tökéletes hiánya minden hitelnek. Százezer holdnyi föld birtokosa csak egy forintról sem tud biztos hitelt adni s pénzben szűkölködik; a tőkepénzes ellenben helyet alig találhat, honnan várhatna biztos kamatot, vagy idővel tetszése szerint a tőke rendes visszafizetését is. És épen úgy látom a hitel hiját minden erkölcsi romlottság s lelki elaljasodás egyik főokának is... E dohos, penészen épült régi pénzbeli systemánk nem hozta-e sok hazafi társunkat adósság dolgában többször immár oly keserves dilemmába, hogy szinte ostoba cselekvő s gazember közt alig lehete harmadik rollát választania.» (H. 26.)

«Ha jó alkalom fordulna elő jószágot szerezni, vagy az ősieket nagy s bizonyos nyereségre instruálni lehetne, vajjon tehetjük s eszközölhetjük-e, kapunk-e arra oly könynyen s bátorsággal, mint azt birtokunk s vagyonunk szerint találni kellene, elégséges pénzt? S nem attól kell-e mindig tartanunk, hogy a legkisebb gyanú, nehogy többet költsünk, mint van, hitelezőinket annyira felijeszsze, hogy azok tőkepénzeiket ismét felmondják s minket a legnagyobb zavarba hoznak? És ez földesuraink állapotának képe s ebből látszik, hogy inkább mende-monda teszi hitelünk létét vagy nemlétét, mint fekvő jószág, ház, marha, gabona, bor stb. Azonban ne aggódjunk ezen, tűrjük, sőt örüljünk rajta, mert ez is a mi prærogativáink egyik szép

következése, melynek a zsidó annyira örül s nevet, midőn mi felemelkedett büszke érzéssel függetlenségünkről álmodozunk, de magunkat egyszersmind általa megköttetni engedjük, hogy azt valóban inkább az ő prærogativájának mondhatnók.»

«Honunk fölemelkedésének mélyebb köve tehát a hitel a nevelésnél úgy-e? S azért mely hiábavaló beszéd, melyet sokszor kényteleníttetünk hallani: maradjunk szabadok, habár szegények leszünk is; mert akárki mit ábrándoz, csak a vagyonos nemzet szabad s egyes személyekről Franklin azt mondja, könnyebben összerogy az üres, mint a teli zsák; az, ki jobban bírja magát, rendesen függetlenebb, mint az, a ki néha más segedelmére szorul; többet tudhat, mert élelmére nincs annyi gond, több ideje marad öntapasztalására, gyermekeit jobban neveltetheti stb., s ha lépve megyünk előre, úgy látszik, hogy a mező virágzása, kereskedés sikere s a lakosok fényes bőre a szabadsággal mindig karöltve jár, a szegénységből ellenben elaljasodás, abból pedig végre szolgaság leend vagy pásztori s rabló életmód, mely farkashoz illő inkább, mint emberhez, ki szebb s hatalmasabb lelkek rokona.» (H. 57.)

«Hogy pedig általában még úgy se birjuk magunkat, mint a hogy hitelünk nem léte mellett is birhatnók, ennek még egyéb okai is vannak. Mindenekelőtt ritkán tudjuk tisztán, mi a vagyonunk s így közönségesen abban csalatkozunk, hogy jobban véljük birni magunkat s ahhoz képest élünk is. — Nincs továbbá jószágaink javításában rendszerünk. Azon módokat s intézeteket sem ismerjük s kivált nem értjük, melyek által civilisált országokban, ámbár kis tehetséggel, mégis igen sokan szinte minden élet javaiban részesülnek, melyek nálunk kirekesztőleg csak a vagyonosak sajátságai.»

«Ezek szerint mind testi, mind lelki hátramaradásunk egyik főoka a hitel híja… A magyar nem birja magát oly jól, mint körülményei engednék.» (H. 61.)

«De hát még a földesurak mily állapotban vannak, s azoknak természet ellen való szegénységökről mit szóljak? Ha egynek pénzre van szüksége, minden jószágai mellett is ugyan kaphat-e törvényes kamatra elegendőt könnyen és tüstént? Hány van köztünk, ki nem kénytelen termését, gyapját stb. bizonyos időszakonkint, sőt némelykor még idő előtt s árán alul is eladni? S hánynak, ki már a præcipitium fenekén nyugszik, legömbörödése első kezdete s oka nem egyéb volt, mint egy pár ezerre való szüksége, melyért akkori birtoka ezernyi hitelt adhatott volna, de melyet rendes és világos hitel híja miatt csak felette nagy uzsorával kaphatott? Hány birtokost ismerek magam, ki mindig pénzben szűkölködik s kinek kincse maga előtt mindig el van zárva?» (H. 44.)

«Szép, termékeny mező, csinos ház, falusi élet kellemei, vadászat, paripa s több efféle, mit érnek, egy kis külföldi tudósítás, az emberiség egyben-másban előmenetelének rajza, jó könyvek használása nélkül; s ki ura már az elsőbbeknek, de az utóbbiakkal nem él, jól birja-e magát? Vagy azon férj, kinek felesége szép és hű, gyermekei vidorak s erősek, — de a ki a közjóra nézve süket és vak s hazája előmenetele lelkét éppen úgy nem deríti, mint annak hátramaradásán nem pirul? Egyik s másik is mennyi számtalan kellemes érzésben nem részes! Vagy tán az birja jól magát, ki városban s külföldön keresi az élet minden kellemeit, s kinek hazafiai s számos jobbágyai csak unalmas vagy ijesztő álom képében jelennek meg; vagy az, ki mindig otthon nem is sejdíti, mely megillető s szívrehatóképen tudta a gyenge ember a természet némely

titkait már fölfedezni, az örök sötétséget némelyekben szürkületre birni s mennyire közelíthetett elme ereje s lelke tisztasága által a legfőbb tökéletességhez!» (H. 62.)

«Most sok, a hitel híja s mindenekelőtt állapotunk nem ismerése miatt, magát oly szomorú állapotba helyeztette, hogy nemcsak illő fentartására nem marad neki elegendő, de még legszentebb kötelességeinek sem tehet eleget s a neki őszintén kölcsönzött pénznek se tőkéjét, se kamatját nem fizetheti, mely talán egy becsületes háznépnek mindene! — A nemzetiség soha szembetünően s szívrehatóan nem szólt hozzá, hogy ily hátramaradásból hazafiaival kilábolni törekedjék — s így most apathiája s elkorcsosodása miatt oly helyen áll, melyről azt látja tisztán, ha felébred pillantatig émelygő szédelgéseiből, hogy számos ártatlanra nézve ő egy rablónál nem jobb, vagy egy gyujtogatónál nem különb! Mert arra nézve, ki teszem ezer forintjának se tőkéjét, se kamatját nem kapja, a következés éppen olyan, mintha azt valaki tőle ellopta volna, azon különbséggel mindazonáltal, hogy az egyik rablót, ki előtt ládánkat zárva tarthatjuk, a törvények üldözik, a másikat pedig, kinek bizodalommal nyitva áll kincstárunk, majdnem pártolják.» (H. 65.)

«S mily keserűen élték ily idő- s vagyon-pazarlók napjaikat, mennyire törekedtek, hogy idejöket, mint mondani szokás, megöljék — az időt, melyet egy isten se idézhet többé vissza! Tudjuk meg csak, szeretik-e hazájokat? De csak jószágaikat sem ismerik. — Barátaik-e hazafiaiknak? De még anyanyelvöket sem tudják. — Valamely speculativa, szép vagy empyrica tudományokban foglalatoskodók s jártasak-e? Éppen nem. — Jó gazdák tehát, újat próbálók? Oh nem, sőt sequestrumról szólnak. — Örömben, vígságban töltik tán napjaikat s távol kerüli őket a gond?

Korántsem, sőt unalom nyavalyájában sinlődnek. — S hát ugyan mik, tán rossz emberek, kik úgy élnek, mintha Isten sem volna s az élet után mindennek vége? Éppen nem, inkább szelídség s jámborság példái, — Ah, tehát semmik, növényországba való becstelen plánták s még annyi hasznot sem hajtanak, mint egy fa, mert az legalább árnyékot ád s tűzre jó, — s annál veszedelmesebbek, mennél méltóbbak mentségre s mennél megbocsáthatóbbaknak látszanak gyengeségeik. Úgynevezett «*jó emberek*», senki sem irtózik tőlök, mint azokat se kerüli senki, kiket sárga színök még nem árul el, de belsőképen már keblökben a mirigy. Volna bár inkább vétkök oly rút, hogy a még el nem romlott ifjú tőlök undorodna! mert könnyebben kikerülné a már külsejével is émelygést okozó hibát, mint azt, mely bizonyos eltűnhető gyengeség lepleivel fedezgeti szégyeneit.» (H. 66.)

«Szóval, azt mondani, hogy extra H. stb. hiábavaló s kaczagást vagy szánakozást okozó beszéd.» (H. 70.)

«Így egy cseppet se nehéz jobb utakat, műveltebb mezőket, kiesebb vidékeket, serényebb kereskedést, helyesebb communicatiókat, vígabb falukat, tisztább városokat, jobb vendégfogadókat, nagyobb culturát, kiterjedtebb s több oldalú tudományt, értelmesebben berendezett curiát vagy kastélyt, nemesebb patriotismust, több közlelket, polgári erényt — s kevesebb sárt, port, nádat, korlátlan partú vizeket, hasztalan erdőket, értéktelen lapályokat, bozótot, kevesebb egoismust s egy részről a legalaptalanabb hiúságot, más részről a határnélküli hajlékonyságot, alattvalók iránt dölyföt, elöljáró előtt porban csúszást, kevesebb előítéletet, balvéleményt, tudatlanságot, féktelen betyárságot magunknak képzelni, mint a milyen s mennyi valósággal találtatik honunkban.» (H. 241.)

«Kamatot fizetni, kötelezésnek eleget tenni, oly szent tartozás, mint nem lopni, nem rabolni.» (H. 89.)

«Az egyetértés híja csalhatatlan oka többek közt annak is, hogy hazánk jó részét víz bírja, posvány fedi, s hogy sokszor valami rossz, kotyogó malom hátráltatja egy egész vidék virágzását. Ha igazán s öncsalás nélkül akarjuk számba venni, mily kevés mai napi haszon tartja paralysálva némely vidékek jövendő bizonyos nagy hasznát s óriási előmenetelét — csak indignatióval szemlélhetjük a Körös berkeit, Tisza, Dráva, Bodrog kiöntését, Hanságot stb., melyeken ezernyi familiák élhetnének boldogul, melyek tán most nyomorúsággal küzködnek, vagy egészen új nemzetségek támadnának, melyek által az ország ereje s dísze hathatósan öregbednék. Mily szép tartományokat nyerhetnénk egy csepp vérontás nélkül a hazának s menynyire szelídülne s nyájasodnék még anyaföldünk levegője is, ha nád és zsombék helyett, melyben most róka s farkas csatangol, kies mezők s mosolygó lakhelyek támadnának! Ez az oka, hogy a föld gyomrában levő legnagyobb kincs, a vas és kőszén, csak kis mennyiségben jut napvilágra; — oka, hogy sokszor hazánkfiainak egy része éhezik, midőn másik része feleslegben tombol s a haza oly testhez hasonló, melyben a vér nem kereng; — oka, hogy sokszor némely helyeken termesztményeinkben fuladunk, melyek kis becsűek ide haza, de kincscsé válnának Amphitrite kék kristályán.» (H. 87.)

Az általános pénztelenség s szegénység, mely lehetetlenné teszi a beruházásokat, az okszerű gazdálkodást, a birtokok nagyobb jövedelmezőségét, a vagyonosodást, mely olcsó tőkével lehetséges volna s azért a hitel fejlesztése a közvagyonosodást, a gazdagságot, ezzel az élet kényelmeinek, a nagyobb műveltségnek, függetlenségnek, áldo-

zatra készségnek, a közérdek megvalósításának, a nemzetiség fejlődésének eszközeit adja meg. Azért a hitel, a gazdasági fejlődés, mely nélkül nincs hatalmas nemzet, a legnagyobb nemzeti érdek.

«Ha ezeket látja a részrehajlatlan gondolkozó s kénytelen tanúja lenni a sokaság makacs ragaszkodásának oly systemához, mely nemcsak azáltal tartja lebilincselve a közszorgalmat, hogy annyi pénz vesztegel forgáson kívül, hanem legfőkép a honiak, sőt néha a legközelebbi szomszédok egymás elleni bizalmatlanságok által, mely szerint a pénzes kamatban szűkölködik, a földbirtokos pedig pénz nélkül sínlődik; s így a pénz is hever, a gazdaság is hever, az ember is hever, a közjó is hever és minden hever, — s igy élet helyett halál fekszik az anyaföld színén, — ha mindezeket kénytelen tanúbizonyítani a gondolkozó, akkor valóban keserű érzése szánakozásra gerjed, s a nagy példa szerint minden további okoskodással felhagyván, az egekbe kiáltani hajlandó: «Uram bocsáss meg nekik, mert valóban nem tudják mit cselekesznek.» (St. 50.)

«Minden, a mi a pénz keringését hátráltatja, mind az egyesekre, mind a közönségre nézve felette káros; hát még az, a mi a pénzt a circulatióból kirekeszti?.. S vajjon mi hátráltathatja s rekesztheti azt ki hathatósabban, mint a bizalmatlanság, a veszély, t. i. a hitel híja?... A hitelt gátolni nem egyéb, mint egy test ereit megakasztani; s ezen utolsó vajjon a test mily részének lehet hasznos? Egynek sem! Sínlődés elmulhatatlan következése s végkép gutaütés.»

«És ha nem akarunk a hazai anteactákban elsülyedni, Verbőcziben s az Anonymus Notariusban elfuladni, hanem factumokat, csak élő factumokat tekinteni: nem fogjuk tagadhatni, hogy nincs Európában egy ország is, hol oly nyomorúlt lábon állna a pénz dolga, t. i. hol annyi nagy

és kis földbirtokos nyakig volna adósságban, mint nálunk. Ennek vajjon mi lehet oka? Vagy a múlt idők viszontagságai, vagy nagy- és kisbirtokosaink pénz körüli gyávasága, vagy politikai összeköttetésünk, vagy pénzbeli systemánk.»

Az idők viszontagságairól azt mondja, hogy közösen érték a magyart a többi nemzettel. A földbirtokosok gyámoltalansága pénzbeli ügyekben szintén nem oka a szegénységnek. Vannak jó gazdák, takarékos földbirtokosok «s azt lehet állítani, hogy sehol sem élnek a földbirtokosok, keveset kivéve, aránylag roppant jószágaikhoz képest oly kevés valódi luxussal, mint nálunk, minthogy felette kevés külföldivel élnek, a hazában szinte semmi drága sem készül és sokak előtt az életnek szinte legtöbb kellemei még név után is alig ismert dolgok». (St. 52.) Az Ausztriával való összeköttetés sújtja tehát a birtokost? Ez sem s mindig másban keressük a hibát, mely nagyobbrészt csak magunkban fekszik. «A vám, a harminczad azon örök topus és asylum, mely a restségnek, tudatlanságnak s ezen nemes házaspár szép ivadékának, t. i. a rosszakaratnak, minden alkalomnál kibuvó ajtóul szolgál. Nagy veszteség, nagy akadály igaz, de másrészről semmit sem adózni, az megint mily nyereség. «Indirecte többet adózunk a vám által, mintha directe adóznánk», így szól sok; de ha az proponáltatnék: «Tehát nyitva legyen a vám, de adózzunk egyenesen», ugyan az tetszenék-e? Pedig valami módon csak kell az országlás terhének viselésében részt venni.» (St. 51.)

«Systemánkban van leginkább a hiba, im ez a dolog philosophiája; s annak hibája abban concentráltatik, hogy hiteli törvényeink nem egyenlők, az ország minden lakosaira, azaz nemes és nemtelenre, s hogy

többnyire a rossz gazdát legyezik és a jót sújtják.» (St. 53.)

«Mit akarnak azok elérni, kik szünet nélkül a vámmal állnak elő? «Ők azon nyereséget is zsebeikbe akarják tenni, mely a vám által rovatik le.» Csak ebben concentráltathatik minden kívánatok, minden aggodalmok. Ők nyerni akarnak tehát. De Magyarországban alig van hely, hol diametraliter, úgy mint ma áll a nap, minden akadály s nehézség mellett száz után tizet ne lehetne nyerni józan investitió által. Ez bizonyos; sőt némely lapályokon, árokvonás, kiszárítás által a nyereség 100 percent; s még némely helyen, hol víz alatt fekvő föld hasznosítása holdanként csak 10, 12 forintra jönne, több 1000 percentnél. Ha tehát nyereség a fő czél, állítsunk hitelt. Négygyel kapunk elég pénzt s elocáljuk megint 10, 100, 1000-ért s az eltörlött vám, de még a kiviteli megjutalmaztatás utáni nyereség sem lesz hasonlítható bizonyos nyereségünkhöz. Elég tág a mező befelé, mért mindig kifelé? Megmondom, miért? Mert az első mód fáradsággal van összekapcsolva s azon csak az eszes boldogulhat; a második pedig sült galamb s azon a tudatlan is fénydegélhet.» (St. 53.)

«Ne kalapáljunk csak mindig ott s mindnyájan, mindenkor, de keressünk más arany-ereket; csudálkozva fogjuk látni, hogy még gazdagabbak is vannak hazánkban s melyek annyi kincstől pezsgők, hogy azokat se mi, se közelebbi utódaink sem fogják kimeríteni. Mert a hol szinte 1000 □ mértföld kerti föld van víz alatt, szinte semmi belcommunicatióink nincsenek, hol egy dicső folyam, mely a fekete tengerbe szakad, még úgy szólván nem hajós, hol egy határ sincs még félig is kifejtve, hol a lakosok ifjak, a természet szűz, ott a kincs kimeríthetetlen. Csakhogy ne mindig *napnyugot*, de végre *napkelet* legyen eszünkben.» (St. 54.)

«Úgy sem lehet mostani termesztményeinket jól eladni s így nagyobb cultura után végkép zsírunkba fulladnánk» — így okoskodnak sokan, s rabulisztikai fogásaik által magokat s másokat mystifikálván, a vámot állítják azon oknak, mely minden lehető szorgalmat elgázol.»

«Messze vagyok a mostani vámkörüli systema helybehagyásától, sőt annak létét, mind gazdasági, mind politikai tekintetben, a lehető legkárosabb észszüleménynek tartom; mert minden, a mi Magyarországot gyengíti vagy idegenek sorába állítja, az az ausztriai házat is kénytelen gyengíteni s tőle a népeket elidegeníteni . . . de másrészről azt sem akarom felejteni, hogy... azon vámot, mely bennünket az ausztriai monarchiából kizár, nem lehet máról holnapra eltörülni, hanem azt csak a fejedelem s jobbágy közti atyai s fiúi minden oldalú értekezés és határozás, mely a nagy és complikált erőmű kerekeibe sehol sem ütközik, döntheti el kirekesztőleg. Nem mondom tehát, azért hogy annak ingatlan lábratételét, leszállítását, sőt tökéletes eltörlését minden módon ne sürgessük . . . de egyszersmind arra szólítom fel hazámnak azon lakosait, kiknek ereikben nem hidegült még meg tökéletesen a mindent elevenítő honszeretet tüze: «ismerjék meg anyaföldjük dicsőségeért a nemzeti gazdagság valódi kútfejeit!» Ennek legfőbbike, legbiztosabbja, leggazdagabbja a *belső fogyasztás.*»

«S ezt vajjon mért nem tudja, mért nem hiszi a legnagyobb rész? Mert megint egy más köz-topus, mely mindenütt kong, nem engedi annak közelebbi vizsgálatát, s mely ilyformán hangzik: «Britannia igen felette gazdag; de mi gazdagságának oka? Népesedése, fekvés utáni kereskedése, India, a Coloniák.» Ezután minden provocatió Angliára, mint régibb példára, levegőbe oszlik, hasztalan, sikertelen. A fallácia pedig abban áll, hogy ez mind nem úgy van,

hanem Britanniának legfőbb szorgalmi rúgója semmi egyéb, mint *a közszabadságból okvetetlen eredő nagy belső consumtió.* De ezen falláciát csak kevés veszi észre, mert a közrestség nem engedi, hogy a nagyobb rész ily tárgyak körül felvilágosítaná magát; a nemtelen emberben mélyen fekvő hiúság pedig gátolja, hogy az igazságtalanok sokadalma ott keresse a számtalan hibák gyökerét, a hol azok valódi fészke van, t. i. saját szánakozásra méltó tudatlanságában s a legvilágosabb okoknak sem engedő gőgjében. (St. 56.)

«Itt tátong az a mélység, melynek fenekéből gőzölg ki a majd-majd elsülyedendő nemzeti létnek rothadt szaga s mely mindaddig nemzeti koporsó gyanánt tárva fog állni előttünk, míg azt az önismeret s javulásnak csak jobb emberek által gyakorolt szelleme, az undok önség s törpe alacsonyság feletti diadalma, a nemzeti dicsőülés és nagyságnak tűrhetetlen szomja s minden magyarnak rokonszeretete s egyetértése örökre be nem töltik; s míg az egykori, vagyis inkább még mostani feneketlen örvény helyén nem áll fenn egy nemzeti oszlop, mely minden oldalú ismeretből, világtapasztalásból, előítélet nélküli józan okoskodásból, nemesült nemzeti szokásokból, szóval, mely a valódi hazafiság s igazi bölcseség köveiből nem lesz összerakva s erény s honszeretet által elbomolhatatlan egybeforrasztva!» (St. 57.)

«Nem akarom tovább űzni keserű gúnyomat, melylyel csak azt szándékozom mondani, hogy publicumunk általában véve tudatlan s annak következésében szinte egy verebet sem tudnak lőni, három, négy az iránt tartott ülés nélkül.» (St. 61.)

«Vajjon mért oly nagy a consumtió Britanniában? Tán mert a népesség oly nagy? Nem azért; mert teszem Irlan-

dia, hol a népesség aránylag még sokkal nagyobb, korántsem fogyaszt annyit s tíz millió északamerikai ember sokkal többet fogyaszt, mint húsz millió muszka. Mi a consumtió oka tehát? A lakosok vagyonos léte! minthogy tagadhatatlan, hogy a vagyonos mind a házra, mind ruhára, mind eleségre s általában mindenre többet költ, mint a vagyontalan. Jő most annak keresése, vajjon mi teszi a lakosokat vagyonosokká? Tán a geográfiai helyzet? Nem az a fő ok, mert teszem Spanyol- s Törökország fekvése szintoly kedvező s aránylag még sem oly gazdag, mint Németország, melynek fekvése azokéhoz képest felette mostoha. Mi tehát a közvagyonosság oka? A biztosság, saját birtok, szabadság, törvény előtti egyenlőség stb., ezek s csupán ezek ébresztik fel a közszorgalmat, mely a nevelés, a sajtószabadság stb. által józan útmutatást nyer.» (St. 64.)

«Ha bizonyos és olcsó a pénz, a mit csak a hitel tehet, könnyű akkor segíteni bukott vagy bukandó nemzetségeinken, hamvaikból fölkelnek lazariánusaink, életre kapnak a plánta életű kölcsönzők, ismét férjhez mehetnek az özvegyek, s örömben részesülnek az attól annyi idő óta elszokott árvák; vadonságok, posványok pedig vízcsatornákkal vígan átszelt kertekké, Dunánk egy rendes folyammá, Budapest egy kikötőhelylyé válnak s Magyarország nemcsak de jure, hanem de facto is, regnum per se et pro se existens et independens lesz — a törvény értelmében — —»

«A hitel által tehát mindenki nyer s így az Egész! Azonban ez megint egy nagy fallacia... mert mi lesz a sok pseudo nagy úrból, mi a más pénzével oly szépen és fényesen élőkből, mi a rabulisták azon nagy seregéből, mely a hosszú pört, tág mezőként, mint a kegyes sorstól nyert

sajátot tekinti, mi azon számtalan ügyvédecskékből, kik a régi machina tekervényei közt, annak penészein és rozsdáin rágódnak, — mi azon vampyr fajból, mely hideg vérrel szívja a legmelegebb vért, mi lesz mindezen szégyenekből vagyis — szegényekből, akartam mondani? — Síralmas végök, igaz, örökre el lesz ítélve... fajtájokkal tehát kevesebb lesz, azt már tűrnünk kell; hanem legyünk igazságosak. Elég sokáig dúlták ők már anyaföldünket, elég sokáig tarták a magyart a törpeség rút bilincsei közt. Virradjon azért már valahára az igazi nagyság, a valódi gazdagság hajnala is, s álljon végképen a rabulistika helyébe, mely az ember jussait fonákul gázolja össze, az igazi törvények, t. i. az emberiség jussainak dicső tudománya. S mutassuk meg végre a világnak mi újabbak, hogyha elég gyávák valának annyi régiebbjeink ily alacsony tyrannusok járma alatt görbedezni s nyomorogni hosszas századokig, halálos lehelletök ezentúl nem képes regenerált ifjúságunk virágát többé ocsmány hervadásban fogva tartani.» (St. 66.)

«S tagadhatni-e, hogy hazaszeretetünk sokszor csak puszta szó és szép gerjedelem marad, melyet a szél hord el; s nem mivel tisztátlan vagy színeskedő kebelből fakad, hanem mivel pénzünk nincs. Életünk legszebb idejét odahaza fecséreljük el s alig teszünk emberhez illőt, midőn a világ fergetegeiben kellene tapasztalást s élettudományt gyűjteni s hasznos ismeretekkel édes hazánkba visszatérni: s nem azért, mert vakondok gyanánt félünk a világtól s csak határunkból se merünk kibújni, hanem mivel pénzünk nincs. Gyermekeink nevelésére, jószágaink javítására, önkellemeinkre alig fordíthatunk valamit és szinte mindig krétát kell kezünkben tartanunk szünetlen számoló gonddal, hogy el ne bukjunk; s nem azért, mivel magzatinkat nem szeretjük, gazdaságunkat előmozdítani nem

kívánnánk; nem törekednénk, — s alkalmas lakást, szép könyvtárt, tiszta cselédséget, jó asztalt stb. nem kedvelnénk, vagy oly különös mulatságunkra válna számadásaink szoros és szőrszálhasogató vitele, a mi érzésem szerint majdnem elég elkeseríteni az életet, — hanem mivel pénzünk nincs s így mindenütt — köztünk maradjon a szó, de ki kell mondanom — szegénységünk áll gát gyanánt legszentebb hazafiúi kötelességeink, kellemeink, kívánataink, minden akarataink ellen.» (H. 221.)

«Sok azt gondolja, hogy az úgynevezett *közlélek*, mely önhasznát a közhaszon mögé teszi s azt csak az egész előmozdításában s felemelkedésében keresi, nálunk kimúlt, és az öntekintet s önszeretet ki nem irtható gyökeret vert, mely minden nemesebb érzésnek kifejlődését gátolja; — de koránt sincs úgy, jól tudom én azt; s alig van ország, hol mesterkéletlen, igazi s fölemelkedett hazaszeretet több mellben lángolna, habár titkon is, mint hazánkban.» (H. 224.)

«A feladat ez: hazánkat urunk s földieink dicsőségére magasabbra emelni s mindenkinek sajátját szentnek tartván, lehető legtöbb honosinkat boldogítani. E feladatot azonban soha sem oldjuk meg, míg egyedül vámban, éghajlatunk mostohaságában, néptelenségünkben, tengerpartatlanságunkban stb., szóval még mindig valami másban keressük hátramaradásunk okát, mint éretlenségünkben, kifejlett intelligencziánk parányiságában s az ezekből szükségkép folyó makacs pártolásában egy oly alkotmánynak, mely a nemzet nagyobb részét szinte minden polgári jussokból kizárja s ekkép azt, t. i. a nagyobbrészt mind alkotmányunk, mind saját személyeink természetes ellenségévé teszi, vagy hogy jobban mondjam, kényszeríti.» (St. 67.)

«A nemzet nagysága, boldogsága mindig csak magában a nemzetben rejtezik s a hol már nemzet van, ott annak belső kifejtése mindennek sarkalatja; hol pedig még nemzet nincs s csak egy kis része privilegiált, nagy része pedig még pór nép, ott legeslegelső a nemzetesítés, t. i. minden lakosnak az emberiség közös jussaiba juttatása, azaz mindenkinek politikai léte.» (St. 68.)

Széchenyi föltárja nemzete előtt szegénységének, gazdasági fejletlenségének egyéb okait is, melyek a középkori hűbéri intézményekben rejlenek. A legelők, a fajzás s a birtokok elválasztásában, a robotban és dézsmában, az ősiségben, az egyéni tulajdon hiányában s a fiskalitásban, az igazságszolgáltatás hibáiban, a törvény előtti egyenlőség hiányában látja a gazdasági gyarapodás akadályait.

«A legelők, fajzás s birtokok el nem választása mennyi kárt szül, arról már a számosabb rész meg van győződve.» (H. 92.)

«A robot létele még nagyobbb figyelmet érdemel s azon kárt, mely belőle háramlik, nem tagadhatni. — A mi a kézimunka veszteségét illeti, mely iszonyú az minden esztendőben!... Vegyünk számításunkban csak egy harmadnyi veszteséget, s hogy annyi elvész, tán még az se tagadná, a ki a robot feltalálója volt; vegyük továbbá számba az 52 vasárnapot, a sok ünnepet, búcsút, vásárt, rossz időt, katonák körül jobbára elfecsérelt időt stb., s azt fogjuk következtetni, hogy nem annyira népességünk csekély, hanem systemánk hiányos; hogy nem azért fedi posvány s dísztelenítì sivatag a hazát, mert nincs ember, nincs kéz, hanem azért, mert annyi munka foganatlan vész el. — Hát még az ingyen útcsinálásnál, melyre gyakran 4—5 mérföldről hajtatik az adózó nép és sokszor más 4—5 mérföldről visz egy dézsa kövecset stb., mennyit veszt a köz-

gyarapodás! Már ha csak a robot által okozott veszteséget veszszük is fel, 30 millió napszámnál, mely minden esztendőben szolgáltatik hazánkban, 10 millió vész el! És ha ezen erő el nem veszne s észszel lenne javításra fordítva, ugyan mit állítana elő csak 30 esztendő forgása alatt is!» (H. 101.)

«Nem a munka, hanem a jól elrendelt munka, szóval az *ész* a nemzeti gazdaság talpköve. Ha 1830-ban minden erőmet arra fordítom, hogy egy nagy gödröt ássak s azt 1831-ben megint betöltöm s úgy tovább, akkor munkámat egészen hiába vesztem; ha ellenben úgy tudnám elrendelni, hogy embereim csak egy lépést se tegyenek haszon nélkül, akkor minden munkám nyereség lenne.» (H. 102.)

«A mezei gazdaság megrontására a dézsmánál sikeresebbet kitalálni nem lehetett.»

«Nekünk termesztőknek kell szoros hitel; mert csak az-által kaphatunk nagy, olcsó, könnyen fel nem mondható és számos esztendőkre kezeinkre bizott tőkét.» (St. 73.)

«De hogy állítsunk szoros hitelt, ha nincs tulajdonunk, mert mit adunk hypothecául?»

«A nemes nem tulajdonos, csak haszonélvező s ez a közszegénységnek egyik főoka.»

«Annál gondosabban műveltetik s tartatik valami, minél nagyobban viseli magában az a tulajdonnak, a sajátnak természetét s viszont annyival kevesebb gond van reá, mind utánjárásra, mind becsben tartásra nézve, minél bitangabb az.»

«Magyarországban pedig csak a legkisebb résznek van tulajdona; s ekkép a legtöbb birtok, az aviticumtól lefelé a kamarai, örök hagyományi, fundationális, püspöki, apátsági jószágokon keresztül, a szántóvetőnek rövid időn, sőt esztendőről esztendőre kiadott cenzuális vagy taksás

földeiig, kisebb vagy nagyobb mértékben, általában véve, ha csalni nem akarjuk magunkat, semmi egyéb, mint bitang vagy bitangabb.»

«Mindez olyas valami, a mit kérdésbe nem vehetni, ha a valót tagadni nem akarjuk; miből az foly, hogy az ősiséget, ha legkisebbé sem volna is a hitel felállíthatása útjában, egyedül magáért tüstént el kellene törülni, mint egy oly észszüleményt, melynél károsabbat a szorgalom elfojtására ugyan egy könnyen nem lehetne nemzeni s világra hozni; s hogy ekkép annál szaporábban ketté kell törni bilincseit, minthogy az nemcsak legkegyetlenebb szorgalom-hervasztó, de a mindent elevenítő hiteli systémának legfojtékonyabb gátja is.» (St. 75.)

«Hiteli törvényeink, vagy legalább azok alkalmazása gyökereiknél vannak már elhibázva, mert az adóst legyezik s a hitelezőt büntetik; s im ebből burjánzik mindazon rossz, a mit e tárgyban naponként vagyunk kénytelenek tanúbizonyítani, s melyeknek többek közt egyike az, hogy szinte sehol sincs annyi valóban pióczа hitelező, mint nálunk.» (St. 83.) «S bizonyos, hogy a magyar földön több a kijátszott s a lassú, puha s egyoldalú törvény által megrontott hitelező, mint mennyi a megkárosított adós, kit inkább pártol mindenkor a törvény.»

De nálunk (a kölcsön) nincs biztos paizs alatt, sőt bizonyos veszély torkában van s azért sokszor szinte csaknem józanabb mindent elfecsérelni, mint sokról lemondani, napról-napra nagy gonddal gyűjteni s végkép takarékosan keresztül élt hosszú esztendők unalmai után azt szemlélni s tapasztalni, hogy egy fényes úr, ki pénzünket szinte kegyelemből vevé fel, azt egy nap alatt elkölti s nekünk se kamatot, se tőkét nem ád vissza; s ha Matuzsálemmel versenyt élni nem tudunk, minden pénzünkbeli jusunk

abban áll, hogy azt tán szerencsésebb maradékainknak, vagy a barátoknak testáljuk.» (St. 85.)

«Hisz a liquidi debiti pör elvégződik hat esztendő alatt: új ellenvetés. Ha ezt megengedem is, noha tapasztalásom szerint igen kételkedve, mit ér a hypotheka, ha teszem tőkémet, a mi mindenem, 1830-ban adom ki, s több esztendeig kamatját, sőt hírét se kapom, éltemen azonban unalom, kedvetlenség s pénz szűke rágódik s végre 1835-ben, épen egy esztendővel a szerencsés executió előtt, meghalok; vagy ha életben maradok is, az adós a törvényes foglalást ellenállással hátráltatja, s ha új galiba után az ítélet végrehajtatott, az elfoglaltat, mely még kérdés, mikép kamatolna, ismét erőszakosan visszaveszi stb. S nincs-e ezen rajz az életből merítve? És mégis jó hypothekáról mernek némelyek szólani!» (H. 92.)

«Az adós (a tőkétől) nem fizeti a kamatot. Az tehát többé nem foly, de foly helyette a pör, sőt az is alig foly; mert a gyengéd érzésű biró azt tartja, hogy ily nevezetes summánál nem lehet hirtelenkedni; azonban mégis eldől valahára; hanem az adós, mikor a pört minden apellátán keresztül vitte, nyugodt lélekkel várja az executiót; hiszen kétszáz forint büntetés mellett opponál s az oppositionalis pört, kivált ha egy jótevő országgyűlés vagy insurrectió jő közbe, még nehány esztendeig elhúzza s a csekély birságot a kamatok kamatain tízszerte megnyeri. Ily gyönyörű ármányosságok pedig nemcsak hogy nem tilalmasok, vagy gyalázatosak, hanem általok tetszik leginkább ki a derék, ügyes prókátor s a hatalmas, nagy nexusban levő alperes. E szép útra maga a törvény barátságos keze vezeti az adóst, midőn a becsületes kölcsönadót visszataszítja. Bocsásd meg Uram nekünk — —! S ekkép a törvény nem pártolja a jót s főczélját hibázta el.» (St. 87.)

«Elhozza végre az executió napját a mindent elérő idő; de mit vesz át a kölcsönadó — kire közbevetőleg senki sem ismer, mert fekete hajú volt, midőn pénzét adá s most, midőn azért jön, már hóhajú — mit vesz át? Önkénytől becsült földet, számtalanszor egy szomorú szárcsatavat, néha-néha még medvenyomtól ékesített rengeteget is. Azonban, ha ezeket átveszi is, veszedelmes minden javítás, mert az csak birói zálog, melyből őtet minden szempillanatban, pénze letétele után, kivetheti. Ha talán örökben megszerzi a birói zálogot, tudjuk, mily ingadozó nálunk az úgynevezett örökség; abban mindazáltal instruálni lapályt, szárítni a berket, emberesítni a rengeteget nem meri, mert ott áll előtte a legelszántabb szorgalmakat visszaijesztő kisértetek nagyanyja, az *Aviticitás*, előtte az adós maga, vagy fia, vagy akármije, balkézen a — —, jobbkézen a fiscus! S így a becsületes hitelező, ha nem becsületes adóssal találkozik, vagy becsületes adósa meghal, legjobb esetben a kamatok kamatját mindenesetre elveszti, prókátori lapdává válik: s pénzében, egészségében, életében csorbúl, valóságos tulajdona helyett, végre præcariumot kap. S ekkép nem pártolja a becsületest, józant, állhatatost, fáradozót sem a végrehajtó hatalom, sem a törvény, s az ezekből componált alkotmány; s ekkép fő czélját hibázza el.» (St. 87.)

«Minél több a tulajdon, annál gazdagabb cæteris paribus egy ország; s így annál szegényebb fejedelmével együtt az, a hol, mint nálunk, csak kizsarolt s adósságokba merült bitangot vesz át a fiscus s viszont aránylag ép oly becstelen, mert cultiválatlan vadonságot kap megint a donatarius. S ekkép, mert szinte e két valóban bámulásra méltó turnus közt forog szinte az egész ország, az egész nemzeti allodium részint örökké parlagon fek-

szik, részint oly rosszul míveltetik, mint minden censualis föld.»

«Azon nap, midőn az ősiség a fiscalitással együtt eltörültetik, minden ingatlan birtok becse rögtön felével magasabbra nő.» (St. 92., 93.)

«A magyar nemesnek nincs valóságos tulajdona s csak akkor lesz, mikor ingatlanával is minden lehető kivétel nélkül azt teheti, a mit akar.» (St. 125.)

«Sokan azt mondják: ha épen el akarja adni, most is eladhatja. Igaz, de vajjon oly áron, mint ingatlant némely esetben eladni felette hasznos volna — vajjon ki venné meg? A mostani bitang szagú s bérlett erejű bátortalan birtoki systema szerint, ugyan senki, a ki csak féligmeddig gondolkodni és számlálni tud s csak annyi esze van is, mint a hódnak, mely soha nem telepedik oda, hol legkisebb háborítást sejdít. E szerint jószágot minden áron alul nálunk elfecsérelni ugyan mostani zavarban is igen könnyen lehet, a mit száz példa bizonyít, de illendő áron eladni teljességgel lehetetlen.» (St. 126.)

«A thema itt az, hogy a magyar földbirtokosnak általában véve sokkal hasznosabb valóságos ingatlan tulajdont bírni, mint nem bírni. Erre az a megjegyzés tétetik, hogy: «egyesekre nézve eldönthetetlen igazság, de a Salus publica, mely az egészet tartja össze, azt máskép kívánja.»

«De lássuk most, mit kíván a Salus publica? Egyenesen azt: hogy a magyar földbirtokos valóságos ingatlan tulajdont ne bírjon, hanem annak csak haszonvevője legyen, t. i. egy harmaddal, vagy felényivel kevesebbet bírjon s ekkép szintennyivel szegényebb s tehetetlenebb legyen; az egész hazai allodiumnak s munkássági erőnek tőkéje pedig, összesen véve, legalább is felével tartassék örökkön örökké természeti állása alatt stb., szóval, azt kivánja a Salus pub-

lica, hogy az egesz ország szegényebb, tehetetlenebb legyen, mint a milyennek természete s mibenléte szerint lennie kellene; minek következésében a nemzetnek mind adó, mind védő tehetsége parányi lesz s a csupa Salus publica keresése, de visszás keresése miatt, a legelső megtámadó előtt az ország minden kapúi tárva lesznek; az isteni gondviselés által tán fentartott békesség idejében pedig az ország minden erei fagyva maradnak.» (St. 129.)

«Örök őserdők volnának még ma is Erie s Hudson partjai s Pennsylvania egy iszonyú vadon, ha oda egy szolganép, hol csak minden huszadik úr, milliói számban telepedett volna is le, midőn eddig nem ismert aránylag csekély emberszám — mert magáén s magáért dolgozott — oly csodákat művelt, hogy a gondolkozók közt az már őszintén elismert igazsággá lőn: *hogy nem a nép sokasága okozza egy vidék virágzását, hanem a nép mineműsége.* Ki a saját birtokróli kérdést mellékesnek s érdeknélkülinek tartja, oh annak kebelében minden nemesebb érzés már rég elfásult, vagy még soha nem is ébredt föl. Nem sejdíti az a házi boldogság legszebb örömeit s vak érzéketlenségében lábbal tapodja az anyai gondot, az atyai szorgalmat, a kisdedek ártatlan vágyásait s oktalan szörnyetegként azt szakítja ketté, a mi emberek közt a legszentebb: a viszonérzés, szeretet, hála s ekkép minden polgári erények legerősb kötelékeit. Nem lehet jó ember! — — Most már könnyen meg tudom magyarázni magamnak, mért jártam Magyarországon sokszor egy hosszú napon is keresztül a nélkül, hogy egészségtelen mocsárok s ábrázatlan lapályok közül kimerülhettem, vagy csak egy élő fát is láthattam volna. Hol ember emberen uralkodik önkénynyel, ott virág helyett halotti ravatal födi a mezőt s az egészséges természet gyászol.» (St. 115.)

A nagy familiák fentartására irányzott törekvést ép oly helytelennek, mint a fenálló jogrenddel elérhetetlennek tartja.

«A mostani fejletlen systema által tagadhatatlan sokan conserváltatnak s ez mód nélkül szembeszökik; de bezzeg annyival többen rontatnak is meg s ez ismét a közönséges figyelem előtt észrevehetetlen, s im ez kifejtése az e tárgy körüli elfogultság valódi okának!»

«Minden engedékeny s lágy törvény okvetetlenül épen ezen most említett effectust szüli. Tíz bűnöst s gondatlant directe kimél, ellenben száz ártatlant és szorgalmatost indirecte büntet. Egy nagy familiabeli tékozlót mindenek felett pártol; ellenben annál keményebben sújtja vagy a közönséget, vagy azokat, kik birtokát átvették; a közönséget, ha az új birtokosok bátortalan tulajdonukat parlagon hagyták, a mi által a nemzeti tőke csonkult; az új birtokosokat pedig, ha azok a jól, szorgalmasan műveltet megint kiadni kényteleníttettek. *Meglopja valaki a domesticát; s az engedékeny s lágy törvény feloldja, — de vajjon mit okoz? hogy a dolog végre oly közdivatú lesz, a mit az ebbeni szomorú tapasztalás nyilván bizonyít, mert szinte alig van vármegye e tágas hazában, mely efféle égető szégyentől tökéletesen szűznek mondhatná magát*, — hogy midőn még a pirulástól is elszokott bűnösök legyeztetnek, a helyett, hogy valami kellemetlen dilemma, sőt trilemma, vagyis inkább négy ágú tetralemma közé állíttatnának, vagyis inkább függesztetnének, ezernyi, sőt milliónyi adózók büntettetnek legkeményebben; mert a már egyszer is nehezen fizetett adó helyett sokszor annak másodszor fizetésére is szoríttatnak.»

«S így számtalan példa azt bizonyítja, hogy a rosszat, lágyvelejűt, tanulatlant s a gondatlant ápoló törvény, mi-

dőn e szép társaságunk nehányát tán megmenti — s csak tán, mert ez is kérdés — minden bizonynyal számtalan jót, okost, tanúltat s gondost szünetlen büntet; s ekkép nem az élet elvének, hanem a rom istenének emel oltárt.» (St. 133.)

«A familiák fentartása az a czél, melyet elérni akarnak. S ugyan a mostani systémánk által bátorságba vannak-e helyezve? Nem egyenesen az ellenkezőt látjuk-e? Mert olyast tán senki se fog épen fentartott familiának mondani, mely többel adós, mint értéke van, s melyet tulajdonkép a más birtoka közt csak születési sánczai tartanak fenn. A familiákat akarják fentartani — s valóban szép szerencséjök van, mert nehéz találni országot, hol annyi dús oly szomorún vagy nevetségesen bukott volna el, kivált újabb időkben, mint szegény anyaföldünkön!...»

«De ha tán — hogy a szóban meg ne akadjunk — ily körülállások közt levő nemzetségeket conserváltaknak hivhatni is — a közjóra nézve ily familiák conservatiója szükséges-e, hasznos-e? Én azt hiszem, lételök se nem szükséges, se nem hasznos s egész becsök csak ama képzeletben áll, mely a régi nemzetségeket a korona drágaköveivé varázsolja. Azonban, hol csak a régi név maradt meg, a régi becsület s tehetség pedig eltünt, ott a gyémánt kitört s csak üveg tölti be helyét. S többet ér a királyra s országra nézve egy új nemzetség, mely érdemeket szerez, egy oly régi familiánál, mely a helyett, hogy elődődei dicső példája által hasonló nagy tettekre buzdíttatnék, — inkább magát minden áldozat s munkától mentnek hiszi, mert már ősei vittek végbe valaha sok szépet s halhatatlant, s így azt gondolja: ingyen élhet s csak ünnepelve töltheti napjait.» (H. 203.)

«Hogy kereskedésünk, vagy oly adás-vevés, mely a nevet

megérdemelné, általában nincs, vagy a mi van is, gyenge lábon áll, azt tán kiki elhiszi. De tekintsük, mily okoknak tulajdonítják kereskedésünk nem létét?»

Azokat, a kik azt mondják, hogy «geografiai helyzetünk nem ahhoz való, — pénzünk nincs, — más nemzetekkel a concurrentiát ki nem állhatjuk, a kivitel a vámok miatt lehetetlen», megczáfolja s azt mondja, hogy ez mind nem oly akadály, melyet észszel, szorgalommal, élelmességgel, gyakorlati tevékenységgel ne lehetne legyőzni, s csak a saját élhetetlenségünkben rejlik a hiba.

Nincs kereskedés, mert keveset termesztünk, a közlekedés rossz, a belső fogyasztás csekély, a szállításoknál a transito s vámok körül nincs biztosság, nincs kereskedői becsület s munkásság, nincs hitelintézet s nemzeti bank felállítása szükséges. «Nemzeti bank által százszor több jót tennénk, mint kórházak s egyéb ilyetén gondviselő intézetek felállítása által; ámbár azoknak is a magok sorában valaha elő kell jönni s lábra kapni.» (H. 146.)

A kereskedés akadályai közt különösen kiemeli a közlekedés s a jó útak hiányát s a Magyarországon szokásos útcsinálást a következőleg írja le: «Az ország sok tájékin zsíros, fekete vagy ragadó agyagföldeken ásatik 5—6 ölre egymástól közegyenleg két mély árok s az áldott termékeny föld árkok közé domboltatik fel, száz meg száz szekér, ezer meg ezer ember mozog s a ráfordított physikai erogatum iszonyú. Az idő száraz s így a munka, mely mechanice foly, józannak látszik, midőn egy kis észfárasztás után hasztalannak mutatkozik. Ki kisded korától fogva ily manipulatiókhoz nem szokott, mint mi, s eltökéletten el nem hinné azok általános szükségét, azt gondolná, hogy a lakosok valamely igen nehéz foganzatú plánta alá készítik el a helyet s bámulva értené, hogy a munkások képzeletök

szerint országutat készítnek, mely minden tréfán kívül hazánkban sok helyen búza alá alkalmasabb lenne, mint utazók s társzekerek számára. Mennél magasabb a töltés, annál jobbnak vélik az utat némely vármegye és szabad királyi városbeli útkészítők s mennél domborúbb, a víz lefolyására annál helyesebbnek. Midőn azonban a magasabb töltésnek közönségesen csak azon haszna szokott lenni, hogy a kocsi, mely dűl, nagyobbat dűl s az utazó benne kékebbre üti testét, — a domború út pedig arra hasznos, hogy a ráhányt föld mélyebb, a sár nagyobb s így a sülyedés bizonyosabb. Lefoly a domború kőútról a víz, kétséget nem szenved, de hogy a domború földútról, mely minden nedvet magába sziv, lecsurogjon, azt tán senki sem hiszi, a ki gondolkodni akar, mint azt se hinné, hogy a gömbölyű spongiáról oldalt csepeg le a víz. Ha az út bevett szokás szerint elkészült, minden tavaszszal s őszszel, vagy közönségesen ha egészen elromlott, minden észhaszonvétel nélkül megtöltetik, azaz egyaránt a dombos és kemény helyekre épen annyi föld vagy kavicsos agyag vitetik, mennyi a sárba, kátyúkba s lyukakba. S így idő forgásával s mennél több munka és veríték fordíttatott ezen ügyes manipulatióra, utoljára oly magasra nő, hogy azon végre alig járhatni, vagy azt temérdek fáradsággal megint le kell hordani, mint p. o. S... városában most hordják le, hol oly magassá lőn a főutcza, hogy a mellette levő házbirtokosok házaikból teherrel csak bajjal kaphattak ki az igen göröncsös útra; az eső s egyéb sár, víz pedig nemcsak pinczéikbe, de még földszin szobáikba is beszivárgott. Csak ebből is látszik, hogy a jól át nem gondolt munka inkább kárt szokott hajtani, mint hasznot.» (H. 108.)

Követeli a törvény előtti egyenlőséget s elitéli az uri-

székek eljárását. «A magyar nemes nem akar senkitől kegyelmet, hanem csak igazságot s ez tökéletesen jól s emberül van; de más részről még sem akarja, hogy hozzá megint a szántóvető is így szóljon: «Uram, nem kell a te kegyelmed, hanem csak igazság». S ez, az élő Istenhez kiáltok, se jól, se emberül nincs.» (St. 153.)

«Ő constitutionalis törvényes királyt kíván magának s ez férfiúi öntudatú kívánat; de jobbágyainak viszont nem törvényes, hanem atyáskodó, azaz önkényes és egyszer felette jó, máskor megint felette kemény földesura akar lenni, szóval: mód nélkül hosszú rőföt kíván magának, másnak pedig igen kurtát szán; a mi semmi egyéb, mint a leggyávább igazságtalanságnak pirulást okozó példája.» (St. 154.)

«Kérdezzük csak, mi a fenálló rend? Azt fogjuk találni, hogy az uriszék, hol biró s alperes egy személy; ezen törvényszéken kívül pedig a legkegyetlenebb önkénynek annyi egyes esetei adják magokat elő, hogy azokkal foliánsokat tölthetni meg, s melyeket rendre ki fogok tálalni, — vagy 20 esztendei gyűjteményem készen áll, — ha arra méltók által felszólíttatom, mert eltökélt férfiúi szándékom inkább honom hű szolgálatában veszni, mintsem annak szégyenei s mocskai közt éltem fogytáig fuladozni, — s azt fogjuk találni, hogy nem ritkán az hoz ítéletet arról s nota bene semmi egyéb, mint kénye után, kiben az öltözeten, bajúszon és sarkantyún kívül, szinte egy férfiúra ismertető jel sem található; s végre, hogy azon kés, melyet ily mód a nép kezébe adnánk, nem volna egyéb, mint kilencz millió legázolt lakosnak emberhez illő sorsra emelése s azon fegyvernek, melylyel annyit önkénykedtünk, kezünkből kivétele s annak a törvény kezébe letétele; a mi többek közt annak is venné elejét, hogy végre a

reactió törvényei szerint más által ne szoríttasunk arra.» (St. 154.)

«Hogy ha már vétekért az egyiket keményebben kell büntetni a másiknál, akkor az örök igazság szerint nem a szegény tudatlant, neveletlent, állati indulatút kell keményebben büntetni, hanem azt, ki nagyobb vagyon után, jobb nevelés s tanulás által köteles volna szenvedélyeit zabolában tartani s a törvényt semmiben át nem hágni, azaz: hogy ha a nemtelen teszem 10 forint lopásért végeztetnék ki, akkor a nemest 5 forint lopásért kellene kivégezni.» (St. 155.)

«S hogy ily okoskodások és javaslatok általában nem tetszenek a nemesi közönségnek, az igen természetes; mert benn van az emberi természetben s így benne is, azon igazságtalan szellem: parancsolni akarni, de szót nem fogadni; törvényeket alkotni, de azokat nem teljesíteni; másnak kegyelmét megvetni, de másokat megint az alá vetni; az önkényt halálos bűnnek kiáltani, de mindenben önkénykedni; csak a mai nap hasznát tekinteni, de a jövendőről nem gondoskodni stb.» (St. 156.)

«A büntetésrőli idea a legnyomorúltabb sophismák közt sorvadoz, úgy annyira, hogy sok abban találja legfőbb becsületét, hogy őtet a büntetés csak nagy nehezen, vagy félig meddig, vagy éppen nem érheti; midőn gondolatom szerint az igazi becsület abban áll: a legkisebb büntetést soha meg nem érdemelni. . . . A szégyenek szégyene, épp azokat a törvényeket sérteni akarni, melyek másokat irgalmatlanúl sújtanak. S ez nemcsak az igazságtalanságok igazságtalansága, hanem egyszersmind az esztelenségeknek is legnagyobb esztelensége, mert hogy hihetni azt, hogy a mostani világban 9 millió, mely annyiszor önkény, de még törvényesen, vagy legalább usus vagy abusus sze-

rint is legirgalmatlanabbúl benevolisáltatik — óh be keserű satyra ezen terminus technicus a valóságos benevolentiára — s egy kis lopásért kétségbeesésig kínoztatik, az ily bánásmódot tovább is fogja tűrni, ha más részről sokszor látja, hogy némely privilegiumos rendbontónak viszont még emberi vérrel fertőztetett kezét se szorítja békóba a törvény s a domestikát lopó, árvákat s gyámalattiakat álnokúl kijátszó, a tehetetlent nadályozó, jobbágyát kínzó, fegyvertelen idegent megtámadó, nem ritkán biztosan jár köztünk, sőt — mert minden componálva van már t. i. a machina kerekei jól megkenve — egy társaságban van velünk, sőt némelykor egy asztalnál is!»

«S im mindazokat, kik azt hiszik, hogy nem ismerem a hont, arról teszem bizonyosakká, hogy semmi a világon nem fog hátráltatni, mindezen most állítottakat, mint valósággal sokszor megesett s impune végbevitt tetteket, rendre előhoznom; a miből az fog tán kisülni, hogy igen is jól ismerem az országot. Midőn más részről Isten segítségével remélem, az fog belőle lassanként eredni, hogy némely magyar szebb jövendőre ébredend s végre többet fog a bűntől rettegni, mint a büntetéstől s kevesebbet a rossz hírtől, mint a belbecs híjától. S így midőn a közmoralitás s igazi erény súlya növekedni fog, minden bitorlott reputatiónk nélkül, valódi érdemünk szerint is, azt kiálthatja rólunk a külföld: míly valóban nemes ország Hunnia, mely nem tűri maga közt a selejtest!» (St. 157.)

«Ezen szó pedig: Constitutió, többet forog szánkban, mint az utolsó évtizedet kivéve, tán Európa minden nemzetéiben; törvénykönyveink tán legvastagabbak a világon; de mind a mellett eddig még fenyítő törvénykönyvünk nincs s így ebben egy kissé csakugyan hátra vagyunk; minek következésében uralkodik nálunk ama szívreható,

de annál igazabb igazság, hogy plus valet favor in judice, quam centum leges in codice.» (159. St.)

«A valóban nemes magyar — s ezt nem kell a magyar nemes emberrel összekeverni — minden szépre, nagyra és dicsőre könnyen vezethető s csak becsület s honszeretet által,... s tán sokkal jobban, mint akár török, akár orosz nemzetbeli! De mit mutat a foganat? Hogy criminális codexünk nincs! . . . Ennek oka, hogy felette számos jólelkű nemes magyarok itélő tehetségén némely nemtelen lelkű magyar korcsok uralkodtak s uralkodnak, kik az erős törvényeket, melyek a becsületes embert soha sem érik, azért hátráltatják lehetőleg, mert egész létök gyenge, féligmeddig exequált s könnyen kijátszható törvényeken alapúl, minthogy erősebbek (törvények), fajtájokat gyökerestől kiírtanák s ekkép az effectus azt mutatja, hogy az eddigi gyógyszerek, mivel igenis szelidek s kimélők voltak, nem használtak. . . .» (St. 160.)

«Zabolázzuk *önkényinket* s ha nem nemes lelkünk sugallatából, legalább azon igen fontos okból, hogy a felettünk levő kényeknek sikeresebben állhatván ellen, némi független zabolátlanságainkért vásároljuk meg az igazi szabadságot, azaz terjeszszük biztosságunkért, szabadságunkért s így nagyobb hasznunkért a P. 1æ 9-us áldásait az egész ország lakosaira.» (St. 163.) . . . «Minél jobban megbecsüli az egyik rend a másiknak jogait, annál biztosabban élhet minden rend saját jogainak csorbátlan s megtámadatlan körei közt is.»

«*Minden ember szereti az igazságot, de a becstelen csak magának, a becsületes ellenben minden felebarátjának;* s midőn a lelkiismeretlen kész embertársát önkénye szerint itélni s egyszerre alperes és birói személyt játszani; irtózni fog ily tettől a lelkiismeretes, hogy két felekezet közt csak

egy harmadik lehet biró, vagy ha egy harmadik nincs, egyedül az Isten.» (St. 167.)

«Kitörülhetetlen szégyenfolt Magyarországra nézve,» — írja Naplójába — «hogy a megyékben nincs szabályozott törvénykezési s kihallgatási eljárás. Példáúl b. Prényi Ferencz maga ütlegeli öklével a vádlottakat. Ő t. i. elnöke az említett bizottságnak s annyira feldühödik, hogy a ki a keze alá kerűl, félholtra vereti. Egy zsidót majd agyonbotoztak, a kit csekély gyanú terhelt. Ezt azonban senki sem gáncsolja s az ily emberek beszélnek aztán szabadságról s alkotmányról.» (1824.)

Meghatja a parasztok szomorú állapota s határozottan pártjukat fogja a reájok nehezedő elnyomással szemben.

«Akármily alkalommal tétessék is szó a szántóvető sorsának javításáról, bizonyos, hogy a majoritás vagy a mindent czáfoló «maradjon», vagy a soha véget nem érő «halasztassék,» sőt a kereken megtagadó «nem lehet» anathémájával veri vissza a legjózanabb javaslatokat s nem egyéb okból, hogy a szántóvető sorsát a nagyobb rész általában nem hiszi javíthatónak *más kára nélkül;* s itt fekszik a leggyökeresebb fallacia. Ezen bevett boldogtalan hiedelem következtében a szántóvető minden alkalommal hármas correlátiójának kettejét mindig maga ellen látja felfegyverkezve s ekkép a majoritást mindig haszna, előmenetele s gyarapodása ellen tapasztalja. A kormány embere így szól: «a mit a szántóvető a bellicába fizet, azt meg sem érezné, — de a domestica s az urasági terhek rontják meg»; a vármegye embere így szól: «a mit a szántóvető a domesticába fizet, minthogy utak, hidak hasznát leginkább ő tapasztalja, az soha nem rontaná meg, de az a végtelen deperdita, katonatartás s transenna s aztán az urasági abususok, hosszúfuvar stb. az teszi végkép tönkre»; az ura-

ság végre így szól: «a mit a szántóvető az uraságnak szolgál, az legkisebb, mert a mint ő bírja telkeit, annál alsóbb árenda sehol sincs, — de bezzeg a kormány és a vármegyei terhek, azok érik ám sajnosan. Ha pedig systema-javításra a kormány részéről jön a javaslat, mindjárt köt ellene frigyet — habár tacite, sőt sokaktól sejdítlen is — a vármegye és az uraság oly balul magyarázott érdeke; ha a vármegye részéről, a kormány s az uradalom még fonákabbul értett haszna; ha végre az uraság részéről, a kormány és vármegye boldogtalan egyet nem értése, s ekkép a szántóvető, három correlátiója között, minden alkalommal pad alá esik a földre.» (St. 37.)

«Vannak felsőbb rendelések, vármegyei határozások, földesúri concessiók, melyek által az adófizető sorsa némileg könnyíttetik, nem tagadom; de mily ingadozó az ilyen lét, melyet az országgyűlésen hozott törvény nem szentesített még? S mit nyomnak ingadozó kivételek, mindennapi usus és praxis ellen?»

«Vannak ezen felül operátumok, vármegyei javaslatok, képviselői projectumok, igen jól tudom, melyek kirekesztőleg az adózó nép sorsjavítását czélozzák; de vajjon nem lappang-e mindezek alatt egy kis démon, ha egyszer ad fractionem panis kerül a dolog, nem sajnosan előrelátható-e, hogy a szántóvető sorsáról hozandó s őt ezen valósággal s tökéletesen fölsegélő itélet a hihetőségek theoriája szerint a legnagyobb improbabilitások során áll?» (St. 38.)

«Nem is könnyült állapota (az adófizetőnek) egy mákszemmel is, sőt érezhetőleg terhesült; mert ki nem tudja, hány jobbágy marhája — az ő legnagyobb kincse — veszett oda jobb útcsinálás miatt; a házi terhek (domestica) mennyire nevekedtek s hányszor olvadtak el — hogy ne mondjam ellopattak — azok kezei közt, kikről valami

homályosat feltenni, Isten mentsen, nem is szabad.» (V. 121.)

«Ha régi chronikáinkat, sőt még törvénykönyveinket vizsgáljuk, melyekben annyi nyoma van az egykori szántóvető jobb sorsának, midőn az ország külön részeiben a nemesség is adózott; jobbára ő vitte az országgyűlési terheket; a domesticai adóban ő is osztozott s számtalan efféle: nem azt leszünk kénytelenek következtetni, hogy tanácskozásaink által a szántóvető sorsa javúlt, hanem hogy az, számos tanácskozásaink, vagy inkább viszálkodásaink után, mindig szorosabb korlátok közé szorítva, végre valóban misera plebs contribuenssé vált.» (St. 40.)

«S mi arra jutottunk a tizenkilenczedik században — midőn az ember méltósága szent kezd lenni — pirulás nélkül publice beszélünk, egész Európa hallattára, de misera plebe contribuente; s a külföldnek ez iránti türelmét csak előtte ismeretlen létünknek köszönhetjük, melynek következésében az azon hiedelemben van, hogy tán csak egy kis sectáról van szó, mely vallás s több efféle miatt sanyargattatik, — midőn azonban 9 millióról forog kérdés, ki hű jobbágy s mily hű, jó katona s mily jó! szóval: ki minden teher türelmes viselője s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fentartója!» (St. 40.)

«Országunk számos vidékén vagy mindig hallgat a megyei fiscus, ha szól a hatalmas földesúr, bármily nagyon rimánkodjék is a szántóvető; vagy férfiasan szól, de új választáskor csoda, ha ki nem marad. S ez természetesen soknak igen kellemes és hasznos. De vajjon kinek? Annak, a ki sötétben szeret bujkálni s másoknak minden alkalmatlansága nélkül alkalmatlankodni.» (St. 173.)

«A magyar szántóvetői képviselet formájának nem az a

baja, hogy őt a nemes repræsentálja, hanem, hogy nem ő maga választja képviselőjét.»

Pártvéd, kit az egész megyének nemtelen s adózó közönsége választana s a ki a hazai törvények által sanctionálva volna is.» (St. 173.)

«Sokan erre azt fogják megjegyezni, hogy a megyék nem ritkán felette nagyon pártolják a szántóvetőt hatalmas földesura ellen; de erre csak azt felelem, hogy igaz s felette dicséretes; hanem viszont azt bátorkodom kérdezni, mindig csak az igazság szeretetéért történik-e ez, vagy néha nem azon irigy indulatosság sugtában-e, melylyel némely közönségek (megyei) némely nagybirtosok iránt viseltetnek?» (St. 182.)

«S most, midőn azt állítom, hogy sokszor a földesúr legjobb akarattal sem tudhatja meg, jobbágyainak belsejében mi a baj, mi bú, mi szomorúság van — s az egy hidegvérű vampyr ki azt hiszi: bennök semmi érzés nincs — Istenhez kiáltok: «Világosítsa fel a közbátorság s kisded honfi utódaink kedveért a magyarnak azon részét, mely törvényeket hoz, s bírja arra, hogy a most említett két felekezet közti igazság kiszolgáltatásának bázisa se véletlen, se irgalom, se indulatosság többé ne legyen, hanem egyedül igazság.» (St. 183.)

«A magyar föld, mostani systemánk szerint, a fejedelemé s a nemeseké, úgy hogy törvényeink szerint tagadhatatlan jusunk van jobbágyaink minden földjéhez, mert ő azokat csak bérben tartja s így jusunk is van azokat elvenni s elcserélni minden felesleges ceremonia nélkül. De éppen itt a hiba, hogy nem lehet neki sajátra kilátása s ekkép ha ez nemis törvénytelen nálunk, de a jobb ember természetét sértő s keserítő.»

«Hogy a földbirtokosok utak csinálásához s egyéb com-

municatiók létesítéséhez járúljanak s így elevenséget s egészen új életet hozzanak hazájokba, theoriában szép, de praxisban ki nem vihető — s ugyan miért? mivel a vásárhoz közel lakónak a rossz út ideig-óráig hasznos, mert a concurrentiát kizárja, legfőképen pedig azért, mivel ha megszünik a régi rend, megint az úti biztosok jövedelme maradna el stb.»

«És ilyen praxisok, mint pl. legeltetésben, hol a földesúr lassan-lassan minden legelőből kiszorítja jobbágyait, vagy útcsinálásban, hol 14 napra idegen tájékra hajtják el a szegény parasztot s ott bitangkép jobbára esztelenül s így hiába pazarolt munka közt marháját legelő hija miatt romlani s veszni látja, midőn azonban maga sinlődik vagy pénzét a csapszékben költeni kénytelen... végre ha ő készítette el az útat, csak szinte megint ő maga fizet vámot tőle; vagy forspontozásban, midőn a jobb lovas jobbágy földesurának vagy tisztjeinek ingyen szolgáló kocsisa; vagy vármegyeházépítésben, hol közönségesen egy pár szabad oblatum után a munka s költség nagyobb terhét azon osztály viszi, melynek a vármegyeház néha nem egyéb kínzó helynél; vagy országgyűlési költségek vitelében, melyen az, a ki a költségeket viseli, repræsentálva nincs . . . és számtalan efféle praxisok ugyancsak jó s nemes elintézések! Lehet-e azokat rendnek s igazságnak hívni? s ugyan változtatások ki nem vihető-e? s tán veszedelmet hozna hazánkra? «Ó szégyen, hol marad elpirulásod?» S mégis hány ügyes hypokrita teszi ilyesek által a sokaságot bolonddá, mely vak hevében rá merne esküdni, hogy alkotmányunk ily égbekiáltó s a természettel összeütköző sarkalatokon áll.» (H. 246.)

«Mindennap» — írja Naplójába — «jobban látom a magyar képviselet elégtelenségét. Ők a lengyelek segítségére

akarnak menni, s nem segítenek a saját parasztjaikon. Szabadelvűségről fecsegnek s saját jobbágyaikat nyúzzák.» (1831.)

«Ez azonban még semmi mindazon számtalan kis faggatásokhoz — secaturákhoz — képest, melyeknek számos szántóvető részint urasági, részint megyei, részint kormányi tartozásai közt igen sokszor ki van téve, mely izetlenségeket csak az értheti s becsülheti meg valódilag, ki igazságos lélekkel tökéletesen helyökbe tudja magát képzelni, kiket azok illetnek; mert az, ki másnak nyomorúságát látja csak, korántsem tudhatja, mily keserű az s ekkép nem nagy bajnak itéli az igazságtalan, ha másnak vesz barma, másnak zaklatják lovát, másnak rontják legelőjét, másnak rothad gabonája a mezőn, más koplal, más fázik, mást vernek stb. De nem úgy, ki ismeri az embert, s annak a ki Istentől rendelt felebarátjának nem ellensége, hanem barátja.» (St. 191.)

A magyar alkotmányt, melyet a nemesség változatlanúl fenn akar tartani, szigorúan bírálja s a reformokat, a polgári jogoknak az ország összes lakosaira való kiterjesztését a nemzet további fenmaradása feltételének tekinti.

«S így történt, hogy századokon keresztül a magyar hizelkedéshez megszokott, a miből honosink nagy részének önmaga túlbecsülése, gőgje s hiúsága támada; az igaz, egyenes szótól pedig elszokott, a miből pedig megint soknak azon teljes meggyőződése vevé eredetét, hogy Hunniát, mint dicsőségtől ragyogót s lakosit, mint magas helyen állókat, a világ bámulja s irigyli; mely két adatból azon következésnek kelle elvégre folyni, hogy mi maiak, ha hideg vérrel fontolgatjuk állásunkat s azt más nemzetekével hasonlítjuk össze, fájdalomteli mellel leszünk kénytelenek nyomorúlt álláspontunkat megvallani, melynél még alacsonyabban állni alig lehető.» (St. 3.)

«S minekutána látjuk, hogy Istengondolta napsystémák is bizonyos revolúcziók alá vannak vetve, eleinket kárhoztatnunk kellene, hogy egy még az emberiség gyermekkorában szendergő scytha csoport által összehalmozott s egymásra rakott alkotmányon időjártával néminemű-képen nem segítettek volna, — s hogy épen ezen okból nem annyira dicséretre, mint inkább szánakozásra méltók, hogy változásaikat nem mindig és annyira a természet örök törvényeire állíták, mint inkább ön s felekezetbelieik *közel* hasznát keresni törekedtek; s ekkép, midőn elmulasztták az igazi szabadságnak s nemzeti létnek talpkövét rakni, melyeken egy erőtől pezsgő fiatal nemzetnek dicső férfikora halhatatlan magassággal emelkedett volna fel, — mi élők most, sok század lefolyta után azt tapasztaljuk, hogy létünk talpkőnélküli s azon veszélyben vagyunk, hogy annyit igérő fiatalságunkból, minden férfiasodás nélkül, kis ingadozások közt — melyek más nemzeteknek, ha nem kerüli el figyelmöket, csak szánakozását gerjesztik — egyenest egy becstelen s megvetésre méltó agg korra jussunk.» (St. 4.)

«Ha alkotmányunkban, mely nemzetiségünkre, szokásainkra annyira behatott és hat — mert a törvény életet és halált okozhat — nyolczszáz és annyi esztendeig éppen semmi nem javíttatott s változtatott volna és eleink makacsan s homlokkal álltak légyen a hatalmas időjárásnak ellene, akkor teljes meggyőződésem szerint most már nem is volna polgári létünk s tán még mélyebb helyre sűlyedve nézné a világ a magyart, mint a bolgárt, szerbet stb., kiknek szintúgy valának régibb időkben fényvillanós pillanatai; de más részről azt is erősen hiszem, ugyan különb helyet foglalnánk a nemzetek sorában ma, ha ősi törvényhozóink s országos embereink az értelmi súly nagyobb ki-

fejlődése s a magyar nemzetiség valódibb fölemelkedése s terjesztése által ösztönöztetve, időszakonként, nem mindig csak felszinleg s palliativkép reszelgettek s foltozgattak volna törvényeinken s nem mindig jobbára csupa régi theoriákba merülve, vagy mindig csak idegen kéztől s másoktól várván üdvösségöket, úgy szólván egy helyt vesztegleltettek volna: hanem gyökeres s czélnak megfelelő reformátiók által, 800 ezernyi súlyú talpkő helyett lassanként 10 milliónyi súlyút raktak, latin theoriák helyett velünk élő, de régibb s több tapasztalású alkotmányos nemzetek praxisával élni akartak, s idegen grátia, gyámol és koldulás helyett, saját nemzetiségökben, önkeblökben s az ország minden lakosainak felszabadításában bíztak volna.» (St. 5.)

«De úgy történt, hogy mindezt bizony elhibázták s azért most csak az a kérdés: el akarjuk-e magunkat végkép törültetni a nemzetek sorából a nélkül, hogy a világ évrajzaiban a magyar legalább elhúnyta után egy fényes lapot foglaljon; el akarunk-e annyira korcsosulni, hogy a jövendő még valahai létünket is kérdésbe hozza, s mi, mint magyarok, egykori sírhantunk fölött soha ne érdemeljük-e a később élendő nagy nemzetek emlékezetében néhai nagyságunknak egy érdem-emlékét is? vagy ezentúl is csigakép akarunk mindig mászni s örökké azt állítván «népünk semmi polgári létre nem érett még» jövendő 800 évek alatt is bágyadtan emelkedni a tökéletesb felé, mint eddig alig emelkedénk? Ha eltörültetésre szántuk magunkat el — minthogy sok hazánkfia, úgy látszik, arra el is szánta már magát, mert nem törődik, mi lesz a honból, csak életén keresztül meleg kályha mögött pénzes ládáján ülve cum otio — sed sine dignitate, nyugalomban élhesse állati örömit és szívhassa egy kis hivatal utáni tömjénét — vagy ha törpeségünket s legtöbb nemzetek előtti ismeret-

len vagy csekély becsben tartott létünket annyira imádjuk, hogy az azokbóli kilábolástól rettegünk, oh akkor kövessük törvényhozásunkban s alkotmányi rendezkedésünkben jobbadán «közvetlen» eleink példáját: hagyjuk el mi is nemzeti nyelvünket, kisdedeinket s kivált leányainkat arra ne tanítsuk, úgy hogy ők is, mint a maiak, kerüljék a honi hangot, s annak természetes ellenségei legyenek, mit nem értenek; latin bilincsekbe szorítsuk mi is hazai érzéseinket, úgy hogy azok soha ne engedjék lelkünk egész fölemelkedését, magyarságunk tökéletes kifejtését; küszöböljük mi is ki a gymnastika minden ágát és szolgaitsuk lassanként, mint ők, egy bágyadt testbe lelkeinket rabbá; vastagítsuk mi is törvénykönyveinket fekete és fejér parancsokkal, úgy hogy az ügyes annak tekervényei közt megfoghassa a becsületest; opponáljunk kormányunknak csak mi is jobbadán akkor, mikor törvényes úton jár; köszönjünk mi is, mikor törvényesen kívánni lehetne s éljünk viszont legilletlenebb szavakkal s módokkal, mikor köszönni kellene; ne tanúljunk mi is sokat, vagy ha már tanulunk valamit, semmi egyebet ne tanuljunk, mint konyhadeákságot vagy rabulistai fogásokat; mi se utazzunk, mint ők, és semmit sem látván s így mibenlétünket s állásunkat soha józanul össze nem hasonlíthatván s így soha el nem ismerhetvén, becsüljük túl minden intézeteinket s puffadozva kiáltozzuk s harsogtassuk Magyarország dicsőségét; keserítsük törhetetlen gőgünk által polgárainkat s szorítsuk az adófizetőt mindig-mindig szorosabb korlátok közé; regulázzuk őket s vigyük el néha-néha a házi pénztárt; de a nemesi tolvajt éppen ne vagy csak gyengén büntessük; készítsünk szép útakat s azokért ne fizessünk stb. Eszközöljük csak mindezt egy darabig még; oh akkor ne kételkedjünk, minden bizonynyal elérjük a dicső czélt, t. i. a

magyarság végelhunytát, vagy legszerencsésebb esetben annak még néhány évig marazmus közti tengését.» (St. 6.)

«Ha ellenben a középszerűség közt sorvadozni nem akarunk, hanem törvényes királyunk székét erősíteni, saját bátorságunkat s jólétünket határ nélkül emelni, minden anyaföldünk lakta embertársunk sorsát boldogítani, szóval: mind Isten, mind emberek előtt valódi bel- s külbecsünket s így szerencsénket emelni kívánjuk, óhajtjuk; akkor más módokhoz kell nyúlnunk, mint eddigi törvényhozóink s országos embereink legnagyobb része! Legnagyobb része, mondom, mert hogy voltak s vannak honosink közt az emberiségnek s hazájoknak igazi szószólói s barátai, azt jól tudom, s a magasabbra indultaknak áldom hamvait, midőn a most élőket üdvözlöm — de azok szavai jobbadán sivatagban zengének el, mint a pusztában kiáltozóé, minden siker es nyomós visszhang nélkül; mert ezek, ha legalább az eddigi határozásokat tekintjük, a közlárma közt úgy némúltak el, hogy végkép az örökös réginél megmaradás kívánsága, a mindigi foltozgatás és sohai gyökeres segítség következésében, alkotmányunknak nem theoriája, azt nem mondom, mert abban felette sok jó van, de praxisa most valóban nem egyéb, mint egy számtalan visszaélésből (abususból) egymásra halmozott, az idő szellemétől bizonyosan s könnyen sarkából kifordíthatandó gyenge rakvány.» (St. 7.)

«Hogy ezt némi igazsággal elhatározhassuk, meg kell legelsőbben is ismernünk, mily felette hátra vagyunk minden keresztény nemzetek között; mert miképp lehetne csak józanúl képzelni is, hogy oly tárgyakra egyesíthetnők a hon számosabb lakosait, mint pl. vizeink tökéletes rendbehozása, Pest-Budának a Fekete-tengerrel gőzhajókkal rendes s úgyszólván mindennapi összeköttetése stb. melyek-

nek végbevitelére nemzet kell — minekelőtte nyomorúlt alacsonyságunkról tökéletesen meggyőződve nem vagyunk s mily alapokon nyugodnék minden előmeneteli vágyunk, és így egész előmeneteli hihetőségünk mindaddig, míg nagy és kicsi nemcsak nem pirúl hona alacsony mibenlétén, de a legszámosabb rész hátramaradásai és szégyenei közt még pajkoskodik s fel is fuvalkodik.» (St. 8.)

«El kell hinnünk tökéletesen továbbá, hogy férfi korunkat soha nem értük el még s nagyok még soha nem valánk, mert ha elértük volna már legfényesebb pontunkat s egykor valóban egy Nemzet lettünk volna, akkor nem emelkedhetnénk s nagyok sem lehetnénk soha többé, minthogy semmi, se nemzet, se ember, se egyéb, kétszer sohasem élt, s így éppen azért, mert némi nagysági pillanatok már több század előtt villanának honunkon keresztül, ha azok culminátiónk pontjai lettek volna, most bár akarnók, bár nem, már közel állnánk a koporsóhoz — s ekkép ha valóban keresztül éltük volna nemzetiségünk életét, minden iparkodásunk ezután gyáva fáradozás lenne s mi józanabbul tennénk, minden szorgalom és előretörekvés helyett nemzetiségünket egyenesen feladni, honi dolgainkba többé nem avatkozni, mint pályavégzők, egy pár évi csendes élet s rólunk való gondoskodásért esedezni, némi élethosszabbító szerekkel éldegélni s végóránkat csendesen várva be, veszteg üldögélni.» (St. 9.)

«Arról kell végre meggyőződve lennünk, hogy nem a kormány valódi oka elnyomatásunk s hátramaradásunknak, hanem értelmi súlyunk fejletlensége s így parányisága, a miből természetszerint fakad: káros intézményeink nevetséges magasztalgatása; hazaszeretet s közhasznot előmozdítani törekedő nemes ösztön helyett, kis privilégiumaink bálványozása, s ön legközelebb hasznunk nyomorúlt

vadászata, igazi helyzetünk, mibenlétünk s igazi hasznunk sohai el nem ismerése s így minden előmeneteli s nemesülni vágyásnak tökéletes híja; a miből megint viszálkodásaink, rokonatlanságaink s nemzetietlenségünk veszi szükségkép eredetét s ebből megint végső elkorcsosulás, közlét ingadozása, személyünk és sajátunk veszedelme s egy mindent elpusztító anarchia fog múlhatatlanul következni.» (St. 9.)

Korlátoltsággal vádolja a kormányt, de azt mondja: «Ennek daczára mentenem kell a kormányt mert:

«Végre mégis mindig csak a nemzet maga dönti el, mily szellemben, mily szabályok szerint és mily vágások közt fog kormányoztatni. És e szerint Isten és igazságos ember előtt nincs legkisebb jogunk a kormány ellen azért panaszkodnunk, hogy elégséges rokonszenvet és cselekvőséget nemzetünk és alkotmányunk iránt nem fejtett ki; valóban nincs, mert hisz mi magunk s vetettük úgy szólván kutyáknak legdrágább kincsünket, nemzetiségünk szeplőtlen voltát, alkotmányunkat pedig vagy nem őriztük, vagy őriztük — millió honfitársainkról jobbadán feledkezve — annak egyedül nyomorúlt kiváltságos oldalát, mi aztán természet szerint senkinek, kiben csak egy kis igazság s felebaráti szeretett létezik, nem igen nevelhette hozzánk való hajlamát». (PT. 43.)

«Magyarország helyzete, valamint fajtánk fejleményei általában nem igen ismertek a nagy külföld előtt. S igen természetesen, mert honunk elzárt léte, úgyszólván bekelepczézett zsákformája igen nehezíti azon szabad érintkezést, melyben több más nemzet, mint pl. az angol, franczia, a spanyol, de még a török is oly nagy könnyűséggel részesül; és aztán mert évrajzainkat semmi oly kitünő esemény vagy kifejlés ugyan nem érdekesíti — ha e tekintet-

ben is nem akarjuk magunkat, mint sok egyébben, csalni és mindig csalni — mely az általános külvilág figyelmét nagyobb mértékben, egy kissé állandóbban honunkra és fajtánkra vonhatá vala. Honunk még most is terra incognita; fajtánk pedig vagy nem ismert vagy rosszúl ismert, vagy sokaktól még szinte nem is sejdített nép.» (P. T. 54.)

«Átlátom, hogy az ausztriai közbirodalom számosb fejedelmei a magyarságot, a ki nem fejlettet, vagy általunk hibás elvekre állítottat a több heterogén részszel egy egészbe olvasztani s ebből természetesen következő nagyobb egyszerűség által az országlást tökéletesebb létre bírni kívánták. S vádolhatni-e őket ezért igazságosan? vagy hogy alaposabban mondjam: Szabad-e nekünk a miatt kárhoztatnunk őket, hogy magyarságunkat eltörleni akarták, nekünk, kiknek oly számos nagyjai magok vetkeztek ki önként s édes örömest minden sajátságokból; nekünk, kiknek oly nagy része a legczélirányatlanabb maskarákba bújt, hogy latin nyelven szólott királynénak jobbágyi hivségét mutassa be; nekünk, kiknek legelső képviselői elégtelennek állíták a magyar nyelvet közdolgok vitelére, midőn az országlás egyszerűsítéséről támada szó; nekünk, kiknek szebb része szégyenlé a magyar szót hordani ajkain! Erre is húzzunk vastag fátyolt s megvallván, magunkban volt a legnagyobb hiba, ne hagyjuk ezután megsemmisíteni nemzetiségünket; mert mikép kivánhatjuk, hogy másnak legyen gondja sajátunkra, melyen minmagunk tapodunk.» (V. 107.)

«Magyarosodásunknak tán nagyobb gátjai találkoztak magunk közt, mint a kormányban.» (V. 108.)

«Ezeket mindenekelőtt tökéletes világosságra kell hozni, míg arról lehet vagy lehetne szólni, mily módokhoz kelljen tehát nyúlni egy szép, bátorságos és dicső jövendő készíté-

sére; mert ha úgy is jól van minden és semmi convulsioktól vagy elnyomatástól félnünk nem kell, akkor maradjunk a réginél; ha Mohácsnál valóban meghalt már nemzetünk, akkor feküdjünk mi is szép elszánással, — melyhez egyébiránt semmi sem kell mint apathia, vis inertiæ és restség, — nemzeti sírgödrünkbe, s ha igaz, hogy valami más tart fogva, akkor görbedezzünk tovább is lánczaink alatt.» (St. 10.)

«Ha anyaföldem hátramaradtát tűrni nem tudom s az mint kigyó legszebb éltemen rágódik, — más nemzetek nagyságát említem s mindazon akadályokat, melyekkel azoknak is víni kelle, mert úgy hiszem: földim nem fogja szenvedhetni többé, hogy teszem Dunáján csak egyetlenegy szegény gőzhajócska uszkáljon, midőn azoknak százados mennyiségétől Britanniát környező tengerek habzanak — s még a törökök közt is már a Bosphorus, Eufrates és Tigris a levegő expansiójának hatalma alatt nyögnek, — ő sem fogja tovább élhetni napjait kardugva s resten, ha meggondolja, hogy álló hídja még egyetlenegy sincs hosszú Dunája derekán, midőn a Temze vizein csak Londonon keresztül hat hídnál több köti össze a roppant város két partmellékit; s ő sem fog visszarettenni ezernyi akadálytól, de magában bizni stb., ha végkép honom fölemelkedéséhez s a magyarnak a nemzetek sorába igtatásához kivánok járúlni tehetségem szerint, Istentől kérek ügyességet s erőt, hazánk elaljasodását s nyomorúlt kis nemesi privilégiumaink és népünk közti szánakozást gerjesztő mibenlétünket oly elevenen, égetően s türhetetlen színekkel festeni, *hogy némi elaludt nemtelen nemesekben és tán még számosabb s nemtelenebb mágnásokban halálos kínnal rázódjék fel a lélek s ők tág tükörben szemléljék nyomorúlt személyiket;* mert azt hiszem, hogy hazánk nemesebb s annyival

több fiai, kik herczegi székben, valamint nemesiben és szántóvetői helyzetben, honosság s hazafiság által egyesítve vannak, nem engedik többé azon előitéleti sáfárok s ön-haszon-vadászó kontárok által magokat örökké minden fölemelkedéstől visszarántatni, kik rák gyanánt mindig hátra akarják tolni a magyart egykori sötét időszakaira, — hanem azokat a nemzet sorából átokkal vetvén ki, mint egy nemesebb század fiai a magyarból egy pyramist állítani, melynek legfelsőbb pontján biztosan fénylik a király, mert az építmény örök alapra van állítva, minthogy annak talpköve a felszabadított Nép . . . s minden sorsú, alábbi vagy fentebbi, mint a halhatatlan nagy építőmester akará, nyugalomban s biztosan várhatja be az idők változó eseteit, az élet külön fergetegeit.» (St. 12.)

«Egyik mindent az időtől vár s minden alkalommal azt mormolja «még kora» ; a másik azt hiszi : elvitt már az idő mindent s ekkép mindig «már késő, már késő»-t kiált.» (St. 14.)

«Azon nemzetet, melyben erős lélek van, soha és semmi körülállások közt idegen hatalom nemcsak nem nyomhatja el, hanem óriási előmenetelében sem hátráltathatja s minden veszély, mely érheti, kirekesztőleg csak tulajdon keblében, t. i. elégtelen ismereteiben, természetelleni talpkövekre rakott intézményeiben s az ezekből szükségkép következő egyenetlenségeiben s viszálkodásaiban veheti valódi eredetét ; hogy nincs oly bölcs kormány, nincs oly próféta, ki egy lelketlen korcs népet valóságos dicsőségre fölhevíteni s igazi halhatatlanságra feltüzelni tudna.» (St. 15.)

«Meg van köztünk már győződve a nagyobb s igazán nemes rész, hogy egy regi recsegő feudális machinával az idők dicsőségi közt, midőn minden életre gyúlt s a töké-

letesebb felé vevé indultát, ezen túl is biztosan haladni s annak pajzsa alatt továbbá is szerencséről s bátorságról álmodni akarni, semmi egyéb, mint tompa eszű pium desiderium s szánakozásra méltó nevetséges képtelenség.» (St. 18.)

«Nincs már közöttünk senki, ki csak félig-meddig lát s józan észszel bír, ki nem vette volna észre, hogy azért, mert nehány hónap alatt (a cholerában) egy kissé több embernek szaporábban folyt le élete, mint közönségesen, szinte megállt az öreg erőmű s a kis királyság számos kicsi királyságokra szakadt — s általában véve sok, igen sok volt a parancsoló s kevés, felette kevés a szófogadó.» (St. 18.)

«Most igen soknak köztünk — s ezekből a tudósoknak tartottakat sem veszem ki — némi külföldi tárgyakról még opiniójok sem lehet, mert az csak látott s ismert tárgyakon alapulhat; ők pedig, merem állítani, sőt a mi több, megmutatni is, nemcsak a legszükségesebb tudnivalókat nem látták s felőlök tiszta ideájok nincs, de még csak azon rőffel sem bírnak, melylyel nemzeti nagyságot mérni lehessen.» (St. 24.)

«Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; 9 milliónak ezentúl is abból kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lelkiisméreti vallomásom.» (St. 29.)

Finom erkölcsi érzése fölháborodik e visszaélések láttára s a mint láttuk, ismételve fölemlíti a közpénzeknek a vármegyék legnagyobb részében tapasztalható elsikkasztását.

«S vajjon a házi pénztárhoz s országgyűlési költségekhez eddig nem járult Szt. István idejétől a magyar nemesség?»

«Ez azonban semmi azon nagy árnyékhoz képest, melyben mind a kormány, mind a külföld ítélete szerint azért vagyunk, mert azon pénztár, mely megint a külön megyék

szükségeit pótolja s így aránylag mi is veszszük hasznát, de belé megint nem fizetünk egy fillért is, annyiszor elolvad kezeink közt, a mit tagadhatni valóban jó volna, de a legmesteribb tagadónak is lehetetlen.» (St. 200.)

«Ha most valaki azt veti szememre: «azon cassa, mely a ti nyilvános szükségeiteket is pótolja s rátok van bízva, noha ahhoz semmit sem fizettek, nálatok úgy e sokszor elolvad, úgy-e földi?» Mit mondhatok reá? Hallgatnom, pirulnom, keseregnem kell... Ha továbbá tudakolja: «de hát ilyen előkelő tolvajnak nálatok mi baja?» Mit felelhetek megint erre? Oh szégyen, nem azt, hogy testünkből ilyen rothadt részeket tűzzel-vassal kiírtunk s azokat megsemmisítjük, hanem ilyen sophismákat: «Oh úgy is meg van eléggé büntetve ily szerencsétlen a közbecsülés elvesztése által, s hiszen aztán mindent vissza kell adnia, ha van valamije stb.» Mire a sógor így felelhet: «Oh akkor nem kell büntetni senkit, vagy annál kevesebbet, mennyivel nagyobbat vétett, minthogy lelkiismerete úgy is eléggé fogja furdalni s kínozni szegényt.» (St. 202.)

«Ha pedig azt vizsgáljuk, miért hajol a nagyobb rész inkább lágy, mint kemény törvények felé, annak három okát fogjuk találni; és pedig: egy rész azért, mert sikeresebben halászhat a zavarosban, mint a tisztában s az ítélet hozása közt nem felejti el ezen kis argumentátiót: hodie tibi, cras forsitan mihi; egy másik rész pedig, mert buta vakságában a büntetést sokkal nagyobb szégyennek hiszi, mint a bűnt; egy harmadik rész végre, egyenesen tompa eszű lágyszívüség miatt. E három ágazatú oppositió okozza, hogy nemcsak nálunk, de csaknem minden nemzetek közt több vagy kevesebb mértékben, részint egészen el van hibázva a törvények fő czélja, részint korántsem elérve.» (St. 203.)

«Gróf Pálffy Ferencz ügyéből» — írja 1826-ban — «katasztrófa készül lenni. A királynak saját kanczelláriájába vetett bizalma megszűnt. Reviczky vizsgál s a ki nálunk korrupcziót, csalást stb. keres, mi mindent nem talál az!»

«A gondolkozó ember szemében a magyar nemzet sülyedése borzasztónak tűnik fel, mikor hatóságainak romlottságát látni. Én szégyenlem magam!»

«Nem az a szégyen, hogy valamely népről azt mondják: ott féktelen, rendbontó stb. van, hanem az, hogy ott a féktelent, rendbontót stb. nem büntetik.» (St. 207.)

Széchenyi végre rátér a nemzetiség ügyére, melynek fejlődését, fenmaradását látja veszélyeztetve a fennálló intézményektől.

«De minekelőtte magasabbra emelkedhetik az ember s tulajdonai kifejlődhetnek, s a polgári vagy nemzeti erény mélyebb gyökereket verhet, mindenekelőtt szükséges, hogy legyen *nemzetiség*. Mert lenni kell előbb s csak azután lehet jóra, derékre, erényesre kifejleni... Mélyebben fekszik azért lelkünkben, mint sokan gondolnák, azon ki nem mondható édes aggodalom, mely anyaföldünkhöz vonz s mely a halandó port félistenné magasíthatja s lelki rothadás jele, hol a természet ezen szent törvényei ki vannak már dörzsölve...»

«Mily szomorú sors öntagjainak egymásutáni lassú sorvadását nyilván érezni s az életerő fogyatkozásait napról-napra csalhatatlanabbul észrevenni — s ennél csak annak kínja lehet még fájdalmasabb, ki kénytelen átlátni, hogy ő egy rothadó nemzet tagja; mert százszor könnyebb testi, mint lelki aljasodást szenvedni. Hol pedig a nemzetiség semmivé vált, hol a lakosok elkorcsosodtak, vagy hol a nemzeti szellem és sajátság hiábavalóságokon, gyermeki

bábokon alapul már, ott, ha a sokaság vakságában nem is gyanítja, keserű, de csalhatatlan tekintettel nézi a gondba merült hazafi, mikép folydogál le szemenként a hátramaradt kevés föveny a nemzet életórája üvegszelenczéjébe.» (H. 162.)

«A nemzetiség nem egyéb, mint az emberi lény minden ereibe s lelke legbelsőbb rejtekeibe szőtt természeti tulajdon, melyet az önbecs megsemmisülése nélkül szinte oly lehetetlen kiirtani, mint bizonyos, hogy a szív kiszakítása után világunkon többé élni nem lehet. S ha a világ történeteit vizsgáljuk, nem áll-e a nemzetiség legszebb fényében, mint azon szent varázserő, mely valaha Marathon mezeit dicsőíté s Thermopyle kőszirteit legnemesebb vérrel pirosítá s nem érezzük-e, hogy futja át velőnk közepét valami édes érzelem, mely egész létünket elözönli, ha kérdés forog magyar honunk dísze s boldogsága felől?»

«Boldogok mi, hogy köztünk inkább a fiatalság jelei s hibái láthatók, s hogy távol tőlünk a vénség és koporsó! Mert azon gyávák és elfajultak, kiknek száma, tagadni nem lehet, elég nagy s kik midőn ezeket olvassák, tán kaczagnak s gúnyolnak, mit árthatnak nemzetiségünknek s hogy gátolhatják annak szebb s tökéletesebb kifejlődését? Nem kell attól félni. Ők csak olyanok, mint ama hasztalan félénk katonák, kik mindig rosszat jövendölnek, a legkisebb veszélynél szaladásnak erednek, s oly messze távoznak, hogy alig éri el őket a hír, hogy nélkülök is kiküzdék a csatát — s aztán béke idején legtöbb szó szájokban.» (H. 163.)

«Igaz, hogy hazánk most nem igen van divatban, s a külföld alig tudja, hogy vagyunk. Mintha valami kút fenekén ülnénk, se lelki, se testi productumainknak nincs híre... Igaz, hogy sok, annyi káposzta, juhászbunda s

pipaszagot s több effélét kevert nemzeti szellemünkbe, hogy a gyengébb rész egy ideig szinte szégyenlé a magyarságot s jobb ízlésűnek s pallérozottabbnak tartá magát, ha külföldieskedett. A mit igen természetesnek látok, s megint azt tanácsolom, inkább magunkban keressük a hibát, mert minden hazafiságunk mellett se tapsolhatunk bizony, teszem: a szegedi sárnak, hortobágyi vidéknek, pesti kövezetnek, Duna partjainak, szennyes theátrumának, csömörindító, útonálló számtalan koldusainak stb. S hogy ilyeseket minden erővel szerettetni akartunk s szinte magunkra fogtuk, hogy szeretjük, legfőbb oka a magyarság divatlanságának.» (H. 164.)

«De azért, mivel ezeket mondom, ne bátorodjék neki a cosmopolita, ki tudom, utazásaiban sokkal szebb intézeteket látott s ne higyje, hogy vele valaha egyértelmű lehessek ... Csak honosi s övéi közt élhet megelégedetten az ember, ha már körülnézte a világot s létének dele elérkezett. S mennél hátrább van hazája, annál inkább tartozik annak elővitelén fáradozni ... s hogy nincs oly ürügy, mely minden időre való kivándorlást megbocsáthatóvá tehetne abban, ki hazája számosabb ajándékát vevé; mert anyaföldét elhagyni nem egyéb, mint azt elárulni; s hogy végre, ha már minden életiskolán keresztülmentünk, semmi sem oltja el megelégedési szomjunkat, mint nehány élő honosaink megbecsülése s utóink áldása.» (H. 165.)

«Hogy hazánk akkor lesz boldog, ha ily fölemelkedett nemzeti szellem éleszti földieinket, melynek felébredésére úgy volna kötelességünk magunkat ösztönözni, mint Dárius pohárnoka neki minden nap azt jelenté komoly figyelemmel: «Király, emlékezzél a görögökről!» — Így mi: «emlékezzünk nemzetiségünkről.» (H. 169.)

«Nekünk az erény sokkal magasabb fokán kell állni,

mint másoknak, ha igazán kivánunk használni... S hát egy s más hasznos létesítésében mennyi akadály s gát minden oldalról! — Mily kevés jóakaró s becsületes elősegélő! Hány factió s hány útbanálló! Valóban annak, ki nálunk igazán kíván használni, szünetnélküli öntagadás életmunkája s minden várható jutalma az önbecsérzés s önismeret. S azért nálunk szükségesebb az erény, mint másutt.»

«Az egészséges nemzetiségnek pedig egyik főkiserője a nemzeti nyelv, mert míg az fenmarad, a nemzet is él, bármi sinlődve is sokszor, de ha az egyszer elnémul, akkor csak gyászfűzt terem a hon, mely a voltakért szomorúan eregeti földre csüggeteg lombjait.»

«De miből támadhat a nemzetiség, hogyan fejlődhetik ki erősebben és magasabban? Társalkodás s gondolatok közlése által s így a nemzetiség alatt fekszik még *a concentratió.*» (H. 171.)

Az egyesületekkel közszellemet, eszméket akar vinni az elmaradt társadalomba, hozzá akarja szoktatni a közczélok gyakorlati megvalósításához s megfegyelmezni a fegyelmezetlen társadalmat.

«*A magyarság nemes kifejlődése*, mert hiába nem lehetünk más nemzetbeliek önbecsünk elvesztése nélkül — (H. 263.) azaz saját erkölcsi súlyunkban, szellemi erőnkben keresi a fennállás biztosítékát.»

«Ezt tágitsuk, ezt szaporítsuk tehát minden módon minden úton, mert ez védangyalunk. Csinosítsuk értelmeinket, terjeszszük tapasztalásainkat, keressük fel a tudóst, társalkodjunk az elmetehetőssel, nagyobbítsuk könyvtárainkat, jutalmazzuk a tudományokban, művészetekben fáradozót, haladót, üljünk kocsira, szálljunk hajóra s nézzük a világot s emeljük hazánkat dicsőbb nemzetek sorába!» (H. 263.)

«Én ellenben azt hiszem, hogy ily provocátiók s idézgetések: elődeink bölcsesége, régi idő belátása, elmés hajdankor stb. azon számtalan balvélemények közé tartoznak, melyek szokás által fogadtattak el, s mint igazságok apáról fiúra hagyománykép mennek át, s melyek alapja hófuvaton nyugszik s egy kis nyomozás után el is oszlik, mint az egy kis meleg által.»

«Két egyes személy közt tagadhatatlan, az idősbnek van vagy lehet több tapasztalása. Generatiókban éppen megfordítva áll az eset s közelebb esőnek s így az ifjabb generatiónak van vagy lehet több tapasztalása.» (H. 196.)

«Néhai bölcs és dicső atyáink s elődeink éppen nem éltek úgy, mint mi, hanem kemény vadságukban háborúhoz s veszélyekhez edzve, lóháton vagy váraikban sáncz és mocsár közt igazán nagyok voltak; mi ellenben ellácurrent gyultan s elpuhulva, se vadságunk, se civilisatiói súlyunk által félelmesek nem vagyunk. Megváltozott az idő, azzal mi. S így könnyebb az elődökre hivatkozni, mint megmutatni, hogy csak ők is úgy kocsiztak s henyéltek, mint mi, s ő helyettök is mindig csak az adófizető kelt ki ellenség elébe, s akkor is jobban levágta a török fejét, mint ők; a mit ma bizonynyal jobban tudna, mint mi. — De ha megengedtük magunkon ezt a cardinalis változást végbevitetni, hogy örökös katonákból kirekesztőleg földmívelők, tudósok, írók, ügyvédek s effélék legyünk, midőn azonban csak az adófizető nép katonáskodik igazán, — hogy ellenezhetjük józanul s igazságosan azon változásokat, melyek a fő kivetkeztetés természetes kisérői?» (H. 244.)

«A multban nemzeti nagyságot, legalább olyant, melyen a magyar túl ne emelkedhetnék, nem találtunk, mert a múlt nagyságnak kőemlékek s roppant épületek romjai egyedüli tanúi; minden egyebek, mint könyvek, mester-

művek, közhasznú találmányok az idő által elenyésznek, nevezetes építmények hijával pedig, melyek századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy fejedelem sem volt még. De hazánkban olyasokat nem lel senki. Azon nehány felleg- vagy mocsárvár, sőt még az annyiszor magasztalt Visegrád maradék falai is, költői képzelet nélkül, — mely ugyan a debreczeni pusztákra is varázsolhat spanyol kastélyt — nem mutatnak egyébre, mint kis urakra és szegény királyokra.» (V. 78.)

«Elődeink híre, mint én gondolom, jobbadán bitorlott... Fajtánk, mi nemzeti és alkotmányos zománczunk megóvását s kifejtését illeti, sem azelőtt, sem most nem volt igazán «lelkes» embernek megbecsülő rokonszenvére érdemes! Nem volt ily érzelem gerjeszthetésére a régieket illetőleg érdemes pedig azért, — és így felette nagy tévedésben vannak azok, kik eldődeinket annyira bámulják, és e körül ne mystificáljuk magunkat — mert alkotmányos és nemzeti fenmaradásunkat bizony sem nagy eszöknek, sem kitünő erényüknek nem köszönhetjük, de ennyi valóban meg nem érdemlett kegyért, melyet még élvezünk, egyenesen a szerencsés véletlennek és a nagy isteneknek vagyunk adósai...»

«Apáink, mióta elhagyták vagy velök hagyatták el a keletet, meg nem szűnő irigy fondorkodások közt fecsérelték el erejöket. Kitünő férfiak és csataedzett vitézek nagy hijával ugyan sohasem volt honunk; de oly polgári erény, mely hódító varázszsal birt és az egész nemzeti testet áthatotta volna, bizony csak úgy jelenik meg nemzeti évrajzaink unalmas lapjain, mint szaporán elenyésző egy-egy fényes bolygó, hazai tenger mocsárink mérget lehelő végnélküli sége fölött.» (P. T. 57.)

«Én Magyarország múltjában csak egyes, röviden csil-

logó fénypontokat tudok észrevenni; oly általános hangulat és erkölcsi becs, mely sok más népnek vérében rejlik, vagy inkább fejlett ki, és melynek általánossága lehetetlen, hogy még a mennyei hatalmakat is némileg engesztelődésre ne bírja, belátásomnak nem mutatkozik sehol.» (P. T. 59.)

«Britannia s Francziaország vérzivatarjai mit bizonyítnak egyebet, mint *szegénység miatti megvívást?* Mert mindazon borzasztó convulsiók, melyek egy s más országot megráztak, mi egyébből vették eredetöket, mint abból, hogy a tehetősebb rész, mely hatalommal volt felruházva, a haza minden terhének vitelét az alacsonyabb, de a hazafiak nagyobb részén akará mindig hagyni — a mit ez végre tűrni s szenvedni nem tudott s nem akart s elvégre rabláneczait ketté törte, azoknak, kik őket úgyszólván fogva tartották, legnagyobb ijedtökre s ideiglenes károkra tagadhatatlan, de egyszersmind legnagyobb valódi hasznukra s mai tartós jólétökre is, — mert ezen *kényszerített* változások következésében ők most határ nélkül s minden tekintetben jobban birják magokat s boldogabbak, mint régi helyzetökben lennének, melyért annyit fáradoztak s harczoltak, s melynek további fentartása végett, *legnagyobb szerencséjökre*, a csatát elvesztették.» (H. 257.)

Miután ily hevesen megtámadta a jelent, kigúnyolta a multat s dicsőítette az emberiség nagy forradalmait, a változás s fejlődés örök törvényére s a jövőre irányozza nemzete figyelmét.

«Semmi sem áll csendesen a világon, még a napsystemák is mozognak — tehát csak Magyarország álljon s vesztegeljen mozdulatlan? Nem nevetséges törekvés-e ez? Vagy azt gondoljuk, hogy a Lajtától Feketetóig, a Beszkid bérczeitől a Dráváig fekvő, csak 4000 négyszögmérföldnyi

tartomány az universum közepe, mely körül milliárd világok forognak? Istenért! nyissuk fel szemeinket, vegyük hasznát eszünknek. Minekünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem s nehogy hátrafelé nyomattassunk, *lépjünk inkább előre!*»

«Munkám tartalmából kiki azt fogja látni, hogy a végsőségeket s túlságokat gyűlölöm s békítés barátja vagyok, szeretném a számos felekezetet egyesíteni s inkább *a lehető jót* akarom elérni közép úton, mint a *képzelt* jót, melyet tán csak a más világon lelünk fel, levegő utakon.»

«Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni, *valaha mik voltunk,* de inkább átnézni, *idővel mik lehetünk s mik leendünk.* A *mult* elesett hatalmunkból, *a jövendőnek* urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminiscentiákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország *volt;* én azt szeretem hinni: *lesz.*» (H. 270.)

Ilyennek látta Széchenyi Magyarországot s ily modorban támadta meg a magyar arisztokracziát, összes intézményeit, illuzióit és előítéleteit. Három első nagy munkája: a *Hitel,* a *Világ* és a *Stádium* elejétől végig tele van kicsinyléssel s megvetéssel minden iránt, a mihez a magyar nemesség akkor kegyelettel ragaszkodott, s a későbbiekben is minden alkalommal kíméletlenül ostorozza a magyar rendi társadalmat.

Ha könyveinek czímlapján nem áll a gróf Széchenyi István neve s névtelenül jelennek meg, senki sem jutott volna arra a gondolatra, hogy e könyveket magyar mágnás írta s kétségtelenül az arisztokraczia valamely elkeseredett ellenségét, valamely plebejust és demagógot tartották volna e munkák szerzőjének.

S ez esetben nem is tettek volna mély, megrázó hatást az arisztokratikus elemekre. Ha e könyvek a kiváltságos osztályokon kívül álló egyéntől, vagy valami kurta nemesembertől vagy ügyvédtől erednek, az arisztokraczia megbotránkozással utasítja vissza s nem látott volna bennök egyebet a magyar birtokos nemesség gyűlöleténél s aláváló piszkolódásnál. De a szerző Magyarország legfényesebb neveinek egyikét viselte, gazdag mágnás volt s telivér arisztokrata, kinek nevét ezen felül, a nemzeti ügynek hozott áldozataiért, a tisztelet s népszerűség környezte. A mit írt, senki sem tulajdoníthatta az arisztokraczia gyűlöletének, mert hisz maga is hozzá tartozott, s hazafiatlanságnak sem, mert hisz példátlan bizonyítékát adta nemzete szeretetének.

Nem egy megyében nyilvánosan elégették könyveit. Voltak olyanok is, kik rossz hazafinak tartották s egy úr, mikor 1837-ben Széchenyinek Béla fia született, oly nyilatkozatra fakadt, hogy adja Isten, hogy e fiú jobb hazafi legyen az apjánál. Az arisztokraczia köreiben gúnyolják s rossz indulattal hamis híreket terjesztenek a Hitel hatásáról. Azt beszélik, hogy nagy-czenki jobbágyai, mikor gazdatisztjei a dézsmát követelik tőlök, a Hitel megfelelő helyére hivatkoznak s nem akarják megadni. Az 1831-ki kolera idejében pedig Eötvös azt híreszteli, hogy egy elzüllött ügyvéd a Hitelt olvassa fel a parasztoknak s ezzel lázítja őket földesuraik ellen. Általában az ariszrokraczia köreiben parasztlázítónak, demagógnak nyilvánítják s pestisnek nevezik a munkáiban hirdetett elveket, melyeknek terjedését veszélyesnek tartják a nemzetre nézve. Különösen az idősebbek aggodalommal s ellenszenvvel fogadják az új irányt, melynek Széchenyi első hirdetője volt.

De az ifjabb nemzedék, melyben már erősebben lüktetett a nemzeti érzület, mely magasabb eszményekért sóvár-

gott, s mely, mert még nem volt része a múlt bűneiben s pirulni tudott a nemzet sülyedésén, megértette őt s lelkesedéssel fogadta az új tant, mely a múlt szégyene után egy dicső és fényes jövővel kecsegtetett. Minden mélyebb belátású s nemesebb érzésű ember hozzá csatlakozott s a nagy elv, melyet képviselt, hogy a nemzetiség kifejlése s biztosítása a legnagyobb érdek, melynek mindent alá kell rendelni, megtermékenyítette s megnemesítette a nemzet szellemét s egymásután kelnek föl jeles férfiak, nagy jellemek, a kik dicsőségére váltak hazájoknak, mert szakítottak a múlt hagyományaival s lelkesedéssel törekedtek a régi Magyarország megdöntésére. E nemes szellemeket ellenállhatatlanul ragadta magával Széchenyi felfogásának nagysága, a szívek fölmelegednek, az eszményiség s nagylelküség kezd uralkodni a szellemeken s míg a régi nemzedék a kiváltságok fentartásában s a közért való minden áldozat megtagadásában látta a szabadságot és hazafiságot, a fiatalabbak a kiváltságok megszüntetésében s a hazáért való áldozatokban keresték a szabadságot és dicsőséget.

Széchenyi munkáival kezdődik az a nevezetes mozgalom a magyar nemesség körében, melyhez hasonlót hiába keresünk Európa történelmében. Megtörtént, hogy az arisztokracziát leverte a királyi hatalom s megfosztotta kiváltságos állásától az államban; megesett az is, hogy a demokraczia döntötte meg a nemesség hatalmát. De Magyarországon az arisztokraczia maga kezdi meg a küzdelmet önmaga ellen s dönti meg a rendi intézményeket a demokraczia nyomása, de sőt közreműködése nélkül. A magyar arisztokraczia pártokra szakad, melyeknek egyike a maradást s a rendi intézmények fentartását, másika a haladást s ez intézmények megszüntetését írja zászlajára. Ez utóbbiak lelkesedett, szenvedélyes harczot

folytatnak a demokraczia elveiért s intézményeiért s a demokratikus elemek passziv nézői e küzdelemnek. E nemes küzdelemben csak a nemesség tagjai vesznek részt; az egész azt a benyomást teszi, mintha a nemesség házi ügye volna, s nemcsak a vezérek, szónokok, hanem az írók, publiczisták, hírlapírók, sőt vidéki levelezők is majdnem kizárólag a nemesség soraiból kerülnek ki.

Széchenyi volt az első magyar arisztokrata, a ki a rendi intézményeket a nemzetiség eszméje nevében megtámadta. A legdühösebb forradalmár sem tehette volna ezt szenvedélyesebben. E szenvedély nem valamely világpolgári szabadelvűségből, hanem rajongó fajszeretetéből ered. A rendi intézményekben a magyar faj kifejlődésének akadályát, fennállásának legfőbb veszélyét látja s azért leplezi le oly kíméletlenül a régi Magyarország sülyedését, s azért szól oly megvetéssel a nemességnek a rendi intézményekhez ragaszkodó részéről, mert bennök a nemzetiség ellenségeit látja. Megkülönbözteti a kevés *nemes magyart*, a ki nemzeteért él s érette minden kiváltságát kész föláldozni, a *magyar nemestől*, a kit e magasztos eszme nem hatott át. Széchenyi egy magasabb elvvel, a magyar faj érdekével akarja a nemességet megtisztítani s fölemelni, mely magasan áll minden rendi érdek és kiváltság fölött: ezt nevezi ő a *magyar nemesség nemesítésének*.

S e törekvése nem volt sikertelen. Eszményi felfogása csakhamar elterjed a nemesség nemesebb elemeiben. Az ő eszméi uralkodnak a szellemeken. Minden következő jelentékeny magyar politikus az ő követője volt, csakhogy, mikor Széchenyi megállt, nem állapodtak meg vele egy ponton, hanem tovább haladtak az általa kitűzött czél felé s így maradt egyedül, az elszigeteltség keserű érzésével. Az alapfelfogásban sohasem volt különbség Széchenyi s a

haladó politikusok között, csupán a czél gyakorlati megvalósításában tértek el egymástól.

Széchenyi életének legtisztább örömeit a nemzet nemesebb része elismerésének s támogatásának köszönheti s érzékeny lelke, melynek kínokat okozott az ellenséges indulat s elhagyottság, önérzettel gondol vissza arra az időre, mikor meleg rokonszenv és bámulat kísérte küzdelmeit. 1844-ben, mikor már sokat vesztett népszerűségéből, ezeket írja Magyarország kiváltságos lakosaihoz intézett röpiratában:

«Számosb évvel ezelőtt, midőn hiányaink aggasztó voltát, mindenbeni hátramaradásunk rémítő képét, mennyire bírtam, hű, de kíméletlen ecsettel törekedtem festeni s e műtételre véremhezi tántoríthatatlan hűség és szilárd akarat jogosíta fel, mert nem valék képes megbarátkozni szégyenteli állásunkkal, akkor nem egy, de számtalan honfi fordult hidegen tőlem el, mintha bennem a magyarnak gyalázóját, szabad alkotmányunk felforgatóját s ekkép vérünk legnagyobb ellenségét szemlélné.»

«Lefolyt azóta több idő s habár eleinte sokat tűrtem is, csakhamar annyira megáldott a sors, mint ritka halandót, mert viszhangra talált szavam s felette nagy szám, vérünk lelkesebb része osztá nézeteimet, őszinteségemen kételkedni pedig senki nem mert; ha előszámlálom azon kéjpillanatokat, melyeket ez időközben élveztem, mikor annyi hű kedélynek szemeiből olvashatám irántami rokonszenvét, bátran mondhatom, földi pályám, akármi sor érjen is ezentúl, mi személyemet illeti, felette édes volt s ezt többé semmi hatalom nem rabolhatja tőlem el, mert honfiak tisztelő szeretete fűzé még életemben legszebb virágaival azon töviskoszorút keresztül, mely múlhatlan sebzi annak halántékait, ki az emberi csaleszmék hydráival

szembeszállva, bármiben tűzi is ki az újjáalakulás zászlaját, csakhogy nem egy, nálamnál százszorta jobb és derekabb ember nem volt oly szerencsés, mint én; de minden legkisebb elismerés nélkül sülyedt sírjába.»

«Felette távol vagyok is ennélfogva panaszra fakadni, hiszen váltig kinyertem már béremet csekély szolgálataimért, hahogy most egy idő óta megint, mert óvni kívánom láztól a magyart s erre hasonlag véremhezi hűség és szilárd akarat jogosít, szinte elfordul tőlem s hidegül irántam meg a nagyobb szám, mintha tudja az ég mily hűtlen lettem vala a honhoz, holott soha nem voltam ahhoz hűbb és nem én változtam meg, óh ne higyjétek ezt, de változtak mind kül-, mind belkörülményeink, melyekhez tennivalóinkat nem szabnunk több, mint hiba, valódi bűn volna.»

Széchenyinek a magyar faj kifejtésére s jövőjének biztosítására nézve megállapitott terve volt. Tekintsük már most ezt a tervet, geniális elméjének legsajátabb szüleményét.

XI.

Széchenyi sötét színben látta a magyar nemzet állapotát. A kép azonban, mely lelkében tükröződött, nem volt komorabb a valóságnál.

Széchenyit általában pesszimistának tartották kortársai, kik közelebbről ismerték. Mikor a melancholia nehezedett lelkére s mindent, tehát hazája sorsát is reménytelennek, nemzetét rothadtnak, halottnak látta, oly nyilatkozatok törtek ki belőle, melyekből azt lehetett következtetni, hogy hazája sorsán kétségbeesett.

Naplóiban számtalan följegyzés bizonyítja, hogy betegsége rohamaiban kétségbeejtőnek látja nemzete állapotát s e betegség természeténél fogva nem a nemzet életében tapasztalható aggasztó jelenségek okai a kétségbeesésnek, hanem megfordítva, elméje a komor hangulat megokolására keresi a nemzet életében azokat a jelenségeket, melyek aggasztók s ilyenkor nem látja az élet és ifjuság jeleit, melyek máskor, mikor a melancholia nem bántja s elméje elfogulatlan és tiszta, a fejlődés lehetőségével, egy szebb jövő reményével kecsegtetik.

1829-ben Csehországban utazik s meglepi e tartomány nagy haladása s virágzása. «Mindenütt haladást találok, csak Magyarország nem mozdul helyéről. Ez a gondolat koronkint felráz lethargiámból. Hazámfiainak ez az előítélete, hogy nem akarnak mozdulni, oly undorral tölt el,

hogy inkább minden nemzetiségről lemondok s egyenesen osztrák leszek, mint hogy nyugodtan s lemondással határozzam el magamat ebben a régi slendriánban való megmaradásra. Egy pár napi távolságra menve Magyarországtól, már nem is sejtik, hogy létezünk. Magyarország meg van halva. Minden fáradságom hiábavaló.»

1830-ban is, midőn a *Hitel* már megjelent, azt kérdezi magától: «Lehet-e oly testet újjáalakítani, mely oly mélyen sülyedt, mint Magyarország? Szívem, érzésem, vágyam, reményeim azt mondják, hogy igen; ítéletem azt mondja, hogy nem.»

1844-ben beszélgetés közben gróf Batthyány Lajos azt mondotta, hogy ha megfosztanák attól az illuziótól, hogy Magyarországból még lesz valami, akkor azonnal felhagyna mindennel. Mire Széchenyi azt jegyzi meg, hogy se Deák, se ő nem remél semmit s mégis jó hazafiak.

Mikor 1848-ban az országgyűlés tagjai örömmel és bizalommal tekintettek a jövőbe s el voltak telve szép reményekkel, Széchenyi Pálfy Albert jelenlétében mondotta híres hasonlatát a rákokról, melylyel a kétségbeesés humorával megrázóan jellemezte egy szerencsétlen nemzet állapotát, mely nem ura saját sorsának, s mely felett hatalmasabb tényezők döntenek s minden reménykedése hiú s csak veszte bizonyos. «A rákokat megfogják», — mondá, — «a kosárba teszik. A rákok nagyon békétlenek. Mikor meg akarják őket főzni, friss vízbe teszik. Új remények, szebb kilátás a jövőbe. De még sem oly állapot, mint a folyóban volt. A szakács tűzhöz teszi őket. Hovatovább nagyobb az aggodalom, a kétségbeesés. Rendelet jön, hogy az ebéd egy órával később lesz. A szakács a rákokat elhúzza a tűztől, a víz lassan hidegszik. A rákok új reményre élednek s jobban érzik magokat. De ez az

állapot már olyan sem, mint mikor a vízbe tették őket. Végre jön a határozó óra. Újra tűzre teszik őket. Kétségbeesés. S abban a reményben, hogy megint valami kedvező véletlen jön közbe — megfőlnek.»

Ha e hangulatok állandóan uralkodtak volna lelkén, nem lehetett volna hite nemzete jövőjében. A búskomorság rohamának megszüntével azonban szelleme képessé válik oly képzetek befogadására, melyek az életet derült, reményteli színben tüntetik fel előtte. S csak ez magyarázza meg, hogy ez a búskomor, kétségbeeső ember mondja ki azt a szót, melylyel egy egész nemzet szellemét a jövő felé irányozza. A nemzet maga lemondásba merült s a nemzet hangulata pesszimisztikusabb volt, mint a Széchenyié. A sírva vígadó magyar, ez az erőtelen, lanyha, önérzetlen lény, mely nemzete fényes multján merengett, melynek már magasabb czéljai nem voltak, mely előtt a jövő elzártnak látszott, melynek költészetében sem találhatók fel a jövő ragyogó ideáljai, hanem a búsongás az elveszett nemzeti nagyság miatt, vagy, mint a Széchenyi lelkében, beteg állapotában, a «nagyszerű halál» látomásai kisértettek, volt a nemzet lelki állapotának kifejezése, oly nemzeté, mely érzi a jelen sülyedését, de lemondással belenyugszik, mert nem ismeri az eszközöket, melyekkel ki lehet belőle emelkedni.

A költészetben pesszimisztikusabb hangulat uralkodott a Széchenyiénél is. «A nagy hazafiaskodás daczára» költőinknek nem volt igazi hitök a nemzet jövőjében. Erős kétségbeeses és gyönge remény között ingadozik az egész kor költészete még akkor is, midőn egy politikai mű, Széchenyi *Hitele* oly bizonyossággal meg meri jósolni a nemzet nagyságát, a mily természetes az, hogy az életteljes vékony sudár hatalmas tölgygyé fog növekedni. Költőink legelsők

ugyan az egész nemzetből, kik Széchenyi oldalához sorakoznak; Kisfaludy Károly mintegy végrendeletként hagyja meg halálos ágyán (1830. nov.) az ifjú íróknak, hogy a reform és oppoziczió zászlaját tűzzék ki. De lelkökben nem bír mély gyökeret verni Széchenyi erős meggyőződése. Minden szellőben a vihar előjelét látják, mely ki fogja törni a vékony sudárt, mielőtt megerősödött volna. Olykor megpillantják a remény egy-egy sugarát, de egök ismét elborúl. A kétkedő bizonytalanságtól nem bírnak menekülni.

«Kölcsey teljesen elmerül a kétségbeesésben. *Hymnusa* (1823.) még meri kérni az istent, hogy szánja és áldja meg a magyart, ki már megbünhődte a múltat s jövendőt. *Zrínyi dalá*-ban (1830.) már imádkozni sem mer a romlott, szívtelen korcs fajért, melynek elhamvadt honszerelme s jégkeblében elfásult a szív. *Zrínyi második éneké*-ben, melyet halála évében (1838.) írt, még egyszer könyörögni akar nemzeteért a sors istenéhez, de ez szigorúan és kérlelhetetlenül visszautasítja. Ha e költeményből következtetnünk lehet, Kölcsey teljesen kétségbeesve s a mi még megrendítőbb, a kétségbeesésben és elpusztulásunk végzetességében már meg is nyugodva szállt sírjába. Kisfaludy *Mohács*-ban elűzi lelkétől a komor képeket s bizodalommal kiált: Él magyar, áll Buda még, új nap fényle reánk, bizton nézzen előre szemünk. De a *Rákosi szántó*-ban elmereng a hagyományos kétségbeesés fájdalmán. Bajza egyik órában alig mer a népek istenéhez egy reménysugárért fohászkodni, mert a haza multjában nincs öröm, jövőjében nincs remény; a másik pillanatban mégis földerül, mert van biró a felhők felett, a porba omlott szép haza fel fog születni, a zsoldos szablyákon győz a kor szelleme, a hol legtöbb honfivér lepé a harczi síkokat, a népszabadság ott tenyészt legszebb virágokat.»

«E kétkedő lelkesedésnek lőn nemzeti hymnuszává Vörösmarty *Szózata*. Rendületlen hűségre buzdítja a nemzetet, de magának nincs rendületlen hite a jövőhöz; óhajtaná meggyőzni arról a magyart, hogy még jönni fog egy szebb kor, de maga sem bír szabadulni elpusztulásunk gondolatától, sőt el van készülve a nemzet halálára, csak azt óhajtja, hogy ne veszszünk gyáván, hanem legalább a halál legyen nagyszerű s a temetkezés méltó a nemzet multjához. Buzdúlás és aggodalom, önérzet és csüggedés, bánat és remény olvad össze Vörösmarty többi hazafias költeményeiben is.»*

Hasonló komor hangulatok törnek ki nem egyszer Deák és Kossuth lelkéből is s így érzett Magyarországban mindenki, a kinek nemes eszményei voltak, a nemzet mély sülyedésének láttára.

Hangulatainak hullámzása magyarázza meg a dualizmust, mely nemcsak Naplóiban, hanem közzétett írásaiban s egész közpályáján kifejtett működésében nyilvánul. Azt lehet róla mondani, hogy Magyarországon ő volt az akkor élők közt a legnagyobb pesszimista, s azt is, hogy ő volt a legnagyobb optimista. Senki sem látta nemzete állapotát oly kétségbeejtőnek s ugyanakkor senki sem kecsegtette oly fényes jövővel, mint Széchenyi. Ha az ember valami elvont logikai lény volna, Széchenyi dualizmusát logikátlannak kellene nyilvánítanunk. Így fogták ezt fel kortársai s nevezetesen Kossuth is, a ki a *Kelet Népé*-re írt feleletében hosszasan bizonyítgatja Széchenyi ellen, hogy egy nemzet egy és ugyanabban az időben elaggott és a sír szélén levő s fiatal és életrevaló nem lehet. Báró Kemény Zsigmond

* Arany László: A magyar politikai költészetről.

pedig szellemesen és elmeéllel igyekszik Széchenyit a logikátlanság vádja ellen védeni.

De egyiknek sem volt sejtelme arról, hogy Széchenyinek munkáiba is önkénytelenül beleszivárognak betegsége rohamaiból eredő sötét hangulatai, s hogy ilyenkor, ha látja nemzete lemondását, belenyugvását a sülyedésbe, eszménytelenségét, új eszmék befogadására s az érettök küzdésre való képtelenségét, a magyar egy elaggott, végkimerülésre jutott, lassan haldokló faj benyomását teszi reá; míg rendes állapotában, mikor észreveszi szivósságát, némelyek nemzeti érzületét, buzgóságát, melyhez csak az öntudatosan kitüzött nagy czél s az ennek elérésére szolgáló eszközök ismerete hiányzik, inkább a fejletlenség, éretlenség, fiatalság színében tünik fel előtte, s meg van győződve, hogy e fajnak jövője van, ha fejlődése feltételeit megszerzi s a sors el nem tiporja.

Ez a meggyőződés egész politikai működésének kiinduló pontja s a magyar faj kifejlődése s fölemelkedése egész politikájának alapeszméje. Még 1841-ben is, mikor betegsége nagyon előre haladt s az aggodalom elhatalmasodott lelkében, ezt írja a *Kelet Népé*-ben : «A magyar népet a világnak megtartani és nemcsak megtartani, de az emberiség díszére nemzetté, nagy és dicső nemzetté emelni lehet ; de ez a lehetetlenséggel határos és egyedül a minden szenvedelmektől ment és minden ábrándnak s szívgerjedelemnek parancsoló «hideg ész» jelelheti ki ennek útját.»

E hideg ész valóban meg volt Széchenyiben, a leglángolóbb szívvel párosulva, s mint minden igazán nagy ember, szíve lelkesedésével, szeretetével jutott az igazsághoz. Elméje szívének nem zsarnoka, hanem szolgája volt.

Tervei, melyek szerint a magyar nemzet kifejlődését,

jövőjét biztosítani akarja, szellemének eredetiségéről s mélységéről tesznek tanúságot. Itt nyilvánul egyéniségének genialitása. Tervei a nemzet állapotához alkalmazkodnak, számbavesznek minden akadályt s mégis, legalább reformátori pályája kezdetén, merészek és radikálisok.

Ha helyesen akarjuk megítélni Széchenyi terveinek jelentőségét, nem szabad rájok a nyugot-európai nemzetek nagy átalakulásainak mértékét alkalmazni. E tervek nem egy kifejlett, nagy nemzeti életnek új alapokra fektetésére s szervezésére, nem az emberiség valamely új problemájának megoldására, hanem egy kis, gyenge, fejletlen, elnyomott nemzetnek az európai kultúra eszközeivel való fölemelésére vonatkoztak.

Személyes állása is korlátozta egyéniségének hatását s teljesen különböző volt azokétól, a kik mint reformátorok jelentékeny átalakulásokat idéztek elő a nemzetek életében.

Magas állású, de magán ember volt. Eszközei csekélyek voltak. Hatalma nem volt. Nem támogatták forrongó tömegek, melyeknek segítségével megdönthette volna a fennálló intézményeket s a dolgok új rendjét alkothatta volna meg. Nem volt abszolut fejedelem vagy mindenható miniszter, a kinek akarata intézményeket rombol és épit. Széchenyi egészen saját erejére volt utalva. S a legfőbb nehézség abban rejlett, hogy azt, a mire Széchenyi törekedett, csak azoknak a tényezőknek beleegyezésével s támogatásával érhette el, melyek már természetöknél fogva ellentétben állottak czéljaival.

E tényezők leghatalmasabbika a kormány volt. Tudva levő, hogy ez időben Magyarországnak nem volt kormánya. A magyar udvari kanczellária nem volt önálló kormányszék. Minden titkolódzás nélkül, császári szervező

rendelettel az osztrák Staatsrathnak és miniszteriumnak volt alárendelve. A magyar udvari kanczellária ezekhez intézte előterjesztéseit s ezektől kapta utasításait. A nemzet érdekeinek és czéljainak megvalósítására hivatott kormányzatnak még csak közege sem volt. Az osztrák kormány pedig, melynek Magyarország iránt a gyanakodás és ellenséges indulat régi hagyománya volt, az államböl-cseség sarkigazságának tartotta, hogy Magyarország anyagi és szellemi fejlődése kár és veszély a monarchiára nézve s azért azt minden eszközzel meg kell akadályozni. Széchenyi ebben a kormányban nemzete ellenségét látja s gyűlöli; butaságáért megveti. Hogy mily rossz véleménye volt a kormány belátása felől, bizonyítja ismert mondása, mikor Wesselényi, a ki rosszalta Széchenyi folytonos érintkezését a kormánynyal s figyelmeztette őt, hogy nem látja-e a kiálló (ördögi) szarvakat, Széchenyi azt felelte, hogy a mit Wesselényi ördögszarvnak tart, azt ő csak ökörszarvnak látja. De mint gyakorlati ember, nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy az osztrák kormány nélkül Magyarország törvénybe igtatott függetlensége s önállósága, alkotmánya, szabadságai s kiváltságai mellett is lehetetlen itt egy szerény egyesületet szervezni, egy lóversenyt rendezni, egy patakot szabályozni, egy könyvet kiadni, egy lapot megindítani, mert az egy szavával mindent megakadályozhat. Nem mellőzhette tehát a kormányt tervei keresztülvitelében s törekvése arra volt irányozva, hogy bizalmát megnyerje. De vajjon sok lehetett-e az, a mit egy ily ellenséges indulatú, korlátolt kormánytól Magyarország számára kieszközölhetett?

A másik nagy tényező a magyar nemesség volt, mely inkább negativ hatalmát az országgyűlésen s a megyékben

gyakorolta. Más politikai tényező nem jöhetett tekintetbe, mert Magyarországon magyar polgári középosztály, mely a demokratikus eszmék, a reform és haladás képviselője lehetett volna, nem volt. A satnya német polgárság ép oly konzervativ szellemű volt a maga körében, mint a nemesség. A parasztság elnyomott, jogtalan néposztály volt, mely megszokta a szolgaságot s értelmiségének fejletlensége miatt, mint politikai tényező számba se jöhetett.

Széchenyi tehát kizárólag a nemességre volt utalva. De más néposztályokban nem keresett volna szövetségeseket a nemesség ellen, még akkor sem, ha ennek lehetősége meg lett volna. Ellensége volt a hűbéri intézményeknek, de megdöntésöket nem a demokracziával, hanem a nemességgel akarta elérni. Széchenyi arisztokrata volt s irtózott a demokraczia mozgalmaitól, melyekről azt hitte, hogy mint a franczia forradalomban, az arisztokraczia megsemmisítésére, vérbe fullasztására visznek. Szeme előtt példaként az angol arisztokraczia lebegett, mely kiváltságok nélkül az állam terheit viselve, beolvadt a nemzetbe, részt vesz a nemzet életében, s melynek soraiból kerülnek ki a népszerű eszmék képviselői, s mely vezére a nemzetnek. Széchenyi mindent meg akart tenni, hogy a nemesség kiváltságos állása megszűnjék s az elnyomott néposztályokat polgári jogokban, szabadságban és jólétben részesítse, de ezt az eredményt rázkódások nélkül, a nemességgel s a demokratikus elemek közreműködése nélkül, értök, de nélkülök akarta elérni. De Magyarország nemessége mereven ragaszkodott kiváltságaihoz, az egyedüli érdek, mely küzdelemre indította, a rendi alkotmány változatlan fentartása volt; nem volt-e tehát a lehetetlenséggel határos, e tényező segítségével romba dönteni a rendi intézményeket?

A Széchenyi s a magyar nemesség között fenálló viszony egyike a legérdekesebb jelenségeknek. Széchenyit hagyományai, nevelése, arisztokratikus érzülete a főnemességhez kötik s a higgadt politikai számítás is azt mondja neki, hogy csak ezzel az osztálylyal lehet megvalósítani Magyarország újjáalakítását. A köznemesekkel keveset érintkezik, mert ezeket a mágnások általában lenézik s Széchenyi is inkább kiváltságos parasztoknak, mint az arisztokraczia tagjainak tekinti a köznemesek nagy tömegét. A köznemességgel való érintkezései inkább elidegenítik tőle s visszataszító hatást tesz rá a tudatlanság, nyerseség, a gőg és elbizakodottság, melyek nézete szerint e körökben uralkodnak.

S ez a büszke arisztokrata úgy gyűlöli s megveti a magyar arisztokracziát, mint Magyarország egyik plebejusa sem. Könyvei s Naplói tele vannak gyűlöletének s megvetésének kitöréseivel. Nem azért gyűlöli, mert arisztokraczia, hanem azért, mert a magyar nemességet a saját nemzeti eszményével ítélve meg, nem tartotta nemzetinek. Ezt az arisztokratikus érzületű embert ugyanez az érzés hajtja, hogy megtagadjon a múlttól s az ősöktől minden dicsőséget, s hogy megtámadja őket, mert addig lehetetlennek tartotta a nemzet újjászületését, míg nem pirúl a multért, mely ily sülyedésbe juttatta, s míg az ősök politikáját, törvényeit bölcseségnek tartja, melyeket Széchenyi gúnyolt s ostobaságnak hirdetett. A Corpus Jurisról, melyet a magyar nemesség oly nagy tiszteletben tartott, Széchenyinek az volt a véleménye, hogy «csak akkor fog a két roppant foliansnak becse kezdődni, mikor legalább is kilencz tizede el lesz égetve és tüze felett újra felszentelve módosított, javított s rendbe hozott egy tizede». (H. 79.)

A főrendek nemzetietlensége szembeötlő volt. Alig volt

már közöttök, a ki a nemzet nyelvét beszélte. Elidegenedtek saját fajuktól, a nélkül, hogy valamely más elembe olvadtak volna, s minthogy nem volt egy nagyobb egész, melynek életében részt vettek volna, életök tartalmatlan és léha volt. Szolgaiságuk, melylyel az udvar érdekeit előmozdították s nemzetök fejlődését gátolták, undorral tölti el lelkét. S mégis erős meggyőződése, hogy csak ezzel az osztálylyal lehet sikerrel megkezdeni a magyar nemzeti politikát. Látta a főnemesség óriási vagyonát, nagy tekintélyét és befolyását s kiszámította, hogy ha e tényezőt, mely ma jóformán el van veszve a nemzetre nézve, sőt megerősödésének akadálya, sikerül a nemzetnek megnyernie, mily nagy mértékben gyarapodnék a nemzet ereje s mily lendületet nyerne a nemzet fejlődése!

A magyar főnemességet tehát magyarrá kellett tenni, hogy nemzeti hivatását teljesíthesse. Széchenyi mindent elkövet e czél elérésére. Ha nem is valamennyit, de a tehetségesebbeket, lelkesebbeket igyekszik megnyerni a nemzet ügyének. «Beláttam» — írja 1833-ban — «mily könnyű volna a kormánynak s az országnak a legjobb szolgálatot tenni, ha 20—30 földbirtokos (mágnás) összeállna s jó szóval, pénzzel, ebédekkel, magán körben s nyilvánosan, ékesszólással, összetartással az ügyeknek irányt adna.»

De ezt a csekély számot sem sikerült neki összetoborzani állandó és következetes politikai működésre. Még Wesselényit sem képes Pozsonyba csalni, ha egy új lovat kapott, mely érdeklődését s idejét elfoglalta. Az országgyűlés felső házában egy hazafias kisebbséggel szemben az udvart szolgáló, nemzetellenes mágnások nagy többsége állott. Az 1825-ki országgyűlés undorító jelenetei a következő országgyűléseken ismétlődtek. Széchenyi lelkesítő

szavai hatás nélkül hangzottak el s a mágnások nagy többsége nem változott meg s vagy közönyös, vagy ellenség maradt, mint az előtt. Már 1826-ban írja Naplójába: «Az utolsó ülésben a legtöbb mágnással meghasonlottam. Ennek a nemzedéknek vége. A következőből talán még lehet valami.»

Ez a hangulat egész közpályáján végig kiséri. «A magyar arisztokraczia nyomorúlt volta mind világosabban jelenik meg szemem előtt» írja 1847-ben. Megvető kaczajjal írja Naplójába a mágnástársait jellemző vonást: «Splényinél estély. Az emberek jobbak irántam, mióta az udvarnál ettem!» (1831.) De megvetése Naplójának egy följegyzésében tetőzik. Magyar kifejezést keres a noblesse de l'âme szó lefordítására. «Noblesse de l'âme — írja 1848-ban — Noblesse kann man nicht mehr auf ungarisch mit nemes, nemesség (ausdrücken). Das Wort ist durch den ungarischen Adel verhunzt. A lélek delisége.»

S Széchenyit mégis mágnástársaihoz lánczolják a megszokás, összeköttetései, előitéletei, az életmód, a társas élet szükségei, melyeket csak e körben elégíthetett ki. Ha rangtársai nem voltak is nemzeti szellemmel eltelve, ha nem voltak is tanúltak, szellemesek, mélyek érzésben és gondolkozásban, mégis feltalálta közöttök az előkelő körök finom életformáit, a czivilizáczió külsőségeit, melyek nélkül alig tud ellenni, ha ki megszokta. Világosan látja rangtársainak ürességét, léhaságait, de azt is érzi, hogy finomabb, élvezetes társalgás csak e körökben található fel egész Magyarországon.

Gyakran panaszkodik, hogy neki ily társaságban kell élnie s a magyar arisztokracziában nem találja fel az igazi gentlemanság tulajdonságait. Az angol gentleman az ő ideálja, a mai európai czivilizácziónak e legnemesebb terméke,

mint a középkoré a tökéletes lovag volt. A gentleman nem képzelhető finom modor, mások iránt való gyöngédség, műveltség s bizonyos külsőségek nélkül, de ép oly kevéssé belső előkelőség, az érzület, gondolkozás és cselekvés nemessége nélkül. Az előbbi tulajdonságokat megadhatja a nevelés, emezek a jellem adományai, melyek nélkül lehet valaki nagy úr, de gentleman soha. Lényege az, hogy lenni s nem látszani akar s valamint tiszta fehér ruhát nem az emberek kedveért ölt, hanem mert rá nézve szükség s ugyanazt tenné, ha egy puszta szigeten laknék, hol senki sem látja: úgy erkölcsi szempontból sem cselekszik vagy mulaszt valamit az emberek itéletére való tekintetből, hanem azért, mert azt hiszi, hogy a tisztességgel önmagának tartozik.

Széchenyi Magyarországon sok nagy urat, de kevés gentlemant talált. Az 1825-iki országgyűlésen együtt látja Magyarország arisztokracziájának virágát s azt találja, hogy csak nagyon kevesen felelnek meg ideáljának. «Átolvastam az United Service Club alapszabályait. 1600 aláíró s mind gentleman. Itt Pozsonyban, hol az ország színe java van együtt, hány van, a kiről ezt mondani lehetne! Alig találok egyet is, a kinek társaságában előitéleteim fogynának, elveim megnemesülnének, szivem, keblem tágulna. Et régénérer un pays aussi avili!» (1826.) «Mily kevés emberről lehet Magyarországon azt mondani: upright man, un homme d'honneur ou de bien.» (1828.)

Láttuk előbb, hogy a magyar arisztokracziának a lovagias szellem hiányát veti szemére, melynek egyik jelenségét abban látta, hogy a becsületbeli sérelmeket nem párbajjal intézték el s a lovagias elégtétel követelése s adása alig volt ismeretes. A szóbeli sértegetések gyakoriak voltak, a tettleges bántalmazások a felsőbb osztályokban nem tar-

toztak a ritkaságok közé. Ily esetekben Széchenyi mindig a párbajt követelte s minden békés elintézésnek ellensége volt. A párbajt a nevelés egyik eszközének tartotta, mert azt hitte, hogy az emberek jobban vigyáznak szavaikra s magokviselete símább lesz, ha ily súlyos következményektől kell tartaniok. Nagy öröme van, ha végre egy párbaj jön létre. «Erdődy s Beleznay közt párbaj; — írja 1830-ban — hál' Istennek, mégis egy kis vér!» Máskor ismét megbotránkozással jegyzi fel Naplójába, ha a felek vonakodnak megvívni. «Andrássynál — írja 1833-ban — tanácskozás Füzessséry és Tisza miatt, kik felpofozták egymást. Füzesséry nem akar (megvívni) «hiszen» — mondja — «mindjárt megbékéltünk, mint keresztények.» Ó a kutya! Nem nyomhatom el a gyülöletet hazámfiai iránt. Megvetem őket!»

Széchenyinek le kellett mondania arról az illuzióról, hogy Magyarországot a főnemességgel regenerálja. Csakhamar átlátja, hogy nem számíthat a rend segítségére s ismételve mondja, hogy saját erejére van utalva. Ha az ország ujjáalakítása lehetséges volt, akkor az csak a köznemesség segítségével történhetett. De ettől az osztálytól eleinte nagy és apró okoknál fogva idegenkedett s teljesen soha sem tudott vele megbarátkozni.

A nemzeti érzület a köznemességben lüktetett legerősebben. Az ő képviselői követelték a magyar nyelv hivatalossá tételét s ki is vívták a mágnások ellenzése daczára. Széchenyi maga nem egyszer támogatta felszólalásával a rendek előterjesztéseit a magyar nemzetiség érdekében mágnástársai többsége ellen s melegen rokonszenvezett törekvéseikkel, De őt ez nem elégítette ki. A magyar nyelv uralmát követelte ő is s legmagasabb szárnyalású, szenvedélytől lángoló könyvét, a *Hunniát* e czélra írta. A ma-

gyarnak hivatalos nyelvvé emelését azonban nem tartotta még biztosítéknak a magyar faj kifejtésére. E czélt ő csak a rendi intézményeknek, mint a nemzet haladása s fejlődése akadályainak megdöntésével hitte elérhetőnek. De mert ép a köznemesség volt az, mely az országgyűlésen s a megyékben a rendi alkotmány és jogrend változatlan fentartásáért küzdött, tehát oly valamiért, a mi a magyarság haladását, fejlődését s megerősödését akadályozta, ebből a szempontból a köznemességet nem tartotta eléggé nemzetinek s Magyarország újjáalakításának egyik főakadályát látta benne.

Még mágnástársait is fogékonyabbaknak tartotta a reformeszmék iránt, mint a köznemességet. A főurak közül többen utaztak, világot láttak, Bécsben éltek s azért elfogulatlanabbul s magasabb szempontból itélték meg hazájok viszonyait s mindenesetre a műveltség magasabb fokán álltak, mint a köznemesek. A köznemes helyi életet élt, nem utazott külföldön, sőt még saját hazájában sem s a maga megyéjén kívül legfelebb a szomszéd megyéket ismerte felületesen. De mindenkit csak a saját megyéje érdekelt, ez volt a köznemes igazi hazája, itt voltak összeköttetései, atyafisága, befolyása és tekintélye, csak itt elégíthette ki becsvágyát. Már más megyében idegen volt, valamint más megyebelit idegennek tekintett ő is. E szük körben élt a köznemes falujában, s a falusi élet egyhangúsága, elszigeteltsége, unalma egész lényére a helyi existenczia bélyegét sütötte. Könnyű elképzelni, mily benyomást tettek Széchenyire, a ki egész Európát ismerte, annak eszméivel műveltségével el volt telve, ezek a falusi nemesek, a kik az év legnagyobb részében ki sem mozdultak falujokból, a kik csak közgyűlések alkalmával töltöttek nehány napot egy nyomorúlt vidéki városban, a kik között ritkaság volt,

a ki újságot s könyvet olvasott, a legtöbbje a nagy világ folyásáról, Európa életéről alig hallott valamit.

Széchenyi világnézetével, felfogásával, műveltségével oly magasan állott a köznemesség tömege fölött, hogy alig érthették meg egymást s nagy hézag tátongott közöttök. «Hat jól kiképzett agyvelőben — írja 1829-ben — több praktikus tudás és értelmiség rejlik, mint valamennyi magyar fejben, együttvéve.» 1828-ban Kehidára utazik Deákék látogatására. «Becsületes emberek» — írja Naplójába. — «Természetes hajlamom hazámhoz vonz, de itéletem eltávolít tőle. Itt mindenki vagy középszerű vagy gonosz.» 1828-ban Nagy-Czenken több megyei úr látogatja meg. «Ó mily műveletlen, képzelődő, kellemetlen emberek ezek!» kiált fel Naplójában.

De elválasztotta Széchenyit a köznemességtől magasabb társadalmi állása is. Ha a köznemesek az övéhez hasonló műveltséggel bírnak, még akkor sem tekintette volna őket magával egy rangú embereknek. Nem volt ez nagy úri gőg, hanem a megszokás következménye, az a természetes érzés, mely a társadalmi állás különböző voltából ered s tagadhatatlanul meg van mindenkiben az alsóbbaknak tartott osztályokhoz tartozó egyénekkel szemben, akár mágnás, akár köznemes, polgár, kézműves, vagy paraszt valaki. Az emberek rendesen panaszkodni szoktak a magasabb osztályok lenéző magaviselete miatt, de azt nem veszik észre, hogy ők maguk ugyanazt teszik az alattuk állókkal s hogy még annál is, a ki gyöngédségből nem akarja éreztetni a különbséget, magatartásában önkénytelenül a leereszkedés némi nyoma el nem titkolható. Széchenyi a köznemességet már a demokraczia egy neméneк tartotta s eleinte nem is tudta képzelni, hogy ez az osztály vezesse a nemzetet, mert a társadalom hierarchiájában nem fog-

lalta el a legmagasabb fokot. Az a gondolat, hogy a köznemesség döntsön Magyarország politikájában, oly benyomást tehetett reá, mint a megyebeli birtokos nemesekre az armalisták s bocskorosok követelése tehetett volna, hogy ezentúl ők fogják intézni a megye ügyeit.

A társadalmi állás különbségéből a mágnások és köznemesek között szükségkép folyt az életmód, a modor, a lakás, ruházat, szokások különböző volta, egy sereg apró külsőség, mely rögtön elárulja, hogy két ember különböző társadalmi osztályhoz tartozik. A mágnások palotáiban s kastélyaiban meg volt a pompa s ha ez nem, az európai comfort és eleganczia. Bécsi vagy párisi szállítóktól kapta nő és férfi a divatos ruhát. Társalgásuk nyelve nagyobbrészt a csiszolt, finom franczia volt s különben is, mint minden kizárólagos körben, sajátszerű jargon keletkezett közöttök, mely ha nem volt is az emberi gondolatok közlésének legtökéletesebb eszköze, mégis a magasabb osztályokhoz való tartozás ismertető jele volt, melyet csak az sajátíthatott el, a ki gyermekkora óta a mágnások körében élt.

A falusi nemesember mindezektől távol állott. Széchenyinek feltünik a nemesi házakban a comfort, gyakran a tisztaság hiánya is. A köznemesek vendégszeretők, szívesek voltak, de a társalgás hangja nem volt finom és előkelő. Falusi emberek társalgása volt ez, a kiknek szellemét nem termékenyítette s nem finomította meg a városi élet s kik nem ismerték az élvezeteket, melyeket az irodalom és művészet szerez. A társalgás főtárgyai a helyi események voltak s az unalom elüzésére divatba jött egymás megtréfálása, bosszantása s végre az ország sok megyéjében elharapódzott a köznemesek között a féktelenség, nyers rakonczátlanság és betyárság, mely a XVIII. században s e szá-

zad elején ismeretlen volt. Széchenyi ismételve megbotránkozással említi Naplóiban s ostorozza munkáiban a társadalom életében elharapódzó elvadulást, mely majdnem kizárólag a köznemesség körében divatozott. «Congregation — írja Naplójába 1843-ban — Esse bei Káldy. Welche unwissende rohe Bagage.»

Az előkelő körök finom életformáinak megszokása rendkívül érzékenynyé tette e tekintetben különben is beteges érzékenységű idegrendszerét. A köznemeseket nagyon közönségeseknek tartja. Külsejöket elhanyagoltnak, tisztátalannak találja s ezt meg is írja könyveiben. Ez az elegáns nagy úr, kinek mindig kifogástalan tisztaságú finom fehérruhája volt, megütközik annak az ingén, ki csak kétszer váltott tisztát egy héten. Észreveszi, hogy a falusi urak nem fordítanak annyi gondot a kezek és körmök tisztántartására, mint a mennyi kivánatos volna s hogy a köröm feketéje oly megszokott s állandó jelenség, hogy az emberek egész naivul bizonyos mérték fogalmát kötik vele öszsze, mint akár a lábbal, rőffel vagy öllel. A sok pipázás következtében keletkezett szokás, a bőséges köpés, melyet senki sem tartott illetlennek, majdnem tűrhetetlen Széchenyire nézve s czikkeket ír ellene. «50 tudóst megvendégeltem — írja 1833-ban — sok piszkot csináltak — a szőnyegeimet leköpték.» Az evésnél, melynek szabályait a köznemesség közt csak nagyon kevesen ismerték, az idegességnek az a neme fogja el, melyet ma érezünk, ha valaki a halat evésközben késsel vágja vagy az ételt, balkezében a villát tartva, a jobb kezében levő késsel rakja szájába. Sohasem tudta elfelejteni Deáknak, hogy a fogát villájával piszkálta. Ismételve rustre-nek nevezi Naplójában. Különben jó véleménye van felőle, de sajnálja, hogy nincs semmi nevelése. (1835.) 1831-ben mikor egy megyei úr a mágná-

sokról beszél, kik se latinul, se magyarul nem tudnak s járatlanok a közügyek intézésében, azt jegyzi meg, «hogy ép úgy nevethetni az alispánokon, a kik oly tudatlanok, ügyetlenek, oly visszásan viselik magokat, hogy jó társaságba teljesen nem valóknak lehet őket nyilvánítani».

A hangulatok, melyeket e jelenségek keltenek benne, lélektanilag megmagyarázzák Széchenyinek a köznemességtől való idegenkedését, mely a búskomorság napjaiban ellenszenvvé, megvetéssé s gyűlöletté fokozódik. «A rendek ellen beszéltem — írja Naplójába 1833-ban. — Egyedüli élvezetem e piszkos népség (schmutzige Kerle) ellen nyilatkozni. Szenvedélyesen gyűlölöm őket!» — «Bertha — írja 1831-ben — kit a felvilágosodott kisnemesek képviselőjének tartok, minden reményemtől megfoszt, hogy Magyarországban szerencsés reformácziót lehessen végbevinni.» Még 1833-ban is az a meggyőződése, hogy a köznemesség nem alkalmas arra, hogy vele lehessen Magyarország újjáalakítását megkezdeni. Wesselényi más nézeten van s mint a felsőházi ellenzék vezére, folytonosan érintkezik az alsóház tagjaival s közös megállapodás szerint járnak el a kormány ellen folytatott küzdelemben. Széchenyi rosszalja Wesselényi eljárását s e felfogását jellemző sorokat írja Naplójába: «És Wesselényi, a kit gyülölni kezdek, — mert csak az ő hiúsága teszi, hogy ezekkel a piszok zsákokkal (Schmierjankeln) *általok* s nem csupán *értök* akar hatni. Ó mily rövidlátás!»

Az előitélet, melylyel Széchenyi a köznemességet tekintette, fontos következményeket vont maga után. Kossuth iránt tanúsított magatartása nagyobbrészt erre vezethető vissza. Deákban és Kossuthban is a kis nemesség képviselőit látta, kiknek társadalmi állása sokkal alacso-

nyabb volt az övénél. Deák egyéniségével hamarább kibékül. A magyar táblabiró e legnemesebb példánya végre is imponál neki erkölcsi tisztaságával, az emberekre gyakorolt nagy befolyásával, de mindenekfelett higgadtságával s mérsékletével. Már 1835-ben írja Naplójában: «Deák magasabb a többinél. Azért már üldözik is. Maga felett az együgyű magyar nemes nem ismer senkit. Azért nő minden a fejére.» De azért még nem tud belenyugodni Deák döntő szerepébe. «Ürményinél ebéd — írja 1835-ben — Prényi és Deák. Ez nagy felsőbbséget mutat ... Beteg vagyok. Deák szuperioritása nagyon megalázott.» De már nem tartja mellőzhetőnek a politikában. Mikor Széchenyi a kontribúczió kérdésében a rendek ellen beszélt, hogy a nádort megnyerje, szükségét érzi a magyarázatnak. «A főherczeg cserben hagyott — írja Naplójában — két szék közt ülök. Kevés a hatalmam. — Én Deákhoz: nem tűzhetne ki időt, mikor láthatom s beszélhetnénk egymással? Ő hátat fordít nekem: bizony nincs időm. — Oly érzésem van, mintha helytelenül cselekedtem volna. — Jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen. A csárdában hidegen fogadnak. A nép kegye csiklandós dolog.» A feszültség sok ideig tart köztök s még 1839-ben is följegyzi, hogy a csárdában Deák elkülönözve ül tőle. De már 1840-ben megváltozik hangulata. Az országgyűlés befejezése után, mikor már Széchenyi betegségének előrehaladása következtében irtózik minden izgatástól, teljesen megnyugszik a higgadt Deák vezérségében.» Sokáig voltam Deákkal a ligetben. «Most nem kell agitáczió.» — Meg vagyok nyugtatva. Deák legyen a mi középpontunk. Félre minden irigységgel, hazámfiai. Adjuk neki az elsőbbséget.»

Deák Ferencz vezérségének elismerésével Széchenyi részéről a köznemesség vezérlő szerepének elismerése volt

kimondva. Azt vélte, hogy Deák higgadt, mérsékelt egyéniségében elég biztosíték rejlik arra nézve, hogy a köznemesség politikai magatartásában is a higgadtság és mérséklet fog uralkodni. Kossuth vezérlő szerepébe azonban nem nyugodott bele soha.

Kossuth Lajos régi nemesi családból származott, de nem volt vagyonos földbirtokos, ügyvédnek, hirlapírónak tekintette őt Széchenyi s maga a birtokos köznemesség is, s társadalmi állását keveselték. Széchenyi szemében Kossuth már a demagógia képviselője volt, a ki a birtokot s a főnemességet támadja s meg akarja dönteni a tömegek segítségével. Nagy tehetségét, nemes szívét, hazafiságát elismerte, de nem tartotta állafmérfiunak, hanem megfontolás nélkül szépen író és beszélő, felhevült képzelete uralma alatt álló izgatónak. Már 1835-ben kiérzi e férfiúban rejlő nagy erőt s a veszélyt, mely nézete szerint, a hazára nézve benne rejlik. Mikor Wesselényi Kossuthot a Kaszinóba beviszi, azt írja Naplójába, hogy Wesselényi ezzel megrontotta a társaságot s az én nehéz munkámat.» — «Kossuth rendkívül nagy befolyást fog szerezni. Nemsokára válság lesz belőle. Wesselényi Kossuthtal megsemmisítette a Kaszinót.» (1835.) Növekedő aggodalommal látja befolyásának terjedését s mikor Kossuth megindítja a *Pesti Hirlapot*, e lap irányában oly veszélyt lát, hogy ellensulyozására egy vastag könyvet ír s később a számtalan hirlapi czikket nem is említve, 1847-ben még egyet Kossuth s az egész ellenzék ellen, melyekben Kossuthot s irányát a legnagyobb veszélynek hirdeti a nemzetre nézve s mégis oly kicsinyléssel, a nagy úri gőg hangján nyilatkozik felőle, hogy senkinek sem lehet kétsége, hogy Kossuth szereplésének fénye, egyéniségének nagy jelentősége mellett is, a vele nem egy rangú plebejust látja benne. Ha Széchenyi egyik mágnástársával

áll szemközt, polemiája mindenesetre szenvedélyes lett volna, de nem lehetett volna oly lenéző s azért mélyen sértő s nem idegenítette volna el tőle annyira az embereket, a mint az tényleg megtörtént. Az igazságos biró kénytelen elismerni, hogy Kossuth feleletei sokkal előkelőbb, méltóságosabb hangon voltak írva, mint a Széchenyi támadásai.

Széchenyi idegenkedése a köznemességtől érthető politikai pályája kezdetén. Valóban itt találta a legnagyobb akadályokat, melyek eszméi terjedését gátolták. Alig képzelhető nagyobb ellentét, mint Széchenyi politikai felfogása s a köznemesség hagyományos politikai világnézete közt volt. De később ép a köznemesség volt az, mely Széchenyi eszméit elfogadta, megvalósításukra törekedett lelkesedéssel és kitartással, s most tisztán politikai szempontból tekintve a köznemességhez való viszonyát, érthetetlennek látszanék magatartása, mikor azt látjuk, hogy a negyvenes években a Széchenyi eszméiért küzdő ellenzék ellen fordul, ha nem tudnók, hogy betegsége újabb súlyosabb stádiumában mily változáson ment keresztül. Látni fogjuk, hogy idegbajának természeténél fogva aggódnia kellett, veszélyt, katasztrófát kellett látnia, akár volt rá ok, akár nem, s így míg a köznemesség nem akarta a reformeszméket befogadni, a nemzetet féltette a tespedésből eredő haláltól s midőn a tespedés megszünt s pezsgő elevenség s mozgalom indúlt meg mindenütt, féltette a nemzet életét — az élettől. Közpályája 15 első évében a köznemességet a mozdulatlanság, 1841 óta a forradalom képviselőjének tartotta s így nem juthatott vele harmonikus viszonyba akkor sem, mikor a czélok tekintetében, Széchenyi saját vallomása szerint sem volt köztük eltérés.

De mielőtt e mozgalom megindúlt, Magyarország valóban mély tespedésbe volt sülyedve. A haladásra és átala-

kításra való törekvés sehol sem ütközhetett oly nagy akadályokba, mint Magyarországon. Bécsben Ferencz császár uralkodott s Metternich kormányzott, mind a kettő stabilizmus elvének képviselője Európában ; Magyarországban a rendi társadalom ugyanazt az elvet képviselte hasonló merevséggel. Ez az alkotmány, amazok az abszolutizmus eszközeivel törekedtek a mozdulatlanság fentartására.

Ha Széchenyi abstrakt következetességgel járt volna el a fennálló intézmények megtámadásában, nem lehetett volna kimélnie az alkotmány és kormányzat formáit sem. Lehetetlen volt nem látnia, hogy a rendi intézmények szerves egybefüggésben állnak egymással s hogy egynek megváltoztatása szükségkép maga után vonja a többi intézmény átalakítását is s hogy bármelyiknek fennállása meghiusítja a megváltoztatottak eredményeit is.

De e formák megváltoztatásáról szó sem lehetett.

A Magyarország s Ausztria között fennálló viszony akként alakúlt, kogy Magyarország Ausztria gyarmata lett. Tudta ezt Széchenyi s tudták mások is. De a nemzet belenyugodott ebbe az állapotba s nem is lehetett volna az emanczipáczió eszméjével erősen felizgatni. Csupán a rendi intézményeken elkövetett sérelmek idéztek elő nagyobb izgalmakat és ellentállást. Különben a fennálló viszony fenntartását az uralkodóháznak s Ausztriának oly fontos pénzügyi s gazdasági érdekei követelték, hogy a legmerészebb képzelet sem emelkedett azon reményig, hogy a fejedelem annak megváltoztatásába vagy Magyarország jogainak s érdekeinek megfelelő méltányos szabályozásába beleegyezzék. De különben sem volt 1848-ig magyar politikus, a kinek e viszony szabályozására vonatkozó törekvése vagy egy tiszta gondolata lett volna. Valamint mások, úgy ő is lemondott arról, hogy e téren követelésekkel lépjen fel, s

habár könyveiben nem egy helyen érinti e viszony kártékony hatását Magyarország érdekeire nézve, határozottan óvja a nemzetet attól a felfogástól, hogy a vámoktól, a kiviteli kereskedés akadályainak elhárításától várja gazdasági fejlődését. S tette ezt két okból. Nem akarta, hogy a megváltozhatatlan megtámadásával, melynek úgy sem lehetett eredménye, Bécsben hitelét veszítse s gyanakodással tekintsenek reá. S nem akarta a nemzetet eddigi felfogásában megerősíteni s az elérhetetlenre való törekvésre buzdítani s inkább a gazdasági fejlődés azon eszközeire törekedett figyelmét téríteni, melyeknek megszerzése kizárólag tőle függött.

Ép oly változhatatlannak tartotta e korban mindenki a kormányformát, mely a rendi alkotmány szükségképi következménye volt. Magyarországnak nem volt önálló nemzeti kormánya. A magyar udvari kanczellár az osztrák kormánynak alárendelt közeg volt. Magatartása attól függött, mily utasítást kap az osztrák kormánytól. Ennek az állapotnak lealázó voltát sokan érezték, de egy felelős, önálló nemzeti kormány eszméje még nem érett meg ebben a korszakban. A magyar udvari kanczellária a rendi alkotmánynak egyik intézménye volt s ennek helyébe senki sem akart egy más intézményt tenni, hanem legfelebb a kanczelláriának az osztrák kormánytól függetlenségét követelték, tehát azt, a mi a fejedelem közösségénél s a rendi alkotmány természeténél fogva lehetetlen volt. A kanczellária nélkül a magyar ember nem tudott alkotmányos kormányzatot képzelni s e kormányzattól nem azt követelték, hogy Magyarországon a haladást s a reformokat mozdítsa elő, hanem azt, hogy ne sértse a rendi alkotmányt. Az ellenzék törekvése abban az időben sem irányúlt a kormány formájának megváltoztatására, mikor a reformeszméket befogadta, hanem a bécsi kormány feltétlen eszközeiként sze-

replő kanczellárok lejáratására, lehetetlenné tételére s megbuktatására, hogy ily eljárással a kormányt Magyarország érdekeinek megfelelő politika követésére kényszerítsék. A parlamenti felelős kormány eszméje, mely egyedül volt alkalmas a nemzeti önálló kormányzat biztosítására, egy kis körben élt csak, de megvalósítása nem tartozott a nemzeti közvélemény első rangú követelései közé. Kossuth maga nem lelkesült e nagy eszméért s midőn az ellenzék programmjába való felvételébe beleegyezett, ezt az Eötvös-féle kis töredék kedvéért tette s egyenesen e kör vesszőparipájának nevezte.

Széchenyi bizonyára jól ismerte az angol parlamentarizmust s a kormány felelősségének nagy jelentőségét. De a magyar közvélemény ez intézmény követelésére még nem érett meg s különben sem lehetett volna életbeléptetni, míg a rendi alkotmány fennállott. De ha az egész nemzet követelte volna, sem lehetett életbeléptetését remélni, mert a korláttalan abszolutizmusra törekvő, minden alkotmányt gyülölő fejedelem s Metternich abba soha bele nem egyezett volna. Széchenyi tehát nem is bocsátkozott a kormányforma bírálatába; változhatatlannak tekintette ezt is s arra törekedett, hogy a kormány élén álló férfiakkal lehetőleg jó viszonyban legyen s befolyásával mennél több oly intézkedést eszközöljön ki tőle, mely nemzete fejlődését előmozdítja. Hizeleg a kanczelláriknak, udvari tanácsosoknak s egyéb befolyásos embereknek a «jó ügy érdekében» s elnyomja nagy úri büszkeségét, mikor rangjához s egyénisége jelentőségéhez nem illő bánásmódban részesítik. «Az osztrák monarchia jövőjének új æráján munkálkodom s az előszobában váratnak. J'en suis indigné, mais je le souffre.» (1833.) Hogy eszméinek terjesztésében ne akadályozzák s a kormány gyanakodását elaltassa, könyveiben annyira

megy, hogy Ferencz császárt mint a legbölcsebb fejedelmet, népeinek atyját, a haladás barátját dicsőiti s Magyarország elmaradottságáért nem a kormányt, hanem a nemzetet vádolja, nem egyszer keserű gúnynyal adva értésére, hogy végre is minden nemzetnek oly kormánya van, a milyent eltűr, tehát megérdemel. A nemzetnek tett e szemrehányással különben még az a czélja is volt, hogy szokjék el attól, hogy minden rosszért a kormányt okolja s hogy mindent a kormánytól várjon, hanem fogjon hozzá maga is a bajok orvoslásához s oldja meg maga azokat a feladatokat, melyeknek megoldása a kormány nélkül is lehetséges.

Ha Széchenyi az ország alkotmányának, igazgatása szervezetének, igazságszolgáltatásának s közigazgatásának fogyatkozásait észrevette, munkái s Naplói bizonyítják. Részletes javaslatokat nem tesz s kétségtelen, hogy e téren kellő ismeretei sem voltak, mert az igazgatás e fontos ágaival se elméletileg, se gyakorlatilag nem foglalkozott. Ismételve követeli, hogy a politikai jogokat a nem nemesekre is ki kell terjeszteni, hogy minden alkotmány annál biztosabban áll, mennél több ember érdeke kívánja fennállását s hogy tiz millió jobban meg fogja védeni, mint 500,000 nemes. Az ország törvényhozó testületét nem tartotta helyesen összealkototttnak s azt találja, hogy «most 52 megye parancsol az országgyűlésnek s nem az országgyűlés a megyéknek.» (1833.) A vármegyék iránt ellenszenvvel viseltetik s ő, a ki az erők egyesítésére, Pesten összpontosítására törekszik, a megyékben látja az ország szétdaraboltságának, gyengeségének, a közszellem hiányának egyik főokát s a municzipális szerkezetet az ország szégyenfoltjának mondja. (1830.)

De egyenesen a nemzeti szervezet e formái ellen sem izga-

totott s a magyar alkotmányt, úgy a mint volt, jobbnak tartotta az alkotmánytalanságnál. De időelőtti is lett volna az izgatás ez intézmények ellen, mert a nemesség szivósan ragaszkodott hozzájok s ez a ragaszkodás bizonyította, hogy a nemzet még nem jutott magasabb pozitiv czéljainak tudatára, mert ha ez bekövetkezik, azonnal be kell látnia, hogy intézményei e czélok elérésére alkalmatlanok s a nemzet érdekeivel ellenkeznek.

Nem bolygatja tehát az ország szervezetének formáit. Arra a mély gondolatra jut, hogy előbb a nemzet szubstancziájában kell változásnak beállni, s ha ez megtörtént, szükségkép be kell következni a formák átalakulásának is. A mint az emberek megváltoznak, szegénységök, tudatlanságuk s műveletlenségök megszűnik s a czivilizáczió magasabb fokára s nemzeti czéljaik tudatára emelkednek, lehetetlen, hogy e formák között élhessenek, hanem szét fogják törni s újakat fognak alkotni s el fogadják az európai czivilizáczió szükségeivel s czéljaival Európa intézményeit is.

Széchenyinek szemére vetették kortársai, hogy elhanyagolta a megyéket s nem ott, s nem az ő támogatásukkal kezdte meg eszméinek terjesztését, hanem e czélt inkább egyesületek útján törekedett elérni, holott erre a megyékben már kész organumokat talált. Pedig Széchenyi akkor, mikor politikai működését megkezdette, egészen helyesen járt el.

A megye kész politikai szerv volt, de már meg volt telve határozott tartalommal s hagyományos szerepe volt a közéletben. A megyékben a rendi intézmények változatlan fentartásának eszméje volt megtestesülve, s a kik rajongtak érte, az alkotmány fentartásának eszközét látták benne s ezért az előnyért belenyugodtak az ország szétdarabolá-

sába, az alkotások lehetetlenségébe, mely a megyei szervezet szükségképi következménye volt. Mindez merő ellentétben állott Széchenyi törekvéseivel. A ki a rendi intézményeket megszüntetni, az erőket egyesíteni, központosítani s ez által az alkotás eszközeit akarta megszerezni, mikép fordulhatott volna a megyékhez, hogy őt támogassák? Egy szerv egy és ugyanabban az időben nem végezhet teljesen ellentétes funkcziókat s esztelenség lett volna azt várni tőlök, hogy mikor önérzettel hirdették, hogy ők a fenálló jogrend fentartói, ugyanakkor a fenálló jogrend megtámadására vállalkozzanak. S valóban sok idő folyt le, míg a megyék egy részében a szabadelvű szellem jutott uralomra s végre is hány volt ilyen? S ez is csak akkor történt, mikor az emberek s politikai nézeteik megváltoztak, az újabb nemzedék befolyásra jutott s új szellemet vitt magával a megyeház tanácskozó termébe is.

Széchenyi pályája kezdetén nagy tekintélyével, évek munkájával egyetlen egy megyét sem lett volna képes arra bírni, hogy mint testület, a rendi intézmények ellen nyilatkozzék s ily szellemű utasítást adjon követeinek. De ha ez egy megyében sikerült volna is, még mindig szemben állott volna a többi 51 megyével. Vagy valamennyire külön-külön kellett volna hatnia? De ez merő lehetetlenség volt s egész élete nem lett volna elég, hogy e helyi köröket végigjárja s végre némi befolyást gyakoroljon reájok. S ép azért, mert ezt gyakorlatiatlannak, lehetetlennek tartotta, törekedett oly központi organumok megalkotására, melyek más célokra még nincsenek lefoglalva, s melyek egyedül a Széchenyi céljainak lesznek szervei, s mert az országnak megyékre való szétdaraboltságában látta az egységes közszellem alakulásának legfőbb akadályát, oly központi, egyesítő szerveket keresett, melyek ne

álljanak a helyi körök befolyása alatt, mint az országgyűlés s ne csak bizonyos időszakokban működjenek, mint ez, hanem állandóan végezzék az ország közszelleme, politikai világnézete átalakításának csendes munkáját.

Ez érleli meg benne azt a gondolatot, hogy Anglia mintájára az egyesülés útján igyekezzék az erőket oly országos czélokra összpontosítani, melyeknek elérése lehetséges volt a társulás eszközeivel. Így keletkezett a lóverseny, a kaszinó, később a gazdasági egyesület, az akadémia és sok más vállalat, melyek nagy hatással voltak a nemzet fejlődésére.

Ő maga meghatóan beszéli el gróf Dessewffy Józsefnek eszméi forrongását, törekvéseit, a *Világban*, melyek ép oly érdekesek, mint minden önvallomása, melyet a közönség előtt tesz, mert mindig az igazságot tudjuk meg belőlök.

«Felhevült s rendetlen képzelet-e vagy a tavasz életkornak szóval ki nem fejezhető édes vágya? nem tudom, de azon álom: egy nagy s dicső nemzethez tartozni, szívem legtitkosabb húrjait édeni harmoniában ringatá mindenkor. Ilyesekkel kérkedni nem mertem, sőt titokban tartám inkább; mert nagyobb kín alig van — s forróságban jeges vízbe ugráshoz hasonló, — mint: hideg visszavonulással s zárt kebellel találkozni a hazaszeretettől lángoló tárt szívnek. Marathon mezein s Phile hasadásai közt én is legédesebbeket álmodtam, s mily kicsinynek, mily szűknek lelém hazámat! A rothadás szaga ébreszte fel s összezsugorodott mellembe temetém el szívem kínjait. Lelkem oly bágyadt volt!»

«S midőn a hon minden elemeit mély halálnak látszó önfelejtett elmerülésben találám s oly néma volt körültem minden, vérzett keblem egy darabig s így fohászkod-

ván fel: «boldogabb létre lenne tán méltó a magyar s nemesebbre tán én, a halálra vált nemzet szerencsétlen tagja», a haza sírboltjától könnyező szemekkel szakadtam el, s valamint a halandók gondolkozó s hazátlan része, úgy én is egy álmetaphysika gátatlan terein kereséin az én-állitottam lelki függetlenség alapját.»

Felforgat a nagy századok ércz-keze
Mindent, ledült már a nemes Ilion,
A büszke Carthago hatalma,
Róma s erős Babylon leomlott.

«Szótlan s panasztalan mutatkoznak Athene, Ephesus emléki egy valahai fényesebb létre, s hadd forogjon nehány ezred le, a mi féreg életünkhez képest örök, de valóságban oly csekély idő, hogy az örökséget nem is mérhetni vele, s még csillagunk is ki lesz törölve a mindenségből, vagy oly változások alá vetve, melyeket a gyarló emberi természet nem állhat ki, s így haza, honszeretet, hazafiság, a jövendő áldása, halhatatlan név, mindannyi horgok, melyekbe az emberi hiúság mohón kap lelki üressége betöltése végett.»

«Ily áltermészet, melynek ragálya hazátlanok közt oly veszedelmes — — — engem is egészen elfogott s lelkem minden rugósságát, minden erejét lebilincselé — munkássági köröm oly szűk, ízlésem szerint oly ízetlen volt, — — — s bár mindig sejtém, de magamban tisztán ki nem mondám s miként is, mert útmutatóm ki lehetett volna? — hogy végre, ha az örömek minden iskolái tárva állnak előttünk már, férfikorunkban szívösztönünket semmi nem töltheti be, mint hazánk, vagy ha ez nincs, az emberiség hasznára s boldogságára czélzó munkálkodásaink.»

«Azonban az, a mi az ifjúnak hő képzetében nagyobb s

önálló nemzetek szerencséjökről s a hátramaradt, másokkal összeolvadt kisebb nemzetek türhetetlen szerencsétlenségökről igen éles színekkel festekezék, azt a tapasztaltabb férfi azon szelídebb világra deríté, hogy tökéletesség s szerencse kirekesztőleg sehol sincs, hanem van mindenütt váltig tenni s használni való, csak akarjon az ember s valóban ne a köz taps és dicséret, hanem valami magasabb czélérés legyen fáradozása köre, s bármily igaz is, hogy városok, nemzetek, sőt planetáknak is vissza kell térniök s összeolvadniok egykor közanyánk, a nagy mindenség kebelében, még sem vesz soha is el azon angyal-sugta emberi vágy, a mindenlét szebb s tökéletesebb egybehangzása végett tehetség szerint fáradni, melynek következésében a földi gyarlóságokon túlemelkedő fejedelem bölcsesége által egész vidékekre virágokat hímez, míg a szántóvető egy fát ültet!»

«A lehetőt s nem a képzelet ábrándozásait akarván életbe hozni, hidegebb vérrel kezdém fontolgatni születésemhez csatolt kötelességemet s egyszersmind azon tulajdonokat s erőt, melyek bennem vannak, kötelességeimet teljesíthetni is; de visszaijedtem, midőn a sorstól nyert magas és független állásomat, magam oly csekély s mindentől igen függő személyemmel hasonlítám össze. Tisztán láttam, mily nagy szolgálatokkal tartozom hazámnak, melytől oly bő javakat nyerék s keserűen érzém gyarló tehetetlen voltomat, mely még sokkal alacsonyabb hatáskörhöz kapcsolt kötelességek teljesítésére sem lenne elegendő. Tiszta szándékon s jó akaraton kívül semmi egyebet nem találtam keblemben, a minek hasznát vehette volna a haza. Tiszta szándék és jó akarat azonban velem, üres agyúval, kiben nyilt szemekkel látáson kívül józan ítélő tehetség ép oly kevés volt, mint előítélet, csak szapo-

rán megismertetett ily igazságokkal: «egy ember gyönge, habár még oly hatalmas is; divergens lineák soha nem jönnek össze; mindennek van közepe, magva vagy lelke stb.»

«Másokhoz csatolni magamat látszott legjózanabbnak s szaporán összehozott a barátság angyala oly rokonkeblű honfiakkal, kikben királyhoz s hazához hívség épen oly tisztán ége, mint bennem, s kiknek tehetségeik az enyémet messze túlhaladták.»

«Hazánk eldarabolt s így oly mély álomban dermedező gyenge létét úgy láták s oly keserűen érzék s oly nehezen tudák tűrni, mint én; s így a hon halál- vagy életsymptomáit s azon módokat kezdtük vizsgálgatni, melyek által a közönséget szolgálhatnók s azon nagy gondolat, mely a törpe születésű ajkait gúnyoló ránczokba vonná, a félénket pedig megsemmisítené, t. i. *honunkat ájultságából életre visszahozni*, büszke önérzéssel mondhatom, elfért szivünkben. S valóban, nem elbizottságból, mintha csak mi lennénk képesek a lelketlennek látszó testet felébreszteni, hanem mivel azok, kiket még jobban illetne ezen dicső tiszt — fájdalom, — önbálványokat s inkább másokat szolgálnak, mint a hazát, vagy oly vakságba merültek, hogy a hazát, úgy is igen egészséges, ébredt s erősnek tartják.»

«Sok van mulaszthatatlanúl teendő, a mit a haza javáért sem a *kormány* nem tehet, s jó hogy nem teszi, mert ez az önkény ellenzáloga; de a *nép* sem eszközölhet s őrangyalunk mentsen, ne is eszközölje, mert abból anarchia támadna; s így azok végbevitele egyenesen azon egyes honfiakat illeti, kik súlyosabb hivatali terhektől menten, független létben gyönyörködnek a haza javaival...»

«A múltban oly nagyságot, melyet síratni lehetne, ítéletünk szerint nem találván, elfojtottuk magunkban azt a

sajnos gyengeséget, melyre az emberi nem oly hajlandó szorgalmas munkásság helyett henyélve lefolyt időkbe merülni s inkább a jövendőt tartánk szemeink előtt.»

«A sötét jövendő pedig kizárólag csak azon feltétel alatt mutatkozék biborszínű távolban, *ha a Magyarság közértelmesség által fejlik ki tökéletesen.* S minél mélyebben vizsgáltuk a haza lakosait, szomszéd — közötti állását, geographiai helyzetét, természet — ajándékait s több effélét, s minél jobban törekedtünk kitanulni azt az okot, melyből áldásos következéseknek kellene a honra áradni, annál tisztábban látszott előttünk, — a mi végre tökéletes meggyőződéssé lőn, — hogy minden lehető előmenetelünk kirekesztőleg értelmességi súlyunk nagyobbításában, kiműveltebb nemzetiségünkben verhet tartós gyökeret; hogy minden, a mi nem áll valódi nemzetiségen s valóságos értelmességen, alaptalan s előbb-utóbb bizonynyal elbomlik.»

«1822-ben az idők folyamatja s bizonyos esetek felébreszték «az ébren szunnyadozó», vagyis inkább aludni igen szerető magyart, s valódi honszeretet s önbizakodású erőnek jelei mutatkozának itt-ott; s bennünk mind erősebb hitté vált: hogy ha valami fölemelheti még a hazát önboldogságára s hozzá illő magasságra, az semmi egyéb nem lehet, mint *nemzetiség és közértelmesség.*»

«A sarkalatos nagy ok tisztán feküdt előttünk; hanem a «mikép és hogyan nyithatni meg a gazdag kútfőt», homályban maradt.»

«*Magyarosítani!* De mikép s mily eszközökkel? A világon minden csak superioritásnak enged, ez szoros tudományi törvény s a magyar szinte mindenben csak tanuló lehet s tanító csak igen kevésben. Ki kell tehát tisztítani előbb a magyarságot minden szennyeiből, hogy elfogadható s idővel követésre méltó is lehessen.»

«Hanem ezt megint mi módon valósíthatni meg oly hazában, hol annyi az előítélet s oly kevés a valódi élettudomány? Előítéleteket kiirtani s valódi élettudományt terjeszteni pedig mily eszközökkel lehet geographiai szerencsétlen helyzetünkben, mely minket szinte minden közlekedéstől elszigetel s a nemzeti versengés — melynek más nemzetek főkép köszönhetik csodálatos kifejlődésöket — hasznos gyümölcseit velünk nem is sejteti? A külföldet kevesen járják, s ha járták is, nem ismerik; vagy ha elsőségei tisztán ismeretesek is előttük, hátramaradt szegény hazájokat nem merik bátor egyenességgel oly színekkel festeni, mint az nekik jelent meg; s így kellőkép nem ismervén s túlbecsülvén honát s maga magát a jámbor itthon ülő földi, ítéleteihez s tudományához makacsul ragaszkodik, mert azokat legjózanabbaknak s életre legvalóbbaknak tartja; oly tágas tükörnek készítésén pedig, melyben mindegyik tisztán ismerhetné meg magát elsőtől utolsóig, ki a hazát tudva vagy tudatlan tapodja, a közjón vak hévvel ront, vagy azt hideg gúnynyal önti le, vagy a mi legközönségesebb, henyélve, here gyanánt teng stb. — oly roppant tükörnek, melyben mindazon számtalan híven találná magát ábrázolva, kik igazságos s nemes lelkök sugtában azt hiszik s hirdetik: «honunk minden lakosának áldott a sorsa, mert magoknak, sok birtokban szülötteknek, hála Isten jól van dolgok»; szóval: ily remek s legszükségesebb munkának létesítésén mi kevesen csaknem kétségbe estünk.»

«Azonban azon *ízlés* — nem akarom egyébnek nevezni — inkább sikertelen fáradni a köz és a haza javáért s fölemelkedéseért, mint sikerrel önhaszon és személyes magasabb állás végett, nem engedé elolvadni tiszta szándékunkat férfiúi kebleinkben. Mélyen éreztük, rajtunk a sor jeget

törni s megkezdeni a nehéz munkát; nem toltuk mi a kormányra, hogy elpuhultunk, elnémetesedtünk; mert mért engedtük azon méltatlanságokat végbevitetni magunkon; nem vetettük mi a szántóvető, polgárság s tehetetlenebb nemességre hazánk alacsony állását s közértelmességünk csekély létét; nem kárhoztattuk mi elődeinket, hogy jó tengerpartig nem vittek minket, ha vihettek volna, midőn

«A félvilággal szembe szállott
Nemzeteket tapodó haragjok,»

s nem panaszkodtunk mi az ég végzései ellen, hogy szertebonczolt hazánkat egy testbe szorítá egyéb külön színű nemzetekkel; nem kerestük mi sem a sors határozásaiban a hibát, sem más felekezetűek szemében a szálkát; hanem egyenesen magunkat s velünk egyrendűeket vádoltuk hátramaradásunk s hazánk alacsony állása miatt.»

«Rémvázként szolgáltak a véletlentől nyert számos áldásaink, melyek úgyszólván szemrehányák oktalanul elpazarolt legszebb esztendőinket; természeti tehetségeink fejletlen parányiságát, már a bölcsőben talált nevezetes vagyonunk észnélküli eldarabolását, s midőn már szinte gyűlöletre méltóknak kezdők ítélni magunkat, semmi egyéb, mint a még hihetőleg előttünk fekvő élet s mindazon jó, melyet még létesíthetni reménylénk s erős akaratra gyámított tiszta szándékunk mentének meg az önvád türhetetlen fulánkitól.»

«De midőn azt kelle tapasztalnunk, hogy a velünk egy rendűek nagyobb száma, s kiket az Isten hasonlíthatatlanul szebb tehetségekkel áldott meg, mint minket, még hasztalanabbul élték napjaikat s munkátlanság, ízetlen örömek, tudatlanság, rendetlenség s unalom közt vénültek

meg, akkor, megvallom, hiúságunk alig hogy valami belső megelégedést nem éreztetett volna velünk, ha egy szebb ösztön tüstént nem birt vala egy hozzánk méltóbb elhatározásra, kötelességeinket, mert eddig jól nem teljesítettük s épen azért, mivel oly kevesen vagyunk, jövőben kettőztetett erővel s állhatatossággal végbevinni. Ő rajtok magasabb állásúakon, sokkal vagyonosabbakon, hosszabb életűeken lett volna a sor — a helyett, hogy minket kisebbeket, tehetetlenebkeket, ifjabbakat állati életök által úgyszólván inficiáltak — példával előttünk járni, a királyi szék támaszai, a hon oszlopai lenni, a mik lenni nem tudtak. S ha köztök csak kevesen tölték be valódi becsök által az idegen irigylette helyeket, s akkor is egyesítés s minden erőknek egy fő czélra összesítése helyett, inkább egyedül s így sikertelenül fáradtak tisztköreikben, midőn a nagyobb rész bágyadt kábultságában alig mutatott egyéb életerőt, mint lábbal tiprását legszebb jussainak; azért mi szent kötelességink teljesítésétől még nem hittük felszabadítva magunkat s nem mérvén gyenge erőnket, gyarló tehetségünket, hanem bízván szándékunk tisztaságában s Isten segítségében, oly érzéssel fogánk a nagy munkához, mint mikor egyedüles ember orvostudomány s gyógyszer nélkül, rideg pusztán, halálos álomkórságban fekvő felebarátját leli s azt addig ápolgatja s iparkodik visszahozni életbe, míg tudósabbak s tapasztaltabbak érkeznek.»

«A hon vizei korlátlan dühökben mindig öntsék el az ország legtermékenyebb vidékeit s az örök posványok méreglehelő önkénye mindig kínt és halált szüljön? Severin bérczei s a Duna kőszirtjei mindig gátolják a világ egyéb lakosaival közlekedésünket? Szabadságróli idétlen képzetünk s törvényeink balmagyarázata századokig tiltsa

tőlünk el a közlekedés kellemeit? Egyetlen egy sovány esztendő gyászba borítsa jövendőben is a fél hazát? A népre vetett aránylag csekély adó mind terhesebb legyen idő folytával? A haza szívét, Buda s Pestet álló híd soha ne kösse egybe? S elbomolhatatlan szinház örökre meg legyen tagadva azon nemzettől, melynek nyelvén kívül úgyszólván semmi sajátja? A földművelés jobb ismerete soha ne ruházzon zöld szint naptól aszott meztelen pusztáinkra s avar fenyéreinkre? Manufactura, fabrika, kereskedés hazánk gazdagságát soha ne emelje magasabbra? Külföld előtt mindig ismeretlen maradjon a magyar?»

«Nem, nem! szebb létre méltó hazánknak ki kell vetkezni e szánakozást vagy megvetést érdemlő szennyeiből s mi ily égető, a XIX. századra s keresztények közé többé nem illő szégyeneket henyélve s karnyugva tekinteni tovább nem tudtunk. Semmi esküvés, csak honszeretet s kötelességérzés által egyesülve, megállapodtunk nehányan: mindent elkövetni, vigasztaljon bár reménysugár, bár nem, a mi tőlünk csak telik; mindazt, a mit fentebb említék s még tíz annyit, a miről egy szót sem szóltam, mozgásba s életbe hozni.»

«Te most, Barátom, hihetőleg nevetsz, eszelősnek gondolsz s így szólsz magadban s később tán még ki is nyomatod: «ily óriási munkákat egy-két ember akar végbevinni s ilyesekkel még kérkedni is mer a szemtelen.»

«A mire én azt felelem: hogy valamint az elkorcsosodás s tudatlanság az ok, melyből mindenféle kiszámíthatatlan rossznak szükségkép következnie kell, úgy a nemzetiség s közértelmesség az a nagy ok, melyből előbb-utóbb mind az, a mit említék s még tízszer, sőt százszor annyi, minden bizonynyal következni fog.»

«Azon sok újabb remek munkák, melyek a külföldet s

főkép Britanniát dicsőítik, szorosan véve nem kirekesztőleg a mostani élők vagy csak rövid idő előtt elhunytak eszközlései, hanem lételök már a múlt századokban gyökerezik. Mily számos előítéleteken kelle diadalmaskodni, hány balismeretet kelle eligazítani s józanítani, mennyi egyes szerencsepróbálókat egy nagy czél elérése végett egyesíteni előbb, hogysem egy tökéletes linea vagy gőzhajó készülhete; roppant vashidak s utak egy testté forraszthaták az országot; a szántóvető kis kertté változtathatá a természet kezeiből kopáron átvett szomorú vidékeket!»

«Mennyi temérdeknek kelle valóságba s életbe lépni előbb, hogysem ilyesek végbeviteléről némi hihetőséggel csak álmodni is lehetett volna! A bámulásra méltó szigetnek mindazon csodái, melyek előtt az igazságos ember megilletődéssel nyúl süvegéhez, egy Bacon, Gibbon, Young, Watt, Smith stb. lelkéből vevék valódi eredetöket s nem annyira azok eszközlései, kik a józanon rakott alapokra állíták csak remekeiket. Oly mélyen feküsznek azonban az igazi nagyság fenékkövei, hogy azok mindenki szemébe nem könnyen tünnek, midőn a superædificatumokon bámul a sokaság...»

«Abban állapodtunk meg nehányan, hogy mi hasznunkat hátratévén, mindent el fogunk követni, a mi honunk javát valami mód előmozdíthatná; nehogy azonban kutainkat oly helyen kezdenők ásogatni, hol víz nincs s így minden siker nélkül fáradoznánk, az ország mibenlétét még jobban s tisztábban ismerni tartánk szükségesnek; ezt pedig úgy hittük legbiztosabban eszközölhetni, ha lehetőleg elnyomván minden vakító hazaszeretetet keblünkben s anyatejjel szitt számtalan előítéleteket, egyenesen azt tekintjük először: mily javakkal ruházza fel Magyarország lakosait? s csak ennek tisztába hozatala után keressük fel

azon kútfőket vagy okgátakat, melyeknél fogva oly sok vagy kevés jó foly a közönségre.»

«Lehetőségig hideg vérrel kezdettük a sikereket vizsgálni. Nemzetiségünket, szokásainkat fejletlen találtuk. Tudományban, mesterségben, művészetben iszonyú hátramaradásunkat tapasztaltuk, az ország szegénységén megijedtünk s azt voltunk kénytelenek megvallani, hogy akármit tekintsünk is, a lelki s testi műveltség egész körében, mindenben nagyon hátra vagyunk, — ámbár egyszersmind annyi fiatalság, erő, ész s fogékonyságnak vettük észre csalhatatlan jeleit, hogy nagy előmenetelünk közelségét világosan láttuk magunk előtt.»

«Következett most — miután átlátni kényteleníttetének, hogy összeleg csak kevés jó foly a magyar közönségre ahhoz képest, a mi folyhatna s így a haza beteg — azon vizsgálat, vajjon mért beteg a haza s ugyan mikép lehetne rajta segíteni?»

«A betegség gyökér-okát kizárólag nemzetiségünk fejletlenségében s közértelmességünk csekély voltában találtuk. A nemzetiség, magyarság kifejléséhez pedig, melyet az idő szelleme visz magával, kötelességeink hű teljesítése által reméltünk leghathatósabban járulni, mint *a közértelmesség tágítását egyesülés s elmetehetségek súrlódása által gondoltuk legsikeresebben eszközölhetőnek.*»

«S így a hon beteg létén diadalmaskodást nem egy, nem kevés, hanem mindnyájunk egyesült összehatása s együttmunkája által hittük megvalósíthatónak. A nemzetiség fölemelése végett mindig elménk előtt lebegett, hogy *magyarok* vagyunk s azok emlékezetében megújítottuk több-kevesebb sikerrel magyar születésöket, kik azt elfeledték már; s hogy nemzetiségünk mind nemesebbre fejlődjék, s ne alapuljon semmi egyébben, mint minden

homálytól kitisztult igazságokon, azt sem akartuk soha is feledni, hogy egyszersmind *emberek* vagyunk.»

«*Központba egyesítés*, a mi leghihetőbben adhat elmesurlódásokra alkalmat, legbizonyosabban nagyobbítja a közértelmességet. Példák által magyarosítani, mesterséges intézetek segítségével egyesíteni, ez volt vezérszándékunk s foglalatosságunk. Hogy pedig a magyarsághoz csak keveset tudtunk édesgetni, sőt a leghosszabb bajszuak elfordultak tőlünk, az azért esett, mert nem tárogatóval s dudával s penészes szokások, káposzta- vagy pipa szagával jártuk a verbunkost, hanem hazafiságunkat valódi áldozatokkal párosult honszeretetre, magyar nyelvre — melytől megint a bajusztalan magyarok ijedtek vissza, azt gondolván, a magyar revoltál, mert magyarul beszél — honszeretetre s honnyelvre mondom, mely egy nemzetnek, úgy szólván lelke s hiányaink velős megismerésére s azok férfias orvoslására alapítottuk! Hanem az útat meggondolással választottuk, előre tudván, hogy habár eleinte lassan haladunk is s csak nehányan maradunk, idővel mégis minden hang és szag elmuland s az igazság pártfogó hívei napról-napra szaporodni fognak.»

«Mesterséges intézetek által egyesíteni, ez volt a min megakadtunk. Sok fejtörés és vizsgálat után a lóversenyt tartottuk egy ártatlan oknak, mely minket minden esztendőben legalább egyszer hazánk közepén egyesítvén, magunkat egymással s erőnkkel megismertethetne s idővel a nagy nyilvánosság által az elnyomott érdemet vagy usurpált reputátiókat emberben úgy, mint lóban eligazítaná... A dolog azonban akkor egészen nem érhetett meg s csak az idő fejté ki. S ha visszaemlékszem, hogy akkor is magyarországi szülöttek voltak előrehaladásunk legnagyobb gátjai, valóban szinte megakad a vér ereimben.

Vonjunk azonban ilyesekre vastag fátyolt; mert a nemesebb lelkű kétségbeesvén, könnyen átkozhatná születése óráját.»

«Hallom most rosszakaróim gúnyolódását: «Lóversenyre alapíták a mélyen gondolkozók a nemzetiség nagyobb kifejlését, a közértelmesség tágítását, — furcsa methodus, meg kelle vallani.» Mire azt válaszolom: «A tiszta szándékúak nem lóversenyre, de arra, a mit az eszközöl, t. i. *egyesülésre* alapíták szétbonczolt s így erőtlen hazájok lehető előmenetelét...»

«Elhozta végre a hatalmas idő, mely *a kisded makkból, ha nem romlott és senki nem gázolja el, egy termő tölgyfát, sőt tölgyerdőt varázsol az élők közé:* az 1825-ki országgyűlést. A pillanati nyomásnak visszahatása nyilván bizonyítá be a világnak, hogy Magyarország fejedelme nagy hatalmú úr, mert élő s fiatal, nem vén s megholt nemzeten uralkodik. Mibennünk pedig mily édes remények tüntek fel, azt betükkel, mint érzésinknek oly tökéletlen tolmácsjegyeivel, nem írhatom le. *Mennyi erőnek voltunk tanúi, csakhogy eldarabolt erőnek! Mennyi függetlenségnek, csakhogy tökéletlen irányzatú függetlenségnek! Mennyi szabadságszomjnak, csak tisztán föl nem fogott szabadságszeretetnek!*»

«Egy kis *egyeztető,* úgy látszott előttünk, elég lenne az eldarabolt, gyenge hazából erős egészet alkotni. S mind világosabban meggyőzött a napok folyamatja, hogy nem csalatkoztunk, midőn a közértelmesség s nemzetiség kifejtését állítottuk a hon lehető előmenetele legmélyebb sarkalatának.»

«*Magyarosítani s egyesíteni!* im ez vala mindig szemünk előtt, mert ez, vagy semmi más, fogja emelni s képes csak emelni urunk hatalmát s honunk állapotát egy magyar

fejedelemhez s egy magyar nemzethez illő s méltó magasságra.»

«Irtózva hallotta sok magyar a közönséges helyen kívül és szokás ellen tőlünk tapasztalatlanoktól kizokogott beszédeink alig érthetőségét; de hangjok magyar volt és számos rokonkebelre hatott. Voltak, kik mesterségesen szőve egy hosszú álélet képzeltébe, veszedelmes újításnak vevék a természet legrégibb törvényét, az anyanyelven szólást! Jó gondolatokra, (élczekre) kaczajra nógata másokat; mások komédiának hirdeték. De eljő az idő, melyben a nevető részt elfelejti vagy emlékezetét megveti a közönség, midőn a jövendő a szónokok ügyetlenségének megbocsát, kik a helyett, hogy magokat a közítélet alá elszánták, inkább hallgattak volna, ha mások, ékesszólók, hozták volna némileg a tanácskozás nyelvét a természet útjára vissza. S egy-két tiszta szándékú ember, habár nem oly tudós is, e tárgyban mily fordulatot tőn, tagadhatni-e?»

«Jött most a *tudós Társasági* javallat s nehányan se többet, se kevesebbet, mint hazánk iránt tartozó szent kötelességünket teljesítettük. Egekbe emeltek s a kötelességi tetteket, mert oly ritkák, — keserű mondani, — nagylelkű, halhatatlan tetteknek hirdették, melyeken a sokaság, mint különös jelenésűeken bámult. S lesz valaha oly kor, remélem, mely jobban fog csodálkozni azokon, kik magas állásukhoz képest, egy oly tárgytól vonták segédkezöket vissza, mely a közértelmesség s nemzetiség kifejtését oly hathatósan gyámolítja, mint azokon, a kik a nagy hasznot, melyet hajtanak, átlátván, ahhoz erejök szerint járultak.»

«Javallatba jött egy más intézet is, mely szintúgy, mint a lóverseny, egyesülésre vezet; s az egy a haza közepén felállítandó *Casino* volt, melyben a honfiak jöhetnek össze.

Más javallatok is tétettek s idővel, remélem, életbe is fognak lépni. Mindenünnen élet és erő fejledezett, a legnehezebbnek kivitele könnyűnek látszott s egy új reggel kezde virradni a magyarra.»

«Elforgott azóta mai napig az idő s kiki tudja, ha mindenben honunk nem haladott is nevezetesen, sokban mégis igen előre hatott, s mennyi hasznos mag van elhintve, mely kis gonddal, kis öntözgetéssel előbb-utóbb elmulhatatlanul csirázni, virágozni fog. Engem legalább, ha öt, tíz, húsz évvel tekintek vissza s akkori állásunkat a maihoz hasonlítom, ámbár vesém jó állapotban nincs, a mai nap sugara mégis oly édesen melegít, hogy a jövendő is vígan s biborszínben mosolyog előmbe.»

«Nem mondom, hogy semmiben nem csalatkozom, és szeplőtlenül látom a következések fenékokait, mert tudom, én is ember s csak igen gyarló ember vagyok; hanem hogy könnyelmüleg és szelesen anyaföldem mibenlétét soha nem fontoltam s csekély lelki tehetségemet életem egész eszméletű folyamában csak azon egyetlenegy gondolatra concentráltam s feszítettem: mikép lehetne alacsony állású hazánkat magasabbra emelni, arra tiszta lelkiismerettel esküdhetem.»

«Magyarország egy régi vár; s épen azért, mivel régi, sok nagy javításra s igazításra van szüksége. Ez a fő falakat illeti. Már azon kisebb javítások s változások oly számosak, hogy azokat rendben kijelölni túl tesz minden elmetehetségen. Tekintsünk hová akarunk, mindenütt szükséges a javítás. S ki határozhatja el: Péter-e? Pál-e? mi hogy áll s min hogyan javíthatni? Egyik sem, az igazság kiderítésére sok elmének sok ideig való surlódása kívántatik mellőzhetetlen feltételül...»

«Idő s hely kell az igazságok kifejtésére. Az időn nem

diadalmaskodhatunk s csendesen kell bevárni, mit hoz; a helyre lépni azonban hatalmunkban áll. S ezen hely a magyarnak nem lehet egyéb, *mint a természettől kijelölt Buda és Pest, mert ez a haza szíve,* s legyen ez rendben s dobogjon teljes életerővel, majd kilövelli a haza minden ereibe az élesztő vért.»

«Pest s Budára a nap legvilágosabb sugarai alatt, mert csak a bűn keresi a sötétet, összesíteni a magyart s hívni be a dús idegent, ez czélunk; mert megvagyunk győződve, hogy nemzeti egylelkű- s egytestűségünk által csak rövid idő alatt háromszorozni fogjuk vagyonunkat s erőnket.» (V. 105.)

«S e szerint minden fáradozásunknak oda kell czélozni, hogy két városunkat, mennyire csak lehet, szebbítsük, tágítsuk, összekapcsoljuk s bennök oly külön, oly sokoldalú kellemeket állítsunk, hogy mind az idegen, mind a honi utazó, tudós, kereskedő, művész, birtokos, társalkodó, embergyülölő, nyavalygó, szerencsehős stb. lelje föl önhatási s szenvedelmi körét, szóval mindent végbe kell vinnünk, a mi csak tőlünk függ, hogy hazánknak felette sok, de egészen eldarabolt erejét concentráljuk, a mi által egy évtized alatt több józan közintelligentia fog kifejlődni, mint mostani elkonczolt s így gyenge létünkben, századok lézengése közben törhetné magát keresztül a világra... A józan intelligentia ki fogja jelölni azt az útat, melyen járnunk kell s a nagyobb s nemesebb rész mellébe öntendi azon szent igazságot, hogy egész belbecsünket s minden külbecsületünket elvesztjük, ha megszűnünk magyarok lenni; s hogy más nemzetek, kik annyira kifejtik önsajátságaikat, egykor ujjal s megvetéssel fognak ránk, mint elaljasodott korcs népre mutatni, melyben többé semmi eredetiség nincs, ha sajátságunkat, nemzetiségi tulajdoninkat jobban ki nem fejtjük s tovább is szebb nemünk

nagyobb része eltagadja nemzetiségét s anyaföldének nyelve érthetetlen szózat előtte; s hogy mi csak úgy léphetünk említésre méltó s tisztelt nemzetek sorába, ha magyarok maradunk és saját nemzetiségünk további kifejtésére alapítjuk minden előmenetelünket s reményünket, ha gondjaink hű osztozója, éltünk legédesebb gyámola s annyi vágyaink czélja, az asszony, kinek uralkodása alól fejedelemtől lefelé a legtehetetlenebbig egy sincs kivéve, a természet szent útjára visszalépend s csak azoknak fon repkénykoszorút, kik nemzetöket dicsőíték.» (V. 442.)

«Ne keressétek azért határaitokon kívül Magyarország javát s hírét: magatokban hevernek a valódi arany- és ezüstbányák, munkálatlan, megnyittatlan, sőt még a legjobb magyarok előtt is ismeretlenül... Magyarország népét 9 millióra tévén, 3 millió 14 évű koron alul van. Tegyük fel, hogy 500,000 nevelést kap, a mi sokkal felülmúlja a valót, úgy 2.500,000 szinte a legszükségesebb ismeretek nélkül marad. S így miként javulhatna a lakosok állapota? Miként öregbülhetne a jólét Magyarországon? Ime egy nemzeti bánya, melyet munkálni kell s nemzeti veszteség mindaddig, míg ezen bánya nem nyittatik meg. (505.)

«Buda s Pest népességét minden telhető módon öregbíteni kellene. Ha a nemesek a mostani város körül számosabban telepednének meg, az új várost épitenék s szebbítenék: jószáguk egy embernyom leforgása alatt még egyszer annyit érne... Egy számos, értelmes, iparkodó s így gazdag nép kétszerezi s háromszorozza a telkek értékét. Ime, ismét egy bánya, a magyar nemesek előtt imseretlen bánya, mely többet ér Angliába kimenő minden gyapjunál.» (V. 509.)

Széchenyi, a ki sem a kormányt, sem a rendi intézményeket nem tartja alkalmasaknak új alkotásokra s új problemák megoldására, a társulás útján törekszik elérni

azokat a czélokat, melyeknek megvalósítása ezen az úton lehetséges. «Hazánkban sok az erő» — írja a *Világban* — «hanem mivel ezen erő igen el van darabolva, oly sikere nem lehet s nincs is, mint a mennyi szükséges lenne az országos erőmű egészséges s rendes forgására. Annyi hátramaradásunk helyreigazítását pedig, mint a mennyi között még sorvadunk — midőn egyetlenegy tökéletesen regulázott folyónk, szeretném mondani patakunk, egyetlenegy becsületes hidunk sincs az egyesült hazában — a kormánytól, országlástól várni, vagy ily mechanikai előmeneteleink reményét mindig az auctum salis pretiumra állítani akarni, a szerencsétlen ideák legszerencsétlenebbike...»

«Sem az országlás, sem egyesek mindent nem tehetnek s ebből okvetetlen folynia kell az egyesületi szellemnek, mely emberek között a legnagyobb, de egyszersmind a legszelidebb erő és hatalom.»

Érzi ő maga is, hogy az egyesületekkel minden nemzeti feladatot nem lehet megoldani. «Volnának egyéb sarkalatok is, melyek nemzeti értelmességünket határ nélkül szaporábban s bizonyosabban nevelnék, mint egy tudós társaság, Casino s több efféle egyesítő intézet, mint teszem például: nemzeti pædagogiák, községi nevelő iskolák, sajtószabadság stb., azonban azoknak jobb s terjedtebb lábratétele egyenesen magunktól függ-e, kérdem? S erre feleljen kiki magának.» (369.)

Széchenyi az egyesületekkel csak azokat a czélokat akarta megvalósítani, melyek nem tartoztak a hatósági szervezet kizárólagos hatáskörébe. S szemében az egyesület nem csak egy-egy ilyen czél megvalósításának eszköze volt, hanem arra is szolgált, hogy problemák megoldására szoktassa ezt az öntevékenységtől teljesen elszokott társadalmat.

Ezek voltak törekvései, mielőtt mint publiczista könyveivel megkezdette az izgatást.

A lóversenynyel a magyar arisztokrácziát Pestre csalta s ezen az úton, ha rövid időre is, egy helyen, az ország középpontjában egyesítette.

A kaszinóval már több czél volt egybekötve. Egy klubb alakítása, mely kényelmével, fényével kellemes tartózkodást s szórakozást nyújt a tagoknak, szintén egyik módja volt az egyesitésnek. Itt találkozhattak az ország legelőbbkelő emberei, ha Pesten tartózkodtak, s megismerkedhettek egymással, kik különben aligha találkoztak volna, mert különböző osztályokhoz tartoztak, melyeknek tagjai alig érintkeztek egymással. Széchenyi itt könnyen terjeszthette eszméit s a klubb tagjainak alkalmuk volt a gondolatok kicserélésére, vitatkozásokra, melyek termékenyítőleg hatottak a szellemekre. Az egyesületeket «tanácskozási műhelyeknek» nevezi.

De a kaszinóban a magyar társadalom felsőbb rétegei fegyelmezésének egyik eszközét is látta. A tagok a klubb alapszabályait tisztelni tartoztak s előkelő, művelt tagjainak példája jótékonyan hatott a többire is. Az illetlen, durva magaviselet megrovást, sőt kizárást vont maga után s a kaszinó a finomabb társalgás és modor iskolája lett. Csakhamar egy nemévé az állandó becsületbiróságnak alakult át, mely bírálat alá vette azoknak erkölcsi jellemét, a kik a tagok közé való felvételt óhajtották s ugyanazt tette a már felvett tagokkal, a kik a tisztességgel össze nem férő tetteket követtek el. A klubb helyiségeiben uralkodó komforttól azt várta, hogy ha azt a kör nem mágnás tagjai itt megszokják, átviszik saját körükbe, melyből eddig hiányzott. S minthogy a kaszinóba köznemesek s polgárok is beléphettek, — s Széchenyi ezek belépését különösen óhaj-

totta, — a társadalom különböző osztályainak egymáshoz való simulását akarta előmozdítani, melyet a rendi társadalom merev tagoltsága rendkívül megnehezített. A kaszinóban mindenki egyforma tagsági díjat fizetett s egyforma jogokban részesült s mindenki befolyt a társaság ügyeire, s így az kicsiben mintegy előiskolája volt az egyforma teherviselésre s jogokra alapított jövő Magyarországnak, melynek megteremtésére Széchenyi törekedett.

Számos levele van Széchenyinek, melyek azt bizonyítják, hogy a kaszinónak s lóversenynek e czélok miatt tulajdonított nagy fontosságot. De különösen érdekes egy levele, melyet gróf Fáy Istvánhoz intézett. «Legyen szabad egyébiránt» — írja a többi között — «Mélt. Úrnak igazi magyar s hazafiúi érzési iránt, melyeket becses levelében tapasztalok, minden tiszteletemet itt bemutatni. Szent források azok, melyekből hazánk igaz díszére s valódi javára, remélem, sőt hiszem, sok áldás fog áradni; kivált ha szép érzései tudomány, utazás, kiművelt eszűekkel való társalkodás s élettapasztalás által azon megérettséget fogják nyerni, mely a XIX. században conditio sine qua non, hogy az ember más tetteit s cselekedeteit józanul bírálhassa s honjának valóságosan szolgálhasson is.»

«Mélt. Úr nyiltszívűséggel járult hozzám, erősebben ily szép ajándékért nem köszönhetek, mint nyiltszívűséggel. S ime, nem átallom ismeretlen, de azért tisztelt földi uramnak azt kijelenteni, hogy én a szabadságot éppen annyira imádom, mint a féktelenséget gyűlölöm, nem hiszem, hogy robotra s a paraszt szolgaságára volna alapítva alkotmányunk s boldogságunk, sőt hogy mindaddig hazánk elaljasodásából,melyben, higyje el Mélt. gróf, többnyire magunk hibái által helyeztetve van, dicsőbb állásra soha nem fog emelkedni. S csak ennyit is röviden a levele velejére.»

«Mélt. gróf tudom még nem látott sokat a világon. Miért sánczolja el magát szűk hazánkba? Azt hiszi, hogy az, ki csak honában ül, arról is ítélhet, a mit soha nem látott? S hogy igazságos ítéletre elég, nehány magokat itthon hizlaló penészes öregek okoskodásaira támogatódzni, kikben a fő charaktervonás tudatlanság, hiúság és gőg? Nem Mélt. gróf, nem ily oszlopokon nyugszik az igazság. Mélt. gróf fiatal, jó egészségű, jó birtokú, forogjon a világban s szerencséltesse egykor hazánkat bőven nyert tapasztalásaival.»

«Közelít a negyedik tavasz, hogy legfőkép hazánkfiai összegyűlése végett versenyfutásokat állítottunk s tartani fogunk itt, hazánk közepén. Számos hazafiak fognak összegyűlni, ismerkedni s egy szívvel s lélekkel hazánk ügyeiről tanácskozni. S miért nem jött eddig is Méltósága honunk fővárosába közibünk? Mi nagy dolgok tartották oda haza? Ha annyira szívén van az ország java, a miről meg vagyok győződve, miért nem nézi a haza középpontját s az ott tanácskozókat közelsőn szemeivel? Vagy tán abaúji a gróf s nem magyar? S csak egy vagy két vármegye érdekli Méltóságodat, bár bomoljon is a többi?»

«Nem hihetem. — S azért kérem, jöjjön közibünk. Május 15-én már számosan lesznek itten. Ha lelke tiszta s szíve ép s nem hiúság s csak önhaszna után való szomj mozdítja legbelsejét; fog találni köztünk tüstént hív barátokat, kész szolgákat s akkor majd leszen időnk s módunk arról szóval s hosszasan tanácskozni minden ágazatiban, a miről írni nehéz s tán egyikünknek sincs ideje.» (1830.)

Mikor a lóverseny s a kaszinó ügye biztosítva volt, azt írja Wesselényinek, hogy most már ezzel nem szándékozik tovább vesződni. Ugyanily értelemben nyilatkozik gróf Hunyady Julia grófnéhoz 1829-ben intézett jellemző levelében. «Könnyen megértheted törekvéseim velejét. Remé-

lem, hogy nem gondolkozol felőlem oly felületesen, hogy azt hidd, hogy én életem legszebb éveit nehány ló futtatására vagy egy dohányzó helyiség alapítására fogom fordítani. Azt találom, hogy ép oly kellemetlen, ha pipa-, mint ha istállószagúak vagyunk, s csak nagy önmegtagadással tudok oly rossz illatú intézetekkel, mint a lóverseny s a kaszinó, kitartással foglalkozni. Én ezeket az eszközöket ártatlanoknak tartom, de mégis eléggé hatásosaknak, hogy honfitársaimat medveoduikból kicsaljam, egy helyre gyűjtsem s egymással s művelt idegenekkel megismertessem. Míg a lóról, juhról, tehénről beszélek vele, csendesen lereszelek valamit a honfitárs előítéleteiből s biztosíthatlak, hogy már nem egyet leszoktattam a szőnyegre való köpésről s nem egynek, a kinek hosszú füle volt, jelentékenyen megrövidítettem... Olvastasd el ezt a levelet rokonainkkal, de ne idegenekkel. Szeretem, ha tartalmáról egymás közt s különösen velem beszéltek, csak idegenekkel ne — mert így teljesen elvadítanám a mi pipaszárrágóinkat, ha csak távolról sejtenék, hogy tulajdonkép *őket* s nem a lovakat akarom idomítani.»

A kaszinó ezután is érdekelte s szakadatlanul fáradozik ez intézet fejlesztésén. De más szervekre is volt szükség, melyek a nemzet egyéb nagy feladatait megoldják, a mire a fennálló hivatalos szervezet nem volt képes.

A nemzeti nyelv, tudomány és irodalom fejlesztésének szervét megalkotta anyagi áldozatával, mely nélkül az akadémia még sokáig a műveltebb körök teljesíthetetlen óhajtása maradt volna.

De mindezeknél fonfosabb feladat volt az országnak egy nagy központot teremteni, mely nélkül egységes nemzeti életet nem képzelhetett.

Magyarország volt az egyedüli ország, melynek nem

volt nemzeti fővárosa. Pest és Budának német lakossága volt, s a ki mint született magyar fiatal korában ide vetődött, ép úgy elnémetesedhetett, mintha Németországban élt volna. Lakói szűk látkörű, korlátolt nyárspolgárok voltak, és sem ők, sem más nem sejtette, hogy az a pont, melyen e két város fekszik, mily fontos s mily nagy fejlődésre képes. Széchenyi geniális szelleme felismerte Pest és Buda jelentőségét nemcsak az ország kereskedése, hanem a nemzeti élet fejlődése szempontjából. «A nádor szerette a serdülő várost» — írja Pulszky Ferencz — «de sohasem álmodta meg jövő nagyságát. Hogy Budapest világvárossá, első rangú kereskedelmi piaczczá emelkedhessék, azt soha sem hitte. Némán folyt le a budai vár ablakai alatt a széles Duna, olykor-olykor leúszott a Vágról nehány fával rakott tót talp s alulról fölfelé iszonyú ostorpattogással vonta a dohány- s gabnahajókat az elcsigázott lovak hosszú sora. Mint búzavásár Mosony is nevezetesebb volt Pestnél, a kereskedés pangott, nagyobbrészt görögök és németek kezében, az országgyűlés Pozsonyban székelt időről időre; Budán, a várban csak a helytartó-tanács s a magyar kamara székelt, Pesten a kuria. Ily körülmények közt az ősz nádor csinos provincziális várost akart alkotni Pestből, olyat, mint Carlsruhe vagy Mannheim, s azért széles, egyenes utczákat tervezett, két vagy kivételesen három emeletes házakkal, könnyű, kellemes stilban, olyakat, minő a mostani földhitelintézet, az akkori Marczibányi-ház, mely sokáig Pest legszebb házának tartatott. Pollak, ki a muzeumot, Hild, ki a Lloydot s a bécsi Koch, ki a Károlyi-palotát épitette, fogták fel legjobban a nádor eszméit; nagyszerű épület megrontotta volna a harmoniát. Széchenyi ellenben történelmi előrelátással szemlélte Budapest páratlan fekvésének jövőjét s tisztán látta, hogy

a tér, mely a Margit- és a Csepelsziget közt elterül, egykor az alsó Duna-völgy kereskedésének gyülhelye s raktára lesz. Magasra szállt fantáziája, a várat, a szigetet, a rónát egy gyönyörű egészbe foglalta össze, villákkal a hegység oldalán s a Duna mentében fel egész Visegrádig. De annyi nehézség állott útjában! Hány előítélet, vastag otrombaság. S ő el nem csüggedett. Éveken keresztül kapaczitálgatta a patriczius nyárspolgárokat, kik sérthetetlen elvnek hitték, hogy a zöld gyep és lombos fasor nem való a térekre s utczákra, hisz ez faluvá változtatná a várost. Mennyi szóba s időbe került csak az is, hogy a mostani Erzsébet-térről elvitessenek a városi sátrak! Széchenyi nagy lökést adott a pesti kereskedésnek azáltal, hogy a Dunagőzhajózási társaság élére állott, mely előbb csak Bécset, nemsokára Konstantinápolyt, Trapezuntot s Szmirnát hozta összeköttetésbe Pesttel s az ó-budai szigetre telepítette nagyszerű hajógyárát.»

Széchenyi, mikor egy nagy, gazdag, virágzó főváros megalkotására törekedett, az ország erős összpontosításának, a nemzeti közszellem létesítésének, a műveltség és czivilizáczió terjesztésének leghatalmasabb eszközét látta benne, melyet egy fennálló intézmény sem pótolhatott. A magyar sohasem volt város-alkotó elem. Magyar polgárság nem volt s azért nem lehetett kifejlett magyar kultura s erős nemzeti egyéniség sem. A magyar falukban lakott s a mit magyar városnak neveztek, mint Debreczen, Szeged, Hódmezővásárhely stb., az nem volt egyéb óriási falunál. De városi élet nélkül nincs magasabb műveltség s nem lehet kifejlett nemzetiség, melyre Széchenyi törekedett. Egy magyar nagy város megalkotása tehát oly eszme, mely Széchenyi alapfelfogásából, a magyar faj szellemi kifejtéséből szükségkép következett. Ha Pest az ország

első rangú kereskedő emporiumává, jelentékeny iparteleppé válik, ha lakosságának száma növekszik s nagy várossá lesz; ha nagy eszközeivel a várost magát kellemes tartózkodási helylyé varázsolja át; ha az ország arisztokracziája letelepszik benne s fényét fokozza; ha az irodalom és művészet emberei itt összpontosulnak s a nagy város élvezeteit, kényelmét itt is föl lehet találni; ha az országgyűlés nem az ország szélén egy provincziális német városban, hanem itt az ország középpontjában fogja tartani üléseit, akkor Budapest oly központtá válik, melynek roppant hatása lesz az egész nemzet fejlődésére. Ily város mindenekelőtt emanczipálja a magyar társadalom felső rétegeit Bécs nemzetietlenítő hatása alól s életöket az ország középpontjában a nemzeti élet befolyása alá helyezi; egy helyen egyesíti a nemzet legkiválóbb elemeit, s ezzel hatásuk is intenzivebbbé válik s a magasabb felfogás és tisztultabb eszmék innen áradhatnak a szűkebb körökbe, melyekben a dolog természeténél fogva a helyi szempontok uralkodnak s a szellemek látköre korlátoltabb; ily nagy város a művelődés számos intézetével s eszközével, egyetemével, könyvtáraival, múzeummal, tanintézeteivel, sajtójával egy darab Európa lesz az ország közepében s czivilizáló hatással lesz nemcsak saját lakosságára, hanem példájával az ország kisebb városaira s az oda látogató falusi emberekre is; s végre egy fényes magyar fővárosnak, mint a magyar kultura középpontjának, nagy egyesítő, beolvasztó erőt tulajdonított, melynek múlhatatlanul ki kellett hatnia a nem-magyar ajkú lakossággal biró vidékekre is.

Széchenyi már 1831-ben gondol Buda és Pest egyesítésére. «A főváros nevét Budapestre kellene változtatni, mely kevés év, sőt hónap mulva oly megszokottan s könnyen

hangzanék, mint Bukarest s így két város egyesülne, mely most nem a legjobb szemmel nézi egymást. Mily haszon áradna azon egyesülésből, mily virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő mulva! Kivált ha az országgyűlés is nem Pozsonyban, nem a határszéleken, hanem az ország szívében tartatnék.» (V. 509.)

Széchenyi szellemének eredetisége, a többiétől elütő önálló tartalma, e csendes átalakító munkában nyilvánul legkétségtelenebbül. Neki saját czéljai vannak s ezekhez keresi az eszközöket s meg is találja. Nem támadja meg, de mellőzi a hivatalos szervezet formáit, mert alkotásra, új tartalom befogadására alkalmasaknak nem tartja őket s örül, ha törekvéseiben nem akadályozzák. A társulás útján igyekszik megváltoztatni az emberek gondolkodását, midőn oly czélok megvalósítására csoportosítja őket, melyeket eddig nem ismertek. Lóverseny, kaszinó, Budapestnek világvárossá fejlesztése, a dunai gőzhajózás, gyárak, lánczhíd, folyók szabályozása s számtalan más kisebb-nagyobb czél, melynek elérésére törekedett, megvalósítható volt-e a megyékkel s országgyűléssel s nem volt-e az egyesülés egy-egy megfelelő formája az egyedül gyakorlati eszköz, melylyel Széchenyi gondolatai valósággá válhattak? Ha Széchenyi nem mellőzi a hivatalos organizmust s ennek megnyerésével vesződik, életének legtermékenyebb tíz éve veszett volna el haszontalanul.

Ily kevés eszközzel rendelkezett Széchenyi. De a génius magában is nagy hatalom, s a mély belátás, mely kitűzi a megvalósítható czélt s biztosan választja meg a szükséges eszközöket s a rajongó lelkesedés, mely lankadatlan munkásságra ösztönzi, nagy eredményeket tud elérni, míg a legnagyobb hatalom sem biztosítja a sikert annak kezében, a kinek nincs eléggé nagy elméje, erős érzéke a dol-

gok lényege iránt s emelkedett nemes szelleme, hogy a hatalom eszközeivel csak a közérdek megvalósítására törekedjék. Abban a sivatagban, melyet akkor Magyarországnak neveztek, egymás után alkotja meg a közszellem, a czivilizáló munkásság egy-egy oazisát; egymás után ülteti a fákat, melyek, mint az ihlettség egy kéjes pillanatában már 1826-ban látta, gyökeret vernek, virágoznak s gyümölcsöt teremnek a hazának.

XII.

Széchenyi már több évig fáradozott a társulás terén, mielőtt publiczisztikai működését megkezdette volna. Az egyesületekben, melyeket megalkotott s azokon kívül az emberekkel való érintkezéseiben, az uralkodó téves nézetek s előítéletek ellen szakadatlanul küzd ugyan s fáradozásának van is némi eredménye. De hatása mégis korlátolt volt s érezte, hogy ha az egész nemzet szellemét átalakítani akarja, a sajtó útján kell az egész nemzethez szólnia.

Így keletkeztek könyvei, melyekkel kiméletlen támadást intézett Magyarország hűbéri intézményei ellen. A *Hitel* 1830-ban, a *Világ* 1831-ben, a *Stádium*, melyet már 1831-ben írt meg, 1833-ban jelent meg, tehát ily rövid idő alatt három kötetet tett közzé.

E könyvek szelleme frisseségéről, gazdagságáról, munkaképességéről tanúskodnak. Az új eszmék árja ömlik belőlök s megtermékenyíti velök a sivár, meddő magyar közéletet. Merészen, kétség és aggodalom nélkül támadja meg a fennállót s meg akarja győzni a nemzetet, hogy az rá nézve a legrosszabb állapot, a melyben van. Az e könyvekben uralkodó hangulat, ha nem is hiányoznak bennök a sötét színek, egészben véve derült, fényes jövőt igérő s e könyvek oly benyomást tesznek az olvasóra, mint hosszú

tel után az első mezei virágok, melyek a tavasz megérkeztét hirdetik. A dermedtség, lemondás egész évszázada után, mintha Széchenyiben tünnének elő egy egész nemzet megújuló életének, bizalmának és reményeinek első jelei.

Széchenyi minden fentartás nélkül megtámadja a rendi intézményeket. Első három könyvében alig van nyoma, hogy arisztokratikus tudata volna. Izgat az arisztokraczia ellen s romba akarja dönteni a jogrendet, melyet ez magára nézve a hatalom és haszon kútforrásának, az országra nézve a fennállás feltételének tart. Felfogását ebben az időben még bizonyos radikalizmus jellemzi, mely éles ellentétben áll arisztokratikus érzületével. «Az emberek nagyon tudatlanok» — írja 1832-ben — «ez a legnagyobb szerencsétlenség. Nem ismerik a történelmet, mert mit ér az, ha tudom, István után Péter, Aba, Kálmán jött s melyik az első vagy második primás. A történelem árnyalatait, filozófiáját kell ismerni. Magyarországban jó volna, ha a törvényhozó testületek Anglia s Francziaország forradalmainak s reformjainak szellemét alaposan ismernék s megértenék, azaz, az átmenetet a hűbéri rendszerről, azaz barbárságból a czivilizáczió mai állapotába.» Mikor 1830-ban az alsó Duna vidékén jár, elszörnyed, látva, hogy a hajókat emberek vontatják s ezt kis keresetért szívesen teszik. «Versenyezzen aztán gőzhajó» — írja Naplójába — «ily országban. A gőzhajó nem barbároknak, azaz hazámfiainak, hanem czivilizált népeknek való. A gőzhajót meg kell előznie a középosztály tulajdonjogának... Bérlők, kik földjeiket nem hagyják el, hogy hajókat vontassanak... Nevelés, erkölcsiség, a jobb, emberhez méltóbb szeretete s a feudalizmus legkisebb szaga sem stb.»

A Széchenyi támadásának nem voltak előzményei a magyar publiczisztikában. Megtörtént, hogy osztrák közjogi írók szigorúan bírálták meg a magyar állapotokat s elítélték a magyar nemességet, mert nem akar adózni s jobbágyait sanyargatja. Már e miatt is nagy volt a megbotránkozás a rendek körében s panaszkodtak, hogy a kormány ez írókkal szemben nem gyakorolja szigorúbban a czenzurát. II. József korában fizetett pamfletírók igyekeztek a XVIII. század szellemében megbélyegezni a magyar nemességet s kimutatni az arisztokratikus intézmények összeegyeztethetetlenségét az emberi jogokkal s a szabadsággal. Laczkovich és Hajnóczi magyarok voltak ugyan, de támadásaik egészen kivételes viszonyok között történtek, el is hangzottak s nem hatottak a nemzet szellemére s különben is egészen a franczia forradalom jelszavainak visszhangjai voltak. Berzeviczy Gergely felvilágosodott, tanult ember volt s a parasztok állapotáról írt röpirata azt bizonyítja, hogy szánalomból kelt a parasztság védelmére, de szelleme nem jutott ellentétbe a hűbériség egyéb intézményeivel. Az 1790-ki országgyűlés reformmunkálatai sem tekinthetők ily előzményeknek, mert bennök a rendi felfogással való meghasonlásnak legkisebb nyomát sem lehet fölfedezni.

Bizonyára voltak sokan a nemesség körében, a kik el voltak telve a XVIII. század eszméivel, s a nemesség kiváltságaiban igazságtalanságot, a jobbágyok állapotában az emberi méltósággal és szabadsággal össze nem férő elnyomást láttak. Nagy Pál nem egyszer szólalt fel ily értelemben, s ha le hurrogta is a többség, voltak olyanok is, a kik vele egyetértettek. De a publiczisztikában ily felfogás nyomát nem lehet találni s a magyar közjogi írók, hirlapírók teljes összhangban vannak a fennálló jogrenddel

s csak a fentartása iránt tanusított buzgósággal lehet kiérdemelni az igaz hazafi nevét.

Minden jel arra mutat, hogy Széchenyi nem is ismerte föllépése előzményeit, de ha ismerte volna, sem szolgálhattak volna neki mintául. A kik előtte a magyar rendi intézményeket megtámadták, azt a XVIII. század szellemében az emberi jogok, az egyenlőség és szabadság, a a humanizmus nevében tették. Széchenyi kiinduló pontja egészen más s abban nyilvánul felfogásának eredetisége, hogy ő egy egészen más elv, a magyar faj érdeke nevében követeli a rendi intézmények megszüntetését.

Széchenyi a magyar faj kifejtését, az emberiség első nemzeteihez fölemelését tűzte ki élete czéljául. Mindent e czéllal mért s csak azt nézte, mi mozdítja elő vagy gátolja elérését. Ha a rendi intézményekről az a meggyőződése lett volna, hogy a magyar faj fejlődését előmozdítják, bizonyára lelkesedéssel küzdött volna fentartásukért, s ha meggyőződése szerint az európai szabadelvű intézmények veszélyeztették volna a magyar nemzetiség érdekeit, ép oly hévvel izgatott volna ellenök, mint a magyar rendi intézmények ellen.

Széchenyi a nemzetet szegénynek, szellemileg fejletlennek s erkölcsileg sülyedtnek látta. S e nemzet egy nagy, termékeny, természeti kincsekben gazdag országot tartott megszállva. De e kincseket nem tudta értékesíteni. Nyomorgott a természet dús adományainak közepette. Az egyeseknek nem volt pénzök az anyagi beruházásokra, a művelődés eszközeinek, a kultúra élvezeteinek megszerzésére. Az országnak nem volt pénze az állami és nemzeti czélok megvalósítására. Az ország legvagyonosabb osztályai, melyek az országban levő földbirtok tulajdonosai voltak, nem fizettek adót s a mi adót a legszegényebb néposztály, a

paraszt fizetett, az az udvar kezébe jutott s rendeltetése a katonaság egy részének fentartása volt, a mit pedig a paraszt a házi adó czímén fizetett, a megyei közigazgatás költségeinek fedezésére szolgált. Az ország ép oly szegény, pénztelen volt, mint az egyesek, s a fennálló pénzügyi rendszer lehetetlenné tette az országos beruházásokat, melyek az egyesek anyagi és szellemi fejlődését előmozdíthatták volna. Széchenyi elborzad Magyarország elmaradottságán s azt a benyomást teszi reá, hogy hátrább van a Törökbirodalom tartományainál is.

Széchenyi tisztán látta, hogy a magyar faj fenmaradása nagyobb gazdasági és szellemi fejlettségétől függ s a vele együtt lakó népfajokkal szemben a szellemi és erkölcsi felsőbbség, uralmának alapfeltétele s e nélkül el kell buknia. Tudta ő, hogy egy nemzet uralmának fentartására az anyagi, szellemi és erkölcsi erő mily nagy mennyisége szükséges, s a mely nemzet ezzel nem rendelkezik, annak szolgaság a sorsa.

«A dolog veleje inkább így áll:» — írja a *Világban* — «a szegénység kirekeszti az értelem kifejlését, mert a szegény nemcsak utazás által nem hasonlíthat össze s így csak keveset tapasztalhat, hanem még a legszükségesebb tudományok megszerzésére is tehetetlen; az értelmi fejletlenség pedig előbb-utóbb minden bizonynyal függésbe hoz; mert az értelmi súly, hacsak kissé több időt foglalunk is össze, egyedüli valódi felsőbbség e világon s így a szegénység, legalább a mostani világban, szolgasággal páros. Ezen állításom pedig nem theoria, mert csak újabb történetei az emberiségnek nyilván bizonyítják, hogy az elszegényülésnek legbizonyosabb következése az elaljasodás, az elaljasodásnak pedig a szolgaság. — Ennélfogva, úgy hiszem, a pénz s vagyon körüli gond s rend, bármily szűk keblűnek

láttassék is, s bármily unalmas, sőt gúny s nevetség tárgya lenne is, egyenesen lelkünkre van kötve, ha semmi egyéb okból nem is, legalább azért, hogy — istenért! — el ne aljasodjunk és szolgaságba ne törpüljünk... mert valóban e kicsinységnek látszó tengely körül forog, főkép ránk nézve a lenni s nem lenni kérdése.» (212.)

A szegénység, melyet Magyarországban látott, a szellemi fejletlenség következménye volt. A gazdasági fejlődés és virágzás a szellemi fejlettség következménye mindenütt, s temérdek ismeretre, tapasztalásra van szükség, hogy egy nemzet a gazdaság minden ágában előre haladhasson. De a magyar nem is végezte a magasabb gazdasági munkát, mely az országban folyt s a kezdetleges földművelésen, álattenyésztésen s néhány alárendelt iparágon kívül, nem foglalkozott a magasabb értelmiségen s képzettségen alapuló gazdasági ágakkal; minden ily munkát, kevés kivétellel, idegenek végeztek. A magyar faj anyagi s szellemi tőkéjének nagyon csekélynek kell lenni, mert ha ipart és kereskedést nem űzött, nem szerezhette meg a nagy pénztőkét, melyet csak iparos és kereskedő nemzetek gyűjthetnek s a nemzet szellemi életéből hiányoztak azok az ismeretek, melyeket a magasabb gazdasági problémákkal foglalkozó osztályok képviselnek s azért ismétli folytonosan, hogy «értelmi súlyunk» nagyon csekély, hogy «fajtánk anyagi, mint szellemi léte oly felette könnyű», hogy «Magyarországnak sok kincse van, de tudománya nincsen».

De ha a szegénység a tudatlanság következménye volt, kétségtelen, hogy a szellemi fejletlenség, az erkölcsi sülyedés oka a szegénységben rejlett. Széchenyi előtt világos volt, hogy gazdasági fejlődés nélkül nincs szellemi fejlődés és erkölcsi emelkedés, hogy e nélkül nem érhető el a szel-

lemi és erkölcsi felsőbbség, e nélkül pedig a magyar faj nem lehet uralkodó, államfentartó elem. Világosan látta, hogy a gazdasági átalakulás szükségképi következménye a szocziális átalakulás, ezé pedig a politikai intézmények átalakulása. S minthogy Széchenyi a magyar fajt csak az európai alkotmányos formák között hitte fentarthatónak, a gazdasági fejlődés nemcsak a magyar faj szellemi és erkölcsi felsőbbségének, hanem az állampolgári társadalom alkotmányos intézményei életbeléptetésének is alapfeltétele volt.

Ha a gazdasági fejletlenség okait kutatta, ezeket legnagyobb részben a rendi intézményekben találta fel. Azon erődítési rendszer, mely a nemesi kiváltságokat védte, tulajdonkép egy nagy pusztaságot védett, melynek területén kiszáradt, elhervadt minden élet s melyen szegénységben, dicstelenül tengtek a védők is.

A rendi intézmények ellen folytatott izgatásaiban ép úgy akart hatni az idealistákra, mint azokra, kik az anyagi haszon szempontjából védték a fenálló jogrendet. Az idealistáknak azt mondta, hogy csak a rendi intézmények megdöntése után emelkedhetik s erősödhetik meg a magyar nemzetiség s csak akkor honosul meg Magyarországon az igazi szabadság. Az utóbbiak meggyőzésére bebizonyítani törekedett, hogy a magyar nemes a rendi intézmények uralma alatt szegény, s hogy megszüntetésök rá nézve a vagyonosság kútforrása.

Lelkesít, gúnyol, érvekkel küzd s mindenkinek hasznot igér.

«Az emberiségnek egy nemzetet megtartani» — írja a Stádiumban — «ez és nem kevesebb forog most kérdésben s rajtunk áll ennek szerencsés eszközlése. Feleljünk meg — istenért! — e díszhivatásnak. Fiatal és régi, nemes és

nem nemes, katholikus és nem katholikus fogj kezet most s hiú szenvedelmidnek, kislelkű viszálkodásaidnak ne áldozd fel honodnak, nemcsak javát, de valóban még létét is. Mentsd meg tenmagad azon keserű epedések fulánkitól, melyek még síron túl is kínozzák boldogtalan lelkedet, ha gyengeségeid közt anyádat, a hazát gázolni tudnád, most, midőn rokonérzés által egyesítve nemcsak ura lehetnél az azt fenyegető veszélynek, de Hunniát eddig alig sejdített magasságra is emelhetnéd.» — «Mi még nyugodtabban s édenibb érzésekkel fogjuk akármily zivatarok közt is élni azon édes pillanatainkat, melyeket magunknak azáltal készítünk, ha elszánt bajnoki felemelkedéssel s ha kell, sajátunk vesztével, sőt szívvérünkkel is vívjuk ki minden hontársunknak az emberiség jussait.»

«Hevítsük megint fel a középkor daliás lelkesedését; de nehogy várainkba elzárkózva egymást üldözzük s a polgárosítás legnagyobb gátjai legyünk; hanem hogy az ember mint ember érhesse el a dísz legmagasabb fokát s ezen túl nem egyedül a vak véletlen, de a szép lélek, kicsinosult ész, éjjel-nappali szorgalom s férfiúi állhatatosság váljanak azon legbátrabb s legbiztosabb lépcsőkké, melyeken mind égi, mind földi magasságra jutni lehessen... Karunk soha ne legyen fegyverkezve alacsonyabb helyen álló hontársaink elnyomatása végett — — nem, nem, mert ő is hazánkfia; de használjuk kifejtése végett inkább minden tehetségünket, s hogy a már kicsinosult úgy mint mi, szívdobogva s örömteli harsoghassa fel az egekbe: nekem is van hazám! — — Az állati soron álló pedig, ki nem kevesebbé földink, lábaljon ki végre a halhatatlan embert undorító baromi körből. — — A sértő privilégium jó sikerrel többé nem víhat a természet törvényei ellen; s végre bizonyára nagy sírhalom alá dül egy fejledező nép

virága, s ha a felekezetek örökké mint ellenségek s nem mint barátok állnak szemközt egymással.»

«Nemzetiség, hazaszeretet az a titok, mely mindent egyesít... s ha szerencsétlen eleinket a még tisztára ki nem fejlett korok előítéletei, természetes vadságuk, belső irigykedés s külső fondorkodások, örök meghasonlásokra ingerelték s ők sokszor úgyszólván a hon megrontására esküdtek össze, kössünk mi újabbak, műveltebbek már valahára egy szebb frigyet, mely alatt nem egyesek haszna s előmenetele lappang, hanem a közjó melegítő sugára fényledez. Üljük már valahára az ész, igazi érdem s halhatatlan erény diadalmának ünnepét.»

«Én a királynak hatalmát, a földesurak biztos, független és szerencsés létét s mindenkinek sorsadta vagy ész és tenyér-kereste sajátját nemcsak megtámadni nem kívánom, sőt az elsőnek székét hív jobbágyi érzelemmel mód nélkül erősíteni s a birtokosok létét pedig határ nélkül szebbíteni s biztosítani óhajtom. De valamint nem tartok egy felfordult piramist igen erős építménynek, mely a despotica kormánynak figurája, hol a fejedelmi hatalom minden és a nép semmi: úgy lehetetlennek hiszem a mostani megindult időben, — mert azelőtt tán lehetett, midőn minden aludt, — hogy a királyi szék s a nagy birtoki lét valóságos bátorságban legyen, minekelőtte a nép felszabadítva nem lesz... Hogy mindenkinek honunk tág mezején nagyobb mód, könnyűség s több remény nyujtassék, mint eddig, értelme s fáradozása után valamit szerezhetni s azt háborítlanul birhatni is.»

«Hunnia minden lakosainak polgári létet adni! Honunk minden lakosának a nemzet sorába igtatása bizonyos életet terjesztend. Kilencz milliónak ezentúl is abbóli kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált

hozand anyaföldünkre. Ez lélekisméreti vallomásom.» (St. 27.)

«Már miként lehessen honunk minden lakosainak polgári létet adni, hogy az által nemcsak a fejedelemtől lefelé mindenkinek sajátja ne koczkáztassék vagy csorbíttassék, hanem mindenkinek, a privilegiáltnak, mint az a nélkülinek, valódi haszna nagyobbíttassék s biztosíttassék is, azt is csak józan törvények eszközölhetik.» (St. 29.)

Széchenyi «egy szelid és convulsió nélküli reformátiót» kíván, hogy hazája nyugalmát fentartsa, boldogságát előmozdítsa s a saját hasznát is elérje. «S ezen ok» — írja tovább — «t. i. a legkisebb concessiók iránti nemtelen vagy szegénységi, hanem minden esetre nyilvánosan, habár nem is egyenesen kimondott, de bizonyosan érzett aversió birt engem arra — mert sikert akarok, s ha nemes indulat nem vívja ki, érje el a haszonvágy — egy oly systemát állítani fel, mely senkitől nemcsak semmi concessiót nem kíván, s ha kíván is, tüstént többet ád, hanem a fejedelemtől lefelé mindenki sorsát javítja, biztosítja.»

Széchenyi e rendszere, mely a nemzetnek is, meg az egyeseknek is használ, ismeretes. Követelte a robot megszüntetését, a hitel létesítését oly törvényekkel, melyek nem az adósnak kedveznek, mint a magyar törvények, hanem a hitelező jogait biztosítják, az ősiség eltörlését, a fiskalitás megszüntetését, a teljes tulajdonjogot s ennek mindenkire kiterjesztését; a törvény előtti egyenlőséget; a monopoliumok, czéhek és limitácziók megszüntetését; az adózást osztálykülönbség nélkül, a házi pénztár s ország-gyűlés költségeire s a közlekedési eszközök létesítésére s fentartására, s egyik fő törekvése volt, hogy önálló magyar pénzügyet teremtsen meg, hogy lehetővé tegye az anyagi fejlődésre szükséges beruházásokat.

Széchenyi követelései a magánjog, közgazdaság, pénzügy s részben az igazságügy s közigazgatás körében mozognak, de nem támadja egyenesen a közjog formáit. Kétségtelen azonban, hogy tervei a rendi jogrend alapjait ássák alá, s ha megvalósulnak, szükségkép magok után vonják azt, a mit ő is el akart érni, az alkotmánynak «átvarázslását egy elkopott, féligmeddig feudális, féligmeddig alkotmányos szövevényből emberhez illő, minden álfénytől kitisztult képviseleti rendszerre s a magyar faj kifejtésére».

De mindez csak eszköz volt egy magasabb czél elérésére, a magyar faj kifejtésére s jövőjének biztosítására. S a szerint módosultak nézetei a reform eszközeire nézve is, a mint e czél elérésére alkalmasaknak tartja őket, vagy a magyar nemzetiség veszélyeztetését látja bennök. A mint azt hiszi, hogy a teljes tulajdon s az ősiség megszüntetése a fekvő birtok nagymérvű mozgósítására s a magyar nemesség deposszedálására vezethetne, lemond róla. Mert időközben körültekintve az országban, melyben magyar polgári elem nem volt s a parasztság fele idegen népfajokhoz tartozott, arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarország sajátszerű viszonyai között az a nemesség, melyet megvetett, mely ellen szenvedélyesen izgatott, melynek egész jogrendjét megtámadta, mégis az az elem, mely a magyar fajt képviseli, nem csak azért, mert soraiból kerülnek ki a nemzeti aspiracziók legkiválóbb bajnokai, hanem mert az ország nem magyar vidékein tényleg egyedül a nemes ember a magyarság képviselője, s ha ez onnan elpusztul, az a magyar faj vesztesége s befolyásának, hatalmának csökkenését, szűkebb határok közé szorulását vonja maga után.

Széchenyiben a magánjogi, szocziális, gazdasági politika mindig nemzeti politika. Mikor a nemzet gazdasági fejlődésének feltételeit követeli izgatásaival, mikor az

országban a közlekedési eszközök létesítésére törekszik; mikor a gőzhajózást fejleszti s sziklákat megy repeszteni az alsó Dunára; mikor Angliába megy gőzhajókat s kotrógépeket vásárolni s a lánczhíd ügyét tárgyalja; mikor Európában utazik, hogy részvényeseket szerezzen a magyar vállalatoknak, mindig a főczél, a magyar faj fejlesztése lebeg előtte, melyet soha szem elől nem téveszt, legfeljebb az eszközök czélravezető voltára nézve ingadoznak nézetei, szerzett tapasztalatainak s 1840 után betegsége látomásainak hatása alatt.

A magyar fajt anyagilag és szellemileg kifejteni, egyéniségét megszilárdítani, hogy nagyobb ellentálló- s olvasztó képességre tegyen szert, oly eszme, melylyel a legszorosabb egybefüggésben állott a magyar nyelv fejlesztése s uralkodóvá tétele az egész országban. Széchenyi első nagy anyagi áldozata, mely dicsfénynyel övezte alakját, a magyar nyelv művelése érdekében történt s csak külső nyilvánulása volt a lelkesedésnek, mely keblében a nemzetiségért lángolt. A magyar nyelv magyar ellenzőit kíméletlenül sújtja s egy egész könyvet ír a latin nyelv ellen, melynek megtűrésében a nemzeti érzület gyengeségét, a nemzeti önérzet hiányát s a magyar nyelv terjedésének s uralmának akadályát látja. «A nemzet jövője» — írja a *Világban* — «szoros kapcsolatlan áll nyelvének fiatal s kifejthető vagy kifejthetetlen s holt létével. S valamint a lelkes embernek, ki nem áll egészen agyagból, mint a fazék, legerősebb szívösztöne, hona előremeneteléért fáradni, úgy nem fog az igazi bölcs holt nyelvhez makacsul ragaszkodni, hanem élő nyelvének tisztulását s tágulását minden módon eszközleni s előre segíteni. S valóban, kik anyatejjel szított előítélet, lágy velejű vakság, vagy hiú indulatosságból mindig azt akarják, hogy az élő nyelven

örökkön örökké uralkodjék a holt nyelv, azok, ítéletem szerint nem tesznek bölcsebben, mintha az élőket halál uralkodása alá törekednének állítani, s azt merem nekik jövendölni, hogy hazafi társaik egykor sírhantjokra csak hervadt virágokat s kórót fognak tűzni, mert éltökben holt nyelvű lehelletökkel a jelenkor annyi fejledező bimbóit gyászba boríták s az anyaföld virágaira halál leplet vontak. Az anyanyelv tökéletesítése tehát, mert ez által a nemzeti jó nőttön nő — kötelességeink egyik legfőbbike; s midőn igazi nemességünk, értelmi súlyunk s azáltal lelkünk évről évre, napról napra bővül s tágul, nyelvünknek is ebben az arányban tágulni s haladni kell, s így ki magyar nyelvünk kifejlését, gyarapodását, gazdagulását hátráltatni akarja, egyenesen a hon legbecsesebb javát gátolja, s ekkép mint sértője s ellensége nemzetiségünknek nem dicséretre, hanem büntetésre, átokra méltó.» (248.) «A ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében; az pedig, a ki ellene szegül, sejdítlen — mert nem akarom hinni, hogy sejtve valaki hazagyilkos lehetne — annak halálát reggeti keblében.»

1834-ben írja a *Hunniában* a magyar nyelvet ellenző magyarokról:

«Nem fogja hinni, nem fogja hihetni az utókor! Halálos álomba merülten, majd ki vala törülve már a nemzetek sorából a magyar. Buta önfeledésben lábaival tapodta, a mi emberek közt legszentebb s szinte csak ez vala életének jele. Virradni kezd egy szebb hajnal, új lelkesedés ébred, gyúl a honszeretet égi tüze, s feltámad hamvaiból az egész emberiség díszére egy nemzet, mely ezer viszontagságai közt soha, még soha nem fejtheté ki magát férfiúi korra. Ó, kinek nincs hazája, nincs honi bölcsője, nem értheti, mily kín, mily öröm, mily tébolyodásig kima-

gyarázhatatlan érzés, imádni a hazát, azt mind mélyebb s mélyebbre sülyedni s végkép élet nélkül merevedve látni; s lenni viszont tanúja, mint ébred, mint fordul az élet felé vissza.»

«S bágyadt, csak gyengén élő léte közt mily hazafiakra, mily magyarokra talált! Ó szégyen, ó minden emberi díszből kivetkezett magaviselet! Sokan bosszankodva fogadták az ismét megjelenőt s nem alattomban s titkon, de nyilván az egész világ láttára, sőt kérkedve a legvilágosabb nap alatt lökik el s taszítják vissza dohos koporsója alá. Ennyit, ily iszonyút mívelhet az áltanulás, az álnevelés által lebilincselt szolga-ember!»

«Mit kívánt az ország képviselőinek része? Mit kívánt? Hogy végre magyarul szóljon a magyar? Korántsem. Ismervén sokakban a gyermekkortól kínosan becsepegtetett latin tudományt s így ehhez nagyobb vonzódást mint a hazához, mint a természethez, ennyit nem mert, ennyire nem emelte szerény tekintetét. Kérte csak egy része a hazának a hazának másik részét, engedne felírást a fejedelemhez, alázatos esedezést, hogy végre magyarok közé, a holt latin nyelv helyébe az élő magyart lehessen behozni!»

«Hiszed-e, külföldi, bárhol van is hazád a Hebridek fagyos határaitól, le a forró övig, hogy ilyes e földön történhetik? S lásd ilyes az én hazámban csak nem régiben történt! Esedezett egy rész, melyet azért ábrándozónak csúfoltak, nem idegen, nem külföld, de honunk szülte, anyaföldünk táplálta vérrokonunk köre előtt: nemzeti nyelvünk használását ne tagadná nemzetünkből ki. De hasztalan. A tagadók része gúnykaczajra fakadt s szánakozási mosolygással tajtékzá be a legszentebb vágyakat; része már rég kivetkeztetve a nemzet minden sajátságaiból, bosszankodva, haragra gyúlva veté vissza, mint éretlen kor hiú viszketeg-

ségét, azt, a mit annyi századok előtt hoztak s annyi időtől fogva keservesen őriztek elődeink, anyanyelvünket! több hónapig dísztelenítté egy gyalázat versenye a valóban szerencsétlen hazát! Esedezés és megtagadás; a szívnek legmelegebb, legőszintébb ömledezései s fagyos visszavonulás; a nemzethez hű ragaszkodás és annak szívtelen visszalökése; a természeti törvények tiszta magyarázata és a rabulai, sophistai szőrszálhasogatások, ily fegyverekkel vívott a tág kebel a szűklelkűség ellen s tanácsinkban, úgy hiszem, még ma is vívna sikertelen, hasztalan, ha felsőbb parancs nem jön, megszüntetni valahára e szégyenpört.»

«De hogy magyar szegzi magát magyar szó ellen, olyasról úgy hiszem, emberek közt példa még nem volt. Csalárd, hazaáruló minden időben, minden nemzetek közt létezett; de olyast, ki minden nemzeti sajátságaiból önként s maga vetkeztette volna ki magát, ki odahagyván az anyanyelvet, felejtvén mindent, mi becsületes embert honához köt, magamagát törülte ki hazafiai sorából s saját kezeivel nyomta legyen korcsság czímerit homlokára, olyast, járd be földtekénk mind a négy vidékét, bár csak Hunnia földje tudott teremteni...» «A nemzetek egybekeveredése példáival, azon elfajzások- s elkorcsosulásokkal, melyek nyomorúságai közt oly sok nép hervadoz, emberi évrajzaink minden lapján találkozunk. De hogy meggondolva, tanácskozva, maga döfte legyen egy nemzet is a megsemmisítő vasat saját szívén keresztül, ily hír, ily herostrati tett csak Árpád maradékaira jusson?»

Könyveiben, beszédeiben mindig szenvedélyes rajongással szól a magyar nyelvről. «A magyarnak léte és a magyarnak nyelve synonymon, és ő akkor veszti nyelvét, mikor veszti létét, és akkor veszti létét, mikor veszti nyelvét!» — «Ha a tót rossz tót, ha a görög rossz görög, az oláh

rossz oláh, a sváb rossz sváb s anyanyelvét gázolja, nagy bűnös, de mivel hazáját el nem pusztíthatja, bocsánatot nyerhet. A magyar ellenben, ha mostani körülményei közt, melyekben szinte minden egyes könnyen gyilkolhatja honát, rossz magyar s nyelve fölött szüntelen nem virraszt, csak azt a levegőt, csak azt a földet sem érdemli, melyet szí, melyet tapod, s a nagy mindenségnek leggyávább, legutálatosabb teremtménye, salakja.»

S e rajongással lelkében mégis oly mérsékelt, higgadt a magyar nyelv terjesztését illető követeléseiben, mint kivüle senki sem. Már 1834-ben, mikor a Hunniát írja, ugyanazt az álláspontot foglalja el, mint 1842-ben tartott híres akadémiai beszédében, melyet a magyar közönség akkor oly kedvezőtlenül fogadott, s mely erősen előmozdította Széchenyi népszerűségének csökkenését.

«Nem a török járma» — írja — «alacsonyítá le nemzetiségünk természetét, mert tudva van, honunkban zsarnokoskodott sok basa magyarul szólt; nem a német sülyeszté latinba a magyart, mert az másutt sem alkalmazta; de a magyar maga taszítá le anyanyelvét a selejtesség közé és saját kezeivel nyomta rá az alacsonyság pecsétjét. Le is esett az előszobák s istálók falai, kunyhókba és a szántóvető körei közé; s századokig felejtve s tisztítlan hevert a férfitól becsben nem tartott, a szépnemtől nem értett honi nyelv. Túlhatottak e közös lethargián némely ébresztők szavai, igaz; tanácskozásainkban mindinkább terjedett a magyar szó és néha-néha a felsőházban is hallatik már. De mi nagy siker még mind ez? Semmi, sőt szánakozási tárgy, míg a magyar nem magyar törvény szerint él; míg a magyar törvényes királyával nem magyarul szól, mindaddig nincs mivel fitogtatni magát, nincs miben büszkélkedni.»

«Nemhogy tiszteltük s becsültük volna, hanem mi magyarok saját lábainkkal tiportuk, saját kezeinkkel piszkoltuk be századok óta anyanyelvünket. Felébredünk valahára egy kissé hosszabb s tán kialudtabb ébredtségre s ime rögtön magyarosítani akarunk mindent. Ha becsmérelni, kaczagni meri valaki azt, mit magunk sem tudunk becsülni, mimagunk is gúnyoltunk tegnap csak, de most egyszerre mindenkit imádására akarunk kényszeríteni — jaj annak.»

«Magyar nyelvünk s magyarságunk hitelét vajjon mi alapítsa meg fejedelmünknél, micsoda országunk oly külön nemzetiségű testvérlakosinál? Tán szép egyetértésünk, melyben élünk; azon tisztelet s barátság, mely a nemest köti a mágnáshoz s viszont; azon szeretet köteléki, mely e rendeket a polgárság és parasztsághoz oly erősen szorítja s viszont; azon dicső türödelem, mely külön vallásinkat szinte egy testbe s lélekbe egyesíti, vagy mely soha nem engedi az irigység azon tüzét fellobbanni, mely a gyarló emberi kebelt oly emésztőleg égeti, ha más emelkedik fölibünk, ha más lép közelebb a fejedelmi székhez? Vagy tán szebb szokásink s divatink vessék meg a magyar nyelv hitelét, minthogy azok a csinosulandó nyelvnek előjelei vagy együttjárói? Tán szabadályosságunk (liberalitásunk) és azon minden gőg és erőlködés nélküli bánásmódunk, mely által ügyünket másokkal kedveltetni s megszerettetni, és őket hozzánk csábítni kívánjuk? Víz tódulj a hegyre; kő veszítsed el földhöz vonzó súlyodat, természet bomolj ki öröki sarkaidból; miért nem kívánjuk, miért nem sürgetjük parancsolólag inkább ezt?»

«Mondjunk le csak képzeletinkről; hasonlítsuk magunkat más nemzetekkel össze; nézzük a nagy következést, ítéljünk azután, és piruljunk; ne oly nagyon azonban magunkért, mint inkább kötelesség felejtette s természet

útjából kitért eldődinkért; mert mi a mindig nevekedő méregnek árjától ellenállhatatlan ragadva, mai nyomorink, szégyenink közé legfőkép ő hibáik, ő vétkeik által bonyolíttatánk, s ma keservesen azok után bűnhődünk!»

«Valóban önkecsegtetés nélkül ily szerencsétlen eljárások következésében nagy sikert nem várhatunk! Nem is volt minden kedvező jelek mellett nemzeti létünk oly nagy veszélyben még soha, mint most. Mert ezelőtt csak szenderegtek inkább s nyugodtan vesztegeltek honunkban az egymás elleni hatások és erők, midőn most ébredtebb s nyilvános súrlódásban van a kicsi, gyenge nemzet a mindennap nevekedő s nagyobb erőre emelkedő külhatások és külerők elsőbbségeivel.»

«Ezelőtt magyarságunkért nem tettünk semmit, vagy legalább nem eleget, ez vala legfőbb hibánk; most pedig az, hogy érette alig, de ellene cselekszünk s eszközlünk untiglan. Hosszas álmunk utáni ijedtségünkben, hogy nemzeti létünk minden sajátságaiból majd-majd kivetkeztettünk, rögtön akarjuk helyrehozni azt, mit eldődink *nyolcz* század alatt mulasztottak el. Jóllehet mindent csak léptenként látunk a természetben fejledezni, magyarságunkat még is máról holnapra valami csoda által akarjuk emelni, elaljasodásunk közt magunk szállítottuk le s hová megint csak mi emelhetjük fel, — egyedül ezen feltételek alatt:

Ha a magyar nyelvet minden kíméléssel, egyedül, s csak szorosan a latin helyibe állítjuk, se nagyobb, se kisebb kört annak adni nem kívánván, mint politikai és iskolai tekintetben ez foglalt; ha

Ennél szigorúan megállván, mindenkit háborítlan és szabadon hagyunk, valamint vallása, úgy nyelve, szokási s nemzetiségi sajátságinak gyakorlatában; s végre ha

Tántoríthatlan egyességben szokásinkat nemesítjük, értelminket tágítjuk, alkotmányunkat feudális szennyeiből kitisztítjuk, anyanyelvünket mindinkább s inkább kiképezzük s csinosítjuk, szóval ha ügyünket annak józansága és szépsége által megkedveltetjük.

«*Ki ennél kevesebbet vagy ennél többet akar, az vagy a nemzetiség jogait felejté el, vagy az emberiség igazait támadja meg.*»

Ezek voltak Széchenyinek a magyar nyelvre vonatkozó követelései. Széchenyi, mikor a közpályára lépett, már erősen lüktető nemzeti érzületet talált. A nemzeti irodalom hatása beszivárgott a hivatalos Magyarország körébe is s a megyékben s az országgyűlésen különösen e század elejétől kezdve, mind hangosabban s nagyobb kitartással lép föl a hazafiak követelése, hogy a magyar legyen a hivatalos nyelv s hogy terjeszteni kell a közoktatás eszközeivel.

E nemes buzgalom, mely a fölébredt nemzeti érzületből fakadt, egyes esetekben átlépte azokat a határokat, melyeknek tiszteletét az okosság parancsolta, nehogy a magyar nyelv erőszakolásával ellenszenvet és ellentállást keltsen a nem magyar népfajok között.

Széchenyiben ez az eljárás aggodalmakat kelt s bármennyire óhajtja is a magyar nyelv terjedését s uralmát, lehetetlennek tartja, hogy e czélt rögtön el lehessen érni. A magyart nem tartja eléggé fejlettnek, műveltnek, hogy beolvasztó ereje lehessen, s a magyar nyelv időelőtti, erőszakos terjesztésében csak akadályt és veszélyt lát a hazára nézve, holott idővel, mikor a magyar megszerezte szellemi és kulturai felsőbbségét, magától és békés úton fog bekövetkezni az idegen elemek beolvadása. Méltányosságra, kíméletre és tapintatra figyelmezteti tehát a buzgólkodókat.

«Ha valaki» — mondja 1842-ben — «magyarul tud, ma-

gyarul beszél, innen következik-e, mikép neki azért már magyarrá is kellett volna átalakulnia? Mert ha így, ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül nyelvmesterekre, sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ s meg lesz mentve s feldicsőítve fajtánk. Nyelvet, nemzeti sajátságot ily felette könnyű szerrel azonban, én legalább úgy hiszem, még csak biztosítani sem lehet s annál kevésbbé szilárdabb s tágabb alapokra állítani; minthogy a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pengése korántsem dobogása még a szívnek és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még.»

«Jaj mi kevesen vagyunk, így sopánkodnak, lehetetlen, mikép ennél fogva a roppant számú német és szlávban el ne olvadjunk; terjeszteni kell tehát a nyelvet s nemzetiséget mindenekelőtt.» És ez felette helyes, csakhogy a «mikép» körül forog a siker, minthogy nem minden modor vezet czélhoz. sőt a mostan divatozó attól egészen eltávolít. Engem soha nem ijesztett csekély számunk, de fennmaradhatásunkért annál erősebben rettegtem mindig azon okból s ezt ki kell végre mondani, mert fajtánk anyagi, mint szellemi léte oly *felette könnyű*. Itt a baj és essünk át elvégre a önmegismerésnek ezen legkeserűbb adagán, mert csak ez után javúlhatunk teljes egészségre, mikép t. i. nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata s e szerint épen nem azért forog veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi.»

«Nagyobb számban vélnek lelni üdvöt, boldog Isten, mintha bizony például 30 millió barbár népben több magához vonzó, több magába olvasztó varázs volna, mint bármily kis számban is, ha ez a czivilizáczió kincsétől felcsordul. Ha ökölre, botra kerül a dolog, akkor megenge-

dem, a nagyobb számban az olvasztói varázserő a felsőbbség. De csak háborúban sem mindig, mert a nehány maczedoni bors megtöri a számtalan persa borsot; és a kis számú hellén dicsőíti fel Marathon síkjait; még csak háborúban sem mindig s hát minél kevésbbé még a lelki tehetségek szabad surlódási mezején, s kivált mostani századunkban, mikor az erőszak előbb-utóbb egyedül saját magának ássa sírját.»

«Azt, hogy a magyar nagy, hatalmas, dicső nemzetté legyen, jólehet saját bennünk nemcsak a feltámadási, de még a fölemelkedési erő is, soha el nem érjük, hacsak lelki felsőbbség által nem. Ennek eléréseért kötelességünk tehát buzgólkodnunk. — S im ez az egész titok, miképp menthetjük meg fajtánkat bukástól s miképp emelkedhetünk nagy, hatalmas, dicső nemzetté. Felsőbbség által, vagy sehogy sem.»

«Ne keressük ennek okáért mentőnket sehol is egyebütt, mint saját, vagy inkább személyes erényeinkben s lelki felsőbbségünkben; személyes tulajdonainkban mondom, mert nemzetnek erénye s felsőbbsége csak annyiban van, a mennyiben lehető legtöbb egyes tagja ugyancsak betölti saját helyét férfiasan és szeplőtelenül. . . . Nincs a haza terén egy, ki nemzetiségünket ne terjesztené, vagy azon csorbát ne ütne. Ki erkölcsileg bármily kicsinynyel is felsőbb, az terjeszt; midőn a bár hajszállal alantibb csorbít.»

«Képzeljünk magunknak habár csak egy millió főből álló nemzeti családot, melyben annyi értelmi súly, polgári erény, szép szokás, ízlési varázs, kiművelt tudomány, életbölcseség, gyakorlati tapintat s több efféle elsőbbség volna felhalmozva, miképp minden segédkezet, helyes útmutatást, bölcs tanácsot tudna adni, minden készítményei tökélylyel

volnának végezve, körében akaratlanúl is jól és kellemesen érezné kiki magát, mert mind családi, mind társasági viszonyai bájteliek volnának s mely mintegy bölcsője s kincstára volna minden emberi találmánynak s előmenetelnek, intézményeinek jótékony voltát pedig kiki egyiránt éldelhetné, szóval: melyről értelmi felsőbbségénél fogva azt lehetne mondani, *az oknak népe.* S meg kell engednünk, hahogy az emberiség előmeneteli, tökélyesülési vágyát kérdésbe venni nem akarjuk, mikép ily ideál népben lassankint mindannak el kellene olvadnia, ki azzal szorosabb érintkezésbe jő. Maga magától s a nélkül, hogy tolakodó volna, nőne és terjedne az; mert midőn mindenben mintáúl szolgálhatna s példakép vétetnék, természetes, hogy lassanként mindenben utánozva is lenne s ekkép mind nézeteit, mind szokásait s ezekkel múlhatatlan érzelmeit is, mert jó példa, jó tett és ez általán mindig hálát arat, lassanként azokra ruházná, kik vele érintkezésbe jönnek, mi által nyelve is terjedne múlhatatlan; mert ébredjen csak egyszer érzet s bizony annak tolmácsa a rokonhangú szó sem marad sokáig el.»

«Képzeljünk magunknak ily ideál népet s kérdem: nem leszünk-e kénytelenek megvallani, mikép ilyesben határ nélkül több olvasztói varázs rejlenék, mint bár 40—50 millió fejletlen s tudatlan egyajkúban; s hogy e szerint minden nép és így a magyar is sokkal nagyobb olvadási veszélyben van, ha minőségi súlylyal jő érintkezésbe, mint ha egyedül a nagy számmal volna dolga, mely eláraszthat, feldúlhat, sőt meg is gyilkolhat, de elolvasztani, megsemmisíteni soha nem képes; midőn más részről világos, hogy minden nép és ekkép a magyar is egyedül minőség és nem szám által olvaszhat más vért magába.»

«Hogy pedig legyen is ok magyarul beszélni s azt nem

eröltetve, de szívesen cselekedhesse is sok s az Istennek nyilt ege alatt, minden nézetű, minden hitű kölcsönös megbecsülésre, rokonszeretetre olvadozhasson is és ekkép minden velő, minden kebel egy nagy nemzeti érdekre forrhasson egybe: ám terjesztessék Hunnia határai közt a magyar alkotmánynak áldása mindenkire, úgy hogy a legkisebb se legyen abból kizárva, de arra is bármily csekély részben s mily lépcsőkön mégis elhasson jótevő melege.»

Így gondolkodott a legrajongóbb magyar a nemzetiségi kérdésről Magyarországon. Nézetei mélyek és helyesek voltak. De az időpont, melyben nézeteit hirdette, nem volt kedvező. Az ifjú nemzeti lelkesedés nem volt hajlandó meghallgatni a mérséklet szavát, ámbár a cselekvés terén tervtelen, töredékes és gyakorlatiatlan volt s inkább ingerelt, mint hódított. Azután a szláv mozgalmak aggodalommal s elkeseredéssel töltötték el a magyar közvéleményt s a magyarság ebben az időben inkább megtámadottnak, mint támadónak érezte magát s midőn Széchenyi erőszakos magyarosítással vádolta a magyarság lelkesült hiveit, tekintélyes szavával igazat adott a szláv izgatóknak, kik a magyarok erőszakoskodása miatt panaszkodtak. A magyar sajtó meg is támadta Széchenyit akadémiai beszéde miatt s népszerűsége, mely a Kelet Népe megjelenése után úgy is erősen megingott, jelentékenyen csökkent. Érezte ő ezt maga is. «Nem vagyok oly botor hinni, mintha előadásom csak fogékony kebelre talált volna, sőt teljesen meg vagyok győződve, hogy nézeteim igen távol esnek a mai népszerű eszméktől, mert sem a nagy tömegnek nem hízelegnek, sem túlságokra fel nem hívnak és ekkép jóakaróim csekély számát tán még inkább gyéritendik, mit azonban türnöm kell» s ezt mindig eltűrte, mikor a népszerűség s az igazság között kellett választania.

Ily alakot öltött Széchenyiben a nemzetiség eszméje. Ő, mikor politikai működését megkezdette, az előbbi korszak fejlődésének eredményeként, egy nemes aspiráczíót talált, melynek még nem volt megfelelő tartalma s azért még békésen megfért a szellemekben a saját lényegével határozott ellentétben álló törekvésekkel. A hazafiak azt követelték, hogy magyar legyen az országgyűlés, a hatóságok, a közoktatás nyelve. Magyarok akartak lenni, követelték a magyarság külsőségeit, terjesztésének eszközeit s ugyanakkor küzdöttek a rendi intézmények fentartásáért is, melyek a magyar faj fejlődését, megerősödését akadályozták. A dolog lényegét még alig sejtette valaki.

Széchenyi volt az első, kinek elméje nem tűrte el ezt az ellenmondást s a kinek szellemében létrejött a logikai összhang a nemzet legfőbb czélja s az elérésére szolgáló eszközök között. Így alakúlt át szellemében egy homályos vágy öntudatos politikai rendszerré, ő lett a magyar nemzeti politika megalkotójává, mikor egy társadalomnak, melyet partikuláris érdekek szaggattak szét s melyből a nemzeti közszellem hiányzott, egy magasabb elvet, a nemzeti érdeket tűzi ki, s azt követeli tőle, hogy ennek minden egyéb érdeket alá kell rendelnie.

Egy új, nemesítő, termékenyítő politikai világnézetnek első hirdetője ő, mely megdöntötte a régit s a szellemeknek új irányt adott s új mértéket emberek és intézmények megitélésére. Ezentúl nem a rendi intézményekhez való rendületlen ragaszkodás szerezte meg a jó hazafi czímét, a tekintélyt és népszerűséget, hanem a szabadelvű reformokra való törekvés. A fennálló jogrendnek sok híve volt még s a minden újítást akadályozó kormányban hatalmas szövetségest találtak s a küzdelem még sokáig folyt a két ellentétes politikai világnézet képviselői között s a nem-

zetietlen partikularizmus sikerrel akadályozta a szabadelvűek törekvéseit.

De a nemzet kiváló szellemei meg voltak győződve, hogy a magyar nemzetet csak a Széchenyitől kijelölt eszközökkel lehet regenerálni s fentartani. S valóban a nemzet élete attól függött, képes-e az új elvet egész nagyságában magába fölvenni s van-e benne annyi erő, hogy azt minden következményével megvalósítsa.

XIII.

Széchenyi föllépésének mély hatása volt a nemzetre. Minden reá vonatkozó hagyomány azt bizonyítja, hogy kivételes, eredeti, gondolkodásban s cselekvésben mindenkitől elütő, nevezetes egyéniséget láttak benne kortársai s azt a benyomást tette rájok, hogy nagy befolyása lesz nemzete sorsára. S valóban a forrongás, melyet a szellemekben előidézett, oly mélyreható, gyökeresen átalakító volt, hogy eredményeinek nagyságával nem hasonlítható össze történelmünk egyetlen egy korszaka sem.

Sőt a tényezőket tekintve, melyek ezeket az eredményeket elérték, e mozgalomhoz hasonlót nem találunk az európai nemzetek történetében sem. A mi lehetetlennek látszott, itt megvalósúlt. A rendi társadalom felsőbb osztályai kitartó, lelkesült küzdelemben törekedtek a középkori jogrend megdöntésére s az állampolgári társadalom intézményeinek életbeléptetésére, saját kiváltságos állásuk, uralmuk megszüntetésére, a demokratikus elemek nyomása, sőt közreműködése nélkül. A rendiség konvenczionális eszmekörét, melynek kizárólagos uralma alatt a szellemek összezsugorodtak s melyben meddőségre voltak kárhoztatva, keresztültörte egy magasabb elv s ez nemesítette meg az embereket, ez termékenyítette meg szellemöket s emelte föl a mély sülyedésből.

Széchenyi hatásának titkát az egykorúak nem tudták kielégítő módon megmagyarázni. Kossuth Lajos talán kortársainak nézetét fejezte ki, mikor a következőket mondja Széchenyiről: «A honszeretet azonban gróf Széchenyinél henye sopánkodásban nem párolgott el. Ujjait a kornak ütérére tevé és megértette lüktetéseit. És ezért, egyenesen ezért tartom én őt a legnagyobb magyarnak; mert nem ismerek senkit historiánkban, kiről el ne mondhatnók, hogy százados hatásra számított lépései sem korán, sem későn nem érkeztek. . . . Gróf Széchenyit a kor szükségeinek hatalma alkalmas időben ragadta meg. Ő korának nyelvévé lőn, ő a nemzet jobbjai gondolatának szavakat adott. Ha kész anyagot, kész fogékonyságot nem talál vala nemzetében, bizonyosan beteljesedett volna rajta:

> Vous serez étonné quand vous serez au bout:
> De ne leur avoir rien persuadé du tout.»

Tovább a kor óramutatójának nevezi s azt mondja, hogy «tán inkább őt teremté a kor, mintsem ő a kort; dajkája lett a jövendőnek, kapocs a tegnap és ma között».

Kossuth Lajos, mikor e sorokat írta, nem volt még az a nagy történelmi egyéniség, a mivé később lett, s ő, a ki korszakot teremtett nemzete életében, ma bizonyára nem tulajdonít a kiváló embereknek ily alárendelt, gépszerű szerepet a nemzet fejlődésében, mióta tudja, hogy a géniusnak mily nagy munkájába kerül kiküzdeni az új kort a saját kora ellen, mily óriási intenziv erő szükséges ahhoz, hogy valaki tespedő, önzésbe merült, tudatlan tömegeket megmozgasson, magával ragadjon s évszázadok óta megszokott nézetek és állapotok ellenére új irányba térítsen.

Hogy mindenki korának szülötte, hogy mindenkinek alkalmas időben kell megjelennie, hogy hathasson s hogy senki sem hathat, ha meg nem értik az emberek, az oly

kétségbevonhatatlan igazság, hogy szinte banális róla beszélni. De a génius több, mint korának nyelve, többet tesz, mint azt, «hogy a nemzet jobbjai gondolatának szavakat ád». Ellenkezőleg ő ad oly gondolatokat nemzetének, melyekre évtizedekig, sőt évszázadokig tartó fészkelődés, elégedetlenség, sóvárgás után sem voltak képesek jutni a nemzet közönséges elméi. Mert az értelmiségnek az a mennyisége, mely a jobb, de középszerű elmékben szokott lenni, még nem elég arra, hogy nemzeteket átalakító gondolatokat hozzon létre. S valamint ha millió oly testet teszünk egymás mellé, melyek mindegyike 30 fok meleggel bír, nem jön létre oly hőmérsék, mely az ércz megolvasztására szükséges, vagy valamint sok milliárd szentjánosbogár egyesített bágyadt fényéből nem keletkezik annyi világosság sem, mint a mennyit egy világító torony czélja követel: úgy ha számtalan millió ily elme szellemi erejét egyesítenők, sem fog ily gondolat létrejönni, mert ehhez a génius szellemi életének intenzitása szükséges, s az emberek tömegei örökké homályban járnának a saját kis értelmiségök mécsese mellett, ha a génius elméje nem árasztana világosságot mindenfelé, melynek fényénél messzebb látnak mint azelőtt s bámulva veszik észre, hogy mi minden van a világon, a miről nekik sejtelmök sem volt. S ekkor sokan, kikben homályos nemesebb ösztönök lappangtak, azt találják, hogy az új világnézet hirdetője egészen lelkökből beszél, legtitkosabb gondolataikat fejezte ki, holott üresek voltak és némák s azok maradtak volna éltök végéig, ha a génius meg nem szólal, s a mit saját gondolataiknak tartanak, nem egyéb, mint a génius szava harsogásának gyenge viszhangja.

A génius hatásának titka nem abban rejlik, hogy azt mondja ki, a mit sokan tudnak, hanem hogy teljesen újat

alkot politikában, művészetben, tudományban, melyben a dolgok lényege, igazsága jelenik meg s mint egy kényszerítő hatalom veti alá magának a szellemeket. Ez a nagy igazság, mint sejtelem, mint töredékes ismeret, apró törekvés, szétszórva meglehet egyes emberekben, de ily alakban szükségkép hatástalan. E szétszórt elemek a génius szellemében olvadnak össze egy nagy egybefüggő egészszé s csak ebben az alakban válnak átalakító hatalommá.

Széchenyi Magyarországban készen találta az ébredező nemzeti érzületet, mely azonban tartalmatlan, homályos aspiráczió volt. A nemzeti érzületnek ily alakban nem lehetett átalakító hatása az ország intézményeire, a nemzet világnézetére. S valóban azt látjuk, hogy a legerősebb nemzeti érzület békésen megfért egy és ugyanabban az elmében a rendi intézmények kultusával. A nemzeti érzület tehát ebben az alakban örökké hatástalan maradt volna, mert a rendi intézmények fentartása lehetetlenné tette a nemzetiség kifejlődését s e czél csak az európai állampolgári társadalom jogi és politikai intézményeivel volt elérhető.

Voltak bizonyára sokan, a kik a külföldi irodalmak hatását megérezték s szabadelvűebben gondolkoztak, mint a nemesség nagy tömege. A szabadság és egyenlőség eszméivel sokan rokonszenveztek itt is s a politikai idealizmusnak nem egy képviselője volt a nemesség között. Annak a kozmopolitikus szellemi áramlatnak hatása volt ez, mely még nem nemzetiségért, hanem az emberiségért, az általános emberi szabadságért rajongott. De a magyar szabadelvüség is elmaradt a világtól s egészen a XVIII. század általánosságaiban volt elmerülve. Azt az új jogrendet, melyben a francia forradalom befejezése után az új elvek megtestesültek, nem ismerték, az állami élet gyakorlati problemái-

nak megoldásában járatlanok voltak s azért az intézmények részletei s működése nem is érdekelték őket. Ez oknál fogva a szabadelvűbb felfogás s a reformok óhajtása némelyeknél e téren sem lehetett egyéb homályos vágynál, melynek ebben az alakban nem lehetett hatása a közéletben s mely nem vezethetett a politikai intézmények megváltoztatására.

Széchenyi e két különálló s ily alakban meddő áramlatot egyesíti, egybeolvasztja, de oly módon, hogy valami teljesen új válik belőle. A homályos nemzeti aspiráicziót öntudatos politikai törekvéssé alakítja át, egy életrevaló fajnak megmentését s nemesebb kifejtését tűzi ki a nemzet czéljáúl, a nemzeti érzületet megtermékenyíti s kiszabadítja a logikátlan, természetellenes kötelékből, mely megbénította, s ellentétbe állítja a nemzeti érdeket a rendi intézményekhez való ragaszkodással; s midőn ezeket az intézményeket megtámadja, ugyanakkor a reformokat követeli a nemzetiség érdeke nevében, tehát nem az általános emberiségi ideál megvalósítására, hanem egy nemzet életének, fejlődésének biztosítására s itt nem általános elveket hangoztat, hanem az európai államok jogrendjének s e jogrend üdvös következményeinek ismerete alapján kijelöli az intézményeket, melynek eltörlését vagy életbeléptetését a nemzeti érdek követeli.

Igy azokat, a kikben erős volt a nemzeti érzület, logikájával megnyerte a reformoknak; s azokat, a kik a reformokat óhajtották, megnyerte a nemzet ügyének s mind a két irányt egyesítette egy magasabb czélban, a magyar faj kifejtésének s jövője biztosításának eszméjében.

E felfogásnak nem voltak előzményei, ő volt az első, a ki bevitte Magyarország közéletébe. A nemzetiségi eszmének ez az összeköttetése az európai czivilizáczió intézmé-

nyeivel, mint a nemzeti erő fokozásának eszközeivel, a Széchenyi agyában fogamzott meg először. Ez volt a legegyszerűbb, leglogikaibb gondolat s azért a legtermékenyebb is. S habár Széchenyi nem volt jó véleménynyel nemzete értelmiségéről s jelleméről, látván, hogy irtózik minden egyszerűtől s czélszerűtől s konokúl ragaszkodik mindenhez, a mi komplikált és észszerűtlen, a miért nem is talált fel s nem javított semmit, s többször mondja, hogy vajha mielőbb válnék a magyarból az *oknak népe,* más szóval logikai nemzet, hogy valahára képes legyen czéljainak megvalósítására az egyedül alkalmas eszközöket felhasználni, — mégis ez az eszme nem veszett ki többé a magyar közéletből s az a nagy forrongás, mely 1830. és 1848. év között a nemzet szellemében végbement, nem egyéb, mint a legkülönbözőbb felfogásokból kiinduló kisérletek, megtalálni a formát, melyben a nemzet fejlődése s érdekeinek megvalósítása biztosítva legyen.

De a Széchenyi szellemi tartalmában rejlő nagy igazság egymaga még nem magyarázza meg a mély hatást, melyet Széchenyi föllépése kortársaira tett; Széchenyinek oly személyes tulajdonságai voltak, melyeknek ép oly nagy részök volt a sikerben, mint magának az igazságnak.

Minden kiváló egyén nem csupán szellemi tartalmával hat. Ő nemcsak bizonyos szellemi elemek egybeolvadása, hanem oly személyes tulajdonságok összesége, melyek másokban külön-külön meglehetnek ugyan, de mivel együtt nincsenek meg, hatástalanok. A történelmi egyéniségnek valamennyivel föl kell ruházva lennie, hogy missióját egy bizonyos korban teljesíthesse.

Tizian, Rafael, Michel Angelo s általában a nagy művészek oly lényeges tulajdonságokat egyesítettek magokban, melyeknek ha bármelyike hiányzott volna bennök, nem lehet-

tek volna korszakot alkotó egyének a művészetben. E tulajdonságok külön-külön meglehettek másokban is, az egyikben hatalmas fantázia, a másikban tisztúlt ízlés, a harmadikban nemes eszmények, a negyedikben a technika virtuozitása stb. de egyik sem válhatott nagy művészszé, mert ehhez mind e tulajdonságok egy személyben való egybeolvadása szükséges.

E tulajdonságok egyesüléséből keletkeznek azok a fényes hatalmas személyiségek, a kik nem férnek azon formákba, melyeket évszázadok fejlődése alkotott, hanem szétrepesztik őket s újakat alkotnak. Az ily emberek ép azért oly ritkák s a nemzeteknek sokáig kell várni, míg véletlenül egy anya megszüli azt az embert, a kiben minden tulajdonság megvan, a mely az új alkotásokra szükséges. Az ily egyének azután a bámuló nemzeteknek felépítik a dómokat, kifaragják a szobrokat, megfestik képeiket, megalkotják világnézetöket, eszményeiket, vallásukat, költészetüket, tudományukat s ők táplálják s frissitik fel az emberek szellemét az új igazsággal.

Széchenyi is oly tulajdonságokkal bírt, melyek elszórva meglehettek kortársaiban, de melyek csak benne voltak egyesítve s ezeknek összesége tette őt alkalmassá a reformátor szerepére.

Voltak Magyarországban nagy és gazdag arisztokraták; voltak mások, kiknek mély elméjök volt; voltak, kikben erősen lüktetett a nemzeti érzület; voltak, kikben megvolt az erkölcsi bátorság meggyőződésök nyilvánítására; voltak olyanok is, kik hazájokban nem laktak s hosszú ideig külföldön tartózkodtak; lehettek mások, a kik a saját körükben gyakorlati s cselekvésre termett emberek voltak; lehettek olyanok is, a kiknek e tulajdonságokból egynél több is jutott. De Széchenyiben valamennyi együtt volt meg,

ez fokozta személyiségének fényét, súlyát és hatalmát oly magasra, hogy mellette eltörpülnek s elhomályosúlnak kortársai; s tegye meg a próbát bárki, vegyen el az elősorolt tulajdonságokból csak egyet is s ki fog tünni, hogy Széchenyi, ha nem nagy úr, vagy nem mély elme, vagy nincs eltelve rajongó fajszeretettel, vagy nincs erkölcsi bátorsága, vagy a külföldön nem szokja meg az európai czivilizáczió eredményeit, vagy nem gyakorlati, fáradhatatlan munkás s alkotásra képes szellem: Széchenyi nem az, a ki volt s nem lehetett volna mély hatása nemzete fejlődésére.

Egyike a legnagyobb előnyöknek Széchenyire nézve magas társadalmi állásában rejlett. A rendi intézmények heves megtámadását szegény, alacsony állású vagy a demokracziához tartozó egyén részéről bűnös merényletnek nézte volna az arisztokratikus társadalom. A Széchenyi támadása nemes példa volt az osztályérdek fölé való emelkedésre, melyet csakhamar sokan követtek. Széchenyinek erről tiszta tudata volt s őt, 27 jobbágyközség urát senki sem gyanusíthatta elfogúltsággal, az arisztokraczia gyülöletével, melyhez maga is tartozott. «A nemzeti mind szellemi, mind anyagi gazdagságot, itt-ott lappangó s eldiribolt erőnek egy czélra egyesülő varázsa által előmozdítani vala főeszmém. S miután a fő és nemesi rendek elkorcsosultában véltem látni nemzetünk legnagyobb baját, annak örültem leginkább, hogy Isten éppen ezen sorra kegyeskedett mély bölcseségében állítani s nem azért, mikép ezen osztályt szinte korcs és kötelességét felejtő személyemmel szaporítsam, sőt még grófi czímem, vagy kamarás kulcsomtól fel is fuvalkodjam, hanem hogy mint rokon s ugyanazon szinű vagy inkább ugyanazon egy soron álló nagyobb sikerrel, mondom, minthogy gyakorlatilag megdönthetet-

len igazság marad az, hogy ha bár fáj is a megérdemlett gúny és a méltó leczkézés, azt mégis inkább tűrjük és makacs fejességre nem oly könnyen fajulunk, ha *magunkhoz hasonlóktól vagy magasabb állásuaktól s nem idegenektől vagy épen alulról nyújtatik az ;* s így támadának az időhöz s körülményekhez alkalmazva, mennyire bírta tehetségem, majd csipősebb, majd engesztelőbb nyomtatványaim. Munkássági körömet a messze jövendőbe tűztem, minthogy bármi sokszor voltam is közel, előmenetelünk csigahaladását tapasztalván, béketüretlenségemben bőrömből pattanni, mindig volt valami bennem, mi nemzeti sülyedésünket olyannak szemlélteté, melyből mint lassú nyavalyából ismét csak lassan lehetne kiemelkedni s ekkép lelkem parancsára, ha kellett, mindig hallgatott a vér. A hazafiságot, a nagylelkűséget mindenütt erőm szerint kitűzhetém, de melléje rendszerint egy kis számolást is ragasztottam s azon igen egyszerű okból, mert méltányos engedményekre óhajtám lassanként csábítgatni kiváltságos rokonaimat.»

Széchenyi eszméit nem fogadta lelkesedéssel a magyar arisztokraczia. Megtámadták, gúnyolták, gyanusították. Még gróf Dessewffy József s Orosz is úgy beszél róla, mint egy hazáját nem ismerő, gyakorlatiatlan ideologról. Voltak, a kik egyenesen rossz hazafinak nyilvánították. Mások nem kételkedtek hazafiságában, de jóindulatú rajongónak tartották, a ki megvalósíthatatlan ábrándok után jár, a ki valami ismeretlennel akarja fölcserélni az ismert s kipróbált magyar intézményeket. Még 1832-ben, úgy látszik, sűrűn találkozik ily felfogással, mert ezt írja Naplójába:

«A legnagyobb baj elhagyni az ismertet az ismeretlenért, axióma, de a legveszélyesebb. . . . Magyarországban így

beszélnek s fölmentve érzik magokat, ha reformgondolatokkal jövök. Igaz, hogy valami ismertet nem kell elhagyni valami ismeretlenért. De mi jobb alkotmányt ismerünk mint a magyar, az angolt, ismerjük jól és kézzelfoghatólag. Megmaradjunk-e a megyei utaknál... mert nem ismerjük.... *Ti* nem tudjátok, de arról én nem tehetek. Ha én azt mondom, adjatok a parasztnak tulajdont, nem olyat javaslok, melynek következményei ismeretlenek, hanem ellenkezőleg.»

De végre is nemzeti rajongása, mely tetteiben, áldozataiban nyilvánul, kizárólag hazájának szentelt élete elnémítja a gyanút, s mikor évek mulva, a gyakorlati tevékenység terén vállalatai s alkotásai sikerülnek és virágoznak s az emberek kénytelenek megvallani, hogy valamennyi alkalmas eszköz valamely fontos nemzeti czél elérésére, senki sem meri többé gyakorlatiatlan ábrándozónak nyilvánítani s egyéniségének súlya gyakorlati sikereivel folyton növekszik. Munkásságának ez a része az, mely őt minden akkor élő magyar embertől megkülönbözteti. Vajjon ki jutott kortársai közül arra a gondolatra, hogy Angliában gépészettel foglalkozzék, hogy Magyarországon gyárakat alapítson; a Duna medrében levő sziklákat repeszsze; a Dunán gőzhajókat járasson s Magyarországot Kelettel összekösse; a Duna két partját nagyszerű, milliókba kerülő állandó híddal összekösse; Budát és Pestet az ország nagy központjává tegye; egyesületeket szervezzen a közszellem ébresztésére; folyókat szabályozzon; s vajjon kinek volt kedve kizárólag e czéloknak szentelni életét s kinek volt kitartása s képessége e Magyarországon új és ismeretlen, számítást s üzleti szellemet követelő problémák megoldására?

Ha lettek volna emberek Magyarországon, a kiknek elméje mélyebb volt a Széchenyiénél, a kiknek alaposabb, összefüggőbb ismereteik voltak az övéinél, e gya-

korlati munkásságra való képesség nélkül, mely a czélokhoz mindig megtalálta a legalkalmasabb eszközöket, nem versenyezhettek volna Széchenyivel s nem válhattak volna az ország reformátoraivá. Eszméket lehet hirdetni szóval és írással, de reformátorrá csak cselekvéssel válhatik az ember. Midőn a nemzetnek valamely új alkotás szükségét hirdette, ugyanakkor, ha lehetett, meg is csinálta s midőn a nemzetet meg akarta győzni arról, hogy hátramaradásának oka nem kizárólag a kormányban, hanem benne magában is van, munkássága eredményeivel bizonyította be, hogy Magyarország kedvezőtlen viszonyai között is lehet sikerrel és haszonnal munkálkodni s a nemzet fejlődését előmozdítani.

Eszméivel s cselekvésével halomra döntötte az uralkodó nézeteket s valamint szellemi tartalmában, mely a nemzetiségi eszmének az európai czivilizáczió eszmekörével való egybeolvadása, egy egész nemzet öntudatra ébredése jelenik meg, úgy Széchenyi gyakorlati munkásságában egy tespedő nemzet törekvésének kezdetét látjuk, saját erejével s tevékenységével pótolni évszázadok mulasztásait, hogy fentartsa magát a jövő századoknak. Mind a kettőben egy egész nemzet fejlődésének új korszakát képviselte s ez a Széchenyi korszakos történelmi jelentősége.

Az új politikai világnézet lassan terjedt, de megállapodás nélkül. Abban a szellemi mozgalomban, mely évről-évre nagyobb hullámokat vet, a nemzetiségi eszme logikája nyilvánul, mely a nemzeti egyéniség fejlődésének akadályait, uralmának korlátait nem akarja tűrni s követeli a nemzeti fejlődés és hatalom összes eszközeit.

Mint minden új mozgalom kezdetén, az alapelvnek meg kell küzdenie a megszokott hagyományos meggyőződésekkel, a fennállóval összekötött érdekekkel, melyek nem

engedik, hogy rögtön tisztán s minden logikai következményével valósúljon meg. Így történt, hogy a nemzet kiváló emberei eleinte ingadoznak s jóhiszemű kisérleteket tesznek, vajjon a rendi intézmények formái között némi javítással, bővítéssel nem lehetséges-e igazi nemzeti élet? Mennél inkább erősödik a nemzeti érzület, mennél jobban tisztúlnak az eszmék, annál erősebbé válik a meggyőződés, hogy a fennálló intézményekkel nemzeti élet lehetetlen s végre általánossá válik a reformok követelése még a konzervativok táborában is.

Széchenyi izgatásainak hatása megérzik már az 1832-ki országgyűlés tárgyalásaiban. A nemesség a paraszt sorsával kezd foglalkozni s ha keveset enyhít is rajta s az alkotott törvény a fennállónak szabatosabb kodificácziója, mégis kitűnt, hogy szabadabb szellem, nemesebb felfogás vonúlt be a törvényhozás termébe s ha az osztályérdek diadalt ült is, már küzdenie kellett egy tekintélyes szabadelvű kisebbség ellen, mely később folyton gyarapodva, végre többségre jutott.

A nemzetiség ügye is első sorban áll s az országgyűlések kivívják a magyar nyelvnek azt a helyet, mely őt megilleti s uralkodóvá teszik a közhivatalokban, a törvényhozásban s a közoktatásban.

A magánjog, a hitelviszonyok, az ősiség, a közteherviselés kérdései szóba kerülnek s a nemesség kiváló képviselői szabadelvű szellemben követelik megoldásukat. A legtöbb, a mi még az 1825-iki országgyűlésen sarkigazság volt, kétségbe van vonva s támadás tárgya. A nemesség két pártra szakad. Az egyik még védi az ősi intézményeket, a másik átalakításukat vagy megszüntetésöket követeli.

A szellemek felszabadúlnak a múltból örökölt konvenczionális eszmekör alól s megtelnek nemesebb eszmékkel.

A nemzetiségi eszme, e magasabb elv, hosszú meddőség után megtermékenyíti a nemzetet s egymásután kelnek fel jelentékeny, önálló szellemi tartalommal bíró egyéniségek s e nemzet, mely az elmúlt korszakban nem látott kiemelkedni soraiból egyetlen nagy embert sem, egyszerre gazdagnak látta magát kitünő tehetségű, nemes jellemű hazafiakban, kik eszményeit, érdekeit komolysággal, szilárdsággal, önfeláldozással képviselték s megalkotói lettek a nemzet történelme legfényesebb korszakának. Az a 18 éves korszak, mely a *Hitel* megjelenésétől 1848 márczius haváig terjed, ideális fényben ragyog felénk, mert egy nemzet ébred benne öntudatra s fölemelkedik s megnemesedik az emberiség legmagasabb czéljaira való törekvés által.

A ki 1830-ban látta a magyar politikai életet, egy évtizeddel később nem ismert volna rá. Új emberek, új eszmék, új törekvések uralkodtak a szellemeken s a régi meg volt bukva, ha még külsőleg fennállott is.

E korszak első évtizedében Széchenyi egymaga izgatott a rendi intézmények ellen s a reformok mellett. De 1833 óta ő sem tett közzé politikai tartalmú munkát s a *Hunniát,* melyben a latin nyelv ellen s a magyar nyelv érdekében írt, nem tette közzé s az csak 1858-ban jelent meg. Ez az évtized a Széchenyi eszméinek lassú terjedésével telik el. Egy újabb nemzedék nő fel, mely lelkesedéssel fogadja az új doktrinát. Az országgyűlésen, a megyékben, kaszinókban világosan láthatók Széchenyi izgatásának nyomai, de egészben véve az eredmény csekélynek mondható. Az intézmények, melyeket Széchenyi a magyar nemzet fejlődésére nézve kártékonyaknak állított, fennállottak.

Az 1839/40-ki országgyűlésen az úrbéri örökváltságon,

a váltó- és kereskedelmi-, a gyárakról s részvénytársaságokról alkotott törvényen kívül nem jött létre törvényes intézkedés, mely a fennálló jogrendet lényegesen módosította, s ez majdnem változatlanul állott fenn az országgyűlés berekesztése után is.

S az országgyűlés végén mégis békülékeny volt a hangulat az országgyűlés pártjai s a kormány között. Az országgyűlésnek volt némi eredménye. Fontos elvek elismerését vívta ki a kormánytól az ellenzék; a magyar nyelv ügye kedvező elintézést nyert; fontos törvények jöttek létre s végre megjött Wesselényi, Kossuth s a fogságban tartott fiatal emberek amnesztiája. A feszültség a pártok és a kormány között megszünt s egy pillanatig úgy látszott, mintha e tényezők között a jövőben békés, összhangzó együttműködés volna lehetséges. E hangulat azonban inkább pillanatnyi ellágyulás következménye volt s nem tarthatott sokáig, mert nem a nemzet kielégített követeléseiből származó megnyugvásból eredt, s ha a nemzetben megvolt a képesség, hogy tovább fejlődjék s az erő, hogy nemzeti egyéniségének életfeltételeit kivívja, akkor ezen a ponton logikailag nem történhetett megállapodás.

Széchenyi, ki mindig a békéltető, közvetítő szerepére vágyakozott a kormány és nemzet között, s meg volt győződve, hogy e két tényező összhangja nélkül békés átalakulás és alkotás lehetetlen, örömmel látta a kedvező hangulatot, melyet a fenyegető válság végének s az egyetértés kezdetének tekintett a kormány és nemzet között. S habár saját követeléseiből nagyon kevés valósult meg, az 1840-ki országgyűlés után meg akarja akasztani a nemzet szellemében folyamatban levő átalakulást, melyet ő maga annyira óhajtott, s melynek elérésére minden eszközzel törekedett s a további izgatást fölöslegesnek tartja.

Széchenyi az 1840-ki országgyűlés befejezése után következőleg ítélte meg a helyzetet: «Országgyűlésünknek végszaka az idők hosszú folyamának azon pillanataihoz tartozik, mint Párisnak a szövetségesek általi legelső bevétele, mikor t. i. a földi dolgok úgy annyira bonyolódnak egybe, mikép emberek befolyása nem sokat nyom többé és az istenek közvetlen beavatkozása veszi kezdetét. Tanúja voltam mind az egyik, mind a másik nagy eseménynek. S tisztelet, becsület és hála mind az akkori, mind a mostani vezetőknek: de valamint ott, úgy itt is kívülről és belülről annyi következetlenség, annyi hiba követtetett el, mikép csak egy hajszálon függött, hogy Francziaországból ismét ki nem sepertettünk; szinte egy hajszálon, csakhogy most Magyarországon re infecta Pandora szelenczéjű provisoriumnak nem indulánk. És alkalmasint el is szakad ezen hajszál, ha nincs a nagy idők könyvébe írva: «a népek árja le fogja dönteni a felhőkbe emelkedő bálványt», ha nincs a nagy idők eseményeiben kijelölve: «élni fog a magyar még». — Sokan akkor, mint most újabban is, előbb a növekedő bajt kölcsönösen egymásra háríták; alig mutatkozott azonban égi segítség, a legkisebb is rögtön a maga személyében kezdé tisztelgetni a nagy orvost. Rám más benyomást tőn és más érzeményeket gerjesztett a két felette nevezetes eseménynek fordulata. Valamint Páris falai közt, úgy Pozsonyban az országgyűlés végküszöbén is, minden csepp véremben azt sejtém, lelkem legbensőbb mélyében tisztán azt érzém, hogy láthatatlan hatalmak vezetnek s köztünk a legnagyobb sem sokkal egyéb már, mint engedelmes eszköz magas kézben. Sok, tudom, kaczag, vagy szánakozásra gerjed ily fellengős állításnál; mert sok csak azt foghatja meg, mit kezével érinthet. És akkép nem hiszi, nem látja:

mily szoros egybeköttetésben vagyunk s kell lennünk mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben a nagy egyetemnek anyagaival és szellemeivel, s hogy épen ellenkező nem volna megfogható, mikép t. i. mint elszigetelt nem is képzelhető valami, minden anyagi és szellemi kapocs nélkül a nagy természetnek egyedül mi volnánk számkivetettjei, minden összeköttetés nélküli lényei... Most már az utolsó országgyűlés óta egészen új időszak derül hazánkra. El van döntve, hogy haladnunk kell. Megsemmisítve van azon pompás, jóllehet értelemnélküli szójárásnak varázsa, miszerint a magyar alkotmánynak épületéből egy morzsát sem kellene megrendíteni, nehogy romba dőljön az egész. El látszik határozva lenni, hogy nem 24 órai felfogásokként fognak a hazai hajó repedései betömetni ezentúl, míg az alatt újak és újak támadnak szüntelen; sem nem fog egy tökéletes rendszer az annyiszor hallott «systematice, systematice» tana szerint az országgyűlésen több száz szónok ékesszólásai közt felvétetni; de a helyett kevesebbbek által fog előleges és elégséges surlódások után valami kielégítő rendszer készülni, s végkép, részletekként sokaktól megvizsgáltatni, helybenhagyatni, javíttatni, félrevettetni stb. Hatalmasok, a királyi székhez közel állók lépnek hazánk legjobbjaitól üdvözölve a nemzetiség és alkotmány szent mezejére és ekkép nem vagyunk ezentúl mi nehányan alacsony állásban közlegénykedők kénytelenek nemzetiség és alkotmány dolgában dagály és orkán ellen Horatius Cocleskedni erőnk fogytáig; hanem oly önálló egész testületektől hordozott zászlók után indulhatunk, melyeket sem a nyugoti, sem a keleti szél állásukból ki nem forgat. S mi ezeknél még sokkal több, hazánk némely leghűbb, de egyszersmind legegészségesebb velejű fiai fölfogván nemzeti létünk diagnosisának megváltozá-

sát, bátran kimondák és e szerint cselekednek is, hogy az agitationak szüksége ideig-óráig megszünt.»

Ez annyit jelentett, hogy egy időre föl kell függeszteni a nemzet fejlődése feltételeinek követelését országgyűlésen, a megyékben s a sajtó útján, szélesebb körben nem kell terjeszteni az új eszméket, hanem egyelőre bele kell nyugodni az elért eredményekbe, s a nemzet felvilágosításában, saját eszméinek terjesztésében veszélyt kezdett látni.

Látni fogjuk később, hogy Széchenyi feltünő s a kortársak szemében megfoghatatlan magatartásának mi volt az oka.

S ha egy ember szabályozhatná egy egész nemzet szellemi mozgalmait s megakaszthatná egy bizonyos ponton, mint a hogy egy órát meg lehet állítani, Széchenyi megtette volna, mert ezt hazafiúi kötelességnek tartotta.

De senki sem ura és szabályozója saját eszméinek, miután közzé tette őket. Ezer meg ezer agyban forrongnak s mindegyik egyéni alkotása szerint dolgozza fel őket, s így Széchenyi sem akadályozhatta meg, hogy eszméiből, melyeket a nemzet legnemesebb elemei elfogadtak, ne vonják ki a végső logikai következtetéseket.

Széchenyi megindította a szellemi mozgalmat, mely megdöntötte a régi intézményeket s a jövő új problémái felé irányozta a nemzet gondolatait. De munkáiban, czikkeiben, beszédeiben inkább a fennálló intézmények hitelét igyekezett megingatni s ártékony voltukat kimutatni. Pozitiv javaslatai általános irányokat jelöltek ki s nem lépett fel oly részletesen kidolgozott tervekkel, melyek az állami élet valamely problémájának szakszerű megoldását foglalták volna magukban.

Báró Kemény Zsigmond szemére veti Széchenyinek,

hogy «befolyt ama felszines iránynak terjesztésére, mely egy tárgy fényoldala mellett, a kivitel nehézségeit elég figyelemmel keresni, elég hideg vérrel meglelni s elég óvatossággal elhárítani restellette», s hogy különválasztotta a reform-eszmét a foganatosítás részleteitől. A Széchenyi hatásának tulajdonítja a kérdések felületes tárgyalását, az éretlen, egymásnak ellenmondó javaslatok keletkezését, melyek a negyvenes években a megyékben, a sajtóban oly buján tenyésztek. De Kemény igazságtalan Széchenyi iránt.

Széchenyinek nem volt elég jogi képzettsége, hogy szakszerű javaslatokat tegyen magánjogi s közjogi kérdésekben. Ő a fennálló jogrendet nem mint jogász támadta meg, hanem a génius ösztönével megérezte kártékony hatásukat a nemzeti élet minden ágára s ezzel okolta meg megdöntésöket.

De ha Széchenyi tudós jogász lett volna sem egyesítheti az intézmények elleni izgatást pozitiv s alapos javaslatok tételével. Az izgatás első stádiuma mindig a fennállóval való elégedetlenség fölkeltése s ez oly hosszú proczesszus szokott lenni a nemzetek fejlődésében, hogy míg az intézmények tarthatatlanságának tudata általánossá nem válik, az új formák részletes tervei mellett sikerrel nem lehet izgatni.

Nem Széchenyi volt az oka, kogy a kérdéseket felületesen tárgyalták, hogy éretlen, egymásnak ellenmondó javaslatok merültek fel a közéletben, hanem az, hogy a magyar közvélemény hirtelen ment át egy új eszmekörbe, a közélet emberei nem foglalkoztak az állami élet gyakorlati problémáival, nem ismerték az intézmények jelentőségét s egybefüggését a gyakorlatban, s így nem is lehetett tőlök alapos tárgyalást követelni s ennek felületesnek kellett

lenni még abban az esetben is, ha Széchenyi a kérdések megoldása módját szakszerűleg s részletesen ismertette volna meg olvasóival.

Az új eszmék termékeny talajra találtak, megragadta az embereket a bennök rejlő igazság, s mikor a szemekről lehullott a hályog s az emberek tisztán, elfogulatlanul látták a nemzet elmaradottságát, mindenki kötelességének tartotta pótolni a múlt idők mulasztásait s mindenkinek volt valami nézete, vágya, melyet megvalósítani óhajtott, hogy nemzete haladását előmozdítsa. Igaz, hogy e törekvésből nagy zürzavar keletkezett, a gyakorlat kritikája nélkül keltek ki az elmékből a javaslatok, de e jelenség mégis nagy haladásra mutatott. A régi konvenczionális eszmekör át volt törve, új tartalom áradt szét az elmékben, a tespedés helyett pezsgett az élet s a megifjodott nemzeti szellem e zürzavaros forrongásának meg kellett előznie az eszmék megérését s megtisztulását.

S így történt, hogy midőn Széchenyi aggódva meg akarja állítani saját eszméinek forrongását, az 1840-ki országgyűlés után kezdődik a legelevenebb pezsgés a szellemekben s nehány év alatt rohamosan fokozódva, bámulatos eredményeket ér el s kivívja Magyarország teljes átalakulását.

E fejlődés menete talán lassúbb lett volna, ha Kossuth Lajos nem lép föl s nem szerez döntő befolyást nemzete szellemére. Ő is minden tulajdonsággal fel volt ruházva, a mely szükséges volt, hogy korszakos hatást gyakoroljon nemzetére. A személyiségében rejlő varázs, bámulatos szellemi tehetsége, ragyogó irálya s elragadó ékesszólása, törekvésének nemessége s szellemének fénye, szilárdság és bátorság az eszmékért folytatott küzdelemben, eszményekért való rajongás, melyekért lemondani s szenvedni

tudott, nagy elhatározásokra s biztos cselekvésre való képesség kivételes, válságos helyzetekben: mind oly tulajdonok, melyek arra képesítették, hogy vezesse a nemzetet s uralkodjék szellemén.

Évszázadok óta ő volt az első köznemes, a ki vezérlő egyéniséggé lett hazájában, s Verbőczy rövid s hatástalan szereplése nem is hasonlítható a Kossuth Lajoséhoz.

Mint szerény állású hirlapíró szerezte e nagy hatalmat, s törekvéseiben nem csupán az az osztály támogatta, melyhez tartozott, hanem a főnemesség számos tagja is s később mindannyian alárendelték magokat ez uralkodó egyéniségnek, kinek hatalma kizárólag személyes tulajdonságain alapult.

Senki sem tett többet azoknak az eszméknek terjesztésére, népszerűsítésére, melyeket Széchenyi hirdetett először Magyarországban, s Kossuth nélkül nem valósúlhattak volna meg azok oly rövid idő alatt.

Ha szellemi tartalmát a Széchenyiével összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy tán nincs benne annyi mélység és eredetiség, de nyilvánulása ragyogóbb, melegebb, elragadóbb volt. Sok tekintetben közelebb állott a nemzetben uralkodó hagyományos felfogáshoz. De a mi fogyatkozásnak látszik, erejének egyik kútforrása volt, mert több szál kötötte össze a köztudattal s azért hatása is nagyobb volt, mint a Széchenyié. Kossuth a köznemességben látta azt az elemet, melylyel a nemzet újjászületése eszközölhető, s ebben teljesen igaza volt. Ezt az osztályt jobban ismerte Kossuth, mint Széchenyi s nagyobb befolyása is volt reá, mert maga is hozzá tartozott. Feltünő, hogy a parlamenti kormányforma, mely egyedüli eszköze lehetett a nemzeti kormányzatnak, nem tartozott törekvései közé s az erők központosítása helyett a megyék hatalmának

tágítását tűzte ki legfőbb czélul: oly felfogás, mely végeredményében az állam szétbomlására vezetett volna. A megyei intézmény nyiltan hirdetett kultusa alkalmassá tette őt arra, hogy a megyék közönségére egy hirlappal, szónoklataival hihetetlen befolyást gyakoroljon, a mi lehetetlen lett volna oly embernek, a ki a megyét, mint intézményt megtámadta. De a megyék hatáskörének tágítására irányzott törekvés is logikai volt. Kossuth akarta a reformot, a nemzet érdekeinek megfelelő kormányzatot, de a mint eszmekörében nem volt meg a parlamenti felelős kormány, hanem az akkori dikaszteriális, reakczionárius, minden haladást akadályozó kormánynyal állott szemközt, melyet akkor az egyedül lehetségesnek tartott, természetes volt, hogy a megyei intézményben látta egyrészt az alkotmány védelmének, másrészt a reformok keresztülvitelének egyedül czélravezető eszközét. De az elhatározó pillanatban elfogadta a parlamenti felelős kormány eszméjét s megvalósítása 1848-ban életének egyik legfontosabb eredménye s legnagyobb dicsősége.

Kossuth a *Pesti Hirlap*-ban közzétett czikkeiben a gróf Széchenyi Istvántól kijelölt irányban izgat. A nemzetiségi eszme benne is erősen lüktet. A nemzet fejlődésének s megerősödésének feltételeit követeli. Az ősiség eltörlése, az örökváltság, a föld felszabadítása, a közteherviselés s a politikai jogok kiterjesztése, mind oly eszmék, melyeket Széchenyi munkáiból ismerünk. Kiméletlenül ostorozza a hatóságok körében tapasztalt visszaéléseket, az igazságszolgáltatás hiányait, a társadalom fonákságait. Kisérletet tesz Magyarország gazdasági emanczipácziójára s buzgón fáradozik az ipar fejlesztésén. Semmi sem kerüli el figyelmét; temérdek kérdést pendít meg, nemesebb tevékenységre buzdít s minden alkalommal a dol-

gok magasabb eszményi felfogását igyekszik olvasóiba oltani.

Kossuth izgatása lelkesítő, de a mellett komoly, higgadt s bizonyos tekintetben konzervativ volt. A hangulat, melyet keltett, emelkedett volt, de nem lázas. Nem követelt semmit, a mire a nemzetnek nem volt joga, vagy a mit érdeke nem kívánt, s egészben kevesebbet, mint a mennyire a nemzetnek szüksége volt, hogy önálló, saját érdekei szerint élő nemzeti egyéniség lehessen. Sohasem emelte fel szavát az uralkodó-ház ellen, nem izgatott az Ausztriával fennálló kapcsolat ellen s nem bolygatta a hadsereg kérdését; nem törekedett a kormányforma megváltoztatására s belenyugodott a dikasztériumokba oly annyira, hogy csak kártékony hatásuk, vagy mozdulatlanságuk ellenszereiről akart gondoskodni; a megyét, oly intézménynek tartotta, mely a nemzet legnagyobb kincse, s melyért Európa nemzetei irigyelhetik a magyart. A főnemességnek nem volt ellensége, de nem tartotta annak a tényezőnek, melylyel az ország újjászületése nagy munkáját végbe lehessen vinni, s erre egyedül a köznemességet tartotta alkalmas elemnek, tehát az ország arisztokrácziájának azt a részét, mely nem volt mágnás, de mely a dolog természeténél fogva szintén konzervativ szellemű volt s nem tekinthető oly elemnek, mely a fennállónak gyökeres felforgatására, szocziális forradalomra hajlandó.

Midőn Kossuth a rendi intézmények egy részének megszüntetését vagy átalakítását követeli, nem mint demagóg beszél az alsóbb néposztályokhoz, nem izgatja a demokracziát az arisztokraczia ellen, hanem mint arisztokrata fordul az arisztokracziához s őt akarja meggyőzni a nemzet fejlődését biztosító reformok szükségességéről. S valóban, nem is tehetett máskép. A polgárok majdnem,

a parasztok teljesen kívül állottak az alkotmányon s nem volt politikai befolyásuk, s különösen az utóbbiak bele is nyugodtak ebbe az állapotba. Egyedül a nemesség volt az a politikai tényező, mely a törvényhozásra gyakorolt befolyásával a jogrend szükséges átalakítását lehetővé tehette. Kossuthnak nem a demokracziával vagy más felforgató elemekkel való szövetkezés adott jelentőséget és erőt, hanem a magyar arisztokraczia támogatása. E nélkül nem lett volna semmi, egyedül ez tette őt hatalmassá. Ha Kossuth meghasonlik az arisztokracziával, tehetetlenné válik; s hogy összhangban maradt vele s lelkesült támogatásában részesült, bizonyítja, hogy Kossuth izgatásaiban az arisztokraczia szabadelvű többsége nem látott felforgató, forradalmi irányzatokat.

Ennek az egész nevezetes és példátlan mozgalomnak sajátszerű jellemét az adja meg, hogy itt nem az elnyomott demokratikus néposztályok küzdenek egyenjogúságért, felszabadításért az arisztokraczia ellen, hanem hogy a küzdelem az arisztokraczia küzdelme önmaga ellen, oly módon, hogy két pártra szakad s az egyik politikai harczot vív a másik ellen, az elnyomott néposztályok felszabadításáért.

E küzdelemben ép az érdeklett néposztályok nem vettek részt, hanem azok, kiknek e küzdelem sikere közvetetlen érdekeit sértette, s azért nem is volt meg lehetősége e nemes harcz elfajulásának, mert a kik a demokraczia érdekeit képviselik, nincsenek eltelve gyűlölettel az arisztokraczia ellen s ennélfogva nem is jut eszökbe az erőszakoskodás és vérengzés, hanem ideálizmussal, tiszta lelkesedéssel eltelve küzdenek a nemzetiség és szabadság érdekeiért.

Természetes, hogy az a párt, mely a rendi intézményeket fenn akarta tartani, jelentékeny volt. «A megcsontosult

conservativek» — mondja Széchenyi — «honunk azon antediluviánus exemplárjai, kik a világ kerekét megakasztani hiszik és semmiben sem akarnak mozdulni» voltak e párt egyik árnyalata. A másik, melyet a nagy tehetségű gróf Dessewffy Aurel kezdett szervezni s vezetni, egy kiváló férfiakból álló csoport, mely elismerte a haladás szükségét, átvette az ellenzék jelszavainak egy részét s a reform munkáját egy erős, az országgyűlésen többséggel bíró párttól támogatott kormánynyal akarta végbevinni.

Tagadhatatlan, hogy a konzervativ pártnak tekintélyes, nagy tehetségű tagjai voltak, de bénította szellemi erejöket az álláspont, melyet elfoglaltak. Lassan, óvatosan akartak előre haladni s így világos volt, hogy még sok ideig akarják egymás mellett fentartani az egymásnak elvileg ellentmondó intézményeket, felfogásuk nem volt szerves és elvileg tiszta s azért nem is idézhették volna elő a gyökeres átalakítást, melyre a nemzetnek szüksége volt, hogy gyorsan fejlődhessék.

A szabadelvű párt szellemi felsőbbsége kétségtelen volt s vezető egyéniségeinek fénye s népszerűsége elhomályosította a konzervativeket. A szabadelvű párt tagjai között sem volt meg a teljes összhang a politikai törekvésekre nézve s tagjai némely fontos kérdésben ellentétes nézeteket vallottak. De mégis e párt volt letéteményese mindazon eszméknek, melyeknek megvalósításától függött a nemzet jövője, s e párt győzelme a nemzeti érdek diadalát jelentette.

Hogy e párt nem a forradalomra, hanem a békés, egészséges fejlődésre törekedett, alkotmányos, törvényes eszközökkel, bizonyítja egész magatartása. Kizárta a forradalmi irányzatokat összealkotása, mert hisz csupa nemes emberből állott s még inkább vezérférfiainak komolysága

s higgadtsága. A főnemesség köréből gróf Batthyány Lajos, báró Wesselényi Miklós, gróf Teleki László s báró Eötvös József fényes nevei díszítették e pártot, sok más lelkesebb főúrral együtt s hozzájok csatlakozott a fiatal gróf Andrássy Gyula is. S a köznemesek közül elég egy ember nevét említeni, a Deák Ferenczét, kinek mérséklete s bölcsesége döntő tekintélyt biztosított neki a szabadelvű pártban s ebben már ennél az oknál fogva sem lehetett helye a meggondolatlan, felforgató, forradalmi törekvéseknek.

Az ellenzék programmját 1847-ben Deák Ferencz szerkesztette. Legnagyobb része oly követelésekből áll, melyek érdekében Széchenyi a harminczas évek elején, Kossuth egy évtizeddel később izgatott. A többi része oly követeléseket foglal magában, melyek nélkül, mint a felelős kormány s népképviselet eszméje, az átalakulás csonka lett volna s nem felelt volna meg egy önálló nemzet legfőbb érdekeinek. Az érett, higgadt államférfiúi felfogás nyilvánul e programmban, mely mindent követel, a mire a nemzetnek joga és szüksége van s nem csinálni akarja a forradalmat, hanem megelőzni.

Miután a programm felsorolja az aggasztó jelenségeket, melyekből azt lehet következtetni, hogy a kormány nem azonosította magát a nemzet érdekeivel s azért az ellenzék ellenőrködésére ma ép oly szükség van, mint a nemzet történelmének bármely korszakában, így folytatja: «De hazánknak már régen aggasztó helyzetében igyekeznünk kell azon is, hogy alkotmányos állásunk törvényszerű biztosítékait neveljük s erősítsük. Ily biztosítéknak tekintjük mi a kormány felelősségét, mely az alkotmányos élet természetében fekszik, s mely alapja leend Magyarországban is az oly igen szükséges parlamentáris kormánynak és a magyar kormányt leginkább megóvja idegenszerű

elemek kártékony befolyásától. Ezen felelősséget, mely törvényeinkben sem ismeretlen s azoknak szellemével oly igen összehangzik, mennél előbb életbeléptetni leend egyik legfőbb törekvésünk. Az alkotmányos biztosítékokhoz számítjuk s tehetségünk szerint pártolandjuk a nyilvánosságot is s annak a közélet minden ágaiban alkalmazását, valamint a szabad összejöhetést s az egyesülés jogának eredeti alkotmányos tisztaságában fentartását. — Alkotmányos biztosítéknak tekintjük, s a nemzet további kifejlődésére nézve is szükségesnek látjuk a czélszerű sajtótörvényekkel körülírt sajtószabadságot is, minélfogva sürgetni fogjuk a törvényen kívül behozott minden tekintetben annyira káros könyvvizsgálat eltörlését és a sajtószabadságnak czélszerű törvények mellett megalapítását. Törvényesnek, méltányosnak s a nemzeti közerő gyarapítására és ez által önállásunk biztosítására fontosnak, sőt szükségesnek tartjuk, hogy Erdély- és Magyarország teljesen és jogszerűen egyesíttessenek s ekkép a két nemzet egymásnak visszaadatván, mind a vérségi kapcsolatnak, mind az ország oly régi közóhajtásának elég tétessék. — Szükségesnek látjuk, hogy a honpolgárok minden osztályainak érdekei a más nyelvű népségek óvatos kíméletével nemzetiség és alkotmányosság alapján egyesíttessenek. Szükségesnek látjuk, hogy a vallási szabadság kérdései a múlt országgyűlési alapon bevégeztessenek . . .»

«Kötelességünknek tartjuk nyilván és világosan kijelölni azon tárgyak főbbjeit, miknek minél előbbi létrehozását az idő és helyzetünk körülményei szerint a hon javára múlhatatlanul szükségesnek hiszszük. Ezek a következők: *a)* a közterhekben való osztakozás. Mire nézve az eddig egyedül adózott nép terheinek megkönnyítését fő kötelességünknek ismerjük; az alkotmányos biztosítékokat ezekre

nézve is mindnyájunk számára gyarapítani törekedünk; de az ország közszükségeinek eddig el nem látott fedezésénél a czélok országgyűlési meghatározását, számadását és felelősséget feltételül kötjük; *b)* a honpolgárok nem-nemes osztályainak, mindenekelőtt pedig a királyi városoknak és a szabad kerületeknek képviselet alapján úgy törvényhozási, mint helyhatósági jogokban valóságos részesítése; *c)* a törvény előtti egyenlőség; *d)* az úrbéri viszonyoknak kármentesítés mellett kötelező törvény általi megszüntetése; mire nézve legkívánatosbnak véljük, hogy előlépések történjenek, miszerint az örökváltság a státus közbejöttével országos eszközlésbe vétethessék; *e)* az ősiség eltörlésével a hitel és birtokszerzés biztosítása.»

«Minden előlépést, mely e czélokhoz közelebb vezet, a nélkül, hogy a jövendő kifejlődést megkötné, elfogadunk. Ez irányban fogunk hatni a jövő országgyűlésen; s minden egyebet is, mi az ország szellemi s anyagi kifejlődésére vezet, létesíteni törekedünk; nemzetünk kifejlődésének egyik leghatályosabb emeltyűjét, a köznevelést igyekezvén oly irányba vezettetni, hogy hazánkfiai munkás polgárokká képeztessenek s ez által személyes függetlenségökre is támaszt nyerjenek.»

«Nem fogunk mi ezen működésünkben soha megfeledkezni azon viszonyokról, melyek közöttünk s az ausztriai örökös tartományok között a pragmatica sanctió értelmében fennállanak; de szorosan ragaszkodunk az 1790-ki X. törvényczikkelyhez is, melynek világos rendeletében az esküvel szentesített fejedelmi szó biztosítja nemzetünket: hogy Magyarország szabad ország, egész törvényhozási rendszerében független; tehát semmi más országnak vagy nemzetnek alá nem rendelt. Nem akarjuk mi hazánk érdekeit az összes monarchia egységének s biztos fennállhatásá-

nak érdekeivel ellentétbe hozni: de más részről törvénynyel, igazsággal s méltányossággal ellenkezőnek tartjuk, midőn Magyarország érdekei bármely egyes tartományok érdekeinek jogtalanul alárendeltetnek, a mint az ipar- s kereskedési viszonyainkra nézve már hosszú időtől fogva folytonosan történik. Készek vagyunk mi az örökös tartományok érdekeivel netalán ellenkezésben álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezet nyújtani; de abban soha meg nem egyezünk, hogy az összes kormányzási rendszer egységének, mit némelyek a monarchia egysége gyanánt szeretnek fő elvül emlegetni, minden érdekeink, még alkotmányosságunk is, feláldoztassanak.»

E programm volt a Széchenyi által megindított szellemi mozgalom eredménye. Egy öntudatra ébredt nemzet új politikai világnézete nyilatkozik benne. A magyar kiváló fiaiban azzá lett, a mit Széchenyi követel tőle: az *oknak népe*, logikai nemzet, mely nem akar tűrni semmit, a mi érdekeivel ellenkezik s mindenre törekszik, a mi czéljai megvalósítására szükséges.

A mi e programmban a nemzet követeléseként fel volt sorolva, azt se Széchenyi, se Kossuth, se Deák, se Dessewffy Aurel, se Eötvös József nem képviselte teljesen, de kölcsönösen pótolták egymás hiányait s a felfogásukban meglevő hézagokat, s ha a nemzet kiváló egyéniségeinek törekvéseit összefoglaljuk, meg van bennök minden, a mire a nemzetnek szüksége volt.

Az eszmék gyors terjedését és fejlődését Kossuth hatalmas szelleme mozdította elő s csak az ő egyéni tulajdonságai voltak képesek a nemzetben azt a magas hőmérséket kifejteni, mely évek alatt érleli meg azt, a minek megérésére rendes viszonyok között évtizedek szükségesek.

Mintha sejtette volna, hogy a nemzetnek sietnie kell, hogy tisztult eszmékkel, nemes eszményekkel, erős meggyőződésekkel eltelve találja őt az a világtörténeti esemény, mely egy rövid kedvező pillanatot hoz neki, melyben czéljait elérheti.

S e pillanat csakhamar bekövetkezett. A magyar ellenzék 1847. évi junius 5-én tette közzé programmját s 1848 márczius havában, tehát kilencz hónappal később, már fejedelmi szentesítéssel ellátott törvényekben valósult meg minden, a mit követelt, békés úton, forradalom és vérontás nélkül.

Magyarország régi jogrendjét megdöntötte a nemesség maga s a nemzet történelmének új korszaka kezdődött. A magyar arisztokracziát mély sülyedéséből fölemelte a nemzetiségi eszme s képessé tette kiváltságos állásának feláldozására egy magasabb érdek, a nemzet kifejlődése s megerősödése kedvéért. E nagy átalakulás egyike a nagy világtörténelmi mozgalom legérdekesebb s legfényesebb epizódjainak.

Sokkal több valósult meg, mint a mennyit Széchenyi remélt. A magyarnak saját nemzeti kormánya volt, mely teljesen a nemzeti érdek szolgálatában állhatott s nem kellett többé az osztrák kormánytól apró engedményeket kunyorálni vagy tehetetlenül panaszokra fakadni, ha a nemzet érdekeit sértette vagy figyelembe nem vette. A magyar alkotmány most már biztosabban állott, mert nem 600,000 nemes, hanem, a mint Széchenyi kívánta, tíz millió honpolgár érdeke kívánta fentartását. Az ősiség el volt törülve, s a hitel s gazdasági fejlődés feltételei meg voltak nyerve. Az úrbér megszűnt s a paraszt szabad tulajdonosa lett a földnek, melyet művelt. A törvény előtti egyenlőség elve valósággá lett. A közteherviselés lehetővé tett oly

pénzügyi rendszert, mely megadta az eszközöket az ország anyagi és szellemi fejlesztésére. Az európai eszmék, melyeket Széchenyi hirdetett, meghódították Magyarországot s már nemcsak a nemzet tudatában éltek, hanem intézményeket romboló s alkotó hatalommá is váltak.

A mi később következett, az alkotmány fegyveres védelme, nem tartozik ide s a lefolyt szellemi mozgalom körén kívül esik. Ha a bécsi reakczió nem támadja meg a magyar alkotmányt s az uralkodóház tisztelte volna a királyi szentesítéssel ellátott törvényeket, a nemzet nem jutott volna abba a helyzetbe, hogy függetlenségének, alkotmányának védelmére fegyverhez nyuljon. De Magyarországon 1848-ban nem volt forradalom. 1848 márczius havában nagy átalakulás történt, de az alkotmányos tényezők közreműködésével; később harcz folyt ugyan, de a törvényes állapot fentartásáért. S hogy a nemzetnek oly alkotmánya volt, melyért érdemes volt mindent koczkáztatni, s hogy ezt az alkotmányt nem egy osztály, hanem az egész nemzet védte hősiesen és dicsőséggel, az Kossuth Lajos s a vele szolidaritásban levő ellenzék izgatásainak s küzdelmeinek eredménye volt.

XIV.

Ez a nemzet legfőbb érdekeinek megvalósítására irányzott nagyszerű mozgalom nem volt egyéb, mint a legszigorúbb logikai következtetések levonása a Széchenyi eszméiből.

A mitől Széchenyi a nemzet életét féltette, a miben búskomorsága pillanataiban a nemzet haldoklását látta: a tespedés, mozdulatlanság megszűnt. A mire Széchenyi legfőkép törekedett, bekövetkezett: a közszellem felébredt, a nemesség elismert egy az osztály-érdeknél magasabb érdeket, s a nemzetiség eszméje, melyért Széchenyi rajongott, uralomra jutott s az öntudatra ébredt nemzeti egyéniség önálló életének, fejlődésének s uralmának minden feltételét követelte. Az emberek új szellemi tartalommal teltek meg s mert gondolkozásuk megváltozott, más eszmék és törekvések áradnak az intézményekbe is, melyek a közélet színhelyei. A megyékben s az országgyűlésen, hol még nehány évvel ezelőtt az ősi intézmények fentartását tartották a hazára nézve legüdvösebbnek, most ez intézmények ellen folyt a küzdelem a nemzetiség és szabadság nevében. A tespedést pezsgő élet, az osztályérdekhez ragaszkodást a nemzeti eszményekért való lelkesedés, a sülyedésbe belenyugvást az emelkedésre törekvés, a dicső multon merengést egy dicsőbb jövőért megkezdett küzdelem váltotta fel.

Több valósult meg Széchenyi vágyaiból, mint a mennyit remélni mert. S e mozgalom nem tűzött ki más czélokat, mint a melyeknek elérésére maga Széchenyi is törekedett. Mások bővebben fejtették ki azt, a mit ő csak megpendített, mások kitöltötték a hézagokat, melyek Széchenyi felfogásában mutatkoztak, de mind ez csak kiegészítése volt Széchenyi publiczisztikai működésének s az ő saját vallomása szerint az ország szabadelvű elemeinek követeléseivel elvileg teljes összhangban érezte magát. Az egész mozgalom pedig a törvényesség határait nem lépte túl, higgadt, egészséges, logikai volt; csupán az arisztokraczia körében hullámzott, a demokratikus elemekben azonban az izgatottság, forrongás legkisebb aggasztó jelét sem lehetett észrevenni.

Ha Széchenyiben nem lakik több közönséges hiúságnál vagy nagyravágyásnál, akkor is meg lehetett volna elégedve sikerével, midőn eszméinek kétségtelen diadalát látta. De nem lehet többé kétség, hogy Széchenyi nemeslelkű, fenkölt gondolkozású ember volt, a ki képes volt magát teljesen oda adni nemzetének. Ilyennek ismerve őt, mindenki természetesnek találná tehát s mást nem is tudna képzelni, mint hogy Széchenyi lelkét a nemzet emelkedésének láttára a legtisztább örömek árasztják el, hogy megelégedett és boldog, mert nemzete új, nemesebb életre ébredt, valamint kínzó aggodalmak gyötörték akkor, mikor a tespedéstől féltette életét, hogy együtt fog küzdeni azokkal, a kik az ő eszméi megvalósítására törekszenek, hogy a nemes czélokért küzdő férfiak iránt tisztelettel és bizalommal viseltetik s tekintélyöket emelni fogja a nemzet előtt, hogy mentől nagyobb legyen befolyásuk, s hogy törekvéseik sikerét a nemzetre nézve a legüdvösebb eredménynek fogja hirdetni.

Széchenyire nézve ez volt az egyedüli logikai eljárás s ez felelt meg nemes természetének is.

De ennek ép ellenkezője történt. 1840 óta Széchenyiben az új eszmék terjedése, a közszellem erős lüktetése, a pezsgő politikai élet súlyos aggodalmakat kelt; azok ellen küzd, a kik az ő eszméinek diadalra juttatására s megvalósítására törekszenek; szenvedélyesen megtámadja őket, könyveket s ujságczikkeket ír ellenök, hogy tekintélyöket s népszerűségöket csökkentse s befolyásukat megsemmisítse, óvja tőlük a nemzetet s törekvéseiket a hazára nézve a legnagyobb veszélynek hirdeti, mert a nemzetre anarchiát, forradalmat s halált fognak hozni.

«Én nem tartozom azok közé,» — írja a *Kelet Népé*ben, — «a kik 15, 10, sőt még kevesebb évvel ezelőtt azt gondolván, nem él többé a magyar, pipáikat szolgáik által megtöltetni parancsolták s ólomként ültek az ébredező hazán vagy külföldre szívták a hon vérét; s kik most éppen annyi bölcseséggel megint azt hiszik: nincs veszélyben többé a magyar és ennélfogva ismét, jólehet most tán kevesebbé füstölve s idegeneskedve, mint az előtt, de mégis dologtalan unalomban ölik a hont; sem azon gyáva osztályhoz, mely azelőtt sem, most sem s sohasem akar helyből mozdulni s azt tartván, mikép holta után, de akkor nem bánja, következnék be az egész emberiséget elsodorva a nagy özön, hazai erőművünk megindultakor is remegett, most hogy egy kissé rendezni kellene azt, ismét remeg s természeténél fogva mindig remeg; sem azok közé, kik azelőtt, midőn még sötét volt, halálmadárként szakadatlan azt huhogák: mindennek vége már és egész erejöket bánati képzelgésekben meríték ki, most megint, mert hajnallik egy kissé, tűzzel-vassal késztik az alig lábbadozó nemzetet szinte futásra, hogy szaporábban érne czélt! Nem, ezen

osztályokhoz nem tartozom, ennél fejem következetesebb, s valamint erőmet, bármily csekély legyen is az, a hontól elvonni bűnnek tartom, úgy nem szököm kétségbeesésből rögtön elbizottságra s mint hóbortos politikai költöncz híg velejével, meg nem emésztett theoriával s mégis oly erős önhittséggel nem tétovázok jobbra-balra, hanem a miként akkor, midőn a legnagyobb rész még aludt s csak a lelkesebbek nem estek kétségbe, bátorkodám s egyedül hazafiúi kötelességemnél s férfiúi meggyőződésemnél fogva a nemzetet halálos álmából kíméletlenül felriasztani s hangosan azt hirdetni, hogy a magyar még lesz, hogy a magyarnak még lenni kell: azonképen kiállok szinte ma is síkra számosabb évekkel vénebb ugyan s így töröttebb testtel, de lélekben erősebb s azt harsogtatom az egekbe megint, bár induljanak holttestemen keresztül, bár gázoljanak becsület és jó híremben — veszély fenyegeti a magyart. S valamint akkor mondám, s erről ítéljen a jövő kor, álomkórságban dermedez nemzetünk, de még van idő a felébredésre, sok azonban többé nincs: úgy most megint azt mondom, bár hallanák, kiknek anyaföldünk drága, zavarnak vezéreltetik a nemzet; de van még idő a balirányok elejét venni, van idő az itt-ott lappangó s még most tán igen, de később többé nem fékezhető tüzeket oltani, sok azonban már nincs.»

Ha Széchenyi saját eszméit, törekvéseit, melyekkel e mozgalmat létrehozta, tévedéseknek nyilvánítja s Kossuthot s az ellenzéket mint a saját tévedéseinek terjesztőit támadja meg, nagy lett volna az országban a csodálkozás, de ezt az eljárást legalább logikainak lehetett volna tartani. De Széchenyi tovább is ragaszkodott elveihez, a haladás barátjának mondja magát s azért nem is csatlakozik a konzervativokhoz; sőt maga is kinyilatkoztatta, hogy Kossuth

s az ellenzék elveivel egyetért, hogy Kossuth szándéka tisztaságában nem kételkedik; «sőt egy cseppet sem vonakodom» — írja — «ezennel kinyilatkoztatni, hogy ezeket az elveket legnagyobb részben magamévá teszem, sőt legyen szabad mondani, *legédesebb atyai érzések közt jobbadán magaméinak ismerem;* és ekkép *egyedül azon modor ellen lehet és van kifogásom,* mely szerint, mint ő hiszi, felemeli a hazát, mint viszont hiszem én, sírba dönti a magyart.»

Egy vastag könyvet, a *Kelet Népét* írta Kossuth ellen, melyben a *Pesti Hirlap* tizennyolcz első számából igyekszik bebizonyítani, hogy a benne foglalt irányzatok forradalomra, a nemzet életét fenyegető katasztrófára vezetnek. Mennél kevesebb volt a különbség a Széchenyi és Kossuth politikai elvei között, annál kevesebb tárgyilagos érvet tudott felhozni a Kossuth politikai működése elítélésének megokolására. Az egész könyv, valamint az 1847-ben megjelent *Politikai Programm-töredékek* is, teljesen szubjektiv, a mennyiben Széchenyi nagyrészt magáról beszél bennök s politikai elvtársaival szemben, kiket ellenfeleknek néz, személyeskedő, szenvedélyesen támadó és gyanúsító. Azért nem is volt képes meggyőzni senkit. A mit Széchenyi a modorról és taktikáról, a szív és ész politikájáról mondott, oly finom megkülönböztetés volt, hogy nem értették meg az emberek, mert Széchenyi maga sem tudta világosan megmagyarázni; a veszélyeket pedig, melyekkel a nemzetet rémítgette, nem látta kivüle senki.

Mennél erősebben állította Széchenyi, hogy Kossuthtal s az ellenzékkel az elvekre nézve egyetért, annál feltünőbb, megfoghatatlanabb volt magatartása, mert végtére is, midőn azokat támadta, kik saját politikai eszméit képviselték, tulajdonkép saját eszméi és törekvései ellen fordult.

Nem csoda tehát, ha a kortársak Széchenyi föllépését tárgyilagos okokkal nem tudták megmagyarázni, hanem tisztátalan személyes okoknak tulajdonították. Népszerűsége s tekintélye jelentékenyen csökkent. Még azok is, kik Széchenyi hívei voltak, föllépését logikátlannak, mindenesetre elhibázottnak tartották. Mások ellenben azt állították, hogy nincs tiszta, megbízható jelleme, hogy a bécsi udvar megnyerte s annak szolgálatába állott s azért fordul most a nemzeti törekvések képviselői ellen. Mások meg voltak győződve, hogy irigység tüzeli harczra Kossuth ellen s a félelem, hogy ez elhomályosítja s kiszorítja őt vezérlő állásából. Széchenyi küzdelme Kossuth ellen annyira szenvedélyes volt, hogy még báró Kemény Zsigmond is azt mondja róla, hogy «Kossuth elleni makacs harcza oly fegyverekkel küzdetett, mely ha nem az éles és messzelátó elméé, akkor az éhes és martalékot leső szenvedélyé volt».

A látszat Széchenyi ellen szólt s kortársainak föllépése okaira vonatkozó tévedését nem is lehetett rossz néven venni. A magyar közélet annyi példáját látta a politikai aláválóságnak, hogy nem csuda, ha neki sem hittek. De ma már Széchenyit nem szükséges védeni kortársai gyanúsításai ellen. Egész belső élete feltárult előttünk s nem rejtvény többé. Teljesen ki van zárva az a föltevés, hogy Kossuthot s az ellenzéket az udvar kedveért, vagy irigységből támadta volna meg. Igaz, hogy az ország újjáalakításának munkáját ő maga, nehány kiváló mágnással óhajtotta volna végezni; igaz, hogy a köznemesség iránt nem volt rokonszenve s nem tartotta alkalmasnak a reformok higgadt, megállapított terv szerint való keresztülvitelére, mert nem tett fel benne elég politikai belátást és gyakorlati tapasztalást; igaz, hogy különösen Kossuth Lajosban veszélyes tényezőt látott, a mennyiben alkalmas-

nak tartotta őt arra, hogy magával ragadja a köznemességet s ez döntő befolyást szerezhet neki a politikában, melylyel megzavarhatja Széchenyi terveit s megbéníthatja a főúri osztály befolyását. De Széchenyi tudott alkalmazkodni s valamint 1840-ben kész volt elfogadni Deák Ferencz vezérségét, mert ez is abban a nézetben volt, hogy az izgatás szüksége megszűnt s így higgadtságában bízott, úgy belenyugodott volna a Kossuth vezérlő szerepébe is, ha Kossuth politikai működésé ıek modorával és eszközeivel meg tudott volna barátkozni.

De ez Széchenyire nézve 1840 után lehetetlen volt. Akkori hangulata ép úgy eltávolította Deák Ferencztől, mint Kossuth Lajostól s az egész ellenzéktől. Kossuthnak a tömegekre lelkesítőleg ható jelentékeny egyéniségében azonban az egész ellenzéki politika éltető szellemét látta, s midőn Kossuthot támadja s befolyását csökkenteni akarja, nem annyira személye ellen indítja meg a harczot személyes gyűlöletből vagy irigységből, hanem annak személyében magát az ellenzéki politikát akarja megbénítani s kártékony következményeit a nemzetről elhárítani.

Hangulatai Kossuth személyét illetőleg ép úgy változnak idegrendszerének állapota szerint, mint egyéb életviszonyaira nézve. Mikor betegsége rohamaiban veszélyt, katasztrófákat lát magára s a nemzetre nézve, akkor Kosssuth Lajosban veszedelmes varázslót lát, ki elbódítja az elméket, lidérczet, mely hinárba csalja az embereket; oly embernek tartja, a ki nemzetének bukását fogja előidézni. Néha gúnyolja, kicsinyli, majd mindenhatónak tartja, a kinek kezébe a nemzet sorsa van letéve; néha ellenállhatatlan árhoz hasonlítja, majd ismét lehetőnek hiszi, hogy ő lesz a gát, mely ezt az árt megakasztja. Tehetségeinek nagyságát, szívének nemességét nyiltan

elismeri s nyugodtabb perczeiben elfogulatlanul birálja őt s kedvezően ítél felőle. Hogy Széchenyi, mikor betegsége nem kínozta, mily igazságos és nemes tudott lenni, bizonyítja Naplóinak nem egy följegyzése, mely Kossuthra vonatkozik. De hogy Széchenyi nem volt eltelve állandó ellenszenvvel, vagy vak dühhel Kossuth iránt, kétségtelenné teszi két nevezetes följegyzése. Az egyiket 1844 aug. 27-én írta Naplójába: «Később beszélek Kossuthtal. *Én nem hittem neki. De most azt hiszem, nincs őszintébb ember és hazafi».* A másik 1847 augusztus 25-ről szól s így hangzik: «Olyan-e Kossuth neve, hogy Magyarország átka vagy áldása lesz rajta? Ép oly kevéssé, mint a Széchenyién. Végre megtaláljuk egymást s egyesülünk a múltban.» Széchenyi Kossuthban nem a személyt gyűlöli és támadja meg, hanem egy veszélyes irányzat megtestesülését látja benne. Azért a mozgalomért, melyről azt hiszi, hogy oka lesz a magyar nemzet halálának, nemcsak Kossuthot teszi felelőssé, hanem Deákot s az egész ellenzéket is.

S e mozgalom megítélésében is változnak nézetei idegrendszerének állapota szerint s vannak pillanatai, mikor az újjászületés kezdetét látja benne. «Vajjon» — írja 1847 decz. 4-én — «ebből a zavargó ostobaságból valami nemzeti s alkotmányos állapot fog-e kifejlődni? Talán. 1825-ben minden mély marazmusba merült, most legalább konvulziók! Már ez is nyereség s gyakran a mocsárból emelkedik ki a fényes meteor! Csak Bécsből ne zavarjanak meg bennünket!»

De egészben véve nem tudott megszabadulni attól a meggyőződéstől, hogy az ellenzék politikája veszély a nemzetre nézve s a mint elméjében ez a gondolat uralkodott, még logikátlannak sem lehet mondani az ellenzékkel

szemben követett eljárását. Ő, a ki nemzetéért élt, csak kötelességét teljesítette hazája iránt, midőn mindent elkövetett, hogy a veszélytől megóvja.

S Széchenyi valóban látta a veszélyt. Munkáiból s Naplóiból látjuk, hogy a szocziális forradalom szörnyűségeinek, az elnyomott néposztályok s népfajok irtó háborújának, a nemesség pusztulásának, teljes felbomlásnak, összeomlásnak, egy egész nemzet halálának rémképei gyötrik. Mintha ijesztő látomások jelennének meg lelke előtt, melyeknek alakjait csak ő látja s kívüle senki, s kimondhatatlan kínokat szenved, mikor azt tapasztalja, hogy a közelgő veszélyt, melyet ő oly világosan lát, ép nemzete nem látja, melynek pedig élete, jövője függ attól, hogy meglássa s kikerülje.

«Epedő kebellel» — írja a Kelet Népében — «és kimondhatatlan belső küzdések közt írom e sorokat. De nem azért epedez keblem, nem azért küzd lelkem, mintha magammal tisztában nem volnék. Valóban nem; kínaim oka: «látni mint borul hazánkra vész s nem lelni magamban annak elmellőzésére váltig erőt.»

«Magyar egünkön égi háború s zivataros idők helyett a tavasznak legcsendesebb, leggyönyörtelibb napjait látják hazánknak jószívű, de hibás szemű optimistái. Nem úgy én; mert világosan áll előttem, hogy a Pesti Hirlap a legnevezetesebb czikkeiben homlokegyenest megfordított, tökéletesen ellenkező taktikát nem követ s magasabb szempontból nem fogja fel nemzetünk egybebonyolódott létét, honunk állását: megsemmisítésére vezeti a magyart s szaporábban, mint gondolnók.»

De hiába emeli fel intő szavát. Tavaszi fényt és virágzást lát mindenki. Csak Széchenyi lelke sötét s az élet felpezsdülésében csupán ő látja a közeli halál csiráit. Azért

nem értik meg az emberek. Nyilvánvaló, hogy elméjében oly premisszák vannak, melyek másoknál nincsenek meg s azért nem fogadják el következtetéseit. Elszigetelten áll s szavának nincs már hatása nemzete szellemére.

Báró Kemény Zsigmond Széchenyiről írt híres munkájában, mely irodalmunk gyöngye s melyben Széchenyit, az államférfiút, mély felfogással jellemzi, politikai magatartását Kossuthtal s az ellenzékkel szemben akként magyarázza, hogy a veszély, melyet Széchenyi látott, valóban megvolt, s hogy jóslatait az események igazolták, s így elszigeteltsége, fellépésének hatástalansága kortársainak rövidlátásából s a Széchenyi mélyebb belátásából származott. Azt mondja érintett munkájában, hogy «intései a közelgő veszély iránt, ujjmutatásai az egyénre, ki által s az eljárásra, melyből támadand a zivatar, annyira igazoltattak az események bekövetkezésénél fogva, hogy Széchenyi jóslatait vagy felső sugallatnak, mély sejtelemnek és a fölizgatott idegrendszer clairvoyance-ának kell tulajdonítani, — midőn aztán az egész kérdés az érzetek és a szív világába vitetik át; — vagy pedig, legalább nagy részben, egy uralkodó, kifejlett és szigorúan következetes ész analysisének, mely lélektani s politikai pontokon haladva mindig előbbre, a távoli eseményeket az alapokokkal összekötni és a tévedések természetéből a nemezis alakját megismerni inkább volt alkalmas, mint a többi kortársak ünnepelt bölcsesége.»

E magyarázat azonban ki nem elégítő. Ép az teszi elfogadhatatlanná, a mit Kemény felfogása helyességének bizonyítására főérvül felhoz. Ma már kétségtelen, hogy Széchenyi tévesen ítélte meg az ellenzéknek s Kossuthnak politikai működését s annak következményeit, s hogy Széchenyinek erre vonatkozó komor sejtelmei s jóslatai nem teljesültek.

Azok tehát, a kik Széchenyi eljárását csupán logikai s politikai szempontból bírálták, elitélték őt s Horváth Mihály Széchenyinek 1842-ben elmondott akadémiai beszédét is, melyben a magyar nemzetiség terjesztésére irányzott törekvések buzgó képviselői ellen fordul, annak az elkeseredésnek tulajdonítja, «mely benne azóta támadt, mióta a Pesti Hirlappal folytatott vitái következtében népszerűségét, annyi érdemei daczára is, mindinkább elveszítvén, helyzete mind elszigeteltebbé lett s a közvéleményre, melynek vezetését magának igénylé, mely azonban most is inkább a Hirlap után indult, befolyása megcsökkent.»

Az emberek rendesen elvont erkölcsi s logikai mértékeket alkalmaznak mások cselekvésének s gondolkozásának megítélésében s a ki e mértékeknek meg nem felel, arra kimondják a szigorú ítéletet. Mintha az ember egy elvont erkölcsi vagy logikai lény volna, melynek életére testi szervezete legkisebb befolyást sem gyakorol. Ma már enyhébben ítélünk, mióta a tudomány eredményei kétségtelenné tették, hogy az ember erkölcsi s szellemi életében előforduló fogyatkozások, ellenmondások, testi szerveinek fogyatkozásaiból, betegségeiből, rendes működésök megzavarásából erednek, s hogy az ember hangulatai, érzései, erkölcsi és szellemi élete teste nélkül meg sem érthető.

A Széchenyi politikai életében beállott nevezetes fordulat is, melyet kortársai alacsony motivumokkal igyekeztek megmagyarázni, mely a legtöbbek előtt logikailag érthetetlen volt, s mely miatt majdnem mindenki elítélte, ideg-betegsége előrehaladt stádiumának nyilvánulása volt, mely végzetes hatással volt hangulataira s értelmiségére; s valamint 1848-ban beállott elmezavara s később bekövetkezett öngyilkossága, úgy életének e jelentékeny eseménye sem magyarázható meg lélektani s politikai

okokkal, hanem csupán egy önálló tudomány, a psychiatria eszközeivel.

Láttuk, hogy Széchenyi betegségének természete az, hogy önálló kútforrása a komor hangulatoknak s ezek nem az élet viszonyaiból keletkező lélektani hatások, hanem az agyhártya fogyatékos táplálásának, tehát szervi bántalomnak eredményei. A testi bajból eredő lehangoltságot az elme megokolni igyekszik s keresi a külvilágban azokat a jelenségeket, melyek erre alkalmasak. Azért a betegség rohama alatt a lélek fájdalmát nem enyhítik a legderültebb képek, a legboldogítóbb életviszonyok sem, mert akkor a lélek csak aggasztó, komor képzetek befogadására képes, csak ezek lévén összhangban a lélek nyomott hangulataival. Mennél mélyebb elméjű a beteg, mennél gazdagabb életének tartalma, annál több anyagot talál, annál leleményesebb az okok feltalálásában, melyek önvádjait, életuntságát, kétségbeesését motiválják. S mennél nagyobbak a lelki fájdalmak, a szívszorongásokból eredő rettegések, annál nagyobb veszélyektől hiszi magát, családját, hazáját fenyegetettnek, miből az értelmiséget elhomályosító, az ítéletet megtévesztő képzelgések származnak.

Mikor Széchenyi nemzete sorsával kezd foglalkozni s hazáját befogadja eszméi körébe, azonnal arra is kiterjednek komor hangulatai. Nemzetét s hazáját halottnak látja. Elméjének nem kell sokáig keresni a hangulatainak megokolására alkalmas jelenségeket; csakhamar megtalálja nemzete tespedésében és mozdulatlanságában.

De Széchenyi nem passziv, kesergő, hanem cselekvésre termett melancholikus s arra határozza el magát, hogy megmenti nemzetét s életre ébreszti. A nemzet fölébred, de lassan lábbadozik, mozgásra, tevékenységre nem mutat

nagy kedvet. Széchenyi törekvései akadályokba ütköznek s ilyenkor kétségbeesik s azt mondja, hogy holttestet dörzsöl s minden fáradsága kárba vész. Így mulik el másfél évtized s mert a reformok nem haladnak s a fejlődést, melyet ő óhajt, mindenütt gátolja a múltból örökölt korlátoltság, előitélet s az újításoktól való irtózás, betegsége rohamaiban mindig e jelenségekkel okolja meg hazája sorsán érzett kétségbeesését.

Ez alatt lankadatlanul hazája felvirágzásán fáradozik s életének viszonylag rendes, nyugodt, harmonikus napjaiban a siker megelégedéssel, önérzettel s édes reménynyel tölti el lelkét. De betegsége folytonosan fejlődik, a rohamok gyakoriabbakká s hosszabbakká, a rohamok közötti időközök rövidebbekké lesznek s így ritkábbakká a betegségtől ment derült és nyugodt napok is; s mind sötétebb árnyak borúlnak lelkére.

Széchenyi állapota 1838-ban fordul rosszabbra. Ez év elején a pesti árvíz idejében támadja meg egy nagy roham, mely hónapokig tartott. Sokáig ágyban fekvő beteg volt s Naplói, valamint Tasnerhez írt levelei azt bizonyítják, hogy e roham nagy pusztítást vitt végbe egész szervezetében, s habár felgyógyult, mégis ez idő óta nagyot változott s idegrendszerében a régiek mellett új aggasztó jelenségek merülnek fel, melyeknek a roham előtt nyoma nem volt.

A betegségével járó fizikai jelenségek gyakrabban s erősebben mutatkoznak. Fuldoklások, görcsök kínozzák; szédülései vannak s úgy érzi, mintha a guta környékezné; főfájásai borzasztók, azt hiszi, hogy agyveleje ég, vére lángban van s teste rothad. Néha két hétig nincs ürülése; érveréseinek száma 48-ra, egyszer 43-ra csökken, testének súlya 138 fontról néhány év alatt 113-ra száll le.

Idegrendszere folytonos izgalomban van: nem tud

magán uralkodni, az elmezavar előérzete gyakrabban fordul elő; úgy érzi, mintha valakit meg kellene ölnie. Unalom és életuntság, szemrehányások és önvádak kinozzák. Azt hiszi, hogy átok fekszik rajta, hogy sötét hatalmak kezében van, hogy el van kárhozva. A sír sötéten nyilik előtte meg s körülötte puszta és komor minden. Szívszorongásai s ebből eredő rettegései s képzelgései évről-évre jobban erőt vesznek rajta. Félálomban látomásai vannak, melyekről azt mondja, hogy senki sem képzelheti, mily szenvedéseket okoznak neki. Éjjel borzasztó halálos félelem fogja el s egy idő óta rettegéssel ébred föl. Halálos rettegéseiben felugrik s agyon akarja magát lőni, hogy a haldoklás kínjaitól meneküljön. 1838-ban veszi észre, hogy mindig fél s idegeinek nagy elgyengülésére mutat, hogy ok nélkül sír s rettegés uralkodik lelkén. Éjjeli látomásaiban az ő s családja tagjainak halála, pusztulás, vérontás, forradalom, anarchia, katasztrófák rémképei jelennek meg lelke előtt. «Mily éj! Mily álmok!» — írja 1845-ben.— «Nincs egy fényes pont. Halálos álom. Kimondhatatlan rettegés a haláltól.»

1845-ig csak éjjeleit mondja elviselhetetleneknek. De úgy látszik, hogy ebben az évben idegbetegsége megint új stádiumba lépett, mert most már nappal is vannak látomásai.

«Éjjel halálos rettegés», — írja 1845 február 12-én. — «Most már ez az érzés éber állapotomba is átmegy. Nagyon le vagyok verve.» — «Nagyon rosszul vagyok. Majd meghaltam a rettegéstől.» — «A legborzasztóbb melancholia korbácsol. Ó ha sejtenék az emberek, mi megy végbe bennem! Gondolataim összezavarodnak.»

A ki sohasem tanulmányozta az elmekórtant és sejtelme sem volt arról, hogy létezik oly betegség, mint a Széche-

nyié, természetesnek fogja találni, hogy oly ember, a kinek lelkén ily hangulatok uralkodnak, más színben fogja látni a világot s az embereket, mint az, a ki e betegségben nem szenved.

A ki e betegséget ismeri, tudja, hogy e baj természete, logikája azt hozza magával, hogy a beteg a szervi bántalomból eredő sötét hangulatokat, rettegéseket a külső világ jelenségeivel igyekszik megokolni, s hogy az őt környező viszonyok és tényezők elfogulatlan, tárgyilagos megítélésére azért nem képes, mert csak azokat a képzeteket képes befogadni, melyek a lelki fájdalmak megokolására alkalmasak.

Széchenyi sem járhat el másként. Mikor a nemzet tespedt, e tespedés aggasztotta s ezt tartotta a nemzet halála okának, melynek ijesztő képét lelkében hordta. De a viszonyok megváltoztak. A nemzet tespedése megszűnt s elevenség, a haladásra való törekvés s nemzeti lelkesedés váltotta fel. Most már aggodalmait, ijesztő látomásait nem okolhatta meg a nemzet tespedésével, hanem a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva, a lelkében uralkodó rettegés megokolására a veszélyt a nemzet fejlődésében, szellemi mozgalmaiban s legnemesebb törekvéseiben találja meg. Mély és messzelátó elméje ilyenkor teljesen rémlátásainak szolgálatában áll. Minden törekvésnek, cselekvésnek fölfedezi aggasztó, veszélyes oldalát, s minthogy nincs tárgy vagy működés, melynek veszélyes oldala ne volna, könnyen arra a meggyőződésre jut, hogy felfogása helyes, hogy a ki e veszélyt nem látja vagy számba nem veszi, rövidlátó s könnyelmű. De a külvilág e felfogása a legjobb esetben egyoldalú, rendesen pedig téves, mert még abban az esetben is, ha az elme való vagy lehető veszélyeket talál, ezek oly óriási nagyításon mennek keresztül,

hogy oly alakban, mint őket a beteg látja, valósággal nem léteznek.

A mint Széchenyi ebbe a lelki állapotba jutott, a nemzeti mozgalomnak csak veszélyeit képes meglátni. Innen ered 1840-ben az az óhajtása, hogy a közvélemény izgatása, vagyis a nemzeti és szabadelvű eszmék terjesztése szűnjék meg; innen erednek aggodalmai, mikor Kossuth s az ellenzék az izgatást s küzdelmet újra megkezdi s szakadatlanul folytatja; innen ered az az elhatározása, hogy föllép Kossuth s az ellenzék ellen, hogy ellensúlyozza hatásukat s megóvja a nemzetet a veszélyektől, melyek a nemzeti mozgalom terjedéséből keletkezhetnek.

E beteg lelki állapot jelentékeny befolyással van értelmiségére s lényegesen módosítja politikai nézeteit is.

Széchenyi, ki haragra lobbant azok ellen, a kik közönyösek voltak a nemzetiség ügye iránt, ki a magyarosítást tűzte ki czéljául s rajongott a magyar nyelvért s terjesztésére törekedett, 1841-ben veszélyt lát azokban a mérsékelt, Magyarország nem-magyar ajkú lakosai iránt kíméletes és méltányos követelésekben is, melyek a Pesti Hirlapban megjelentek, élesen kikel a magyar nyelv terjesztésében buzgólkodó hazafiak ellen, tagadni kezdi a magyar nyelv terjesztésére irányzott törekvések jogosultságát, mert még nincs kifejlett irodalmunk s nincs «olvasztói felsőbbségünk» s igazoltnak tartja az ellenhatást, melyet eljárásunk a nem-magyar népfajok részéről elő fog idézni. Széchenyi, mert a szláv mozgalmak megrémítik, s mert tudja, hogy e mozgalmakat Bécsből támogatják, attól tart, hogy a nem-magyar népfajokat a gyenge magyar ellen fogják uszítani s azok segítségével fogják agyon nyomni. «Horvátország s az összes szlávok fölébrednek», — írja 1843-ban. — «Mit kell akkor tenni? A sírba feküdni.»

Széchenyi, ki a magyar fajra nézve halálos veszélyt látott a rendi intézmények fentartásában s azért követelte a robot, az ősiség megszüntetését; a ki a magyar alkotmány biztosítását abban látta, hogy Magyarország minden lakosa részesüljön annak jótéteményeiben; a ki a nemzet szellemi kifejtését óhajtotta a kultura összes eszközeivel; a ki a közteherviselés elve mellett izgatott s mindezektől várta a nemzet újjászületését, 1840 után ez üdvös intézkedéseknek csak veszélyes oldalát látja. Ennek következménye az, hogy a kitüzött czélokhoz elvileg tovább is ragaszkodik ugyan, de a kivitel módozatait és egymásutánját illetőleg nézetei jelentékenyen módosulnak. Azt hiszi, hogy a magyar fajt csak arisztokratikus alapon lehet fenntartani; hogy a politikai jogok kiterjesztése a demokratikus elemekre a magyar nemzetiséget veszélyezteti; a robot és ősiség eltörlése s a szabad tulajdon is aggodalmat kelt benne; az örökváltság s közteherviselés kérdései megoldásának egymástól függővé tételét forradalomra vezető eljárásnak, a nemesség megadóztatását 1847-ben igazságtalannak, a nemesség vagyoni állását megingatónak tartja; a népnevelés előmozdítását illetőleg is komoly aggályai vannak; mindenben veszélyt lát a magyar nemzetiségre nézve, még a zsidók emanczipácziójában is, mely 1844-ben került szóba a főrendeknél, s azért ellenezte is. Minden eszméjéhez ragaszkodik, elvben hű marad önmagához, de idegei nem bírják el a küzdelmet. A gondolatoknak egy egész rendszerét építi föl, hogy bebizonyítsa másoknak s önmagának, hogy a czélok, melyeket ő képviselt, magokban véve helyesek s veszélyes voltuk csupán abban rejlik, hogy valaki *most* törekszik megvalósításukra. Azt a doktrinát állítja fel, hogy a szabadság- és haladásnak számos érdeke van, mely a magyar faj érdekeivel ellenkezik, holott a har-

minczas években azt hirdette a nemzetnek, hogy a szabadság és haladás érdeke egy a magyar faj érdekével, mert a szabadság és haladás teszi lehetővé anyagi és szellemi kifejlődését s jövőjének biztosítását.

Politikai nézeteit 1841-ben a Kelet Népében a következőkben foglalja össze:

«A «Mi»-nek és «Miként»-nek minélelőbb életbe léptető sorát illetőleg pedig szintén legnagyobb általánosságban, és addig is, míg minden tárgyra egyenként ismét visszajönni alkalmam lesz, és egyebeket s fontosabbakat, csakhogy jelenleg nem annyira napi rendűeket is hozhatok szőnyegre, im ezeket tűzöm ki ezuttal is némi propylæumokul:

«A magyarság terjesztésével, mint már fentebb érintém, felette csinján kell haladni, s közneheztelés érje azt, vagy inkább közellenzés, ki bár legtisztább szándékból is, de oly móddal jár el ezen minden magyarnak legszentebb tisztében, mikép eszközlésének nem haladást, hanem okvetlen visszahatást kelljen következtetnie. E helyett azonban az alkotmánynak mindenkire terjesztése mozdíttassék elő lehető legsebesebben, mi természetszerint éppen nem eszközöltetik «túlhajtás», hanem egyedül azon lépcsőzet által, mely aristocratiai létünknél fogva az alkotmányban s nem az alkotmányon künn fekszik; minthogy akármennyire terjedjen is vágyunk *in ultima analysi*, anarchia nélkül nem haladhatunk egyéb formákban elő, mint aristocratiaikban, anarchiából pedig ránk nézve nemzetiség tekintetében soha nem forrhat ki újjászületés, de szövevényes állapotunk- vagy inkább nyavalyánknál fogva okvetlen be kell következni a halálnak: mit soha nem szabad felejtenünk. — E kérdést egyébiránt most se részletesebben, se világosabban nem magyarázhatom.

«Ereink vagy inkább: erőink egy-egy czélra összesítése végett elmulhatlanul központot kell alkotni, mely parancs nélkül és egyedül varázsa által minden színű s minden körülményű magyart néha magába vonzzon, és hosszabb időre is ott tartson; minthogy egyedül ily központ hozhatja illő arányba azon szétágzást, mely municipális alkotmányunk következménye. Bécs központja a közbirodalomnak ugyan, de nemzeti kifejlés tekintetében egyedül Buda és Pest válhatik a magyarnak természetes gyülpontjává; Budát és Pestet kell tehát, s ha máskép nem lehetne, nemzeti közerővel vagy legalább nemzeti pártolással nem csak minden lehető és kivált vízveszélytől gyökeresen megóvni, de minden magához vonzó varázszsal is ellátni; — — s mennyire lehetséges, sőt aránylag könnyű ennek eszközlése, s elannyira, hogy kevés év leforgása alatt senki rá nem foghatna ismerni Buda- és Pestre, s mind nyári mind téli lakásra e két város Európának legkellemesb városaihoz lenne a legszigorúbb igazság szerint sorozható; ezt be tudom bizonyítani, s engedjenek szabad kezet, s pártoljon csak a nemzet okszerintileg, végbe is viszem.

«Az ősiségnek az ország belbecsét s ekkép egészségi erejét elnyomó zsibbadéka — minden visszaható erő, és a fiscalitási jogok csorbítása nélkül egyébiránt, okkal-móddal — miről szinte máskor — minél előbb küszöböltessék ki anyaföldünkről. — Emeltyűre van szükségünk, mind azon kincsek kiemelése végett, melyeket most sivatag és mocsár föd. A földbirtokost kell tehát hypothekával megajándékozni mindenek előtt — ez a szegnek feje — mert csak ez vonz maga után nem mesterkélt, de valódi közgazdagságot; nagy hypothekája azonban mindaddig Magyarországban általán véve a földbirtokosnak nincs, míg igazi

tulajdona nincs, igazi tulajdon pedig és ősiség összeférhetlen ellentét.

«Miután szabad és biztos közlekedés nélkül éppen oly bágyadt egészségű és beteg a hon, mint azon test sem pezseghet erőtől, de csak hervadólag teng, melynek ereiben szabadon s élénken nem foroghat a vér: készüljön — minthogy hazánkat lehető legjobb egészségre emelni minden módon kell, és ehhez minden magyarnak a legnagyobbtól a legkisebbig tehetsége szerint járulni legszentebb kötelessége — készüljön mondom, Magyarországon keresztként átvezető biztos közlekedés keletről nyugotnak és északról délnek Pesten keresztül, legyen az bár kő-, bár vasút, bár vízcsatorna, mi hely és körülmény szerint legczélszerűbbnek fog mutatkozni. Ezek eszközlése társulatokra legyen bízva, melyek azonban, hogy meg is alakulhassanak, és ne csak papiroson veszszenek el, vagy már kezdetkor bukjanak meg, úgy álljanak az ország pártolása alatt, mikép a vállalatnak száztól öt tiszta jövedelmét minden esetre biztosítsa a hon, ha t. i. a nemzeti ellenőrség alatt álló vállalatok nem vergődhetnének legalább is ilyes jövedelemre azon vámpénz után, mely a törvényhozás meghatározásával, vagy ha ilyes részletekbe nem kívánna ereszkedni, annak legalább helybenhagyásával mindenki által volna fizetendő. — A már tervezett, vagy mi több: már életbe lépett közlekedési módokat pedig, melyek azonban közbizodalom s egyedül, mint gondolom, ennek híja miatt, mint például a Pozsony-Nagyszombati vasút, nem bírják az idő mostoha fordulatának, vagy inkább a mesterségesen (!) ránk hozott eseményeknek most egyszerre oly rögtön berohanó árja ellen sajátlag, minden segítség nélkül kivívni a sikert, az efféle hasznos vállalatokat is szintily pártolásra méltassa az ország; mert bárhol mutatkozzék

is a nemzeti testben rothadási jel — tönkre dülő vállalatok pedig nem egyebek — az egész test sínlik utána.

«Miután nemzetet tekintve, éppen oly balfogás pénzt nem venni fel, vagy mesterséges pénzt nem készíteni, hol erre bizonyos hypotheka van, mint balfogás adósságokba vergődni, vagy papiros pénzt kibocsátani, hol viszont arra hypotheka nincs: ám alakuljon legalább is 50 millió pengő forintnyi mesterséges pénz-kibocsátó nemzeti bank; minthogy ha ily kibocsátásoknak van helye valahol a világon, s nem csak haszonhajtási, de hypotheka-nyújthatási tekintetben is: ugyan hol volna annak helye inkább, mint Magyarországban; mert kérdem, hol van több lappangó, és csupán csak pénz híja miatt annyi ki nem fejlett kincs, mint éppen Magyarországban. Életbe is kell ezért léptetni ily intézetet minél hamarább, s nem csak a köz meggazdagulás oly fontos tekinteténél, hanem azon még sokkal fontosabb oknál fogva is, miszerint, miután vérünk is sokkal élénkebben kering most, mint azelőtt, s ekkép a cselekvési és kiállítási vágy is sokkal nagyobb bennünk, mint vala, tágabb cselekvési s erejét valamiben gyakorlói mezőt is kell nyitni a magyarnak, mint a milyennel eddigelé bírt; előlegezett pénzerő nélkül azonban ily mező meg nem nyilhat, minthogy ily előleges hypomoclion nélkül a legszebb, legjózanabb vágy is bizony csak vágy marad örökleg, vagy rossz hatást vévén, mint mikor a töltött puskának csője be van hegedve s elsül, felette nagy szerencsétlenséget okozhat; mit jó volna azoknak, kiket ezen óvakodási sor illet, néha egy kis gondolóra venni.

«De sokkal fontosb mindezeknél a köznevelés tárgya. — Én csak kevéssel ezelőtt az általános nevelés ellen valék — mit sok, tudom, borzadással fog hallani — de nem különczségből valék ellene, vagy azért, mert kedvem éppen így

csosszant, mi tán nem egy fényes indítványnak legmélyebb sarkalata; hanem egyedül azért, mert valamint nem tartom jó logikának — pedig csak ez visz sima úton czélhoz — ha valaki növendéket illetőleg azt mondaná; «csak nőjjön, csak erősödjék, csak vastaguljon előbb, majd megtágítjuk köntöseit azután»; de azt tartom jó logikának, ha valaki, úgy is tudván hogy nőni fog a növendék teste, már előlegesen tágítja ruháit, mikép nem csak semmi ne hátráltassa növését, sőt ezt mozgás, gyakorlás s egyáltalában gymnastica által még nevelni is lehessen, és a nélkül, hogy szétszakadjon a köntös: úgy azt sem tartom józan logikának — *ha t. i. egy tökéletes forradalmon nem akarjuk áthajtani a nemzetet, hanem ingadozás nélkül kívánunk nagy nemzetté emelkedni* — ha nevelés által még mesterségesen is tágíttatik a már magától is mindegyre növekedö nemzeti test, mielőtt elég tág köntöse, azaz «elég tág politikai léte» volna, melybe azt megbomlási veszély nélkül úgy szólván, belé is lehetne nevelni. — *Forradalom ránk nézve legveszélyesb halálos betegség, nemzeti élet pedig a legfőbb czél; ám reformáljuk tehát magunkat ingadozást okozó crisis nélkül, és e tekintetben már-már meg van nyerve némileg a csatà, ha most némi nemzeti sakkjátszók túl-tüze, deinneni felfogása miatt nem megy minden ismét veszendőbe;* mert hiszen «kezd-kezd lenni, sőt van-van Magyarország minden lakosinak tágacskább politikai léte már», és ekkép hála az ég, valamint a terhes nyavalyából kilépettnek, ha bizonyos fokra felerősödött, szabad mozogni, és egygyelmással élni is, mi csak kevéssel ezelőtt tilos vala: úgy a haláli álmából felébredt magyarnak neveléséről is lehet veszély nélkül, sőt kell ezentúl már gondoskodni, s adjon Isten erőt, s ezen legfontosb, legszentebb tárgynak okszerinti vizsgálásával is eléállok minélelőbb.

«Jóllehet első felfogásra, sőt hosszabb megfontolás után is a nevelés tárgya mutatkozik nagy nemzeti sakkjátékunk azon vonásának, melynek józan logika szerint minden más vonást alá kellene rendelni; mert ha nem akarjuk tagadni, bajaink legfőbb oka tán az, hogy nincs hazánkban, mint szokás mondani, elég «gátra való alkalmas legény», de e helyett inkább csak szónok, irkafirkász, vagy egyedül nagyokat s kicsapongókat tervező van általánosan köztünk, és hibázik viszont azon józan, és minden lárma s pompa nélkül tenni s cselekedni tudó osztály, melyből minden hivatalra s minden dologra lehetne találni elég, választásra alkalmas egyént, mi azonban korántsem lelki tulajdonunk vagy értelmi súlyunk hijából, hanem egyedül nevelésünk fonák és még is oly bonyolódott létéből veszi eredetét; mert valóban, ha csalni nem akarjuk magunkat, sehol sincs annyi «sokat tanult» s még is annyi egészen haszonvehetlen ember, mint nálunk, azoknak pedig, kik köztünk életbe vágóbb szerepet kívánnak játszani, kivált hivatali tekintetben — mert annyi a törvény, rendelet, szokás, tudnivaló stb. — valóban mindenhez értőknek s igazi ezermestereknek kell lenni, ha rögtön meg nem akarnak akadni, vagy ki nem esni; nevelésünk egészen elhibázott, és így mint mondám, úgy látszik, mintha semmi sem lehetne sürgetőbb, mint ennek minélelőbbi elrendelése, s kivált most, miután már-már tágul az általános politikai lét, s e szerint a legjózanabb logika után is minden kettészakítási veszély nélkül lehet növeszteni a nemzeti testet és lelket; de mind e mellett a nevelés tárgya még sem a most teendő legelső vonás, s nem csak azon logikai, némileg még most is álló okból, hogy a nemzeti politikai köntös, noha sokkal tágabb már, még sem elég tág még — és sima úton emelni a hont a legfőbb szempont — hanem

legfőkép azon okból nem a legelső vonás, mert ezen tárgynak idővesztés nélküli s talpraesett elrendelése nem függ egyedül magunktól; mihezképest oly vonások vannak napi renden, melyek ha nem volnának is teljesen szabadkézileg a leglogikaibb vonások, azáltal lesznek azokká, hogy egészen tőlünk függnek, és eszközlésükben nincs hatalom, mely hátráltathatna — — —. Más két tüstének vonást ajánlok tehát addig is, míg e nagy nemzeti kérdés megérik, s jót állok, mikép ha tettleg életbe lépnek, elmulhatlan be fog következni hazánkra boldogság és nemzetünkre dicsőség. S ugyanis:

«Ne toljuk ezentúl a hibákat s nemzeti hátramaradásunk okát, mint eddigelé vala szokás, általán véve mindig egymásra s kivált a kormányra, s viszont; jóllehet ezt igen sokszor tehetnők igazsággal: de keressük azokat egyenesen magunkban; mert ha nem lelünk is minden hibát és hátramaradási minden okot magunkban, ám találunk váltig valót, egy cseppet se kételkedjünk, miken ha javítunk, rögtön óriási előmenetelt tesz honunk; mert semmi, de egyátalában semmi nem neveli, legyünk erről bizonyosak, valamely nemzetnek valódi erejét annyira — és erre van szükségünk — mint ha minden tagja ugyancsak derekasan betölti és férfiasan megállja maga helyét; ily jó gondolatra — és nem hiszem, hogy ennél, fejledező nemzetünket tekintve, jobb gondolat lehetne — azonban csak akkor szokott jönni az ember, mikor mindigi másutt keresés és másra tolás helyett, magával számoló hangulattal saját keblébe nyul; s azért tegyük ezt minél előbb s minél többen, és felette rövid idő alatt oly előmeneteleknek leszünk tanúi, melyeken magunk is fogunk csudálkozni, kivált ha nem mulasztjuk el az ennél nem kevesebbé, sőt tán még üdvösb vonást is minél előbb életbe léptetni, mely nem egyéb, mint

«Bizonyos «kötelességérzet»-nek felébresztése és közönségessé tétele, mely minden magyart, bár nagyot, bár kicsit, bajnoki érzéssel kössön hazájához, mint egy elhagyott, s védlést s pártolást még mindig annyira megkívánó honhoz. Állna honunk erős lábon, ám akkor némileg fel volnánk oldva azon hőslelkű kötelességérzettől, mely minden derékben, ha nem alszik vagy nem felejti el magát, minden lépteiben tettleg él: «Védni a gyengét». — Ámde kit magyarrá teremtett a legmagasb Úr, és nem szégyenli elhagyott, még annyira gyenge vérének nem fogni bajnokilag pártját: az, ha nem alszik — és jó volna e részben elvégre egészen felébrednie — ha nem alszik, mondom, és éber létben képes minden segítség nélkül magára hagyni a gyámolást még mindig annyira megkívánó hont, az, bármily magas, fényes helyzetű legyen is — legalább az én szótárom szerint — nem derék. Bajnoki pártolása honunknak azonban korántsem azon fellengős enthusiasmus, mely szerint úgy szólván, mindenki a kolomp elővitelére hiszi magát meghíva lenni, vagy éppen a mai nagy divatú korteskedés, éppen nem; de egyenesen — a mennyire néhány szóval kitehetni ily felette fontost — bizonyos zarándoki komoly magamegtagadás, melynél fogva inkább abbanhagyni mint ártani, sokkal inkább használni a honnak, mint fényleni sajátlag, kívánunk s törekedünk, és mely megtagadási hangulatnál fogva soha bármily kicsire is, mi a hazát illeti, igen nagyoknak nem, de mindenre inkább igen kicsinyeknek és elégteleneknek hiszszük magunkat, s nem csak szóval, holt betűkkel, és mások cselekvéseinek gáncsolásával, de hasznos tettel is neveljük a közállomány egészségét.

«Ébreszszük és tápláljuk lelkünkben e zarándoki érzést minden alkalommal, míg úgy szólván szokássá nem válik

az bennünk, s öntsük azt azokba is be, kikben az még nem létezik; minek következtében minél előbb ki bírjunk lábolni nemzeti életünk azon stadiumából, hol még nem a néma és csendes kiállító erő látszik tetszeni annyira, mint a maga bőrébe férni nem tudó ifjúsági negéd, mely csak ront, de nem alkot — — — és

«Álljunk ennekokáért mindenek felett, s mennyire csak képesek vagyunk, minden tetteinkben, az értelem mezejére, s legyünk, valamint több előkelő nemzetek, természeti hangulat és régibb súrlódás után felette sokban, legyünk mi a *kelet népe* elv szerint, s ekkép ha lehet mindenben: az «oknak népe».

«A budai hegyekben állítsunk temetőt, egy szabad ég alatti Valhallát. Legyen vérünk jobb része, vagy ha buknunk kell, legyen a magyar, kinek ehhez kedve van, halálban legalább egyesülve, ha nem tudott életben egyesülni és nem birta értelme által az elsülyedéstől megmenteni magát . . .»

Ez a hosszú idézet Széchenyi egész életének hű képét tárja elénk. Minden törekvése nemzetének van szentelve; elméje szakadatlanúl keresi az eszközöket, melyekkel a nemzet életét, fejlődését és virágzását előmozdíthatná; cselekvése folytonosan e czél elérésére van irányozva s lelke még sem tud szabadúlni a megsemmisülés gondolatától s a fényes jövő tervei közé önkénytelenül beleszövi a nemzeti temető komor eszméjét s egy önmagával meghasonlott, emelkedésre elég erővel nem biró nemzet halálának képét.

Még 1826-ban Magyarország oly benyomást tesz reá, hogy ebben az országban található a legkevesebb anyag a forradalomra. 1838 után már a forradalom jelenségeit látja mindenütt s annyira érzékeny, hogy mikor 1839. évi márczius

23-án Bánk bánt adják a nemzeti szinházban, ezt írja Naplójába. «Megfoghatatlan, hogy a kormány megengedi, hogy ily bolondságot (Unsinn) játszszanak. Rossz, veszedelmes tendenczia.» Néhány évvel később a pesti polgárságot figyelmezteti a veszedelmes demokratikus tendencziák terjedésére.

Lelki állapota lehetetlenné teszi, hogy az őt környező állapotok és emberek a magok valóságában tükröződjenek elméjében. Aggódó, rettegő lelke a nemzet törekvéseiben mozgalmaiban az anarchia, a felbomlás előjeleit; a lelkesedésben lázt s deliriumot; a nemzet jogainak védelmében, ujjhúzást, daczot és elbizakodottságot lát. Az egész ellenzéket, mely a nemzetnek az a része volt, melyben a Széchenyi eszméi éltek s megtestesültek, melynek tagjai között voltak Magyarország legkiválóbb s legbölcsebb férfiai, a kiket a későbbi fényes siker igazolt, oly politikai pártnak tekintette, melyben hiányzik minden higgadtság, érettség, államférfiúi belátás s azt írta rólok, hogy «az ő modoruk semmi jót, de csak átkot hozhat hazánkra». A magyar nemesség szabadelvű részében, mely alapjában konzervativ gondolkozású volt, forradalmárokat, Pestmegye rendeiben jakobinusokat lát.

Politikai pályája kezdetén a tespedésben látta a legnagyobb veszélyt s minden eszközt jónak tartott, mely azt megszünteti s a haladást és fejlődést előmozdítja. Mikor a haladásra s fejlődésre való törekvés a nemzet nagy részét magával ragadja, megijed a mozgalomtól, mert betegsége következtében csak veszélyes oldalát látja s minden eszközt jónak tart, mely a mozgalmat lassítja s korlátozza.

Széchenyi politikai magatartása mind a két esetben szubjektive logikai volt. A mint ő, ki hazáját oly igazán szerette, valamely politikai törekvést veszélyesnek tartott a hazára nézve, kötelességének tartotta, a következmé-

nyekre való tekintet nélkül, síkra szállni ellene. De azért itélete meg volt tévesztve. Betegségének most már mind hosszabb rohamaiban elvesztette arra való képességét, hogy elfogulatlanul szemügyre vegye a valóságot s meglássa a nemzet törekvéseiben a siker lehetőségét biztosító tényezőket is.

Széchenyi, kit rémes látomásai nem csak éjjel, hanem már nappal is gyötörtek, rettegett minden küzdelemtől, mert csak a vele járó veszélyeket volt képes meglátni. A nemzetet gyengébbnek, ellenfeleit erősebbeknek képzelte, mint valóban voltak. A ki küzdeni akart Magyarország akkori viszonyai között, rövidlátónak, a nemzet életét könnyelműen koczkáztatónak, ábrándozónak mondta s el nem ismerte komoly politikusnak.

A magyar szabadelvű ellenzék azonban folytatta kettős küzdelmét s nagyobb erővel és sikerrel, mint valaha. Védte az alkotmányos szabadságot a kormány ellen s követelte a szükséges reformokat s e téren tovább haladt abban az irányban, melyet Széchenyi a harminczas évek elején a nemzetnek kijelölt.

Széchenyi összeütközik az ellenzékkel. 1841 óta folytatja ellene a harczot, mely a Kossuth ellen írt Kelet Népével kezdődik s az 1847-ben közzétett Politikai Programm-töredékekkel végződik.

E két szenvedélyes kitörés rendkívül érdekes. De nem a politika szempontjából. E két könyvnek alig volt s nem is lehetett nagy politikai hatása s nem változtatott a helyzeten. Nagy érdekűek s becsesek a sok adat miatt, melyek Széchenyi multjára, fejlődésére s belső életére világot vetnek; másrészt azért, mert ezekbe írta bele politikai látomásait, melyeket Naplóinak rövid följegyzéseiben csak sejtet, vagy nehány szóval érint, de valódi alakjokban nem közöl.

Széchenyinek tépelődésre s önvádakra hajló lelkében már a harminczas években is fel-felmerűl az az aggodalom, hogy izgatásaival nem tesz-e több kárt, mint hasznot a nemzetnek. «Életem borús — írja 1831-ben — s napról-napra több kellemetlen aggályom támad, vajjon eszméimmel nem teszek-e több rosszat, mint jót? Az emberek nem értenek s így megzavarom őket.» — «Könyvem (a Stádium) egy részét elolvastam Andrássynak — írja ugyanabban az évben — a ki elborzadt. Azt mondja, hogy égő fáklya, melyet se eloltani, se szabályozni nem lehet. A czenzor, a ki megengedné kinyomatását, se okos, se becsületes ember nem lehet. Megdöbbentem.» — Búskomorságában munkáiban veszedelmes tendencziákat lát s 1841-ben azt mondja magában, hogy nem lett volna-e jobb a Hitelt s a Kelet Nepét meg nem írni s azt teszi hozzá, hogy a mint az embernek ily kétségei vannak, vége a földi boldogságnak. Az a tudata van, hogy megindította a mozgalmat, s az az aggasztó érzése, hogy nem bírja többé megakasztani.

E hangulat, mikor betegsége még nem haladt annyira előre, mint később, ritkábban jelenik meg, de mint a betegség testében, a hangulat is mindig lelkében lappang s betegsége fejlődésével mind erősebben nyilvánul, míg végre teljesen elborítja lelkét, mint Döblingben tartózkodásának első hónapjaiban láttuk.

Így a betegségével szükségkép járó önvádak tartalmat nyernek s a lelki kínokhoz, melyek abból erednek, hogy a mozgalomban veszélyt lát a nemzetre, az a gyötrő tudat járul, hogy e mozgalomnak ő az oka. A küzdelem tehát azok ellen, kik e mozgalom vezetői, nemcsak kötelesség a haza iránt, hanem lelkiismeretének megnyugtatására is szolgál. De Széchenyi mentséget is tud felhozni maga mellett. Akkor, mikor ő izgatott, a nemzet tespedésbe

volt merülve. A nemzetet föl kellett rázni, sülyedésének tudatára ébreszteni. Ő ezt akkor tette, mikor szükség volt rá s azért használt is nemzetének. A kik ma izgatnak, mikor a nemzet már fölébredt s érdekeinek tudatára jutott, fölösleges és káros dolgot művelnek.

«Eszünket kell minden szenvedelem nélkül használnunk, — írja a Kelet Népében. — És eszünk, ha bennünk minden hajlam, minden mellékes tekintet, minden szenvedelem hallgat, a feltett «miképre» nézve, hogy t. i. mi módon haladhassunk honunk alkotmányos rendével legdiadalmasabban, vajjon mit fog tanácslani? — Okvetlenül azt, hogy valamint 10—12 évvel ezelőtt ezen rendnek mély álomkórsága a felébresztést, a felrázást tette legsürgetőbben szükségessé: úgy ma, midőn minden jelenség mutatkozik inkább, mint az álomkórságé, ismét azon kell iparkodni mindenekfelett, hogy a szenvedelmek csillapittassanak, az itt-ott mutatkozó túlhév a rendes körből ki ne törjön, a túláradozó élet határt leljen, szóval: hogy a megindított erőmű ne csak haladjon, de ne is ingadozzon, sőt le ne peregjen, hanem rendes forgásban tartva, okkalmóddal a legélénkebb mozgásra emeltessék; vagy más szavakkal: e helyett, hogy mint 10—12 évvel ezelőtt a kiváltságos rend kötelességfelejtett tagjait t. i. a sokkal nagyobb számot felette hasznos és ekkép illő vagy legalább megbocsátható, sőt egyenesen kötelesség volt, gyáva önfeledésből erősen, erősebben, lehető legerősebben felriasztani, felkínozni, habár ez titokban nem is és csak a szabad ég alatt történheték: úgy ma, midőn a kiváltságos rendnek leghatalmasabbjai és a nagyobb szám teli van a legjobb akarattal, mindent tenni és csak azon múlik a dolog, hogy kétszer kettő nem tizenkettő, egy nap nem nyolcz nap, ember nem isten ; ily körülmények közt ilyes felriasztások, felkínzások

nemcsak nem hasznosak és nem illők, de meg sem bocsáthatók, és pedig azon felette egyszerű okból, miszerint például a túlhajtott gőzerőműnek sem kőszén, sem tűz, de éppen ellenkezőleg, gőzkirekesztés kell és azon még sokkal fontosabb tekintetnél fogva, mely a 10—12 év előtti időkre úgy illik, mint a mai napokra s szintúgy minden anyagi, mint nemkülömben minden szellemi dolgokra az egész világi egyetemen s ekkép parányi kis magyar erőművünkre is, hogy minden, mi természetes hajthatóságán túl hajtatik vagy kénytelen megbomlani vagy nehezebben halad, sőt tökéletesen meg is állapodik.»

«Mihez képest nem tenni, mikor tenni kellene, tenni kötelesség volna, éppen oly bűn, mint nem kevesb bűn cselekedni, másokat cselekvésre buzdítani, midőn az abban hagyás lenne szoros tiszt; s ezt a mint ki felfogja, helyesen helytelenül, erejét ismerve vagy azt túlbecsülve, és azért itt magába téréssel és komoly figyelemmel kiki tartozik önmagának, úgy fogja kiki mellében érezni a megelégedés melegét vagy a szemrehányás fulánkit s úgy fog holta után, mert élőről élők közt nincs igazságos itélet — emlékezete áldva vagy átkozva lenni.»

Fennen hirdeti, hogy lelkiismerete nyugodt s nincs oka megbánni, a mit eddig a politikai pályán tett.

«Nemcsak legkisebb megbánást nem érzek tehát, hogy az istentől rám bizott tőkét fajtám, megmentése s fölemelkedés végett, mennyire birtam a lehető legnagyobb uzsorára iparkodá adni ki; valóban nem; de áldom sorsomat, hogy körülményeim kedvezőleg fordúltak s kötelességem érzete bennem, még mielőtt rám néz késő lett volna, tettleg is felébredt s nem valék hazámnak sem korcsa, sem heréje; s ámbár jöjjek még százszor a világra ily körülmények között, és ha épen nem is mindent, mert ugyan

mely halandó nem kalandozott néha ki a józan útból, de legfőbb vonásokban hazámat s politikai hitvallásomat tekintve, hazámhoz és magamhoz változatlanúl hű, ugyanazt cselekedendem mindenkor, mit cselekvém eddigelé, s ezt ünnepélyesen kinyilatkoztatom.»

De felháborodik, ha azt hallja, hogy az embereknek az a nézete, hogy Kossuth Lajos s az ellenzék nem izgat mással, mint a mit Széchenyi évekkel ezelőtt hirdetett s meg igyekszik magyarázni a nagy különbséget a saját s az ellenzék politikája között.

«A Pesti Hirlap szerkesztője, mint hallom s felette sok más, kik közt némi felette komoly tekintetű, mit megint bizonyosan tudok, azt mondják: hiszen mit a Pesti Hirlap tart, azt a Hitel, Világ, Stádium stb. rég megpendíté már; miszerint ha én merném szavamat a Pesti Hirlap ellen emelni, akkor csak egyenesen saját állításaimmal czáfoltatnám meg, saját fegyvereimmel sújtatnám le és saját egykor oly annyira körmölő körmeimmel szakíttatnám ketté.»

«Ne mondja senki, hogy a Pesti Hirlap is csak azt miveli, a mit én miveltem; mert ha ezt mondja, nem állít annál de legkisebbé is bölcsebbet, mint ha azt akarná erősíteni, hogy egy, tíz, száz is szám, azért egyenlő szám; mert egy font és ezer mázsa hasonlólag súly, azért ugyanazon súly; mert egy palaczk bor üdvös és kedvemelő lehet, azért egy hordó bornak is üdvösnek s kedvemelőnek, és tán még öregbítő fokozatban annak kell lenni; mert ha hat láb hosszú felette kényelmesen fürdik öt láb mélységű vízben, azért ha nem tud is úszni, bátran belélökhetni őt a Dunába akár hol is. . . . Itéljen erről, valamint a Pesti Hirlap szerkesztője közt és köztem, egy harmadik, itéljen rólunk egy jövőkor; csakhogy ne mondja senki is, hogy ő

csak azt miveli, a mit én miveltem, csak ő is azon úton jár, melyen én jártam, mert ezt mindig kereken tagadni fogom. . . . De ha szóról-szóra, betűről-betűre, s éppen annyi mennyiségben s szintazon vegyületben teszi is adományát a Pesti Hirlap szerkesztője a haza oltárára, valamint én nyújtám azt a közönségnek, mit nehéz lesz bebizonyítani: lehetne-e azért mondani, hogy ő is csak azt eszközli, mit eszközlök én, az ő működése is csak azon hatást fogja szülni, mit az én törekvésem hozott maga után? Nem sül-e ellenkezőleg az ki, hogy, ha én fel-felébresztgetém a mélyen alvókat s a honi erőmű jéghideg katlana alá tüzet hordogattam, a Pesti Hirlap szerkesztője a már tökéletesen fölébredteket lázba, a már úgyis elég meleg katlant szétpattanásra hajtja; mert ugyan — s tagadni ezt ki meri — nem áll-e nehány, 10—15 év leforgása óta nemzeti diagnozisunk homlokegyenest ellenkezőleg, és nem ment-e azóta a nagyobb szám az igenis innenből s legmélyebb alvásból, az igenis túlba, a lehető legnyugtalanabb éberségre át, és nem vesz-e nemzeti gályánk, midőn egy partnak szerencsésen elkerülénk ormait, napról-napra aggasztóbb irányt, a másik partnak örvényei és sülyesztő zátonyai felé?»

Hasonlatot hasonlatra halmoz, hogy megmagyarázza a különbséget a Kossuth s az ő eljárása között, mások felvilágosítására s a saját megnyugtatására is. Valamely elvi eltérés kimutatását nem is kisérli meg, mert olyan valóban nincs is meg. S minthogy eszméit helyeseknek s üdvöseknek tartja s tudja, hogy Kossuth is ezeket az elveket hirdeti, s így nem mondhatja, hogy Kossuth elvei veszélyesek, nem mondhat tehát egyebet, mint: hogy ez elvek terjesztése érdekében folytatott izgatás az akkori viszonyok között hoz veszélyt a nemzetre.

De mert tudja, hogy ezeket az eszméket ő hozta forgalomba, nem menekülhet teljesen az aggasztó kételyektől, bár érzi, hogy lelkiismerete tiszta s nemtelen motivumok sohasem vezették. S ez az érzés tör ki belőle e fenséges szavakban:

«Ha azonban gyarló emberi felfogásom következtében mégis tévutakba bonyolódtam volna s tévutakba csábítám a magyart, melyekből nem volna menekvés s melyeken ő ellenállhatatlanul sodortatnék végveszélybe és e gyászos borút én idéztem volna fel hazánk egére: ám akkor törjék velőmet ketté, érje nevemet átok, legyen nevemen utálat bélyege, szél hordja el por gyanánt halandó részemet s legyen sorsom megsemmisülés, eltűröm. Nem szomjaztam felemelésem, saját dicsőségem után, e bűntől ment vagyok; czélom őszinte és nemes vala; a világi egyetemben egy féreg, egy észrevehetetlen parány, mégis sovárgott lelkem a legnemesebb felé s ha porhüvelyem elbomlása után soha nem ébredek is fel többé, mert eléggé ki nem képzett és eléggé ki nem tisztúlt lelkem nem birhatná el az örök égnek világosságát, a megdicsőültek mennyei kéjeit: nem ragadhatja el, míg eszmélek, tőlem semmi erő azon kéjérzetet, azon öntudatot, hogy előttem is megnyilt néha az ég és emberi gyarlóságaim árja között honomért mindig hűn dobogott szívem.»

Ha Széchenyinek a harminczas években megjelent munkáit az 1840 óta közzétett irásaival s elmondott beszédeivel összehasonlítjuk, lehetetlen észre nem venni, hogy Széchenyi egyénisége nagyot változott. Amazokban belemélyed tárgyába, nyugodtan, higgadtan fejteget s a hangulat bennök derült; emezekben szubjektiv, szenvedélyes, komor s minden sorban a beteg, izgatott idegrendszer rezgése érzik. Meglátszik rajtok, hogy nem rendes lelki

állapotban levő ember írta s a ki az elmekór különféle formáinak ismeretében csak némileg is jártas, Naplóinak ismerete nélkül is, csupán a Kelet Népét, a Politikai Programmtöredékeket s akadémiai beszédét olvasva, arra az eredményre jut, hogy látomásait írja le bennök, valamint Chateaubriand is, ki hasonló idegbajban szenvedett, Renében tudtán kívül betegségét írta le. Mintha egy borzasztó eredmény készen volna lelkében s ezzel hozna logikai kapcsolatba minden jelenséget és tényezőt, mely környezi. Már kortársainak feltünt az aránytalanság a tényezők ereje s a hatások szertelensége között, melyekről beszélt. Látszott, hogy nem méri a tényezőket saját erejök szerint, hanem oly romboló hatást tulajdonít nekik, mely nem lehetett meg bennök. Egy ujságczikkről, egy könyvről, egy beszédről, egy emberről vagy pártról szólva, ritkán állít róluk kevesebbet, minthogy a nemzet elmerülését, megsemmisülését, halálát fogják okozni.

Munkáiba s czikkeibe beleszövi hangulatait, képzelt betegségeit is s többször van nyoma, hogy mintegy magával szemben erősíti, hogy egy-egy rémes veszély, melyet lát, nem képzelgés, nem látomás, hanem való. A Kelet Népében elárulja, hogy «ő is azon szerencsétlenek egyike, kik fejökből nem verhetik ki néha az elevenen eltemettetési felette aggasztó prognostikont . . . s tán hármas koporsóba szorítva befalaznak úgy, hogy még csak a sírbolt ajtajához elhurczolhassam magam, és egy felső kínzó hatalom elég erőt ád, ily szűk körben napokig, tán évekig a kárhozatnak emberi erővel el nem birható kínai közt létezhetni».

Széchenyi betegsége már közpályája kezdetén befolyással volt politikai magatartására. Betegségével kételyek, tépelődések, aggodalmak jártak s azért mindig óvatos,

félénk, ingadozó volt. Idegei akkor sem bírták el a küzdelem izgalmait s irtózott az összeütközésektől a nemzet és kormány között. Világosan látta a kormány hibáit, alkotmány ellenes czélzatait s ilyenkor szembe száll vele nyilvánosan s még inkább a kormányférfiak elfogadó szobáiban s védelmére kel a nemzet jogainak s lehetetlen reá nézve, hogy a kormányt vakon támogató aulikusok szolgai csoportjához csatlakozzék. Világosan látta a sérelmi politika meddő s veszélyes voltát s azért az ellenzékhez sem csatlakozik állandóan. Hol az egyikhez, hol a másikhoz áll, a mint meggyőződése szerint egyes esetekben az egyiknek vagy másiknak van igaza, de egyiknek sem adja oda magát teljesen, mert mély elméjével meglátja hibáikat, melyeknek részese nem akar lenni s mert állandóan résen állni mint pártember s szakadatlanul küzdeni idegei gyengesége miatt nem képes. A mennyire lehet, jó viszonyban akar lenni a kormánynyal, hogy az bizalomra gerjedve, gátat ne vessen terveinek. De birni akarta a nemzet bizalmát is, hogy az őt terveiben támogassa s kövesse. Inkább mind a két fél bizalmát biró közvetítő kivánt lenni, mint küzdő fél. Taktikája teljesen egyéni volt, mely nem illett a fennálló pártviszonyokba. Sem egy párt, sem a nemzet nem követhette őt e térre s azért helyzete, még politikai szereplése leghatásosabb korszakában is bizonyos mértékig mindig elszigetelt volt.

Érezte ő ezt maga is s e kettős szerep veszélyes volta nem egyszer aggasztja.

«Én természetem és hajlandóságom szerint — írja 1847-ben — soha nem voltam ellenzék embere. Mert a negatio szerepe soha sem volt inyemre annyira, mint volt az alkotási szerep. És mégis politikai pályám kezdete óta és legnagyobb része folytában szinte a legközelebbi időkig

ellenzéki szerepet viseltem, noha ezen idő alatt is mindent elköveték, mi csak tehetségemben állott, nehogy hazafiui tisztem csupa negatióra legyen szorítkozva, de a positivitás mezején is közremunkáljak, mennyire lehet, egy-egy lépéssel elé.»

«Érzettem, sőt vajmi jól tudtam, hogy ezen kettős eljárás kivált hosszabb időre és főképen nagyobbszerűek életbeléptetésére jó sikerrel nem folytatható, és pedig azon kérdésbe nem vehető oknál fogva, mert azon bosszantó benyomás, melyet az ellenzék. míg emberek leszünk, a kormányra kénytelenül szül, nyilt ellentétben áll azon kedvező hangulattal, melyben nagyobbszerűek kivitelére a kormánynak ringattatnia kell és mégis, mint mondám, vajmi hosszú időig egyúttal ellenzékeskedtem és némi alkotási ügyekben is fáradoztam. De vajjon miért? Egyedül azért, mert legelsőbben is a kormány legfőbb irányzata nemzet- és alkotmányellenes volt s ekkép nem vala egyéb, mint kötelesség: ellenzékileg kiállni a gátra; és aztán, mert oly mozdulatlanságban, oly irgalmatlan hátramaradási marasmusban pangott hazánk, sinlett vérünk, hogy szinte kötelesség volt, mennyire ilyféle kettős szerepben csak lehetséges vala, nemzeti és alkotmányos haladás végett is tenni lehető legtöbbet.»

«Mindaz, mi általam életbe lépett vagy szőnyegre hozatott, egy kis kezdetnek tán eljár, de az én felfogási czirkalmam szerint oly pygmäusi, vagy legalább annyira isolált eredmény mind az, hogy Isten látja lelkemet, valóban pír futná szégyentől el arczomat, ha ezzel még legtávolabbról is beelégedném és nagyobbszerűek és általánosabbak után nem szomjaznék magyar rokon vérem. Úgy hogy, nem nyom azon észrevétel semmit, melyhez képest nem egy, saját sikeres működésem által akarja a most szőnyegen

forgó thémát magyarosan önfegyvereimmel kérdesbe venni s annál kevésbbé nyom ezen észrevétel valamit, mert bizonyára még mind azon kicsi, melyben közremunkáltam, sem jött volna soha létre, ha két főszempontot nem tartok szem előtt, melynek egyike az, hogy sohasem hoztam olyast szőnyegre, mi a közálladalom szerkezetével nem lett vala egybeilleszthető; és aztán, hogy a legösszeférhetőbbek kiállítását is mindig oly modorban kezelni s mindig oly kedvező köntösbe takargatni iparkodtam, mihez képest az egyenes ellenzés és az áthághatatlan megtagadás még maguk előtt is némi árnyékba helyezte volna az illetőket.»

«Felemeltem a leghűbb barátság őszinte szavát, — írja a Kelet Népében — iparkodtam megmutatni, mikép a legjobb sem volna maga ideje előtt jó; de mind hiába; szintúgy szólék fel jobbágyi hűségem érzetében, hogy a hazánkra derülő bibor nem volna egyéb, mint nemzeti újjászületésünk hajnala; de szinte hatástalan, sőt miután az egyik rész csupán félénknek tartott, a másik bennem viszont semmit, mint egyedül álorczás czimborát szemlélni vélt és innen azon kétes világ, melyben oly sokszor nyomorgék, holott nem félénkség, de azon bizonyosság tartott vissza, mikép az igen is gyenge jégen korcsolyázók okvetetlen be fognának törni, a kormányrúdhoz közelálló útmutatóknak pedig nálamnál senki tisztább lélekkel meg nem mondá az igaz szót, hitelem mind oda fent, mind ide lent napról-napra csökkent, míg végre, mert egynek thémája után sem akarok indúlni, egynek zászlója alá sem akarok állani, sőt a helyett, hogy itt is dicsérnék, ott is dicsérnék, mint sokan felette ügyesen és felette hasznosan, itt is gáncsolok, ott is gáncsolok, politikai helyzetem betű szerint két pad közti lőn.»

E «két pad közti helyzetet» ismételve emlegeti s panaszkodik miatta. Majd ismét a rohanó sebességgel haladó közvéleménytől elhagyottnak s megelőzöttnek látja magát. De méltósággal s lemondással nyugszik bele a változhatatlanba s nem egy megható nyilatkozatából látszik, hogy tisztán látja helyzetét, de érzi, hogy nem lehet máskép cselekednie.

Néha aggodalom szállja meg lelkét, hogy Bécsben nem fogják-e őt nagyon is magyarnak, itthon nagyon is osztráknak tartani? Szerepét veszélyes játéknak tartja, mely hitelét mindenütt meg fogja ingatni. (1845.)

Máskor ismét fájdalommal veszi észre elszigeteltségét. «Engem — írja 1843-ban egy Wesselényihez intézett czikkében — inkább csak tűrnek; egy kissé itt-ott tán tisztelnek, de hozzám nem éreznek vonzalmat és nem szeretnek.» «Nincs egyetlen tanítványom sem — írja 1844-ben — nincs politikámnak egyetlen hű követője sem.»

Valóban akkor a politikában nem volt elszigeteltebb, elhagyottabb ember Széchenyinél. Tulajdonkép mindig az volt, de 1841 után, mikor az ellenzéket megtámadta s a konzervativekhez sem csatlakozott, elszigeteltsége jobban szembe ötlött. Az elvek közössége meg volt közötte s az ellenzék között. Széchenyi s a konzervativek között is volt egy közös törekvés 1847-ben: a kormány támogatása. De a Széchenyi szellemi életében beállott nagy szakadás s a belőle keletkezett ellenmondás lehetetlenné teszi rá nézve, hogy akár az egyikhez, akár a másikhoz csatlakozzék. A haladás eszméivel van eltelve s ez elválasztja őt a konzervativoktól, kiket nem tart a reformok őszinte barátainak. De a reformokért való küzdelmet, abban az időben s az ellenzék modorában veszélyesnek hitte a nemzetre, s azért nem járhatott egy úton az ellenzékkel. Ő ily viszonyok

között gróf Apponyi György kanczellárt támogatta, mert reformokat igért s mert azt hitte, hogy a forradalom megelőzésének legbiztosabb módja, ha a kormány áll a reformmozgalom élére s az oly kormány támadását, mely ezt teszi, őrültségnek tartotta oly párt részéről. mely maga is reformokat követelt.

Az a belső ellenmondás, mely betegségének következménye, meglátszik könyveiben, az ellenzékről mondott véleményekben is. Elméje küzd a betegségéből eredő látomásokkal s így ingadozás áll be itéletében is. Lehetetlen nem tudnia, hogy a kormány ismételve megtámadta a magyar alkotmányt s hogy a védelem jogosult volt s ma és mindig az; ő maga önérzettel mondja magáról, hogy ő is az ellenzékhez tartozott s Gervay előtt 1845-ben azzal fenyegetődzik, hogy oda fog tartozni megint, ha a kormány rossz útra talál térni; lehetetlen nem látnia, hogy az ellenzéken van az egész, a Széchenyi eszméitől megifjodott, élő Magyarország s hogy sehol sincs ezen kivül. Mind ezt elismeri, de mikor erőt vesz lelkén a rettegés s látomásaiban a nemzet végpusztulásának ijesztő képe jelenik meg előtte, akkor megint csak azt a tényezőt látja benne, mely nem időszerű követeléseivel, küzdelmeivel veszélybe, halálba sodorja a nemzetet; szenvedélylyel támadja s útját akarja állni, hogy haladásában gátolja, nehogy a nemzetet, mely őt követi, magával rántsa a tátongó sírba; a nemzet fülébe pedig szakadatlanul azt kiáltja, hogy ne kövesse az ellenzéket, melynek politikája átkot és romlást hoz a hazára.

«Mióta — így szól — egybe van házasítva az ausztriai birodalommal hazánk, alig lehetett a legközelebbi időkig, mondjuk ki ezt kereken, mint azt már többször tevők, igazi hazafiságot más mezőn gyakorolni, mint az ellenzékin.... Azt tehát, hogy megvagyunk és mint magyarok vagyunk

meg, és habár egy igen fejletlen alkotmányt, de azért ilyest mégis birunk, egyenesen a magyarnak ellenzéki vagy más szavakkal kitéve: a magyarnak magát egybeolvasztani és jogaiból kivetkeztetni nem engedő szellemének köszönhetjük. . . .»

«Én nem vagyok az ellenzék tábora ellen; — s istenért nem volnék-e képes nézeteimet oly tisztán előadni, hogy félreértésre ne adjanak okot? Én az ellenzéket nem becsmérlem. Mindazon értelmet, elszántságot, activitást és hazafiságot, mely benne létezik, korántsem kivánom kisebbíteni, zsibbasztani vagy éppen megtörni, az egek mentsenek ilyestől; hisz nem ment el az eszem vagy nem hagyott el Istenem, hogy magyar létemre, mintegy öngyilkosként, a magyar oly nagy részének erejét és lelkesedését iparkodjam kisebbíteni, fagyos vízzel leönteni. Nem, nem, ily rossz számítás, vagy ilyféle bűnös szenvedély soha nem fért hozzám, nem de ilyes csak egy pillanatig sem villant agyvelőmön keresztül.»

De más helyen azonban ezt mondja: «Elvekben, végczélokban, mint ezt nyiltan ki is mondám, nem leltem köztük és köztem össze nem egyeztethető elágazásokat; de annál erősebben meg valék győződve, mi most, minden skepticismust megszüntetve, szoros igazsági hitre erősödött bennem, hogy az ő modoruk semmi jót, de csak átkot hozhat hazánkra, mig az én felfogásom és tervezetem az, sőt mondani merem, tán az egyedüli, melynek nyomán fajtánknak nemcsak megmentése, de felvirulása is felette hihető, sőt tán bizonyos.»

Egy másik helyen pedig így nyilatkozik az ellenzékről: «Ezen ellenzék, ha taktikáját az időkhöz s a fenforgó viszonyokhoz képest okszerűleg nem módositja, előbb vagy utóbb, de bizonyosan sírba fogja sülyeszteni, ha nem is a

négy folyó közti országot, de mindenesetre a magyar vért.» — «Én az ellenzékieknek sem lényegét, sem becsét, de alkalmasint még elveit sem veszem kérdésbe, de eljárási modorukat nemcsak hibásnak, hanem oly annyira veszélyesnek tartom, hogy úgy mint eddigelé szabad emberhez és szabad magyarhoz illőleg, mindent el fogok követni, hogy az illetőknek s az egyetemes hazának felnyiljék végre a szeme, mely most úgy látszik behúnyva van, és legalább minden becsületes figyelmeztetés nélkül, felszines, egyoldalú vagy hézagos taktika miatt ne dűljön sírba a magyar.»

«Megváltónk, mikor Barabás átellenében minoritásban lelte magát s végül a legfényesebb igazság daczára a vak szenvedélynek esett áldozatul, ezen engesztelő szavakat rebegé egekbe: Uram bocsáss meg nekik, mert bizony nem tudják mit mívelnek! Ha mostanság ebbeli politikai eljárásunk éretlensége miatt emelne engesztelő imát, alkalmasint így szólna: ne itéljetek felettök szigorúan, mert hiszen gyermekek.»

«Ekkép egy Isten! Mi gyarló indulatos emberek azonban, kik nem mindig tudjuk ily alkalomkor fékezni indignátiónkat, könnyen kitörünk és én vagyok első, ki az egész haza hallattára elharsogom: hogy untig ideje már, miszerint az efféle gyermekies politikai eljárás kellőleg illustráltassék és annak valahára vége szakadjon!»

«Veszni a mély tengerek habjai közt dühöngő vészben sikláktól s zátonyoktól környezve, mikor menekülés végett mindent elkövetett az emberi erő már és szilárdul megvívott a nagy természet felbőszült elemeivel: ám ily végzetre feledzheti magát a hajlongáshoz nem tudó férfiú s panasztalan megy elkerülhetetlen sorsának elébe; de csupa pajzán viszketeg miatt egy kerti tóba, melyet rosz

ízlés ásott s béka tanya vagy éppen fürdő kádba fúlni: ez több mint fátum, mert idétlenség, mely kaczajt gerjeszt!»

«Mert hiszen veszni, ez nem különös, de fájdalom, rendszerinti baj, mely ellen ehhez képest a bölcs zúgolódni nem fog; s ugyanis nemcsak mi, kik ezt olvassuk, fogunk veszni, de veszni fog előbb-utóbb a magyar nemzet, egész Európa, sőt földgömbünk is; miszerint tulajdonkép nem az elveszés képezi a most fenforgó kérdés fordulópontját, hanem egyenesen az: vajjon az elveszés nem időelőtti s nem elég oknélküli-e? És e tekintetben legyen szabad tétova nélkül teljes meggyőződésem szerint kimondanom, hogy a magyar élet symptomáinak komoly vizsgálata szerint, mi hosszasabb politikai pályám meg nem szünő működése volt, koránt sincs azon idő pont még itt, mikor a természet örök törvényeihez képest már le kellene lépni vérünknek a világ szinpadáról; hanem hogy viszont, még azon pontot sem értük el, melyen férfiúi erőtől edzve az efféle szerepet: «ki a legény a csárdában» jó sikerrel eljátszhatnók; s hogy e szerint köztünk sem az nem a gyakorlati politikus, ki mindig vagy tüstént bukni akar, mikor egy kissé csipősebben fú a szél s nagyszerű nemzeti temetkezés cerimoniáin töri fejét; sem az, ki mint hörcsög csak mérgét veszi számításba, de erejét nem, hanem egyedül oly hazafiak kézfogó lánczolata képezhet tömkeleges körülményeink között üdvpartra vezető kalauzt, melyféle testület nemzeti létünknek mind csak kevéssel ezelőtti agonizáló voltát, mind annak újabbkori javúlásra indulását, mind még mindig felette nagy gyengeségét, mind végre kifejthetésének és felvirulásának roppant hihetőségeit philosophiai mélységgel egybeilleszteni képes és a mely az így nyert eredmény fonala szerint sem félénk vénasszonyként tüstént nem desperál és keserves nótákat

nem intonál, ha bármily aggasztó ingadozási symptomákat árulna is el az oly drága nemzeti test; sem nem működik valami vérmes borbély-legényként, ki nagy sallangosan tüstént mindenre præscribál és még oly eseteket is brevi manu és heroice absolvál, melyekben legbölcsebbek is remegnek igen nagy lépésekkel menni elő; ha pedig, miután minden recipéje után csudákat igér, e helyett megölte a beteget, a már javulásban levő beteget, nem saját ügyetlenségét, de az illetőnek rosz alkotását s életnélküliségét vádolja, tüstént ismét más curához fogván.»

«Nem, sem olyféle vénasszonyi teremtmények, melyek minden kis ingadozás alkalmával szepegnek, sem az ilyféle borbély-gyógyászok, kiknek csak a beretválás igazi mesterségök, nem fogják bajaiból kiemelni a magyar vért; de egyedül oly hazafiak hű és erélyes kézfogása, kik a most mondott szempontok bölcs felfogása szerint meg fogják ugyan mindenben derekasan húzni a húrt, minthogy figurative szólva, az életben e műtétel közt forog több vagy kevesebb siker és bukás, de éppen azért, mert ez így van, soha nem fogják meghúzni azt úgy, hogy ketté pattanjon!»

«És ha ezt sem értitek, drága hazafiak, ez sem nyitja fel szemeiteket: akkor számotokra, igen félek, senki nem bír szellemileg kimutatni politikai tudnivalót és vakságtok oly vastag, melyből csak vajmi fájdalmas operatio gyógyíthat titeket ki». (75.)

«Üdvöt hazánkra az ellenzék, mint ellenzék, most nem hozhat; mert most nem mutatkoznak az egybekeverési és idegen nedvvel eltöltési symptomák, mi ellen negatio volna a leghathatósabb gyógyszer, oly aggasztólag, mint végveszélylyel fenyeget az, ha mozdúlni nem akarnánk s mielőtt késő lenne, a pozitivitás mezején nem aratnók a

politika mindazon javait, melyek egyedül képesek, gyönge népből elővarázsolni erős nemzetet.»

«A kormány a mozgalom, a reform élére állott.»

«Itt van ideje tehát, hogy minden magyar e czélt tehetsége szerint elősegítse.»

Az ellenzék politikai magatartásáról azt tartja, hogy az szükségkép forradalomra vezet s azért ismeri kötelességének megerősödését akadályozni. «Mi csak kezdetén vagyunk a forradalmi láznak, de benn vagyunk és annak legvégső stádiumáig is okvetlen el fogunk jutni, ha a magyar ellenzék most legközelebb túlsúlyra bírna emelkedni; csak azon különbséggel, hogy vagy később minden forradalmi iszonyatokon keresztül fogunk eljutni a forradalmak azon végstádiumához, melyben a szabadsághoz szokottak Dante elkárhozottjaival a legkínosabb epedések közt elmondhatják: non c'è più gran dolor stb; vagy tüstént minden anarchiai kitörések nélkül, de bizonyosan jutunk oda el, a mint a kormány és az európai hatalmak rendfentartó politikája több vagy kevesebb, szaporább vagy később erőt fejtend ki... Nem kell, sőt nem szabad, hogy a magyar ellenzék bármiben is, kivált anticipative túlsúlyra emelkedjék.... mert ha ez megtörténik, előbb vagy utóbb bizonyosan bekövetkezik ránk a minden nemzetiségből és alkotmányból kivetkeztető rendfelállítás, mikor aztán késő lesz kiábrándulnunk és azon édeshangú ámítók ellen anathemákat szórnunk, kik — meg akarjuk engedni — tiszta szándékkal, de költői felfogással minket efféle kigázolhatatlan mocsárokba vezetni elég szívesek és jók valának; vagy tán jobban mondva, kik a megsemmisítő gyilkot nemzeti és alkotmányos létünk életforrásába üték.»

Ily színben látja az ellenzék politikai működését s annak következményeit. Még inkább eltér a valóságtól felfogása

Kossuthról, a kit az ellenzék gonosz szellemének tart s azért még hevesebben támadja meg, mint magát az ellenzéket.

Széchenyi 1840. után fölöslegesnek s károsnak tartotta az izgatást. Kossuth, habár mérsékelt hangon is, de izgatott a Pesti Hirlapban. Széchenyit már ez magában kellemetlenül érintette volna. De megdöbentette Kossuth izgatásának szelleme. Kossuth a köznemességet proklamálta annak az elemnek, melytől Magyarország újjászületése várható. Elfogadja azon mágnások vezérségét, kik a jogegyenlőség s alkotmányos haladás zászlaját lobogtatják. Azoknak azonban, kik azt hiszik, hogy az őseiktől öröklött név és birtok elenyészhetetlen tőke, melynek élvezetében tétlenül kéjeleghetnek; vagy épen a közjót a magánérdeknek alája rendelve, vak önhittségökben a történelem kerekét megállítani s a józan haladást meggátolni képesek, azoknak büszkén kiáltja fülökbe: «Veletek és általatok, ha akartok; nélkületek, sőt ellenetek, ha kell!»

Széchenyi, ki Magyarországon a reformmozgalmat nehány mágnástársával megállapított terv szerint akarta vezetni és szabályozni, a ki a köznemességben politikai tekintetben tapasztalatlan, éretlen elemet látott s ezt már a demokraczia egy nemének tekintette, betegsége hangulataiban, Kossuth nyilatkozatában az alsóbb néposztályok háború-üzenetét hallotta, melyből nem következhetik más, mint a fennálló társadalmi rend felforgatása, forradalom és anarchia, mely megsemmisíti az alkotmányt s vele együtt a magyar fajt is.

Kossuth izgatása később is, de különösen a Pesti Hirlap megindúlását követő időben nagyon mérsékelt volt. De Széchenyi, mióta a lap első számát elolvasta, nem bírt szabadulni attól a gondolattól, hogy szerkesztője kizárólag

a felső társadalmi osztályok gyülöletessé tételére, tekintélyök és hatalmuk megdöntésére törekszik. A Kelet Nepe bizonyítja, hogy mily éles elmével bonczolja a Pesti Hirlap 18 első számában megjelent czikkeket s bármi legyen Kossuth czikkeinek tárgya, akár az embernek elevenen eltemetése, akár egy filantropikus javaslat, akár egy visszaélés megbélyegzése, azt véli, hogy megtalálta bennök Kossuth alapeszméjét, mely nem egyéb, mint: «minden birtoknak, minden felsőbbségnek gyanúba hozása, gyűlöletessé tétele. Igen ez azon thema, mely körül variál a Pesti Hirlap szerkesztője a határtalanig. De ezt nem teszi valami rossz szándékból, előre kitervezett valami mellékes czélból, hanem épen úgy sodortatik ezen thémába s meg vagyok győződve, a nélkül, hogy maga is tudná, a nélkül, hogy csak észre is venné, mint sodortatának a franczia forradalom hősei egykor; és szinte s tökéletesen ugyanazon egy kútfőből meríti ő is tanítmányit, melyből merítének ezek s mely kútfő nem egyéb, mint az andalgó szívnek, az olvadozó érzelemnek jóllehet felbuzdításra és czélkitüzésre gyönyörű, de kormányzási tekintetben átkot terjesztő forrása.»

«Oly minden terv nélküli» — írja — «szövevényes körülményeinkbe oly kevéssé ható, a legsajnosabb csalképzetekkel megtelt fölhevülés vagy pillanati izgalom sugtából ide-oda kapkodó, minden érdeket egymás ellen állító, a kicsinyeket a nagyok ellen, a szegényeket a gazdagok ellen felingerlő, feluszító lapra legtávolabbról sem voltam elkészülve.»

A Pesti Hirlapban a törekvést látja «mindenkit gyanussá tenni, kinek valamije van, minden felsőbbet a gyűlölet pellengérére állítani, minden létezőnek helyességét kérdésbe venni, hazánk muncipalitásait lehetőleg elnépszerűtleníteni, minden piszkot, minden aljast szőrszálhasogatólag feltúrni».

«Látom», — mondja tovább, — «mily egészen elhibázott szempontból fogja fel a szerkesztő (Kossuth) körülményeink oly annyira egybebonyolódott és újjászületésünk nem kevésbbé szövevényes kérdését és, a helyett, hogy gyönyörű állásából, hatalmi köréből lassanként, de biztosan ránk virrasztaná a nemzetisedés, csinosodás irigylésre legméltóbb napjait, e helyett, mint valami magasabb, de ellenséges hatalomtól ostorozva, homlokegyenest hajtja szerencsétlen, csak most lábbadozó, nemzetté virulni csak most akaró népünket az anarchia mindent elsülyesztő örvényébe, vagy mi hihetőbb, közvetlen az önkénynek hajótörő szirtjei felé.»

«A Pesti Hirlap — ha míg idő van, más útat nem választ — azon revolutionarius syllogismus antecedense, melynek majorja a nagybirtokosok gyűlöletessé tétele s menyire lehet, vagyonaik elkobzása, minorja a kisebb vagy minden birtokosnak szinte e sorsra jutása ; és conclusiója oly zavar, mely Magyarországot vagy IV. Béla idejére löki vissza s kivált az ország síkját fogja érni a leghalálosabb csapás, hol Magyarország színe ; vagy mi hihetőbb, mert tán annyira csak nem megy, de azért lelkes embernek annál nem sokkal kellemesebb : Galiczia és Lodoméria fényére s állapotára emeli a magyart.»

«Mert Kossuth Lajos kezében egy az ország legtávolabb részeibe és rögtön elható hetenkénti hirlap nem lehet egyéb, mint a lehető legélesebb fegyver ; de ez fájdalom, nem operálni, nem mirigyeiből kitisztítani, de meggyilkolni fogja a hazát, ezzel nem dicső jövendőbe vezérli, de okvetetlen sírba dönti a magyart s pedig szoros tudományilag azért, mert az érzelem s nem az értelem köréből emeli roppant hatású szózatát és ekkép az országlásnak vagy az abbai beavatkozásnak nem azon rendszerét követi,

mely a legegyszerűbb helyzetben is az egyedüli üdvös és annál elkerülhetetlenebb felette szövevényes körülményeinkben; de e helyett egyenesen franczia modor szerint működik» (itt felsorolja a franczia forradalmárokat s leírja eljárásukat s aztán folytatja:) «végre oly vakbuzgó tébolyságba estek, hogy nyavalygó ábrándjok szerint az emberiség díszére, felebarátaik jólétére felcsordultig fertőztették embervérrel a hazai oltárt és most jobbadán mint embervért szomjazó szörnyetegek említtetnek átokként, holott politikai pályájuk kezdetekor — és ezt megmutathatni, — mindenek felett felebarátaik s az emberiség iránti szeretet szomja hevíté keblöket.»

«És éljünk csak a sajtóval, mely magában a lehető legjobb, de alkalmazása által lehető legrosszabb is lehet, minden czél és határ nélkül, és engedjük csak, mikép azzal mindenki kénye-kedve szerint élhessen... irhasson mindenki honunkban a mit akar és bocsáthasson mindent akármily formában és kiterjedésben sajtó alá és ebben ne tegyen a kormány akadályt és mi se tűzzünk ki legkisebb határt s czélt: csakhamar árnyékba fog állíttatni a Pesti Hirlap, mert a szívgerjedelmeknek, a képzeletnek nincs határa és ekkép csakhamar szalmaszáraznak fog mindaz találtatni, mi most a Pesti Hirlapban mint erősebb ingerű oly jó ízün esik, és kétségtelenül támad oly lap, mely még füszeresebbet nyújt, még tisztább, vagy ha ezt nem is, legalább élesebb hangra húzza fel azon általános és tulajdonkép semmit sem mondó, de oly nagy fényben járó s a józan útról annyira elcsábító népsententiákat, melyek minden forradalomnak kisérői; de ehhez is csakhamar hozzászokik az ábrándozó nép, ezt is csak szaporán megúnja, míg elvégre, minthogy a szív, az andalgás, az érzelem nem okoskodhatik, köre pedig határtalan, a

legfellengősebb, a legvadabb lesz, mint a legingerlőbb és ekkép legízletesebb azon egyedüli eledel, mely után a lázba lobbant szív szomjadoz, mely ittas mámorában minden sagítséget visszalök, sőt az értelem köréből szóló barátit a hazának a közjó leggyűlöletesebb ellenségeinek tartván, még áldozatúl is jelöli ki; mihezképest a szív ömledezési dráma végén és berekesztésként a közállomány, mint szélvésztől vert, tengerártól sodrott kormánynélküli gálya, vagy a tökéletes elbomlás örvényébe sülyed, vagy az önkény szirteihez csapódik; és sok becsületes erényteli, de tévutakra vergődött ember, ha az értelem körébe lép és felébred, nem tagadhatja, hogy több keserű köny, több kínos epedés, több embervérrel járó áldozatnak szerzője volt, mint a legszívtelenebb, minden emberi érzésekből kiveszett bandita.»

«És az istenért ne ámítsa magát, mintha újjászületésünk folyamatának éppen azon az úton kellene történni, mint a mely úton a külföld érte el mostani állását, s mintha nekünk is oly kifejlés és oly magas állás jutna osztályrészül, mint a milyenben más nemzetekhez arányozva áll Gallia s kivált a földgolyónak parancsoló országa, Britannia.»

«Ha nemzetiségünk erős lábon állna, még akkor is irtóznám minden erőszakos szerektől, mert azok szükségtelenek sőt hátralökők, de ám akkor mégis eltürhetném, minthogy habár felette drága áron is s mert mint szokták mondani: «több veszett Bécs alatt», végkép meg volna valamikép★vásárolva a szebb polgári lét, mint azt Franczia- s kivált Angolországban látjuk: ám menne akkor minden zavarnak s tökéletes forradalomnak, türném és némileg megbarátkozhatnám a gondolattal; de kérdem: ingadozott-e ott nemzetiség úgy, mint ha csalni nem akarjuk ma-

gunkat és a világot, ingadozik az nálunk, hol megállapodása csak hosszabb időnek lehet munkálatja, kérdem ezt? Mihezképest, ha mostani állásában szoríttatik a magyar az újjászületési forradalom lombikjába és a végett, hogy aztán abból újra öntve szebb alakban lépjen ki: meglehet ugyan, egészen újjászületve lép abból valami nemzet ki, de a magyart hiába fogja keresni az ily műtételt kisérlő vegytanár a lombikban s természetesen; minthogy ha mindazon keser és savany, azon elfojtott keser és savany, mely annyi kebelben lappang a szegény magyar ellen, forrásba, kényszerített forrásba jő, mikor sem municipium sem országgyülés, de mindenütt vészharang, felsőbb segítség szüksége, provisorium stb.: lehetetlen, hogy végkép el ne olvaszsza s tökéletesen meg ne semmisitse a magyart, kitűzött kettős czélunknak érdekesbét, nemzetiségünket t. i. mely nélkül, ne felejtsük, vajmi rideg pálya a hosszú élet! S im ezt kötöm lelkére a Pesti Hirlap szerkesztőjének. Nem, spanyol kastélyok-, kártyaházakként valóban nem játszhatni a magyar oly szövevényes létével.

«Tudom én vajmi jól», — írja 1847-ben, — «hogy ezen újabb s kiméletlen kikelésem t. K. úrnak és iskolájának tendencziái ellen, személye ellen viseltetett legyőzhetetlen antipathiának fog tulajdoníttatni. Sokan, ebbeli kikelésem modorát tekintve, minden dignitás hijával fognak vádolni... Míg végre számosan időelőttiséget fognak látni mostani fellépésemben, minthogy ők oly közeli veszélyt mint én, nem vesznek még észre. Erre azonban nyugodt lélekkel azt válaszolom: soha sympathia vagy antipathia főtényező politikámban nem volt, mert mindig meg tudtam különböztetni — s bár tudná ezt minden magyar — mennyivel tartozom egyénnek, bár legjobb barátomnak és mennyivel vagyok hazám kötelezettje. Különösen t. Kossuth

urat illetőleg pedig soha nemcsak nem tapasztaltam magamban legkisebb antipathiát személye iránt, sőt ha valaki, én tudtam méltányolni kitünő talentumát és szivének emberszerető dobogását; ámde annál inkább visszatetszett kezdet óta minden okosság, tapintat és itélő tehetség-nélküli politikája, mely elvégre, mert tisztán látom, mily kigázolhatatlan hinárokba fogná vezetni vérünket, előttem oly gyűlöletessé vált, hogy valamint t. Kossuth úr csak jogával élni vél, miszerint irtóztató activitásánál fogva újra s újra kigondoljon valamit, mi a legvisszásabb állásba hozza honunkat: úgy szinte én is egyedül jogommal élni hiszek, sőt attól vagyok áthatva, hogy ez legszentebb hazafiúi kötelességem, mihez képest én viszont elaludni nem tudó éberséggel újra és újra, mennyire erőm birja, az egész nemzet előtt kitárjam, hogy t. Kossuth úr politikája, ha erőt nyer, nem áldást, de átkot hoz a hazára.»

Nem kételkedhetünk többé e vallomás őszinteségében, mely egybehangzó a Széchenyi Naplóiban foglalt följegyzésekkel. Ő nem Kossuthot gyűlölte, hanem a politikát, melynek Kossuth megtestesülése volt s melyet veszélyesnek tartott a nemzetre nézve. Elméje, nemes szíve itt is küzdött beteg idegrendszeréből eredő látomásaival s valamint az ellenzékben, úgy Kossuthban is mást látott, mint a mi bennök valóban volt.

Rettegései s képzelgései betegsége előrehaladt stádiumában oly hatást gyakorolnak gondolkozására, hogy a szív ellen is kikel, s mert a lelkesedés, a szenvedély, az ábrándok szervét látja benne, melyek megtévesztik az ember itéletét, izgatják, meggondolatlan tettekre ragadják, el akarja nyomni, s dicsőiti a hidegen számító észt, mely a higgadt, óvatos cselekvés feltétele, s erre alapítja politikai rendszerét.

«Országlási rendszeremnek alapja az, hogy az észnek is külön működési köre van, a szívnek is és hogy országlásban, valamint példáúl a gyógytanban egyedül az észnek szabad működni, a szívnek ellenben jóra, nemesre gerjesztésén kívül még mocczanni sem. Ebből áll az egész.»

Ily hatása volt Széchenyi betegségének elméjére. Azt a nagy szellemi mozgalmat, mely Magyarországot Széchenyi eszméinek megfelelően átalakította, nem volt többé képes elfogulatlanul birálni, veszélyt látott benne a nemzetre nézve s azért nemcsak részt nem vesz benne, hanem teljes erővel ellenzi.

Miután betegsége annyira elhatalmasodott, hogy rémlátásaitól nem tud menekülni s elméje a külvilágnak csak oly jelenségeit képes befogadni, melyekkel komor hangulatait s rettegéseit megokolhatja s e jelenségek ép azok voltak, melyek a nemzet hatalmas fejlődésének s erejének voltak bizonyítékai: 1840 után már nem lehetett többé vezérlő szerepe a politikában, mert idegbaja megtörte, megzavarta s képtelenné tette arra, hogy részt vegyen nemzete fejlődésében s küzdelmeiben.

Széchenyi ezentúl is hatalmas alakja a magyar közéletnek. Beszédeket tart, melyeknek tartalma jelentékeny. Munkássága nagy s 1846-ban hivatalt is vállal s megkezdi a Tisza szabályozását. Mindig a mély felfogású, szellemes ember; felfogása egyes kérdésekben, melyek a politika általános irányával nincsenek egybefüggésben, rendes, logikai, gyakorlati s ítélete helyes. De a magyar politika irányát s e politika tényezőit illetőleg, kevés nyugodt s harmonikusabb napjait kivéve, betegsége megtéveszti ítéletét s eljárásának magyarázata és mentsége az, hogy szerencsétlen idegbajának hatása alatt másként nem cselekedhetett.

A nemzet politikai fejlődése nélküle, sőt ellenére halad

előre 1840 óta. Széchenyi eszméi uralkodnak a magyar közéleten, de már Széchenyi nélkül. Ragaszkodott ugyan eszméihez; megvalósításukat óhajtotta, de a küzdelmet már nem bírták el idegei. S így az irtózás a küzdelemtől, mert betegsége következtében csak veszélyes oldalát látta, abba az ellenmondásba juttatja, hogy saját eszméi terjesztését s megvalósítását igyekszik megakadályozni, midőn megtámadta azt a pártot, mely az egyedüli tényező volt, melylyel eszméit megvalósítani lehetett.

Széchenyi ellentétbe jutott a nemzet aspiráczióival, pedig lelkében lüktetett valamennyi. A múltban ő ébresztette fel őket s kívánta, hogy a jövőben megvalósításuk legyen a nemzet czélja, csak a jelenben rettegett tőlök, mert a küzdelem s a vele járó veszélyek kimondhatatlan lelki kínokat okoztak neki.

De az emberek nem tudták, mi az oka Széchenyi politikai magatartásának. A támadás, melyet az ellenzék s Kossuth ellen intézett, oly szertelen volt, hogy nem csoda, hogy megbotránkozást keltett a közvéleményben. Mindenkire azt a benyomást tette, hogy túlment a politikai polemia határain. Szenvedélyesnek, gyűlölködőnek, kíméletlennek és perfidnek találták fellépését. Minden eszközzel meg akarta rontani az ellenzék hitelét, meghasonlást és szakadást igyekezett benne előidézni, de a mi a legrosszabb benyomást tette, az volt, hogy az ellenzék egy részét nyilt lázadásra késznek, forradalmi törekvésekkel elteltnek állította, — a mi abban az időben többet jelentett, mint ma — s azt mondották róla, hogy nem riadt vissza az ellenzék denuncziálásától sem. Azt senki sem sejtette, hogy Széchenyi súlyosan beteg, s hogy a mit gyűlöletnek vagy hideg számításnak tulajdonítottak, betegségének kifolyása. Sokan, a kik, ha betegségét ismerik, szánták volna, gyű-

lölték, a legtöbben elidegenedtek tőle. Elszigetelten áll, szavának nincs hatása és sötét jóslatai az ellenzék s Kossuth politikája végzetes következményeiről, a magyar faj pusztulásáról, haláláról, melyekben beteg lelke rémlátásait tárta a világ elé, nem keltenek aggodalmakat s a nemzet, másoktól vezetve, saját erejében bízva, egy szebb jövő derült reményével halad a Széchenyitől kitüzött czélok felé.

XV.

Vannak, a kik azt állítják, hogy a Széchenyi kortársaiban nem volt meg a mély belátás, s hogy ő 1840 után helyesen ítélte meg Magyarország politikai tényezőit, az ellenzék s Kossuth politikájának következményeit s az 1848-ki események azt bizonyítják, hogy a mit megjósolt, valóban be is következett.

Hivatkoznak különösen a Politikai Programmtöredékekben foglalt híres jóslatra, melyet Kossuthhoz intéz, s melyben a politikai vezérségről való lemondásra szólítja fel, melyre úgy sincs hivatása.

E nagy kitörést Kossuth ellen s a benne foglalt jóslatot báró Kemény Zsigmond és Horváth Mihály is közli, de csonkán és egybefüggéséből kiszakítva.

Hogy tehát megítélhessük, vajjon valóban beteljesedett-e, ismernünk kell magát a jóslatot egész kiterjedésében s egybefüggésében azokkal az okokkal, melyekből a katasztrófát származtatja.

Széchenyi az ellenzék és Kossuth politikai törekvéseiben két veszélyt látott: az összeütközést az uralkodóházzal s Ausztria érdekeivel és a belső forradalmat.

Az Ausztriától elszakadásra irányzott törekvést ő sem vette észre. De a védegyleti izgatásban Ausztria gazdasági érdekeinek megsértését látta s tartott tőle, hogy az komoly visszahatást fog előidézni Magyarország ellen. Az ellenzék

merev, minden alkudozást kizáró magatartása pedig, mely a nemzet közjogi sérelmeit nem akarta tűrni, s a reformok erőszakolása aggodalmakat keltett benne s attól tartott, hogy ha az ellenzék többségre jut, a békés kiegyenlítés lehetetlenné válik s az uralkodóháznak okot és alkalmat szolgáltat a magyar alkotmány felfüggesztésére.

«Mi engem illet», — úgymond — «én egyenesen a legvastagabb fallaciának tartom azt hihetni, hogy Magyarországban separationális ideákat bárki is, ki eszénél van, komolyan rejtsen keblében. Hogy ilyesre lehet itt-ott hajlam és némi vágy, azt nem merném egészen tagadni; mert hiszen fajtánk, ha tehette szerét, bizony pártütésre, elszakadásra mindig különös hajlamot mutatott. De nem hiszek, tán egyes őrülteket kivéve, senkit is ezen eszmével impraegnálva azért, mert a legbutábbnak is elég esze van átlátni, hogy efféle vásár kettőn áll; és még akkor is, ha Magyarország tudja Isten micsoda különös fátum által el bírná szakítani magát, fajtánk legcsekélyebb száma, vele született irigy fondorkodása, lapos hona és legfőkép sokkal erősebb szomszédai következtében, tán csak 14 napig sem volna képes fennállni minden támasz vagy inkább valamely erős fentartó kéz nélkül önállólag; mi aztán természetesen nem lenne fényes csere.»

«Ha az ellenzék mindent gáncsol, sőt mindent lepiszkol, mi a kormány részéről jő; a fejedelemnek legközelebb álló tanácsnokait pedig azon esetben, vagy maliczíózus ürügy alatt, hogy «a jó fejedelem nem is tudja, a szegény Magyarhonnal ők mily lelkiismeretlenül bánnak», minden módon gyanúsítani és lemoslékozni meg nem szűnik és «messze a lövéstől» nem egy szennyes iskolás csodálatra méltó (!) bátorságot fejtvén ki az ellenzék hatalmas védszárnya alatt impune, sőt tapstól kisértetve kígyót békát szór a legmaga-

sabb hivatalnokok ellen és nem létezik elégséges contrapondium efféle szánakozásra méltó politikát saját körébe szorítani vagy legalább némileg ellensúlyozni, vagy röviden mondva, ha az efféle ellenzék többségi hatalomra emelkedik, mielőtt be is akarná várni a dolgok kifejlését; másrészről pedig, mert majoritásra felvergődve, szokott gyanúsítási és általános imprecationális haragját lehető legélesebbre intonálván, parancsoló állásba tenné magát a fejedelem legmegbizottabb embereinek átellenében és ezeknek mint kaján tanácsnokoknak tüstént eltávolítását fenyegetőleg sürgetné; továbbá pedig oly túlhéjázó, oly éretlen reformkérdéseket akarna kapustól törve a házba szegény Magyarországra torkolni, melyek életbeléptetése bizonyosan sarkaiból döntené ezen igazi kuruczokkal még mindig vajmi bőven megáldott (!!!) hazát: akkor ugyan kérdem, gondolható, hihető-e, hogy dynastiánk, mely pénzt és fegyvert tart kezében, és mely mellett oly őszinte tisztelettel áll minden józanabb, midőn a magyar ellenzék csak phrasisokkal képes durrogatni és azon jó vélemény, melylyel Európa még csak nem régiben viseltetett a lelkes és alkotmányát férfiasan védő magyar iránt, higyje el becsületes szavamat, tisztelt olvasó, már igen-igen kezd csökkenni; kérdem, gondolható, hihető-e, hogy dynastiánk ily kényszerített állapotban nem fogna kifejteni legalább is annyi energiát, — erre pedig bizony nem volna szükség felette sok, — miszerint a sarkaiból kibiczczent státusművet bármily áron és bármily móddal ismét rendesebb szerkezetbe szorítsa?»

«Bizonyosan ezt fogná tenni Európának minden hatalmaitól leghathatósabban gyámolitva; mikor aztán a szegény magyar, kinek annyi az ellensége s oly kis számú a valósággal őszinte barátja, nem költőnk szerint nagysze-

rűen milliók könyzáporától kisérve fogna az elbukott népek sírjába szállni, de számtalan elleneinek közhahotája közt farkasveremben lelné magát, melyet az éretlenség és politikai fanatizmus ásott számára s melyből csak szép kérés és rimánkodó könyörgés útján — ej, be keserves út az ilyes! — eszközölhetné kiszabadulását, midőn ma még alkotmányos férfiakhoz illő állásban őrizheti jogait, követelheti felvirágzásának eszközlését s fenhangon kiálthatja fel: Ne bántsd a magyart! Mely alkotmányos állás azonban — s e körül forog a dolog veleje — egészen elveszti noli me tangere-féle voltát, ha vagy zsarnoki, vagy forradalmi méreg által elfertőztetik az; mikor aztán kardra vagy inkább ágyúra kerül a dolog, mely utolsó esetben megint a magyarnak volna rosszabb dolga, legelsőbben is azért, mert ágyúja nincs, és aztán mert hüvelyében a sok prókátorság és tenta közt rég elrozsdásodott egykor éles kardja már.»

A belső forradalom kitörését egyenesen Kossuth izgatásainak tulajdonítja. «T. Kossuth Lajos úr» — így ír — «mint ultimum remedium, «Magyarországot alkotmányilag és nemzetileg megmenteni» — miután, mint ő hiszi, a nemesi rend elrothadt már, a sociális tér praxisban pedig vajmi sárosnak mutatkozik még — egyenesen és tartalék nélkül a *népizgatáshoz* fogott.» — «Nemcsak ő lépett a parasztizgatás terére, de az ellenzék nehány más előharczosa is az adófizetőnek minden módoni felingerlésében s a nemességnek minden módoni ijesztgetésében hiszi, lankadni nem tudó politikai viszketegéhez képest, a bölcseség azon kövének feltaláltát, mely a magyart minden bajból kirántja.» — «Legújabb fellépése az adó körül, melylyel úgy jár, mint a kancsal kovács, ki másfelé néz s másfelé üt, azonban tökéletesen feljogosít mindenkit nem-

csak az ő ebbeli tiszta szándékán kételkedni, de őt egyenesen azon agitátorok egyik legmérgesebbjének tartani, kik — legyen ez aztán ellenállhatatlan dicsvágyból, el nem sült remények és megsértett hiúság megbosszúlásából, vagy itélő tehetség által eléggé nem korlátolt kóros phantasiából, vagy végre sem czélt, sem hatást nem ismerő s akadályok által csak nagyobb dühösségre ingerlett fanatizmusból — annyira ki vannak sodorva az emberi mozgalmak közönséges vágásából s e felett annyira saturáltak revolutionarius lobbal, mikép nincs a világon semmi, a legszentebb sem, min legóriásibb lépésekkel keresztűl gázolni ne volnának készek, ha ezt tenni bırják, csakhogy forradalmi szomjukat enyhíthessék s képzeleti bálványuknak rakhassanak oltárt.»

«Egyedül salvifica panaceaként most az örökváltsági eszmét tűzte ki; és hogy «az ige testté is válhassék», azt hozza fel corollariumként, hogy minden adó közös legyen, s hogy nolens volens, adózni fog a nemesség s pedig nem $^1/_2$ vagy éppen $^1/_4$ vállilag, hanem neki hátára fogja rakni ő az egész ország terhét.»

«Én nem prætendálom, mintha t. Kossuth Lajos úr készakarva vagy csak tudtával is volna egy «kitörendő revolutiónak» valamelyik főkolomposa... Azonban, miután nekünk magyaroknak egészen közönyös lehet, készakarva vagy véletlenül bonyolíttatánk-e forradalomba, ha ilyesbe csakugyan belébonyolíttatánk s reánk nézve vajmi szomorú vigasztalás volna post festa megtudni, hogy azon jégeső, mely ránk idéztetett, koránt sem volt rosszakaratnak chémiai resultatuma, de egyedül csak egy kis tévedés, egy kis inadvertentia eredménye, — hadd illustráljam annak bebizonyítására, hogy az, mit mondok, szóról szóra, betűről betűre úgy van, mint mondom, legalább fővoná-

sait azon vegytani processusnak, melyben t. Kossuth úr most alchymizálva politizál, vagy politizálva alchymizál, s melynek végeredménye chémiai, sőt szoros igazságilag nem lehet egyéb, mint Hóra-Kloska-féle tragédia, hahogy «egész igazsági» recipéje t. Kossuth úrnak a Heti Lapban, melyről mindig azt szeretném mondani: sutor ne ultra crepidam, ki nem szárad az idétlen izgatás, el nem hangzik, vagy ha mielőtt késő volna, a hatalom nem vet véget az efféle éretlen politikai viszketegnek.»

«T. Kossuth Lajos úr legelsőben is az úrbéri örökváltság eszméjét veti chemico-politikai lombikába... Ámde ezen magában nemcsak igen ártatlan, sőt igen hasznos szerhez mit vet lombikába? Azt, hogy a magyar nemességnek máról holnapra rögtön mindenre adózni kell!...»

«Ily baltaféle politikai operatió egyedül izgató charlatánok ajkai közé illik... Ha mindazon visszaéléseket kellő tekintetbe veszszük, melyek inde ab incunabulis az adózónak álláskörét mind szűkebbre szoríták, másrészről pedig méltányosan bevalljuk, mennyi módot lelt viszont a nemesség napról napra mindinkább kibujni azon terhek súlya alól, melyek őt illették, s hogy ekkép mennyire zavartatott meg azon egész igazság, mely eredeti eszméjében oly éles határt vont a most érintett két osztály hazafiúi kötelességei közt: akkor lehetetlen, mikép becsülettel, de csak jó számítással is az ebbeli oly annyira igazságtalanul egybeolvadt osztályviszonyt minél előbb tisztába hozni ne sóvárognánk.»

«Ámde ha más részről szinte kellő figyelemre méltatjuk kivált a kisebb nemesség állását, mely, ha a napfény létét tagadni nem akarjuk, százszorta aggasztóbb, mint az adófizetőé; ha nem akarjuk felejteni, mennyi teher fekszik még a nemességen, noha már szinte csak fictione juris,

mint példáúl a felkelés kötelessége, melyet a törvény vállairól azonban még le nem vett; mennyi harminczad s efféle terhet vett magára, mennyire dotálta bányákkal és jószágokkal a koronát; ha meggondoljuk, csak újabb időkben is mennyire colonisáltatott nem egy nemesi ingatlan, melyért a bevándorlott egy garast sem fizetett; ha mondom, meggondoljuk férfiúi komolysággal és becsületes részrehajlatlansággal mindezeket és nem akarjuk a kérdést, mint gyermek bábjátékát vagy Nagy Sándor a gordiusi csomót mosatlan kezekkel széttörni, vagy karddal szétvágni: akkor megint azt is kénytelenek leszünk bevallani, hogy a t. Kossuth úrnak adó körüli recipéje, mint azt nekünk præscribálá, minden a nemességre is terjedő előleges vagy egyúttal járó törvényes elrendezés és szorosabb definitió nélkül nemcsak nem az egész igazság, de a kisebb nemességet tekintve, a legnagyobb igazságtalanság lenne. A szűkölködő, vagyonosabb nemesre nézve pedig egyenesen hóbort volna s legfeljebb csak azokra nézve lehetne actus generositatis, kik, példáúl mint én, oly szerencsés körülmények közt vannak, hogy efféléket gyakorolhatnak s ekkép inkább többet teljesítvén hazafiúi kötelességek körül, mint igen is keveset, ily gyakorlásokat kedvelhetnek is.»

«Legelőször az úrbéri örökváltság eszméjét veti politikai lombikába s aztán azon követelését, hogy minden adó közös legyen.»

«Noha azt mondám s most is azt állítom, mikép mindezen két szer magában igen ártatlan, sőt általános bekapatása vajmi hasznos volna, azért mégis így egymás mellett lombikba helyezve, untig elégségesek arra, miszerint a legnagyobb fermentatióba menjenek át, s pedig mert számtalan oly szer van, mint kiki tudja, mely magában

ártatlan, de más szinte ártatlan szerrel egybevegyítve tüstént, vagy elvégre úgy megváltoztatja természetét, miképp néha még a legnagyobb méreg is válik belőle, főkép ha még valami élesztő is kevertetik hozzá.»

«S im, t. Kossuth úr, akarjuk hinni véletlenül, noha itt a véletlen oly szerencsésen ütött ki, mintha a legármányosabb combinatiónak lenne eredménye, belé is keveri a politico-vegytani lombikában letett két szerbe ezen élesztőt, mely egyedül azon ártatlannak látszó kicsinységből áll.»

«Hogy ő az úrbéri örökváltság lehetőségét mint conditió sine qua non-t az adónak közös viselésétől tételezi fel...»

«*Megmondom én, mikép lesz ebből forradalom,* hahogy nem válik belőle abortus!»

«Az egyik szer a legmagasabbra potencirozza az adózónak aquisitiói vágyát, mihez még ha t. Kossuth úrnak remek tolla járúl: nincs Nádudvarnak oly székes telke, melyet a szegény mystificált adózó képzeletében Armida kertjének ne látna. És ez a positiv hatás.»

«A másik szer ellenben épen megfordítva, a legmagasabbra potencirozza a nemesség irtózását a teherviseléstől, mit még ha t. Kossuth úrnak és adeptjeinek meg nem szűnő dögönyözése fűszerez kellőleg: nincs ékesszólás, mely az ekkép felpaprikázott nemességgel elhitethetné, hogy a nem-fizetés bizony nem annyira becsület, mint volna inkább szégyen. És ez a negativ hatás.»

«S most keverjük csak jól egybe ezen két szert; kurjantsuk folyvást egyiknek fülébe, hogy úrbéri örökváltságából, mely aztán igazi Eldorádó, soha nem lesz semmi, míg nem visel a nemes is minden terhet, mint a pór; a másiknak ordítsuk ellenben szakadatlanul képébe, hogy ha nem adózik, adóztatni fog, ha nem megyen, menettetni

fog; mi más szavakkal nem egyéb, mint egy felette elegáns variatiója azon Sobri-féle épen nem elegáns thémának: pénzt vagy bort.»

«Lássa, én Önről nemcsak azt tartom, hogy hazáját szereti, de mi több, még becsületes embernek is szeretem hinni, kire ennélfogva lehetetlen, hogy legalább higgadtabb pillanatokban, mikor az ember magába száll, a férfiúi egyenes s őszinte hazafiúi szónak némi hatása ne volna.»

«Hadd mondjam el tehát Önnek négyszem közt, mily fázisokban fog kénytelenül kifejleni Önnek az adó körüli újabb föllépése, hahogy agitatióinak ezen új mezejéről ismét le nem lép; igen, le nem lép, mert hiszen Ön, ha azon megmarad, nem vonulhat vissza többé. Ön, mint Fernando Cortez, felgyújtá maga mögött gályáit, s már nem menekülhet. Ön, mint felbőszült kártyás, kimondá a «va banque» mások, vagy maga fölötti koczka-ítéletet s ekkép, ha le nem lép s veszt, akkor ingét, bőrét, sőt még lelkét is kénytelen lesz koczkára vetni; ha ellenben nyertes, nyeresége körülbelül ez lesz:

«Hevesebb követőit, s pedig lesznek hevesebb követői, kik mindig sántikálnak valamiben, és most, mint krokodil a napban, ők martyr-féle visiókban szeretnek gyönyörködni, kik nem fogják beérni szónoklattal s vezérczikk írásával, de odébb mennek; ezen hősöket, mondom, le fogja az útból tisztítani a hatalom karja;

«A felizgatott szerencsétlen adófizetők, kiknek kezeiben a hatalom őrültség, miután kínosan át fogták tapasztalni a legkellemetlenebb érintkezések argumentumait a posteriori, irgalmatlanul hátraesnek azon szabad ember s birtokos-féle ideáltól, mely oly gyönyörű színekben mutatkozik Önnek szerencsés, de oly igen csalékony phantasiája

előtt, s mely lét elibe minél előbb vezetni honunk minden lakosát, Önnek éppen oly nemes és oly emberszerető, mint visszás úton hajhászott, s ekkép okvetetlen hajótörést, sőt kudarczot valló tendencziája;

«A honnak álladalma megrendül és a legmélyebbre ható hazafiak, midőn kínosan fog vérezni szívök annak elgondoltán, mennyire vihette volna bölcseség a hon kifejlését s az ábrándozó incompetentia hová sülyeszté azt, egyedül buzgó imádságban lesznek ultimum remedium gyanánt kénytelenek keresni státustudományt s újra és újra megkérni a magyarok istenét, hogy irgalmazzon kiskorúságunknak és segítsen; minthogy akkor, mikor tökéletes chaosba hozott az éretlen elbizottság s a felizgatott néptömegek dühe minden társasági viszonyt, egyedül istenek segíthetnek vagy az anyagi erő;

«A nemzetiség, melyért oly sokáig, oly emberségesen, oly hűn s már-már némi sikerrel vívtunk, alkalmasint utolsó agoniáját fogja élni;

«S Ön? Ön, kit én nemcsak hazaszerető s becsületes, de jószívű embernek is szeretek hinni, ki előtt az erény nem üres hang, nem egyedül fényűzési függczímer, Ön mit fog érezni, ha csakugyan mégis ecsetem rajza igaznak fogna mutatkozni, és Ön, ki már annyiszor kiábrándult — s erre untig elég oka is volt — elvégre még a körül is kibontakoznék azon édes illuzióiból, melyek Önt most még mindig sötétben tartják, hogy

«Midőn státusbölcseséggel hitte magát telve lenni, csak phantásiával és önhittséggel volt saturálva;

«Midőn prófétának tartotta magát, nemcsak nem látott semmit is előre, de még a fenforgó legegyszerűbb eseményeket sem bírta látni tisztán s míglen teremtői illuziókban ringatta magát, nem volt soha is egyéb, mint indít-

33*

ványozó és projectans, ki mindent kezd és mindenbe belé viszi a könnyenhivőket, egyet s mást egy kis ideig fentartani tán képes, de bevégezni semmit sem tud;

«Midőn másokat akart vezetni, még saját magát sem birta kormányozni gyakorlatilag;

«Midőn új politikai messiásnak, egy mélyen beható státusbölcsnek hitte magát, soha sem birt magasbra emelkedni, mint egy jószívű misericordianus nézpontjára, ki minden kis sebre írt szeretne kenni, hézagos számítások szerint kenyereket süttet a szegények számára és a ki borzasztólag előmozdítván a dologtalanságot, el van tán látva elég talentummal egy nemzeti nagy kórház megalapítására, de nemzetet, sülyedésnek indult nemzetet, regenerálni soha nem fog;

»Midőn népeket gondolt boldogítni, zug-prókátorként szerencsétlenségünkre csak felizgatójok volt, s hogy ekkép:

«Midőn honunk institutióit rendezni, szilárdítani vélte, végképi zavarba bonyolítá azt; szabadság terjesztése helyett, mi bálványa volt, szolgaibb állapotba sülyeszté a hazát; nemzetiségünket pedig, mely, bár ki mit mond is, egyedüli garantiája szabadabb institutióinknak, s azon egyedüli regenerationalis szikra, mely bennünk létezik, nem készakarva tán, megengedjük, végkép elejtette lábairól; s ehhezképest

«Még azon illuzióban is, mikor azt hitte: legalább kötelességét fogja teljesíteni, csalatkozott, mert működése több kárt okozott, mint hajtott volna hasznot, és idétlenségek elkövetése korántsem kötelességteljesítés még!

«Akkor, mondom, ha Ön egyszer tökéletesen kiábrándulva leendett — mi meg fog történni, ne kételkedjék, mert önalkotta világa nem realisabb, mint a délibáb, és Ön nem fogja tagadhatni, hogy én jobban ismerem Önt,

mint ön maga — akkor ugyan kérdem, fog-e de csak egyetlen egy vigasztaló érzést is lelni keblében?

«Szándékának tisztaságával fog tán állni elő! Ámde kérdem, nem szomorú vigasztalás-e az, ha abból egy végkép feldult nemzetnek romja merül fel és egy meg nem szünő figyelmeztetés ezt hangoztatja füleibe: l'enfer est peuplé des meilleures intentions?

«Vagy tán azzal fogja vigasztalni magát, hogy csak jogával élt? — Azonban ha erre megint a bölcsnek azon kétségbevehetlen állítása fog jutni eszébe, hogy «nincs nagyobb bűn, mint másokat vezetni akarni, ahhoz való tulajdon nélkül», ugyan nem fog-e vajmi keserű érzéssel visszaemlékezni mindazon illusióira, sőt megátkozza azokat, melyekből sem elég higgadtsága nem volt saját erejével kiemelkedni, sem elég erélye tűrni, hogy azokból mások eliberálják Önt?

«És azért a haza szent nevére kérem Önt, lépjen le agitátiójának azon veszélyterhes teréről, melyre állott, sőt nemes érzelmihez fordulva, alázatosan esedezem: mondjon le a politikai vezérségről is általán...

«Ha azonban Ön végig el akarja járni az egyszer felvett «nélkületeket, sőt ellenetek»-féle vili-tánczot: ám tessék.

«Izgasson minden nemzetiséget a magyar nemzetiség ellen bőszülésig fel; vessen égő kanóczot a szántóvető lakára, ostorozza a közbirodalom érdekeit legnagyobb ellentétre, s töltse meg mérgével a visszatorlás poharát csordultig: ám lássa.

«Ha azonban egykor, midőn már későn lesz, érezni s átlátni fogja, hogy átok volt az, mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hű is, ki Önnek csalálmait még idején

kетté törni elég elszántsággal birt s tehetsége szerint igyekezett volna.»

Ez volt Széchenyi jóslata. Benne idegbetegségéből eredő képzelgései egybefoglalva jelennek meg előttünk. Lelke előtt a szocziális forradalom rémképe lebegett. Azt hitte, hogy az alsóbb néposztályok Kossuth s az ellenzék izgatása következtében fölkelnek a nemesség ellen, megtámadják s elpusztítják; ebben az anarchiában elmerül a magyar alkotmány és nemzetiség, a mi alkalmat ad arra, hogy a rend és béke helyreállítása végett fegyveres erővel lépjen közbe Ausztria és Európa.

Ha e jóslatot a bekövetkezett eseményekkel összevetjük, arra az eredményre jutunk, hogy egyetlen egy része sem teljesült. A szocziális forradalom nem következett be, Kossuth s az ellenzék izgatásainak az alsó néposztályokra semmi hatása nem volt s a forrongás legkisebb jelét sem lehetett észrevenni. Kossuth nem az alsó néposztályokat, hanem a nemességet ragadta magával; nem a felizgatott demokraczia támadta meg a rendi intézményeket, hanem a nemesség maga; a magyar nemesség nem a forradalom kitörése után, a felbőszült tömegektől való félelmében mondott le előjogairól, mint a franczia, hanem a hűbéri intézményeket szabadon, önként döntötte meg s kiterjesztette a politikai jogokat az alsó néposztályokra a nélkül, hogy ezek követelték volna. S midőn az első, széles alapra fektetett választás útján létrejött népképviseleti testület összeült, az a nevezetes jelenség fordult elő, hogy a nép választása útján ugyanazon nemesség került vissza a képviselőházba, mely azelőtt a rendi közjog alapján kiváltságos állásánál fogva jutott a törvényhozásba, mintha az intézményekben semmi változás sem történt volna. Az új intézmények királyi szentesítéssel, törvényes úton és formá-

ban léptek életbe s maga Széchenyi tagja volt az első magyar független felelős minisztériumnak, melyet Kossuth s az ellenzék politikája vívott ki a nemzetnek. Az átalakulás nagy volt, de békés úton, anarchia és forradalom nélkül jött létre. «Ezen jóslatból» — írja Kemény Zsigmond is — «semmi sem teljesült, sőt a magyar köznép érdekeit, vágyait és rokonszenveit tökéletesen összeolvasztotta a nemesség érdekeivel, vágyaival, rokonszenveivel. A «populus Verbőczianus» eltünt s helyébe lépett a hon polgára, a paloták és nádfedelek testvéri sokasága.»

Némelyek azt kérdezik: mi történt volna, ha Francziaországban a februári forradalom nem következik be? De ily kérdést minden világtörténelmi eseményre nézve lehet tenni, mert mindig több, gyakran véletlen körülmény találkozása szükséges, hogy ily esemény létrejőjjön, s ha csak egy marad is el, az, vagy épen nem, vagy más alakban következett volna be.

Ezzel szemben azonban ép oly jogosult volna az a kérdés, hogy mi történt volna, ha az uralkodóház belenyugszik a dolgok új rendjébe s tiszteli a királytól szentesített törvényes intézményeket? Ebben az esetben Magyarország békésen fejlődhetett, felvirágozhatott volna s legerősebb támasza lett volna az uralkodóháznak s a monarchia nagyhatalmi állásának.

Ez nem történt meg. A magyar alkotmányt fegyverrel támadták meg s a nemzet fegyverrel volt kénytelen védeni. S vajjon erre az eseményre s belőle következő katasztrófára gondolt-e Széchenyi jóslatában? Ez az eshetőség, ily összefüggésben sohasem lebegett szeme előtt. A ki elfogulatlanul olvassa el jóslatait, arra az eredményre jut, hogy Széchenyi mindig attól tartott, hogy a magyar ellenzék követelései, merev magatartása s végre az izgatásaiból

keletkezett forradalom és anarchia fogják az osztrák kormányt fegyveres fellépésre s a magyar alkotmány megszüntetésére indítani; de hogy az uralkodóház ily engedményeket tehessen, hogy a magyar alkotmány királyi szentesítéssel ily hihetetlen átalakuláson menjen keresztül egy váratlan pillanatban, s hogy a nemzet abba a helyzetbe jusson, hogy ily alkotmány fentartásaért kell majd fegyverrel küzdenie, arra Széchenyi se 1841-ben, se 1847-ben, mikor jóslatát megírta, nem is gondolt.

S vajjon a magyar alkotmány ellen intézett fegyveres támadásnak Kossuth s a magyar országgyűlés volt-e oka? Bizonyára komoly összeütközések kútforrása lehetett a Magyarország és Ausztria között fennálló kapcsolatból eredő viszonyok és kölcsönös kötelezettségek szabatos meghatározása. Nem egy hibát követett el Kossuth s a vezetése alatt álló országgyűlés. De e hibák nem voltak okai a magyar alkotmány megtámadásának, hanem csak alkalmat és ürügyet szolgáltattak a reakcziónak a támadásra. Valamint Auszria alkotmányát csak ideiglenesnek, a rendkívüli viszonyok között kierőszakoltnak s oly engedménynek tekintették, melyet az udvar komolyabb bajok megelőzésére tett, úgy Magyarországra nézve is elhatározott dolog volt az adott engedményeket semmiseknek nyilvánítani s az 1848 után Európaszerte diadalmaskodó általános reakczió nem kimélte volna a magyar alkotmányt sem, először mert a franczia forradalom eszméinek megtestesülése volt, s mert nemzeti volt s Magyarországnak oly különállást biztosított, melyet Bécsben összeegyeztethetetlennek tartottak a monarchia érdekeivel s egységével. Bármily bölcsen, óvatosan, tapintatosan járt volna el a magyar országgyűlés, a magyar alkotmány megtámadása a reakczió részéről mindenesetre bekövetkezett volna.

A magyar ellenzék politikájában a nemzetiségi eszme logikája nyilvánult. Követelnie kellett a nemzet egyéniségének megfelelő fejlődés és élet minden feltételét. Kétségtelen, hogy e törekvés sok veszélylyel járt. De ha a nemzet nem törekszik önálló élete feltételeinek megszerzésére, ha lemond legfőbb aspiráczióinak megvalósításáról, ép oly nagy veszély fenyegette, csakhogy a siker minden reménye nélkül s nyomorult tengés s dicstelen élet lett volna sorsa. Ha mint nemzet élni akart, küzdenie kellett s szembeszállnia a veszélylyel. Ez volt a siker feltétele, ez életrevalóságának próbája. Ha a nemzet életéért nem merte volna koczkáztatni a küzdelmet, nem érdemelte volna meg az életet.

A ki Kossuth s az ellenzék politikáját a magyar felelős minisztérium kinevezéseig elfogulatlanul bírálja, lehetetlen el nem ismernie, hogy sikere fényes, minden várakozást felülmúló volt. A szabadságharcz pedig nem volt az a nevetséges, síralmas vég, az a fürdő kádba vagy pocsolyába fúlás, melyről Széchenyi szól, hanem dicső küzdelem, melyben a nemzet hősei diadalmas csatákban űzték ki az országból az osztrák hadseregeket s egy idegen nagy hatalom megalázó segítségére volt szükség, hogy végre legyőzzessék az alkotmányáért küzdő nemzet.

S ha Kossuth nem használja fel a kedvező pillanatot 1848 márczius havában s Széchenyi tanácsát követve, évekkel előbb felhagy a buzdítással, lelkesítéssel nem érleli meg a nemzetet a bekövetkezett nagy eseményekre, a rendi alkotmány túléli az 1848. évi európai forrongást, s a nemzet ezekben az elavult formákban élt volna tovább: vajjon az általános európai reakczió korszakában lehetett volna-e a lassú szabadelvű haladásra csak gondolni is, ha ugyan a bécsi reakczió felbátorítva Európa reakczionárius

áramlatától s az Ausztriában a szabadelvűség ellen elért sikereitől, magát a magyar rendi alkotmány fentartására határozta volna el? S ha ezt megtámadja, vajjon lehetséges lett volna-e a rendi alkotmány fentartásaért a nemzetet harczba vinni, melyből a nép milliói ki voltak zárva? S hogy mégis az alkotmányért s a mi benne megtestesült, a nemzet önállóságáért egy egész nemzet szállott síkra, nem egyedül Kossuth s az ellenzék politikájának eredménye volt-e, a ki ezt az alkotmányt az összes honpolgárokra kiterjesztette s a szabadságharcz dicsősége nem Kossuthnak köszönhető-e, a ki lelkesítő szavával fölemelte nemzetét s egyikét azoknak a ritka történelmi pillanatoknak idézte elő, midőn a nemzetek életében azok a fenséges, ünnepies hangulatok állnak be, melyeknek hatása alatt összeomlanak a különböző néposztályokat elkülönítő választó falak, rövid időre elnémulnak az apró érdekek s minden összeolvad a közösség érzésében, nagy eszményekért való lángoló lelkesedésben s ez eszményekért való küzdelemben?

Az 1848-diki eseményekre nézve még ma is két egymásnak ellenmondó felfogás uralkodik az irodalomban s a nemzet tudatában, mely egymás mellett meg nem állhat s egymást kizárja.

Az egyik szerint az, a mi 1848-ban történt, nagy nemzeti szerencsétlenség volt. E szerencsétlenség okozója Kossuth Lajos volt, a ki ellenállhatatlan ékesszólásával tévútra vezette a nemzetet. Széchenyi, mint egy jós előre látott mindent s óvta a nemzetet, de ez el volt vakulva, nem hallgatott rá senki; ha a nemzet az ő tanácsát követi, a katasztrófa nem következett volna be.

A másik szerint az 1848-ki eseményeknek korszakos vívmányokat köszönhetünk, melyekben a nemzet önálló éle-

tének új formáit nyerte meg; történelmünk e korszaka a legdicsőségesebb s történelmünk azon lapjai, melyekre a szabadságharcz küzdelmei vannak írva, a legfényesebbek; Kossuth Lajos történelmünk legnagyobb alakjainak egyike s nemzetének jótevője.

Az a nézet, hogy az 1848 nagy nemzeti tévedés és szerencsétlenség volt, különösen a szabadságharcz szomorú kimenetele után terjedt el. S ez természetes. Mikor a hazájuk sorsát szívükön viselő hazafiak a nemzetet leverve látták a vérengző győző lábainál, mikor a nemzet kiváló embereinek egy része külföldre menekült, egy másik része a vérpadon veszett el; mikor a rettenetes csapás elbódította őket s minden elveszettnek látszott, nagyon érthető, hogy sokan Kossuthot vádolták s őt mondották e nagy szerencsétlenség okának, s hogy eszökbe jutott Széchenyi, kire 1848 előtt ők sem hallgattak ugyan, de a kiről tudták, hogy forradalmat, nemzeti halált jövendőlt, ha a nemzet Kossuthot követi.

Ma, mikor távolabb állunk az 1848-diki eseményektől s elfogulatlanabbul ítélhetjük meg a következményeket, nem tartható fön többé a nemzet tudatában ez a két ellentétes felfogás. Vagy nem volt az 1848 végzetes tévedés s nemzeti szerencsétlenség, mely a nemzet bukását s halálát okozta, s akkor Széchenyi tévedett. Vagy az volt, s akkor Kossuth s mindazok a kiváló hazafiak, kik vele együtt küzdöttek, nem érdemlik meg, hogy a nemzet kegyeletének tárgyai legyenek. E két felfogás nem állhat meg egymás mellett a nemzet tudatában s meg kell szűnnie, mert logikailag kizárja egymást s az egyiknek mindenesetre tévesnek kell lennie.

Az 1848-diki események nem voltak szerencsétlenség a nemzetre nézve. A megalkotott intézmények biztosították

a nemzet önálló életét, összhangban voltak Európa uralkodó jogrendjével s megadták a szabadelvű és nemzeti fejlődés eszközeit. Vajjon mi történt volna 1867-ben, ha Deák ezeket az intézményeket nem találja készen a törvénykönyvben, s a jogfolytonosság elvénél fogva, melyben oly sok erő rejlett, Magyarország közéletét a rendi alkotmány formáival kellett volna kezdeni, melyek a múltban is lehetetlenné tették a nemzeti kormányzatot? S maga a szabadságharcz, szerencsétlen kimenetele mellett is, fokozta a nemzet önérzetét; az erő, mely benne nyilvánult, félelmessé tette őt, s mikor bekövetkezett a dinasztiára a nehéz megpróbáltatások ideje, a szabadságharczra való visszaemlékezés engedékenyebbé tette a nemzet iránt, mely oly veszedelmes ellenfél tudott lenni.

Úgy látszik, mintha az a nézet, hogy Kossuth s az ellenzék politikája tévedés volt, s hogy az 1848-diki korszakos átalakulás végzetes volt a nemzetre nézve, csak a Széchenyi kedveért maradt volna meg a köztudatban, mert ő volt az, a ki azt hét éven át hirdette s a katasztrófát megjövendölte. Mintha Széchenyi nagysága, dicsősége attól függne, hogy súlyos betegségében helyesen jövendölt-e s Kossuthtal szemben neki volt-e igaza?

Végre meg kell szűnnie a nemzet tudatában annak a felfogásnak, mely Széchenyit és Kossuthot szembeállítja egymással, mintha az egyiknek dicsősége kízárná a másikét, az egyik csak a másik rovására lehetne nagy, s a ki az egyiket magasztalja, csorbítja a másik dicsőségét.

Soha két ember dicsősége annyira egy forrásból nem eredt, s annyira elválaszthatatlanul egybeforrva nem volt, mint a Széchenyié és Kossuthé.

Nem volt közöttök elvi ellentét, czéljaik ugyanazok voltak s tulajdonkép nem is voltak ellenfelek. Kossuth rajon-

gással írt Széchenyiről, a legnagyobb magyar czimével ő ruházta fel, lelkesedett eszméiért s hirdette s terjesztette ékesszólásával. Kossuth soha sem támadta meg Széchenyit s csak tisztelettel és méltósággal védekezett Széchenyi támadásai ellen.

A mi Széchenyit illeti, láttuk, hogy nyugodt pillanataiban mily nemesen nyilatkozott Kossuthról, s midőn támadta, befolyását ellensúlyozni akarta, nem azt a Kossuthot látta maga előtt, a kit betegsége rohamaitól ment pillanataiban a valóságnak megfelelően s helyesen ítélt meg, hanem rémlátásainak hatása alatt Kossuthban egy rettenetes veszély megtestesülését látta, melytől meg akarta óvni nemzetét. Az egyik életének sikere a másikétól függött s nem képzelhető egymás nélkül. Kossuth nem tehetett volna oly nagy hatást nemzete szellemére, ha az új politikai világnézet terjesztésében Széchenyi, a nagy úr, meg nem előzi; Széchenyi eszméit nem lehetett megvalósítani Kossuth nélkül.

Mintha a sors, mikor Széchenyit a betegség megtörte s képtelenné tette a küzdelemre saját eszméiért, mikor lelke rettegett a nemzet fejlődésének s erejének jelenségeitől, s arra törekedett, hogy a nemzet is rettegjen a küzdelem veszélyeitől, Kossuthban oly férfiút akart volna adni a nemzetnek, a ki bátor lélekkel, a nemzet erejében bízva, lelkesedést és reményt gerjesztve vigye nemzetét dicső küzdelembe a Széchenyi eszméiért.

Ha lehetséges volna, hogy egy ember vezessen végig egy nagy nemzeti mozgalmat, mint a minő a magyar volt, s egymaga vitte volna végbe azt, a mit Széchenyi és Kossuth együtt, az vakító fényű, mindent eltörpitő alakja volna a történelemnek. E nagyságon és fényen megosztoztak. Széchenyié a kezdet, Kossuthé a befejezés dicsősége.

Életök tartalma egy volt, Széchenyi a Kossuth kezdete; Kossuth a Széchenyi folytatása.

Kossuth legyőzte Széchenyit. De Széchenyi nem tragikai hős, a ki a fennállóhoz ragaszkodva s magát vele azonosítva elbukik az új eszmék képviselőivel vívott harczában, vagy a ki a fennálló ellen, midőn az még erős, idő előtt kezdi meg a küzdelmet az új eszmék nevében, s a fennállónak képviselői győzik le. Széchenyi a saját eszméit támadja meg Kossuthban s Kossuth a Széchenyi eszméivel győzi le őt s annyira egy a dicsőségök, hogy még a Kossuth diadala is a Széchenyi dicsősége, mert abban saját eszméi jutnak diadalra s Kossuth azt az erőt, melylyel Széchenyit legyőzi, ennek eszméiből meríti.

Széchenyi és Kossuth két különböző egyén volt, de mind a kettőben egy eszme élt s életök tartalma ugyanazon eszme fejlődésének két különböző stádiuma volt. Nem a dolog természete választotta el őket s állította egymással szembe, hanem a Széchenyi betegsége.

A nemzetiségi eszme egyforma fényt áraszt a Széchenyi s Kossuth alakjára, s az egyiknek dicsősége nem homályosítja el a másikét, s a történelemben dicsőségök elválaszthatatlan, a mint egyek voltak a nagy czélban, melyért életökben küzdöttek.

Mindkettejök életének korszakos hatása volt a nemzet fejlődésére. A Kossuth élete egészben derültebb, harmonikusabb, pedig több nagy csapás érte, mint Széchenyit, de több ereje volt elviselni az élet válságait, mert teste egészségesebb volt. Széchenyire a sors nem mért súlyos csapásokat. Élete mégis komor volt, melyet az emberi boldogság sem képes földeríteni s nagyobb része önvádakban, életuntságban, kétségbeesésben folyt le, a nélkül, hogy erre élete viszonyai okot szolgáltattak volna. Betegsége megzavarta

élete összhangját s ez az élet bonyodalmasabb s gyötrelmesebb, mint bárkié, a kinek életét ösmerjük.

Széchenyi a magyar történelemnek egyik legérdekesebb alakja, de talán mint ember még érdekesebb.

Alig van rá példa, hogy valamely ember belső életébe oly mélyen lehetne belepillantani, mint az övébe. Harmincznégy éven át vezetett Naplóiban majdnem minden nap följegyezte minden testi érzését, lelkének minden hangulatát, legkisebb rezzenését. Azért alig van valaki, a kinek életében a testi élet hatását az ember szellemi és erkölcsi életére oly tisztán ki lehetne mutatni, mint a Széchenyiében.

Széchenyi gazdag, nagy úr, kinek nem kellett állást kivívni, hogy valami legyen a világon, hanem születésével magával hozta a tekintélyt; elméje mély és logikai; lelke nagy és szíve nemes; eszményekért rajong; el van telve nemzete szeretetével; s még sem az életet nem ismerő ábrándozó, hanem gyakorlati feladatok megoldásában ügyes, fáradhatatlan munkásságra képes ember, kinek működésével a siker együtt jár; fellépésének nagy hatását látta s kivételes tiszteletben s dicsőítésben részesült.

Ily tulajdonságokkal s ily viszonyok közt élete, a menynyire ezt az emberi nyomorúság és alávalóság megengedi, harmonikus, boldog, méltóságos lehetett volna, s belső meghasonlás nélkül összhangban az általa megindított mozgalommal s nemzete fejlődésével folyhatott volna le, ha a véletlen e nagy tulajdonságokat oly idegrendszerrel nem kapcsolja össze, mely zavart, nyugtalanságot, ellenmondásokat s lelki kínokat vitt e fényes és nemes életbe.

A sors úgy hozta magával, hogy oly testi bajt örökölt, melynek rohamaiban sötét színben kellett látnia a világot, habár derült és fényes volt is körülötte minden; súlyos ön-

vádakkal kellett magát illetnie, mikor nemes czélok megvalósításán munkálkodott; azt a nemzetet kellett megvetnie, melyet mindenek felett szeretett; azt a nemzetet kellett halottnak látnia, melynek életét akarta megmenteni. Nem élvezhette betegsége miatt a nemes önérzetet, melyre joga volt, s önmagát gúnyolta, vádolta s megvetette; nem örülhetett sikereinek, mert vagy kicsinyelte, vagy veszélyesnek tartotta őket; nem meríthetett bizalmat és reményt a nemzet fejlődéséből, elevenebb mozgásából, mert az élet jelenségeiből is a nemzet életét féltette; s miután az alvó nemzetet felébresztette, mert azt hitte, hogy ez az álom a halál kezdete, el akarta altatni a fölébredt nemzetet, mert azt hitte, hogy az ébredés a nemzet életének vége. A betegségével járó érzékenység, izgatottság, indulatosság ellentétbe juttatja erkölcsi eszményeivel s idegbaja öngyilkosságra kényszeríti vallási meggyőződése ellen; a rettegés, képzelgés s borzasztó látomásai megtévesztik ítéletét s közpályája utolsó éveiben elszigetelik s küzdelembe sodorják saját eszméinek képviselői s eredményei ellen.

A Széchenyi életében az emberi természetnek egy nagy törvénye nyilvánul, melyet eddig kevés figyelemre méltattak az emberek megítélésében. Rendesen nem mentek mélyebbre a külső jelenségeknél, melyeket lélektani úton, tehát megint csak szimptomatikus módon igyekeztek megmagyarázni s azután jött a logikai következetesség s az erkölcsi törvények mértékének konvenczionális alkalmazása s kész volt az ítélet elevenek és holtak felett.

Az ember szellemi és erkölcsi életének szabálytalanságai, zavarodásai a testi szervezetnek akár öröklött és állandó, akár időleges kóros állapotából erednek. E törvény hatását meg lehet figyelni kivétel nélkül minden ember életében. Széchenyinél e törvény hatása szembeötlőbb,

részint mert a betegség kifejlettebb volt, részint mert egy történelmi egyéniségnek a nyilvánosság előtt lefolyt nagy, gazdag és nemes életében nyilvánult.

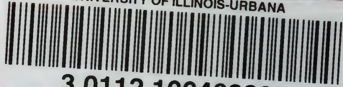
De e súlyos betegség, ha nem egyszer elhomályosította, megzavarta, még sem rombolta szét Széchenyi nemes természetét. Valamint aljas jellemekből szükségkép rothadás, elaljasodás árad szét, mely megront egyeseket és nemzeteket s ez a jel legbiztosabban elárulja aljasságokat, úgy a nemes jellemek szükségkép nemesítő hatást gyakorolnak egyesekre s nemzetekre s e hatás kétségtelen bizonyítéka erkölcsi kiválóságuknak.

Széchenyi életének nagy eredménye egy sülyedéséből fölemelkedett, megnemesedett nemzet volt. Még akkor is, mikor betegségének hatása következtében ellentétbe jutott a nemzet aspiráczióival, tiszta és nemes motivumok vezérelték s akkor is csak nemzete sorsán aggódott. Ő egyike volt azoknak a ritka választottaknak, a kik hatalom nélkül is átalakító, nemesítő hatást gyakorolnak egy egész nemzet szellemére, mert nem tartoznak — a mint ő maga mondta — azok közé a gyengék közé, a kik csak önmagokat szeretik, hanem erősek és hatalmasak, mert egész nemzeteket hordoznak szívökben.

SAJTÓHIBÁK.

10.	lap	felülről	15.	sor: volan h. volna.
33.	«	«	15.	« illúzióknak h. illúziónak.
57.	«	alulról	11.	« kétséghe h. kétségbe.
80.	«	felülről	10.	« hangon h. hangú.
107.	«	«	11.	« országa h. osztálya.
109.	«	«	16.	« Széchenyi h. Szentkirályi.
364.	«	«	13.	« Ha h. Hogy.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 100468336